

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยาม
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นายอาวุธ ธีระเอก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the University Graduate School.

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

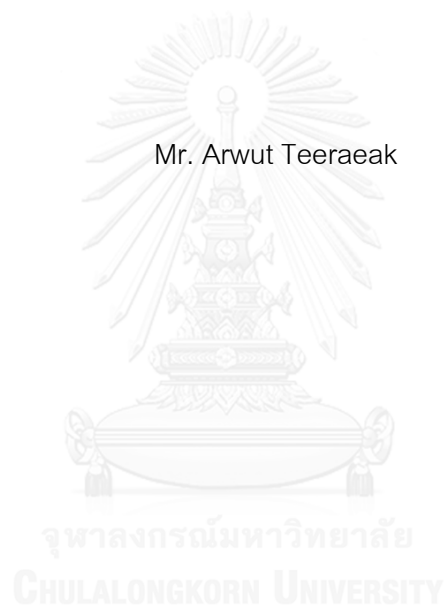
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2557

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE SIAMESE STATE'S MANAGEMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE EDUCATION
IN THE REIGN OF KING CHULALONGKORN

Mr. Arwut Teeraeak

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Doctor of Philosophy Program in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2014

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โดย	นายอาวุธ ธีระเอก
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	อาจารย์ ดร.วิไลลา วิลัยทอง
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วาสนา วงศ์สุวรรณ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยรับนี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต

.....คณะบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประพจน์ อัครวิรุฬห์การ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

.....ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ)
.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(อาจารย์ ดร.วิไลลา วิลัยทอง)
.....อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วาสนา วงศ์สุวรรณ)
.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ภาวรรณ เรืองศิลป์)
.....กรรมการ
(อาจารย์ ดร.ธนาพล ลิมอภิชาติ)
.....กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทรวาณิชย์)

อาวุธ วีระเอก : การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (THE SIAMESE STATE'S MANAGEMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE EDUCATION IN THE REIGN OF KING CHULALONGKORN) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: อ. ดร.วิไลลา วิลัยทอง, อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม: ผศ. ดร.วาสนา วงศ์สุรวัฒน์, 300 หน้า.

แม้ความรู้ภาษาอังกฤษมีความสำคัญกับภาคเศรษฐกิจและการค้าของสยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่รัฐสยามจัดการศึกษาภาษาอังกฤษต่อเมื่อต้องรวมศูนย์อำนาจเป็นรัฐสมัยใหม่ในรัชกาลที่ 5 ซึ่งต้องมีระบบราชการสมัยใหม่ และต้องใช้อำนาจส่วนหนึ่งที่รู้ภาษาอังกฤษ ทั้งผู้บริหารและผู้ปฏิบัติงาน วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เสนอว่ารัฐสยามสมัยรัชกาลที่ 5 จัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดโดยแบ่งเป็น 2 ระดับตลอดมา คือ จัดการศึกษาที่มีภาษาอังกฤษให้ผู้ไปทำราชการเป็นหลัก และการศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษให้ราษฎรทั่วไป การให้การศึกษาแก่ผู้ไปทำราชการมุ่งที่ชนชั้นปกครองเดิมหรือมูลนายก่อน ทั้งเจ้านายและขุนนาง อย่างไรก็ตามการขยายตัวของระบบราชการ รวมถึงค่านิยมต่อการศึกษาภาษาอังกฤษที่แพร่หลายทั่วไป ทำให้รัฐจำเป็นต้องขยายกลุ่มผู้ได้รับการศึกษาโดยรวมสามัญชน บุตรจีน และสตรีชั้นสูง แต่รัฐก็ยังจำกัดฐานผู้ได้รับการศึกษาต่อไป ด้วยการให้ผู้เรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการศึกษา เช่น ค่าเล่าเรียน เป็นต้น ค่าใช้จ่ายในการศึกษาจึงทำหน้าที่เป็นอุปสรรคหรือเครื่องกั้นให้เฉพาะคนส่วนน้อยซึ่งมีอัตภาพพอจ่ายได้ ได้ศึกษาภาษาอังกฤษ ดังนั้นแม้โรงเรียนราษฎรที่สอนภาษาอังกฤษโดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ ซึ่งดำรงอยู่มั่นคงแล้วในรัชสมัยนี้ ทั้งได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ จะเหมือนเป็นทางเลือกทางการศึกษา แต่การศึกษาเอกชนโดยทั่วไป ก็อิงกับระบบตลาดหรือทุนนิยม ทำให้ต้องเรียกเก็บค่าใช้จ่ายหรือค่าเล่าเรียนเพื่อให้โรงเรียนดำรงอยู่ได้ การศึกษาภาษาอังกฤษสมัยรัชกาลที่ 5 จึงมีเขตแดนทางชนชั้นบางๆ และคงโครงสร้างเช่นนี้ในบางลักษณะสืบต่อมา

ภาควิชา ประวัติศาสตร์

สาขาวิชา ประวัติศาสตร์

ปีการศึกษา 2557

ลายมือชื่อ นิสิต

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาร่วม

5380514022 : MAJOR HISTORY

KEYWORDS: ENGLISH LANGUAGE EDUCATION / MODERN THAI EDUCATION / THE REIGN OF KING CHULALONGKORN

ARWUT TEERAEAK: THE SIAMESE STATE'S MANAGEMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE EDUCATION IN THE REIGN OF KING CHULALONGKORN. ADVISOR: VILLA VILAITHONG, Ph.D., CO-ADVISOR: ASST. PROF. WASANA WONGSURAWAT, Ph.D., 300 pp.

Although knowledge of the English language became crucial for Siamese trade and economy since the fourth reign, the Siamese state began to offer English language as part of public education only in the fifth reign. During this period of modernization the state needed a modernized bureaucracy and civil servants—both administrators and practitioners—with skills in the English language. This dissertation proposes that the Siamese state of the fifth reign provided limited English language education. The state consistently segregated public education into two levels, focusing mainly on training potential state employees while providing education without English language training for the general public. Education was prioritized for the ruling class or aristocrats. However, the expansion of state bureaucracy together with the rise in popularity of English language education pressured the state to expand the number of subjects receiving English language education to include commoners, the ethnic Chinese, and noble women. Yet, the state continued to limit the educated population base by requiring students to contribute to the cost of their education through school fees and other such payments. The cost of education served as an obstacle that allowed only a minority capable of paying fees to study the English language. Hence, even though private schools—especially Christian schools, which had already become well established during this reign and even received state subsidies—appeared to provide an alternative to public education, private education was part of the market system or capitalism. Private schools had to collect tuition fees in order to remain solvent. English language education during the fifth reign was, therefore, carried out with a thin glass ceiling, and this structure of limitations has been maintained and continued in some aspects to the present day.

Department: History

Field of Study: History

Academic Year: 2014

Student's Signature

Advisor's Signature

Co-Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ถูกล่วงได้ด้วยความช่วยเหลือจากองค์กรและบุคคลจำนวนมาก ดร. วิลลา วิลัยทอง อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก เคียงข้างผู้เขียนในทุกปัญหา ผศ.ดร.วาสนา วงศ์สุรวัฒน์ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม “คัดทางเสือ” ให้พ้นอุปสรรคหลายครั้ง รศ.ฉลอง สุนทราวณิชย์ อดีตหัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์ เมตตาสนับสนุนตั้งแต่แรกเข้าเรียน ผศ.สุวิมล รุ่งเจริญ หัวหน้าภาคท่านถัดมา กรุณาช่วยเหลือให้ได้รับทุนการศึกษา กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน กรุณาตรวจสอบและให้คำชี้แนะที่เป็นประโยชน์ยิ่ง

ขอขอบคุณบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยที่มอบทุนอุดหนุนการศึกษา สาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกับความเป็นไทย Asia Research Institute, National University of Singapore ให้ทุนศึกษาวิจัยที่ประเทศสิงคโปร์ สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มอบทุนเผยแพร่ผลงาน Network for International Thai Studies (ENITS)

รศ.ดร.กุลลดา เกษบุญชู มีดี การได้เรียนวิชาเลือกกับท่านมีคุณต่อวิทยานิพนธ์ยิ่ง อาจารย์วารุณี ไอสถารมย์ กรุณาให้คำปรึกษาที่มีค่า ทั้งให้เอกสารเรื่องการศึกษารายงาน รศ.ธเนศ วงศ์ยานนาวา กรุณาผู้เขียนยามคับขันสุดกำลัง ด้วยการช่วยให้ได้เผยแพร่ผลงานเพื่อสำเร็จการศึกษา ดร.ปรเมินทร์ จารูวร กรุณาให้ความช่วยเหลือเรื่องคำราชาศัพท์ อาจารย์นิธยา ภรณ์ พรหมปัญญา เป็นธุระยืมหนังสือที่ห้องสมุดธรรมศาสตร์ให้ตลอดหลายปี มยุรา พิทักษ์สุข สันติ ช่วยในเรื่องการเขียนภาษาอังกฤษเรื่อยมา สุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ ช่วยเหลือเรื่องรูปแบบ วิทยานิพนธ์และอี-ทีสิส

ขอขอบคุณ Dr.Matthew Phillips Dr.Samson Lim ชัชวาล ชื่นไพบูลย์ บุศรินทร์ เลิศชาวลิตสกุล ณัฐพรพรช เตชะบรรณปัญญา บุญพิสิฐ ศรีหงส์ เหมือนพิมพ์ สุวรรณภาค ดร.ชาติชาย มุกสง สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ ดร.ธิกานต์ ศรีนารา ฯลฯ

ผู้เขียนรู้ว่าตกชื่อผู้ให้การช่วยเหลืออีกมาก โปรดรับรู้ด้วยว่าสิ่งที่ท่านได้ทำนั้นออกผลส่วนหนึ่งเป็นวิทยานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว

สุดท้ายขอขอบคุณครอบครัวที่เป็นฐานรากชีวิต คุณสมใจ วีระเอก มารดาที่ให้ทุกอย่าง

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ	ช
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 ทบทวนวรรณกรรม: การทำให้เป็นสมัยใหม่, รัฐสมัยรัชกาลที่ 5, ความสัมพันธ์สยามกับ ตะวันตก และกรณีเปรียบเทียบ	7
1.3 อธิบายศัพท์.....	34
1.4 วัตถุประสงค์การศึกษา.....	34
1.5 สมมติฐาน.....	34
1.6 วิธีดำเนินการวิจัย	35
1.7 คำถามก่อนการวิจัย: ทำไมต้องภาษาอังกฤษ.....	35
บทที่ 2 รัฐกับภาษาอังกฤษก่อนรัชกาลที่ 5.....	46
2.1 ก่อนรัชกาลที่ 3: ไม่มีธรรมเนียมศึกษาภาษาต่างชาติ.....	46
2.2 รัชกาลที่ 3: ไม่ยอมรับอำนาจตะวันตก	52
2.3 รัชกาลที่ 4: ไม่จัดการศึกษาวงกว้าง	66
บทที่ 3 การเริ่มจัดการศึกษาเพื่อสร้างกำลังคน พ.ศ. 2411-2425.....	80
3.1 เหตุแห่งการจัดการศึกษา: การสร้างกำลังในพระองค์และกำลังในราชการ	81
3.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง.....	87
3.3 จากสิงคโปร์สู่ยุโรป: การส่งไปศึกษาต่างประเทศ.....	90
3.4 การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษแบบอเมริกัน: โรงเรียนสวนนันทอุทยาน	101

3.5 กรณีโรงเรียนโทรเลข	108
3.6 สรุป	113
บทที่ 4 การขยายการศึกษาของรัฐบาล พ.ศ. 2426-2439	114
4.1 การปฏิรูประบบราชการกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ	114
4.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ	128
4.3 โรงเรียนราชกุมาร	137
4.4 โรงเรียนราชวิทยาลัย	144
4.5 การส่งไปศึกษายุโรป	147
4.6 การจัดการศึกษาที่ไม่รองรับระบบราชการ	161
4.7 สรุป	169
บทที่ 5 การจัดการศึกษาอย่างจำกัด พ.ศ. 2440-2453.....	171
5.1 จะขยายหรือจำกัด: ความขัดกันระหว่างกษัตริย์กับกระทรวง.....	171
5.2 การไม่จัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้ราษฎรทั่วไป	189
5.3 โรงเรียนสามัญศึกษาที่เสียค่าใช้จ่าย	200
5.4 โรงเรียนข้าราชการที่มีและไม่มีภาษาอังกฤษ.....	208
5.5 สรุป	224
บทที่ 6 การมีอยู่ของโรงเรียนราษฎร์.....	225
6.1 โรงเรียนโปรเตสแตนต์ทั่วไป: กรณีกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย	225
6.2 โรงเรียนหญิงชั้นนำ: กุหลาบศรีวังหลัง	232
6.3 โรงเรียนชายชั้นนำ: อัสสัมชัญ.....	238
6.4 โรงเรียนสอนพิเศษภาษาอังกฤษ	247
6.5 รัฐกับการโรงเรียนราษฎร์.....	251

6.6 สรูป	257
บทที่ 7 บทสรุป	258
รายการอ้างอิง.....	270
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	300

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

คนไทยทั่วไปมีปัญหาทักษะภาษาอังกฤษ เมื่อประเทศไทยต้องเข้าสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน หรือ AEC (ASEAN Economic Community) ใน พ.ศ. 2558 ซึ่งเป็นชุมชนเศรษฐกิจระหว่างชาติอาเซียนที่ทุน วัตถุประสงค์ สินค้า รวมถึงแรงงานเคลื่อนย้ายถึงกันได้ในระดับที่ไม่เคยเป็นมาก่อน ก็ทำให้ปัญหาทักษะภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นภาษากลาง (lingua franca) ของประชาคมเศรษฐกิจแห่งใหม่ แต่เป็นภาษากลางของประชาคมโลกมาช้านานแล้ว กลับมาเป็นที่สนใจในสังคมไทยอีกครั้ง เอ็ดดูเคชั่น เฟิร์ส หรือ EF (Education First) โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษชั้นนำของโลกได้ทำการสำรวจทักษะภาษาอังกฤษของประชากรใน 44 ประเทศ พบว่าไทยอยู่ในลำดับที่ 42 ซึ่งต่ำกว่ากัมพูชาที่ได้ที่ 41 เวียดนามที่ 39 อินโดนีเซียที่ 34 และมาเลเซียที่ 9¹ ข้อมูลการสำรวจ พ.ศ. 2555 สอดคล้องกับรายงานของกรมการค้าต่างประเทศของไทยที่ว่าความสามารถด้านภาษาอังกฤษของคนไทยด้อยกว่าสิงคโปร์ ฟิลิปปินส์ มาเลเซีย พม่า เวียดนาม และลาว ขณะที่ประเทศอื่นๆ ในประชาคมเศรษฐกิจอาเซียนกำลังสนใจศึกษาภาษาที่สาม โดยเฉพาะภาษาไทยซึ่งถูกกำหนดให้เป็นภาษาทางการลำดับสองรองจากภาษาอังกฤษ เพื่อโอกาสในการดำเนินธุรกิจหรือการทำงานต่างแดน² แต่ไทยเองยังต้องเผชิญกับปัญหาภาษาต่างประเทศที่สอง คือ ภาษาอังกฤษอยู่ต่อไป

ความด้อยทักษะภาษาอังกฤษของคนไทยมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ แม้รัฐจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับคนวงกว้างโดยตั้งโรงเรียนขึ้นตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาลที่ 5 แต่การศึกษาที่ให้ก็ยังจำกัดผู้ได้รับการศึกษาอยู่มาก ในปี พ.ศ. 2452 หลังตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษแห่งแรกเกือบ 40 ปี³ มีโรงเรียนรัฐบาลที่สอนภาษาอังกฤษเพียง 8 โรงเรียนแบ่งเป็นโรงเรียนที่สอนเป็นภาษาอังกฤษ (English as a medium of instruction) 3 โรงเรียนมัธยมที่สอนวิชา

¹ M2F (22 มิถุนายน 2555): 6.

² เรื่องเดียวกัน

³ โรงเรียนภาษาอังกฤษสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งแรก ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2415 ดูรายละเอียดในบทที่ 3

ภาษาอังกฤษด้วย 5 โรง⁴ ซึ่ง 5 โรงหลังนี้เพิ่งเริ่มสอนภาษาอังกฤษช่วงปลายรัชกาลราว พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา ในปี พ.ศ. 2456 กรมศึกษาธิการยกเลิกหลักสูตรที่สอนเป็นภาษาอังกฤษ แต่ให้แทรกวิชาภาษาอังกฤษเข้าในหลักสูตรมัธยมศึกษาของทุกโรงเรียน โดยให้โรงเรียนที่พร้อมเริ่มจัดสอนภาษาอังกฤษในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น⁵ การแทรกวิชาภาษาอังกฤษในการศึกษาชั้นกลาง คือมัธยมศึกษาที่จำนวนผู้เรียนกำลังขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ ทำให้การศึกษารัฐบาลอังกฤษแพร่หลายกว้างขวางกว่าเดิม อย่างไรก็ตามการศึกษาระดับมัธยมศึกษาของไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2464 เป็นต้นมาที่บังคับให้เรียนเพียงชั้นประถมศึกษา ก็ทำให้การศึกษารัฐบาลอังกฤษยังจำกัดเฉพาะผู้มีโอกาสได้ศึกษาต่อ

ในสมัยจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี (พ.ศ. 2502-2506) รัฐบาลไทยเป็นพันธมิตรแน่นแฟ้นกับประเทศโลกเสรีนำโดยสหรัฐอเมริกา ทั้งรับความช่วยเหลือด้านการศึกษาจากองค์การระหว่างชาติ เช่น องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ UNESCO และโครงการสอนภาษาอังกฤษแห่งเอเชียอาคเนย์ หรือ SEAREP รัฐบาลจึงคิดจัดสอนภาษาอังกฤษในหลักสูตรการศึกษาภาคบังคับเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2503 โดยจัดทำหลักสูตรภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษาตอนปลาย ให้นักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 ถึง 7 ได้เรียนภาษาอังกฤษ ตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2503 ที่ขยายการศึกษาภาคบังคับจาก 4 ปี เป็น 7 ปี⁶ อย่างไรก็ตามการสอนภาษาอังกฤษในการศึกษาภาคบังคับประสบปัญหาอย่างมาก ที่สำคัญคือประสิทธิภาพการเรียนการสอน การบังคับให้ได้เรียนภาษาอังกฤษกันทุกคน หมายถึงรัฐควรต้องมีครูที่สอนภาษาอังกฤษได้ในสัดส่วนมากพอ แต่การศึกษาประถมศึกษามักใช้ครูวุฒิต่ำ เป็นครูประจำชั้นสอนทุกวิชา ด้วยถือว่าเนื้อหาในระดับนี้ง่าย ครูที่วุฒิสองกว่าเด็กเพียงเล็กน้อยก็สอนได้ ทำ

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452)

⁵ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (ธนบุรี: โรงพิมพ์ส่งเสริมอาชีพ, 2504), หน้า 91.

⁶ อาริรัตน์ น้ำเพชร, “การศึกษาพัฒนาการของหลักสูตรภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษา ตั้งแต่พุทธศักราช 2435-2528,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประถมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 116, 148, 151. ในทางปฏิบัติการขยายการศึกษาภาคบังคับเกิดขึ้นอย่างจำกัดเนื่องจากขาดงบประมาณ เช่น แม้ประเทศไทยเริ่มดำเนินงานตามแผนการศึกษาภาคบังคับตั้งแต่ พ.ศ. 2406 แต่เมื่อถึง พ.ศ. 2416 รัฐสามารถขยายการศึกษาภาคบังคับระดับประถมปลายได้เพียง 1,622 ตำบล จากทั้งหมด 5,339 ตำบล คิดเป็น 29.82 ต่อ 100 ตำบล, “ประสิทธิภาพการศึกษาภาคบังคับในอำเภอธัญบุรี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาวิจัยการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 11.

ให้การศึกษาภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษาได้ผลลัพธ์ที่ไม่ดี เช่น นักเรียนอ่านออกเสียงผิดๆ เป็นนิสัยจนยากจะแก้ไขได้ เป็นต้น⁷

การขยายการศึกษาภาษาอังกฤษส่งผลกระทบต่อประสิทธิภาพการเรียนการสอนเป็นประเด็นที่อารีรัตน์ น้ำเพชร เสนอว่าเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 แล้ว เมื่อจำนวนโรงเรียนรัฐบาลเพิ่มมากขึ้น แต่ไม่สามารถจัดหาครูเจ้าของภาษา หรือครูคนไทยที่มีความรู้ดีมาสอนได้มากพอ ส่งผลให้ความมุ่งหมายในการสอนค่อยๆ จ่ำกตลงเหลือเพียงการอ่านเข้าใจความ และการแปลมากกว่าการสนทนา หรือ ฟังพูด เพราะครูที่สอนออกเสียงได้ไม่เหมือนเจ้าของภาษา ทั้งมักไม่กล้าพูดด้วยไม่แน่ใจในสำเนียงของตน⁸ เมื่อรัฐจัดให้เรียนภาษาอังกฤษกันทุกคน ก็ทำให้การขาดแคลนครูผู้ทรงคุณวุฒิทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นไปอีก ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่สุดประการหนึ่งของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษภาคบังคับ⁹

นอกจากประเด็นการเรียนการสอนที่ไม่ได้ประสิทธิภาพ การสอนวิชาภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษาในการศึกษาภาคบังคับ ยังถูกต่อต้านจากบางส่วนของผู้บริหารการศึกษา นักการศึกษา และครูผู้สอนที่เห็นว่าภาษาอังกฤษไม่ได้จำเป็นสำหรับมหาชนทั่วไป นักเรียนที่สำเร็จการศึกษาภาคบังคับจำนวนมากไม่ได้ใช้ภาษาอังกฤษในการประกอบอาชีพ กระทั่งแวดวงข้าราชการเองก็แทบไม่ได้ใช้ภาษาอังกฤษ เว้นแต่ผู้บริหารระดับสูงที่ต้องติดต่อกับชาวต่างประเทศ การบังคับให้เรียนภาษาอังกฤษกันทุกคนจึงเป็นการเสียเปล่าทางเศรษฐกิจ ทั้งเสียเวลาผู้เรียนแทนที่จะได้ใช้เวลาศึกษาวิชาอื่นที่จำเป็นมากกว่ารวมถึงภาษาไทยซึ่งเป็นภาษาประจำชาติ¹⁰

ปัญหาประสิทธิภาพการเรียนการสอน ทศนะด้านการศึกษาแบบอนุรักษนิยม รวมถึงกระแสการเมืองแบบขวาจัด หลัง 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ทำให้ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีมีมติวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2520 ยกเลิกการสอนภาษาต่างประเทศทุกภาษาในระดับประถมศึกษาทั้งโรงเรียนรัฐและโรงเรียนราษฎร์ แต่ส่งเสริมการเรียนภาษาไทย จริยธรรม และวัฒนธรรมไทยให้มากขึ้นแทน เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชาติ แต่เมื่อมีการแถลงมติคณะรัฐมนตรีให้สื่อมวลชนทราบวันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ. 2520 ว่ากระทรวงศึกษาธิการห้ามสอนภาษาต่างประเทศระดับประถมศึกษาตั้งแต่ปีการศึกษา 2521 โดยให้สอนภาษาต่างประเทศตั้งแต่

⁷ อารีรัตน์ น้ำเพชร, “การศึกษาพัฒนาการของหลักสูตรภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษา ตั้งแต่พุทธศักราช 2435-2528,” หน้า 160.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95, 110-111, 115.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 162-164, 168.

ระดับมัธยมศึกษาเป็นต้นไป ก็ทำให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านทั้งจากสื่อมวลชนและประชาชนจำนวนมาก โดยเฉพาะผู้ปกครองนักเรียนพากันเรียกร้องให้มีการสอนภาษาอังกฤษในระดับประถมศึกษาต่อไป ผู้ปกครองเหล่านี้ต้องการให้ลูกหลานเรียนภาษาอังกฤษเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยินดีให้เรียนตั้งแต่ประถมศึกษาตอนต้น ด้วยเห็นถึงความจำเป็นของการศึกษาภาษาอังกฤษและประโยชน์ของบุตรหลานในการหาเลี้ยงชีพภายหน้า เพียงแต่การสอนต้องได้คุณภาพและมาตรฐาน ทั้งต้องได้ครูที่มีความรู้ดีมาสอน¹¹

กระแสการคัดค้านทำให้รัฐต้องคำนึงถึงความต้องการของประชาชน รวมถึงปัจจัยอื่นๆ อาทิ สภาพเศรษฐกิจปัจจุบัน ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ เปรียบเทียบกับประเด็นความมั่นคงของชาติ คณะรัฐมนตรีจึงได้มีมติออกมาเมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2521 ให้โรงเรียนราษฎร์ที่มีความพร้อมสามารถสอนภาษาอังกฤษเพิ่มเติมจากหลักสูตรปกติได้ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ไม่เกินสัปดาห์ละ 5 ชั่วโมง ส่วนโรงเรียนรัฐให้สอนภาษาอังกฤษเกี่ยวกับชีวิตประจำวันเป็นวิชาเลือกได้สัปดาห์ละ 5 ชั่วโมง ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 โดยจัดให้อยู่ในกลุ่มวิชาประสบการณ์พิเศษ แต่สามารถเลือกสอนวิชาชีพอื่นๆ ที่เป็นประโยชน์กับนักเรียนแทนวิชาภาษาอังกฤษได้ ขึ้นอยู่กับความพร้อมของโรงเรียนและความเหมาะสมตามแต่ละพื้นที่ มติคณะรัฐมนตรีดังกล่าวส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนหลักสูตรประถมศึกษา โดยกระทรวงศึกษาธิการให้โรงเรียนรัฐสามารถเลือกสอนภาษาอังกฤษได้ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 และปีที่ 6 ตั้งแต่ปีการศึกษา 2525 เป็นต้นไป¹² ตามแผนการศึกษาของชาติ พ.ศ. 2520 ที่ลดการศึกษากภาคบังคับลงจาก 7 ปีเหลือ 6 ปี

แม้รัฐอนุญาตให้โรงเรียนต่างๆ พิจารณาเองว่าจะสอนภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษาหรือไม่ โดยให้คำนึงถึงความพร้อมของผู้สอน และความจำเป็นของแต่ละชุมชน เพื่อลดปัญหาการเรียนการสอนที่ไม่ได้ประสิทธิภาพ และความสูญเปล่าทางการศึกษากรณีเรียนไปไม่ได้ใช้ประโยชน์ แต่กระนั้นก็ดีโรงเรียนรัฐบาลในสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติกว่า 90 เปอร์เซ็นต์ เลือกสอนวิชาภาษาอังกฤษต่อไปแทนที่จะเปิดสอนวิชาการงานพื้นฐานอาชีพอื่นๆ นอกจากเหตุผลเรื่องความสะดวกว่าครูเคยสอนอยู่ก่อนแล้ว ไม่เหมือนการสอนวิชาชีพอื่นๆ ผู้ชำนาญหรือวิทยากรต้องถือนมาสอน เหตุผลที่เป็นปัจจัยชี้ขาดก็คือการที่ผู้ปกครองนักเรียนมีค่านิยมที่ดีต่อการศึกษาภาษาอังกฤษ จึงได้ผลักดันให้โรงเรียนเปิดสอนภาษาอังกฤษเป็นวิชาเลือกต่อไป¹³ การศึกษาภาษาอังกฤษกลับมาเป็นภาคบังคับอีกครั้งโดยปริยายเมื่อพระราชบัญญัติ

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166, 173.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 173-174, 194.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 174, 223.

การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ขยายการศึกษาภาคบังคับเป็น 9 ปี ครอบคลุมถึงระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ทำให้เด็กไทยทุกคนต้องได้เรียนภาษาอังกฤษอย่างน้อย 3 ปีในช่วงมัธยมศึกษา แผนการศึกษาดังกล่าวมีผลบังคับใช้จนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตามปัญหาประสิทธิภาพการเรียนการสอนก็ยังคงอยู่ ซึ่งกระทบต่อทักษะภาษาอังกฤษของคนไทย ดังข้อมูลการสำรวจความสามารถภาษาอังกฤษเปรียบเทียบแต่ละประเทศที่กล่าวถึงตอนต้น

ประวัติศาสตร์การศึกษาข้างต้นชี้ให้เห็นที่มาบางส่วนของการจำกัดด้านทักษะภาษาอังกฤษ อาจใช้กับคนไทยทั่วไป หรือคนไทยส่วนใหญ่โดยเฉลี่ยได้ แต่อาจใช้ไม่ได้กับคนไทยจำนวนหนึ่งที่รู้ภาษาอังกฤษดี คนเหล่านี้ปรากฏในทุกแวดวงของสังคม ทั้งราชการ ธุรกิจเอกชน วงวิชาการ สื่อสารมวลชน และอื่นๆ ปรากฏการณ์ที่น่าสนใจคือผู้รู้ภาษาอังกฤษเหล่านี้โดยเฉพาะในแวดวงวิชาการและผู้ทำงานสื่อสารมวลชนต่างก็พยายามมีส่วนร่วมแก้ไขปัญหारेื่องภาษาของคนไทย เช่น ออกหนังสือ หรือ จัดรายการโทรทัศน์ แนะนำเคล็ดลับและวิธีการที่จะเก่งภาษาอังกฤษ¹⁴ แต่การพยายามแก้ปัญหาที่ปัจเจกบุคคล หรือผู้เรียนแต่ละคนดูเป็นไปได้มากกว่าการพยายามแก้ปัญหาให้ทั้งสังคม ในบทความชุด “ทำไมคนไทยจึงเรียนภาษาอังกฤษไม่ได้เรื่องสักที” ที่พิมพ์ครั้งแรกในนิตยสาร มติชนสุดสัปดาห์ พ.ศ. 2546 ไมเคิล ไรท์ (Michael Wright) นักวิชาการและคอลัมนิสต์เสนอว่าในระดับมหภาค ชนชั้นเป็นปัจจัยที่มีส่วนกำหนดว่าผู้หนึ่งผู้ใดจะรู้ภาษาอังกฤษ หรือเก่งภาษาอังกฤษหรือไม่ เนื่องจากโครงสร้างการศึกษาของไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเอื้อต่อชนชั้นเจ้านาย และอภิสิทธิ์ชนอื่นๆ เช่น บุตรหลานนายทุน มากกว่าราษฎรทั่วไป ทำให้ชนชั้นนำที่เป็นผู้ปกครองจำนวนน้อยใช้ภาษาอังกฤษซึ่งจำเป็นสำหรับนักปกครองได้อย่างคล่องแคล่ว ไพเราะงดงาม ส่วนผู้อยู่ใต้การปกครองที่เป็นคนส่วนมากไม่มีความจำเป็น และไม่ควรต้องรู้ภาษาอังกฤษ แต่ถ้าคนหนึ่งคนใดต้องรู้ต้องใช้ก็ให้พอควรแก่ฐานะ ไม่ต้องเด่นเลิศเลอนัก¹⁵

¹⁴ เช่นหนังสือของ เนตรปรีชา ชุมไชโย, เรียนภาษาอังกฤษกันเข้าไปแต่พูดไม่ได้สักที เล่ม 1 (พิมพ์ครั้งที่ 43, กรุงเทพฯ: สุดสัปดาห์สำนักพิมพ์, 2546); เนตรปรีชา ชุมไชโย, เรียนภาษาอังกฤษกันเข้าไปแต่พูดไม่ได้สักที เล่ม 2 (พิมพ์ครั้งที่ 30, กรุงเทพฯ: สุดสัปดาห์สำนักพิมพ์, 2545); คริสโตเฟอร์ ไรท์, ภาษาอังกฤษแบบฝรั่งเข้าใจคนไทยแท้ เล่ม 1 (พิมพ์ครั้งที่ 18, กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์, 2551) เป็นต้น ส่วนรายการโทรทัศน์ มี รายการ “คริสตีลเวอร์รี่” ทางสถานีโทรทัศน์กองทัพบกช่อง 5 และรายการ “อิงลิช เบรกฟาสต์” ทางสถานีโทรทัศน์ไทยพีบีเอส เป็นต้น

¹⁵ ไมเคิล ไรท์, ฝรั่งหลังตะวันตก (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 158-166.

ข้อเสนอข้างต้นไม่มีหลักฐานรองรับมากพอ ดังที่ไม่เคิล ไรท์เองยอมรับว่าหลักฐานหายาก โดยเฉพาะเมื่อไม่มีใครมีใครศึกษา หรือบันทึกเรื่องภาษาในแง่ประวัติศาสตร์ชั้นชั้น แม้ภาษาของชนชั้นสูงมีบันทึกเรื่อยมาไม่ขาด แต่นานๆ ครั้งถึงมีผู้จดจำถ้อยคำภาษาของป่าวไพร่ ทำให้เขาต้องอาศัยการเทียบเคียงจากสังคมจักรวรรดิอังกฤษในอินเดีย และใช้หลักฐานปากเปล่าของคนไทยที่ฝึกพูดภาษาอังกฤษ รวมถึงตำราสอนภาษาอังกฤษของไทย¹⁶ นอกจากนี้บทความชุดข้างต้นที่พิมพ์ลงนิตยสารไม่ใช่งานวิชาการเต็มรูปแบบจึงไม่มีการลงรายการอ้างอิงทั้งเชิงบรรณและบรรณานุกรม อย่างไรก็ตามข้อเสนอของไมเคิล ไรท์ ในบทความดังกล่าวก็น่าสนใจมาก โดยเฉพาะที่ว่าโครงสร้างการศึกษาไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีส่วนทำให้สังคมไทยประกอบไปด้วยชนชั้นนำส่วนน้อยที่รู้หรือเก่งภาษาอังกฤษ กับสามัญชนทั่วไปที่ไม่รู้หรือไม่เก่งภาษาอังกฤษ เนื่องจากสอดคล้องกับข้อเท็จจริงว่าคนที่รู้หรือเก่งภาษาอังกฤษเป็นคนส่วนน้อยมาตลอด ส่วนคนส่วนใหญ่หรือคนทั่วไปจะไม่รู้หรือไม่เก่งภาษาอังกฤษ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงศึกษาโครงสร้างการศึกษาของไทยกรณีภาษาอังกฤษ ตั้งแต่รัฐเริ่มจัดการศึกษาสมัยรัชกาลที่ 5 ว่ามีจุดมุ่งหมายอะไร และดำเนินการวางโครงสร้างและระบบการศึกษาอย่างไร ภาษาอังกฤษจึงกลายเป็นความรู้ความชำนาญเฉพาะคนส่วนน้อย แต่วิทยานิพนธ์ไม่ศึกษาในด้านภาษาศาสตร์สังคม (sociolinguistics) ที่วิเคราะห์การใช้ภาษาอังกฤษเชื่อมโยงกับบริบทสังคมดังที่ไมเคิล ไรท์ริเริ่มไว้ นอกจากอุปสรรคเรื่องหลักฐานหายากที่ว่าแล้ว ผู้ศึกษายังต้องการให้วิทยานิพนธ์เป็นเพียงฐานรากหรืออิฐก้อนแรกๆ ที่เสนอโครงสร้างการศึกษา ก่อนงานที่ใช้วิธีการศึกษาแบบอื่น หรือศึกษารายกรณีจะเกิดขึ้นต่อไป เนื่องจากประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาอังกฤษของไทยแทบไม่มีการศึกษากัน งานเกี่ยวข้องที่มีก็เป็นประเภทที่มุ่งแก้ปัญหาประสิทธิภาพการเรียนการสอน และความสามารถในการใช้ภาษาอังกฤษของคนไทย ซึ่งต้องสืบค้นประวัติศาสตร์ความเป็นมาเพื่อทำความเข้าใจบ้าง แต่ก็มุ่งศึกษาเป็นส่วนๆ เช่น แผนจัดการศึกษา หรือหลักสูตรการศึกษา เพื่อให้เห็นที่มาที่ไปก่อนทำการวิเคราะห์และเสนอแนวทางแก้ปัญหาต่อไป มากกว่าจะศึกษาเป็นประวัติศาสตร์โดยตรง แม้แต่งงานของอารีรัตน์ น้ำเพชร ที่กล่าวถึงข้างต้นก็จัดอยู่ในลักษณะนี้เช่นกัน¹⁷ การขาดแคลนงานและการไม่สนใจศึกษามีที่มาที่ไปดังจะกล่าวต่อไป

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

¹⁷ สำหรับงานที่ศึกษาเป็นภาษาอังกฤษ ดู Namtip Aksornkool, *An Historical Study of Language Planning* (Singapore: Singapore University Press for Regional Language Centre, 1985).

วิทยานิพนธ์เสนอว่ารัฐสยามสมัยรัชกาลที่ 5 จัดการศึกษาเป็น 2 ระดับตลอดมา โดยจัดการศึกษาที่มีภาษาอังกฤษให้ผู้ไปทำราชการเป็นหลัก และการศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษให้ราษฎรทั่วไป การให้การศึกษาแก่ผู้ไปทำราชการมุ่งที่ชนชั้นปกครองเดิมหรือมูลนายก่อน ทั้งเจ้านายและขุนนาง อย่างไรก็ตามก็มีการขยายตัวของระบบราชการ รวมถึงค่านิยมต่อการศึกษาภาษาอังกฤษที่แพร่หลายทั่วไป ทำให้รัฐจำต้องขยายกลุ่มผู้ได้รับการศึกษาโดยรวมสามัญชน บุตรจีน และสตรีชั้นสูง แต่รัฐก็ยังจำกัดขอบเขตผู้ได้รับการศึกษาต่อไป ด้วยการให้ผู้เรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการศึกษา เช่น ค่าเล่าเรียน เป็นต้น ค่าใช้จ่ายในการศึกษาจึงทำหน้าที่เป็นอุปสรรคหรือเครื่องกั้นให้เฉพาะคนส่วนน้อยซึ่งมีอัตรภาพพอจ่ายได้ ได้ศึกษาภาษาอังกฤษ ดังนั้นแม้โรงเรียนราษฎรที่สอนภาษาอังกฤษโดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ ซึ่งดำรงอยู่มั่นคงแล้วในรัชสมัยนี้ ทั้งได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ จะเหมือนเป็นทางเลือกทางการศึกษาได้ แต่การศึกษาของเอกชนโดยทั่วไปก็อิงอยู่กับระบบตลาดหรือทุนนิยม ซึ่งต้องเก็บค่าใช้จ่ายหรือค่าเล่าเรียนเพื่อให้โรงเรียนดำรงอยู่ได้เช่นกัน การศึกษาภาษาอังกฤษสมัยรัชกาลที่ 5 จึงมีเขตแดนทางชนชั้นบางๆ และคงโครงสร้างเช่นนี้ในบางลักษณะสืบต่อมา

1.2 ทบทวนวรรณกรรม: การทำให้เป็นสมัยใหม่, รัฐสมัยรัชกาลที่ 5, ความสัมพันธ์สยามกับตะวันตก และกรณีเปรียบเทียบ

การที่วงวิชาการไม่ให้ความสำคัญ ทั้งแทบไม่มีงานที่ศึกษาประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาอังกฤษโดยเฉพาะ ไม่ได้หมายความว่าความว่างงานประวัติศาสตร์ไทย โดยเฉพาะประวัติศาสตร์การศึกษาสมัยใหม่ ละเลยไม่กล่าวถึงภาษาอังกฤษ ตรงกันข้ามการศึกษาภาษาอังกฤษปรากฏในประวัติศาสตร์การศึกษาไทยมาตลอด แต่ถูกทำให้กลมกลืนจนไม่เห็นความพิเศษเฉพาะ รวากับภาษาอังกฤษไม่ต่างอะไรจากความรู้สมัยใหม่อื่นๆ ที่รับเข้ามาในช่วงเวลาเดียวกันอย่างคณิตศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และไม่มี ความจำเป็นใดใดที่ต้องศึกษาแยกต่างหาก ทศนคติดังกล่าวผู้ศึกษาเสนอว่ามีที่มาจากทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่ (modernization theory) ที่ครอบงำประวัติศาสตร์นิพนธ์การศึกษาไทย ทั้งได้แรงเสริมจากแนวทางศึกษาที่อนุรักษนิยมกว่าอย่างแนวประวัติศาสตร์ชาติ

การทำให้เป็นสมัยใหม่

หนังสือ The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn พ.ศ. 2512 (ค.ศ. 1969)¹⁸ ซึ่งเป็นงานประวัติศาสตร์การศึกษาตามมาตรฐานวิชาการเล่มแรก¹⁹ ผู้เขียน คือ เดวิด ไวแอทท์ (David Wyatt) นำเสนอการปฏิรูปการศึกษาสมัยรัชกาลที่ 5 ในฐานะส่วนหนึ่งของการปฏิรูปให้ทันสมัย โดยใช้ทฤษฎีการทำให้เป็นสมัยใหม่อธิบายพัฒนาการสังคมไทยช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19²⁰ ไวแอทท์ยกย่องผู้ปกครองประเทศสยามว่าสามารถปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยอันเป็นผลจากแรงบีบบังคับของตะวันตก แต่ยังรักษาความเป็นไทยไว้ได้โดยไม่สูญเสียตัวตน คือเอามาแต่ตัว “เครื่องมือ” แต่ให้ “ทำงาน” อย่างคงไว้ซึ่งพื้นฐานความเป็นไทย ไวแอทท์ยกตัวอย่างการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกให้องค์ภริยาเข้าร่วมจัดการศึกษาแบบใหม่แก่ราชกุมารี พ.ศ. 2441 ทำให้องค์ภริยาของไทยได้เป็นกลไกของกระบวนการสร้างความทันสมัย ทำให้ “เครื่องมือ” อย่างการศึกษาสมัยใหม่ “ทำงาน” โดยรักษาคุณค่าและเป้าหมายทางศีลธรรมแบบพุทธศาสนาได้²¹

การรับเอาแต่ความทันสมัย โดยไม่ใช้การเลียนอย่างตะวันตก ยังเห็นได้จากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธข้อเสนอแนะของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศที่จะให้สยามเอาอย่างแผนการศึกษาตะวันตก โดยทรงเลือกรับฟังเฉพาะการประเมินปัญหา แต่ทรงเลือกแก้ไขตามแนวทางที่เหมาะสมกับไทย²² และเมื่อผู้บริหารกระทรวงธรรมการอย่างเจ้าพระยาภาส

¹⁸ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand (New Haven and London: Yale University Press, 1969).

¹⁹ วารุณี ไสธการมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, รายงานการวิจัยโครงการประมวลความรู้เพื่อพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย เอกสารอัดสำเนา (ม.ป.ท., 2541), หน้า 22. ในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์นิพนธ์การศึกษาไทย ผู้เขียนอ้างอิงข้อเสนอและเนื้อหาบางส่วนจากงานข้างต้น

²⁰ วารุณี ไสธการมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 21-22.

²¹ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 380-385; วารุณี ไสธการมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 24.

²² วารุณี ไสธการมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 24.

กรวงศ์ หรือกระทั่งคนที่พระองค์ทรงเลือกสรรให้มาแทนที่อย่างพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) มีแนวคิดทางการศึกษาตามอย่างตะวันตกมากไป คือมุ่งพัฒนาแต่การศึกษาชั้นสูงในกรุงเทพฯ พระองค์ก็ทรงหันไปหาคนนอกกระทรวง ได้แก่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และสมเด็จฯ กรมพระยาศรีธรรมาธิราช ประมุขฝ่ายสงฆ์ ซึ่งมีพระดำริไปในทางเดียวกันกับพระองค์ เข้ารับจัดการศึกษาชั้นมูลฐานให้กับราษฎรตามหัวเมืองทั่วประเทศ²³

การเลือกรับปรับเปลี่ยนแต่ที่เหมาะสมให้เข้ากับไทยยังเห็นได้ในกรณีการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของสยาม งานของไวแอทที่ขึ้นนี้รวมถึงบทความหลายชิ้นที่เขาเขียนขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน²⁴ ได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษซึ่งแต่แรกเป็นการทดลองทำเพื่อแสวงหารูปแบบที่เหมาะสมกับสังคมไทย จากการจัดเป็นโรงเรียนที่สอนหลักสูตรภาษาอังกฤษในช่วงแรก เช่น โรงเรียนสวนนันทอุทยาน โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสุนันทาลัย โรงเรียนบ้านพระยานานาฯ ภายหลังก็รู้ว่าไม่ใช่รูปแบบที่พึงประสงค์ จึงปรับปรุงหลักสูตรให้เป็นภาษาไทยอย่างลงตัว²⁵

อย่างไรก็ดีการอ้างอิงและวิเคราะห์ข้อมูลที่ไวแอททำอย่างรอบด้าน ก็ทำให้เห็นข้อมูลเชิงแย้งที่น่าสนใจจำนวนมาก เช่น ที่กล่าวว่าตอนแรกผู้ปกครองสยามเองก็ไม่เห็นถึงความแตกต่างระหว่างความเป็นตะวันตกและความทันสมัย พวกเขาเรียนรู้ไปอย่างช้าๆ ทั้งต้องเผชิญกับภาวะขัดแย้ง กำกวม ไม่รู้จะเลือกทางใดตลอดรัชสมัย เพราะผู้ปกครองสยามต่างก็ชื่นชอบและหวงกั้วตะวันตก ทั้งอยากทันสมัยและอยากเป็นไทยไปพร้อมกัน ผู้ปกครองเหล่านี้อยากเข้าใจความ “ศิวิไลซ์” (civilization) ให้มากที่สุด แต่ก็อยากรักษาความสืบเนื่องที่ผูกพันพวกเขาไว้กับค่านิยมประเพณีดั้งเดิมด้วย และในขณะที่ต้องการการยอมรับจากตะวันตกในแบบคนที่เท่าเทียมกัน แต่ก็กังวลต่อการต้องจ่ายอะไรมากมายเพื่อให้ได้มาซึ่งการยอมรับนั้น²⁶ ไวแอทยังให้ข้อมูลเรื่องการจัด

²³ David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 384.

²⁴ David K Wyatt, “Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877-1895,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005); David K Wyatt, “Almost Forgotten: Ban Phraya Nana School,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005); David K Wyatt, “Education and the Modernization of Thai Society,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005).

²⁵ วารุณี ไชยธรรมย์, *การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้*, หน้า 29.

²⁶ David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 380.

การศึกษาที่ไม่เป็นไปตามเป้าด้วย เช่น กรณีโรงเรียนอังกฤษสวนนันทอุทยานที่บริหารงานโดย ดร. เอส จี แมคฟาร์แลนด์ (S. G. McFarland) ชาวอเมริกันอดีตนิกซันนารี โรงเรียนนี้ตั้งขึ้นมาเพื่อลูกหลานชนชั้นปกครอง แต่จะเป็นชาวจีนในกรุงเทพฯ ที่เห็นความสำคัญของภาษาอังกฤษว่าเป็นช่องทางที่จะไปค้าขาย เป็นลูกจ้างบริษัทร้านค้า หรือรับราชการโดยเฉพาะหน้าที่ใหม่ๆ ที่ต้องการความรู้ทางภาษา นักเรียนโรงเรียนอังกฤษแห่งนี้จึงเป็นลูกหลานชนชั้นพ่อค้าในเมือง มากกว่าบุตรหลานชนชั้นปกครองอย่างที่ตั้งใจ²⁷

ภาวะความขัดแย้งเชิงอัตลักษณ์ ระหว่างความเป็นไทย ความทันสมัย และความเป็นตะวันตก อย่างน้อยก็ในกลุ่มชนชั้นนำผู้ปกครอง รวมถึงการดำเนินการจัดการศึกษาที่ไม่ได้เป็นไปตามเป้าเสมอ น่าจะให้ภาพการจัดการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะภาษาอังกฤษซึ่งเป็นต้นทางของความรู้ตะวันตกที่เป็นปมของความขัดแย้ง มีภาพของความไม่ลงตัว ไม่ลงรอย ความขัดกัน ทั้งในด้านอุดมการณ์ เป้าหมาย และผลประโยชน์อยู่น้อย แต่การที่ไวแอทท์มองการปฏิรูปการศึกษาสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเห็นว่าการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยเป็นสิ่งที่ถูกต้อง เสียไม่ได้ของยุคสมัยนั้น และเป็นความสำเร็จของกลุ่มผู้ปกครองเองโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พวกเขามองผลของการปฏิรูปหรือผลการเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัยในเชิงบวก ถ้าจะมีความขัดแย้ง ไม่เข้าใจกันบ้างก็เป็นเรื่องของการเรียนรู้ ซึ่งจะลงเอยด้วยดีในท้ายที่สุด ดังที่ไวแอทท์ยกตัวอย่างความสับสนระหว่างความทันสมัยกับความเป็นตะวันตกในหมู่ผู้ปกครองสยาม ซึ่งในเวลาต่อมา พวกเขาเหล่านี้ก็ตระหนักได้ว่ามีหนทางประนีประนอมที่จะก้าวสู่ความทันสมัยได้โดยไม่ต้องเป็นตะวันตก สามารถเปลี่ยนสังคม ประเพณีวัฒนธรรม และสถาบันต่างๆ จากเก่าไปสู่ใหม่ได้โดยไม่ต้องสูญเสียหรือทำลายความเป็นไทย โดยเฉพาะกลุ่มคนรุ่นถัดมาที่เป็นผลผลิตของการศึกษาสมัยใหม่ยุคแรก เช่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี นักการศึกษาที่ “ความคิดสมัยใหม่แต่จิตใจเป็นไทย” (modern in their minds and Thai at heart)²⁸

การยอมรับกรอบภาวะความทันสมัยและชื่นชมความสำเร็จหรือผลลัพธ์ของการปฏิรูปทำให้ไวแอทท์ดูจะมองกระบวนการการปฏิรูปการศึกษาว่าเป็นความสอดคล้องลงตัวอย่างเกินจริง “การเมืองของการปฏิรูป” ตามชื่อหนังสือของไวแอทท์จึงเป็นเพียงการเมืองระหว่างกลุ่มผู้ปกครองสยาม “กลุ่มสยามหนุ่ม” ที่สนับสนุนการปฏิรูปให้ทันสมัยกับ “กลุ่มสยามเก่า” และ “สยามอนุรักษ์” ที่คัดค้านการปฏิรูปในส่วนที่กระทบกับผลประโยชน์ของตน และกับกลุ่ม “ชาวตะวันตก” ที่สนับสนุนให้ละทิ้งของเก่า แล้วเปลี่ยนเป็น “ศิวิไลซ์” ตามแบบตะวันตก ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

²⁷ Ibid., pp. 123-124, 382.

²⁸ Ibid., pp. 380, 385.

ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ จึงไม่ใช่ปัญหาว่าจะปฏิรูปไปสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตกหรือไม่ แต่เป็นการเรียนรู้จะเลือกรับการปฏิรูปให้มากน้อยเพียงใด และอย่างไรต่างหาก²⁹

งานของไวแอทที่มีอิทธิพลต่อการเขียนประวัติศาสตร์การศึกษาไทยยาวนานจนถึงปัจจุบัน³⁰ ไม่เพียงเพราะคุณภาพทางวิชาการที่วารุณี ไอสถารมย์ นักประวัติศาสตร์การศึกษาเห็นว่าไวแอทที่ใช้หลักฐานทุกประเภท จากทุกแหล่ง มาวิเคราะห์ประเมินข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์อย่างรอบด้าน³¹ แต่ยังมีมาจากแนวการวิเคราะห์การทำให้เป็นสมัยใหม่ที่ให้ความสำคัญกับบทบาทผู้นำ คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเปลี่ยนแปลงประเทศ ภาพของกษัตริย์ในแบบวีรบุรุษที่ทรงต่อสู้กับอุปสรรคนานัปการ เพื่อให้ประเทศของพระองค์ก้าวหน้าสู่ความทันสมัย³² จะเป็นต้นแบบให้กับงานอื่นๆ ที่สำคัญคืองานแนวประวัติศาสตร์ชาติ ได้แก่ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 ของวุฒิชัย มูลศิลป์ พ.ศ. 2516³³ ซึ่งเป็นแม่แบบภาษาไทยให้กับประวัติศาสตร์การศึกษาอีกจำนวนมากโดยเฉพาะวิทยานิพนธ์ที่วุฒิชัยเป็นที่ปรึกษา³⁴

การใช้ทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่กับการศึกษาไทยสมัยรัชกาลที่ 5 ของไวแอท มีส่วนสำคัญทำให้ประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาอังกฤษกลมกลืนเข้ากับการศึกษาไทย แม้งานบุกเบิก

²⁹ Ibid., pp. 49-50.

³⁰ แม้แต่งงานในภาษาต่างประเทศก็ยังคงใช้แนวศึกษา “การทำให้เป็นสมัยใหม่” วิเคราะห์ประวัติศาสตร์การศึกษาไทยอยู่ ดู Randal Shon Batchelor, “Borrowing Modernity: a Comparison of Educational Change in Japan, China, and Thailand from the Early Seventeenth to the Mid-Twentieth Century,” (Ed.D. Dissertation, Montana State University, 2005).

³¹ วารุณี ไอสถารมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 22-23, 25-26.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31-33, 94; วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 (พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516). ปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ที่ชื่อ “นโยบายการจัดศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2512). งานชิ้นนี้จะถูกปรับปรุงสำหรับผู้อ่านทั่วไปแล้วพิมพ์ซ้ำเป็นครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2529 ต่อมาได้ปรับปรุงขยายเนื้อหาในการพิมพ์ครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2547 ชื่อ การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2547) และปรับปรุงซ้ำด้วยการขยายเนื้อหาบางส่วนในการพิมพ์ครั้งที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2553 ในชื่อ สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2554).

³⁴ วารุณี ไอสถารมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 33, 94-95.

ก่อนหน้าประเภทที่ให้ข้อเท็จจริงตามลำดับเวลา ได้รวมการศึกษาภาษาอังกฤษเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาไทยแล้ว³⁵ แต่เป็นงานประวัติศาสตร์ตามมาตรฐานวิชาการของไวแอทท์ที่จัดให้ภาษาอังกฤษเป็นความรู้สมัยใหม่อย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับความรู้อื่นๆ อีกมากจากตะวันตกที่จำเป็นต่อการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย กรอบทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่ที่เน้นพัฒนาการ และความก้าวหน้า ยังทำให้ไวแอทท์ลดทอนความขัดแย้งจากกระบวนการถ่ายรับความรู้สมัยใหม่ โดยเฉพาะภาษาจากตะวันตก แต่ไปเน้นที่ความสำเร็จ และความก้าวหน้าซึ่งเป็นปลายทางหรือ “ธง” ของทฤษฎีแนวพัฒนาการ ดังปัญหาอัตลักษณ์ของผู้ปกครองสยามข้างต้นที่คลี่คลายได้ในท้ายที่สุด อย่างไรก็ตามก็เป็นงานแนวประวัติศาสตร์ชาติที่ทำให้สถานการณ์แยกลง ดังงานของวุฒิชัยที่วารุณีวิจารณ์ว่า³⁶ ตัดทอนเนื้อหาที่เป็นความขัดแย้งทางการเมือง ละเลยข้อเท็จจริงที่สะท้อนทัศนคติที่แตกต่างกันระหว่างกษัตริย์กับผู้บริหารการศึกษา กระทั่งข้อมูลที่แสดงถึงกระบวนการตัดสินใจในการดำเนินนโยบายก็ตัดทอนออก³⁷ งานแนวประวัติศาสตร์ชาติจึงคงไว้แต่เอกภาพของการจัดการ ความต่อเนื่องคลี่คลาย และบทบาทผู้นำโดยเฉพาะกษัตริย์ที่มีต่อการปฏิรูปการศึกษา การพัฒนาประเทศให้ทันสมัย และการช่วยให้พ้นจากภัยของจักรวรรดินิยม โครงเรื่องข้างต้นช่วยให้การศึกษาภาษาอังกฤษกลืนเข้าสนิทกับประวัติศาสตร์การศึกษาไทย

วุฒิชัยเสนอภาพการศึกษาภาษาอังกฤษสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างกลมกลืนกับประวัติศาสตร์การศึกษาไทย วุฒิชัยเห็นว่าเป็นเพราะผู้ปกครองเห็นการณ์ไกลถึงความจำเป็นที่สยามจะต้องเรียนรู้ภาษาและวิทยาการจากตะวันตก ซึ่งที่จริงก็เคยเกิดขึ้นแล้วตั้งแต่ครั้งอยุธยา แต่ในยุคที่ต้องเผชิญหน้ากับจักรวรรดินิยมตะวันตก ภาษาและวิทยาการความก้าวหน้าจากตะวันตกกลายเป็นความจำเป็นเร่งด่วน นอกจากการเรียนจากมิชชันนารีตะวันตกที่เข้ามาแผ่ศาสนาแล้ว ผู้นำสยามยังได้ริเริ่มส่งนักเรียนไทยไปเล่าเรียนภาษาและความรู้ยังต่างประเทศ การจัดการศึกษาที่พึงพึงตะวันตกมากไป จะได้รับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ พ.ศ. 2441 หลังจากการเสด็จประพาสยุโรป

³⁵ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม (พระนคร: ม.ป.ท., 2463); รองศยามานนท์, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507 (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2507).

³⁶ วารุณีวิจารณ์งานของวุฒิชัย คือ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 คู่กับงานสำคัญอีกชิ้นหนึ่ง คือ แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475 ดู วุฒิชัย มุลศิลป์, แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475 (กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2526).

³⁷ วารุณี โอศถารมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 31-32.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นปัญหาที่นักเรียนใช้เวลาเล่าเรียนยังต่างประเทศนานเกินไป ซ้ำยังมีจำนวนมากที่เล่าเรียนไม่สำเร็จทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ พระองค์จึงทรงสั่งให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยามประจำอังกฤษ ทำรายงานความเห็น วิธีที่จะจัดการศึกษาขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ซึ่งพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้กราบบังคมทูลว่าการศึกษานักเรียนในต่างประเทศจะดีได้ต่อเมื่อได้คัดคนที่เหมาะสมทั้งวัยวุฒิและสติปัญญา มาศึกษาเล่าเรียน ที่สำคัญคือต้องพัฒนาการศึกษาในประเทศให้ดีพอที่นักเรียนในจะมาต่อความรู้ยังต่างประเทศได้ ในช่วงแรกเมื่อความรู้และตำรับตำราของเรายังไม่พอ การส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษยังต้องทำต่อไป แต่การพัฒนาการศึกษาต้องใช้วิธี “ถ่ายวิชาจากต่างประเทศมาเป็นภาษาไทย” โดยส่งเสริมให้มีการแปลตำราให้ได้มากที่สุด แล้วพิมพ์ขายในราคาถูก หรือเอากำไรแต่น้อย ซึ่งทำยสุดแล้วการเล่าเรียนของนักเรียนสยามควรจัดให้เจริญขึ้นในประเทศด้วยภาษาไทย พร้อมกับลดการส่งนักเรียนมาเรียนยังต่างประเทศให้เหลือน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้³⁸ ข้อเสนอของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ซึ่งภายหลังจะเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการปลายสมัยรัชกาลที่ 5 และได้ผลักดันความคิดของตนให้เป็นรูปธรรมนี้ จะเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่วุฒิชัยเห็นว่าทำให้การศึกษาของไทยเข้ารูปเข้ารอย ไม่ตามอย่างฝรั่งมากดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเคยตำหนิแผนการศึกษาของที่ปรึกษากระทรวงธรรมการชาวอังกฤษ³⁹ ประวัติศาสตร์การศึกษาภาษาอังกฤษสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งผลงานเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาไทย จึงเป็นความต่อเนื่องคลี่คลาย ที่ผู้นำรัฐตระหนักถึงความจำเป็นของการต้องเรียนรู้จากตะวันตกในภาวะที่ต้องเผชิญกับภัยจากจักรวรรดินิยม แต่จากการได้ลองเรียนรู้ ผู้ปกครองซึ่งสามารถก็แยกแยะความควรไม่ควรต่าง ๆ แล้วเลือกรับปรับเปลี่ยนแต่ที่สอดคล้องกับเนื้อแท้ความเป็นไทย

การใช้ทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่กับประวัติศาสตร์ไทยและการศึกษาไทย มีปัญหาสำคัญอย่างน้อย 2 ประการ ประการแรกผู้เขียนเห็นว่าทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่มีปัญหาเชิงตรรกะเมื่อใช้อธิบายการศึกษาภาษาอังกฤษของไทย ถ้า “ธง” ของทฤษฎีแนวพัฒนาการในท้ายที่สุดแล้วคือความสำเร็จและความก้าวหน้า จะอธิบายความล้มเหลวของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างไร ที่ไม่เพียงแต่ไม่สามารถขยายการศึกษาได้กว้างขวางนักในช่วงกว่า 40 ปีของรัชกาลที่ 5 แต่แม้ในปัจจุบันที่ผ่านไปเกือบ 150 ปีแล้วยังไม่สามารถจัดการอย่างมีประสิทธิภาพได้

³⁸ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5, หน้า 52-54, 121-129.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 209-210.

ประการที่สองที่กล่าวถึงกันอย่างมากก็คือ ทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่ที่แพร่หลายในวงวิชาการโลกด้านสังคมศาสตร์ทศวรรษ 2490-2500 สามารถประยุกต์ใช้กับรัฐสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ได้หรือไม่ ที่ผ่านมาทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่ถูกใช้กับรัฐชาติเกิดใหม่ในเอเชียหลังยุคอาณานิคม โดยกล่าวถึงรัฐบาลที่เดินตามแนวทางการพัฒนาว่า “ผสมความเป็นชาตินิยมกับการยึดมั่นแนวทางทำให้เป็นสมัยใหม่”⁴⁰ เมื่อนักวิชาการปลายทศวรรษ 2500 ต่อดันทศวรรษ 2510 ประยุกต์ใช้ทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่กับการพัฒนาประเทศสมัยรัชกาลที่ 5 ในด้านต่างๆ เช่น ระบบราชการ กองทัพ สถาบันสงฆ์ การปกครองมณฑลหัวเมือง การศึกษา⁴¹ ก็ทำให้พวกเขาเสนอภาพราชวงศ์เป็นผู้นำชาตินิยมเช่นเดียวกับผู้ปกครองรัฐเกิดใหม่หลังยุคอาณานิคมทั้งหลาย⁴² ด้วยเหตุผลสำคัญว่าสยามไม่ได้ตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก พัฒนาการต่างๆ ที่เกิดขึ้นสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่การบริหารราชการรวมศูนย์ ระบบการศึกษา สาธารณูปโภคพื้นฐานทั้งด้านสื่อสารและคมนาคม จึงเป็นกระบวนการสร้างชาติ (nation-building)⁴³ ของรัฐชาติสยาม ขณะที่รัฐซึ่งตกเป็นอาณานิคมพึงได้ลี้มรสอำนาจของชาติเอกราชในการตัดสินใจเรื่องต่างๆ เอง และนำพาประเทศสู่ความทันสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

⁴⁰ Maurizio Peleggi, Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image (Honolulu: University of Hawaii Press, 2002), pp. 4-5.

⁴¹ Ibid.; Fred W. Riggs, Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity (Honolulu: East West Center Press), 1966; Noel Alfred, “The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn,” (Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1974); Craig J. Reynolds, “The Buddhist monkhood in nineteenth century Thailand,” (Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1973); Tej Bunnag, The Provincial Administration of Siam, 1892 to 1915: the Ministry of the Interior under Prince Damrong Rachanuphap (London: Oxford University Press, 1977); David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand (New Haven and London: Yale University Press, 1969).

⁴² Maurizio Peleggi, Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image, p. 5.

⁴³ Ibid.

รัฐสมัยรัชกาลที่ 5

ในบทความ *Studies of Thai State: the State of Thai Studies* พ.ศ. 2521 (ค.ศ. 1978)⁴⁴ ผู้เขียนคือ เบนเนดิกท์ อาร์. โอ จี. แอนเดอร์สัน (Benedict R. O'G. Anderson) ซึ่งให้เห็นปัญหาของการอนุমানสถานะสยามตั้งแต่ครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ว่าเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ และราชวงศ์คือผู้ปกครองชาตินิยมที่สร้างชาติสร้างความทันสมัย ประการแรกสยามเปรียบไม่ได้เลยกับญี่ปุ่นที่ก้าวสู่ความเป็นรัฐชาติแล้ว ทั้งการสร้างกองทัพแห่งชาติ และการจัดปริมณฑลทางการเมืองให้เป็นที่ของ “สามัญชน” โดยกันให้สถาบันกษัตริย์เป็นเพียงสัญลักษณ์ ไม่ใช่ฝ่ายรุกหรือผู้กระทำทางการเมือง ประการที่สองสยามมีความคล้ายคลึงอย่างมากกับราชรัฐที่ถูกปกครองทางอ้อม (indirectly-ruled principalities) เช่น บรูไน ยะโฮร์ กัลันตัน ตรังที่ไม่มีอำนาจอธิปไตยสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจ และกฎหมาย เห็นได้จากสนธิสัญญาเบาว์ริง ที่ทำให้สยามสูญเสียอำนาจอควบคุมการค้ากับต่างประเทศ และอำนาจบังคับใช้กฎหมายกับชาวต่างชาติ ด้วยการยอมให้มี “สิทธิสภาพนอกอาณาเขต” ประการที่สามการรวมศูนย์อำนาจของรัฐราชการ (centralization of state bureaucracy) สมัยรัชกาลที่ 5 ที่ถือว่าเป็นกระบวนการการสร้างชาตินั้นที่จริงแล้วเป็นปรากฏการณ์ร่วมกันของภูมิภาคนี้ทั้งในเขตที่ตกเป็นอาณานิคม และดินแดนที่ถูกปกครองทางอ้อม การรวมศูนย์อำนาจสู่ส่วนกลางตามที่ต่างๆ เป็นเพียงการสร้างความเข้มแข็งภายใน (internal consolidation) ที่ถูกเร่งให้เร็วขึ้นอันเป็นผลจากความต้องการและโอกาสที่เกิดจากการขยายตัวของระบบทุนนิยมโลก ในแง่นี้บทบาทของผู้นำสยามจึงอยู่ในระนาบเดียวกับผู้ปกครองพื้นเมือง และผู้บริหารผิวขาวในดินแดนที่ถูกปกครองทางอ้อม และที่ตกเป็นอาณานิคมตามลำดับ⁴⁵

แอนเดอร์สันไม่ใช่คนแรกและคนเดียวที่เสนอการลดสถานะความเป็นรัฐชาติ และผู้นำแห่งชาติสมัยรัชกาลที่ 5 งานเขียนของฝ่ายซ้ายไทยทศวรรษ 2490 ถึง 2500 และ นักวิชาการไทย “กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง” ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 ที่ใช้ทฤษฎีมาร์กซิสต์ศึกษาสังคมไทย ได้

⁴⁴ Benedict R. O G. Anderson, “Studies of Thai State: the State of Thai Studies,” in Eliezer B. Ayal (ed.), *The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, history, Economics and political Science* (Athens, Ohio: Ohio University Center for International Studies, 1979).

⁴⁵ Benedict R. O G. Anderson, “Studies of Thai State: the State of Thai Studies,” pp. 200-211; เบนเนดิกท์ อาร์. โอ จี. แอนเดอร์สัน, “ศึกษารัฐไทย: วิชาภคย์ไทยศึกษา,” แปลโดย ดาริน อินทร์เหมือน, *ฟ้าเดียวกัน* 3 (2546): 112-120.

ตั้งคำถามถึงสถานะความเป็นเอกราชของสยามสมัยนั้นทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจ⁴⁶ แต่การเชื่อมทางการเมืองของฝ่ายซ้ายก็กระทบต่อด้านวิชาการ ทำให้งานของแอนเดอร์สันและกรอบคิดของเขาถูกใช้แพร่หลายมากกว่าในวงวิชาการระยะหลัง⁴⁷ ส่วนบทความ “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475” ของสมเกียรติ วันทะนะ เผยแพร่ครั้งแรก พ.ศ. 2525 เป็นงานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งที่ไม่ได้มาจากกรอบคิดของแอนเดอร์สัน⁴⁸ แต่ก็ร่วมถกเถียงประเด็นสถานะรัฐสมัยรัชกาลที่ 5 สมเกียรติเห็นว่าในด้านระบบการเมือง-การปกครอง สยามเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (Absolutist State) ที่อำนาจบริหารรวมศูนย์กับกษัตริย์ตั้งแต่เริ่มปฏิรูประบบราชการ พ.ศ. 2435 ทั้งได้พัฒนารูปแบบความเป็นรัฐชาติตั้งแต่นั้นไปพร้อมกันด้วย⁴⁹ สถานะรัฐสมบูรณาญาสิทธิและรัฐชาติจึงมีความเป็นประวัติศาสตร์ หรือมีความจำกัดทางเวลาอยู่ โดยสถานะแรกสิ้นสุดลงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ส่วนสถานะหลังมีความสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน การใช้กรอบการวิเคราะห์รัฐสมัยรัชกาลที่ 5 แบบใหม่กับประวัติศาสตร์การศึกษาไทยปรากฏต่อมาในงานของกุลลดา เกษบุญชู-มีด (พ.ศ. 2540, 2547)

ก่อนหน้านี้นี้ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา งานประวัติศาสตร์การศึกษาไทยเริ่มใช้แนวทางศึกษาอื่นๆ ที่วิพากษ์วิจารณ์การศึกษาไทยมากขึ้นแล้ว เช่น 1) แนววิเคราะห์โครงสร้างหน้าที่และสถาบันทางสังคมในวิทยานิพนธ์ของวารุณี โอสถารมย์ เรื่อง “การศึกษาในสังคมไทย

⁴⁶ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, p. 6; Tamara Loos, *Subject Siam: Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand* (Chiang Mai, Thailand: Silkworm Books 2006), p. 14.

⁴⁷ เกษียร เตชะพีระ นักรัฐศาสตร์กล่าวว่าบทความของแอนเดอร์สันข้างต้น “เป็นต้นธารของการศึกษารัฐสมบูรณาญาสิทธิสยามและชาตินิยมราชการไทยทั้งหมด” โดยเห็นว่างานที่เกี่ยวกับรัฐชาติ-ไทยทั้งของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ธงชัย วินิจจะกุล และคนอื่นๆ อีกมากซึ่งรวมตัวเขาด้วย ต่างก็ได้รับอิทธิพลหรืออยู่ในกรอบคิดข้างต้นทั้งสิ้น ดู เบเนดิกต์ อาร์. โอ จี. แอนเดอร์สัน, “ศึกษารัฐไทย: วิพากษ์ไทยศึกษา,” แปลโดย ดาริน อินทร์เหมือน, *ฟ้าเดียวกัน* 3 (2546): 138.

⁴⁸ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475,” *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 17 (มิถุนายน 2533). ธงชัย วินิจจะกุลให้ข้อมูลว่างานของสมเกียรติใช้แนวคิดของเพอร์รี่ แอนเดอร์สัน อธิบายรัฐสมบูรณาญาสิทธิของไทย ซึ่งสมเกียรติได้ให้เชิงอรรถอ้างอิงไว้ ดู ธงชัย วินิจจะกุล, “การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของอดีต: ประวัติศาสตร์ใหม่ในประเทศไทยหลัง 14 ตุลาคม,” ใน *ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ (บรรณาธิการ), สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543), หน้า 26.

⁴⁹ สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475,” หน้า 39.

พ.ศ. 2411-2475” (พ.ศ. 2524)⁵⁰ ที่เสนอว่าการศึกษาระดับมัธยมศึกษาใหม่เป็นกลไกทางสังคมในการถ่ายทอดอุดมการณ์รัฐชาติและความรู้สมัยใหม่ผ่านแบบเรียนที่ปรับปรุงขึ้น ทั้งโรงเรียนมัธยมศึกษาแบบตะวันตกก็มีหน้าที่ในการผลิตกำลังคนที่มีหนังสือป้อนระบบราชการสมัยใหม่ และสร้างความมั่นคงให้กับรัฐชาติ แถมยังเป็นเครื่องมือในการเลื่อนฐานะกลุ่มทางสังคม⁵¹

2) แนวปรัชญาการศึกษา เช่น ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475 ของวิทย์ วิศทเวทย์ พ.ศ. 2526⁵² วิทย์ศึกษาปรัชญาการศึกษาไทยสมัยใหม่ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเชื่อมโยงการศึกษากับบริบททางสังคมและการเมือง วิทย์เห็นว่าการศึกษาที่จัดโดยรัฐย่อมต้องสร้างพลเมืองในแบบที่รัฐต้องการ คือตอบสนองต่ออุดมการณ์ของรัฐ⁵³ ซึ่งเป้าหมายของการศึกษายุคนั้น เป็นไปเพื่อการป้องกันประเทศ ผลิตข้าราชการที่ดี และสร้างพลเมืองที่ดี โดยอาศัยการเรียนการสอนในวิชาสำคัญอย่างประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นการสร้างประสบการณ์ผ่านอดีตร่วมกัน และการสร้างวัฒนธรรมแห่งชาติผ่านการเรียนภาษาไทยมาตรฐานที่ใช้ในกรุงเทพฯ⁵⁴ ปรัชญาการศึกษาจึงเป็นแบบสารัตถนิยม คือมีจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้แล้วว่ามุ่งถ่ายทอดความรู้จากตะวันตกมาแก้ปัญหาเฉพาะหน้า และสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมือง หลักสูตร ครอบคลุมถึงแบบเรียนเป็นแม่แบบความรู้ การเรียนการสอนจึงเป็นการท่องจำจากตำราเรียนและสิ่งที่ครูสอน การศึกษายัง

⁵⁰ วารุณี ไอสถารมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524).

⁵¹ วารุณี ไอสถารมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 40-41. การศึกษาในฐานะกลไกหรือเครื่องมือในการถ่ายทอดอุดมการณ์ โลกทัศน์ และค่านิยมทางสังคมตามที่วารุณีเสนอไว้ ถูกนำไปพัฒนาการวิเคราะห์และขยายผลให้ชัดเจนขึ้นในวิทยานิพนธ์ของสุมินทร์ จุฑาทู และของรังสิมา โสสิตังกูร ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 42; สุมินทร์ จุฑาทู, “การกล่อมเกลากองการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อ ในสมัยรัชกาลที่ 5,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529); รังสิมา โสสิตังกูร, “แนวความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ. 2435-2533),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539).

⁵² วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดพันธ์พิบลิชชิ่ง, 2526).

⁵³ วารุณี ไอสถารมย์, การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 49.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

ช่วยปลูกฝังระเบียบวินัยอีกด้วย ดังนั้นโรงเรียนหรือมหาวิทยาลัยในเวลาต่อมาจึงไม่ได้ขึ้นนำสังคม แต่ทำหน้าที่กล่อมเกลาผู้คนให้ประพฤติตามกรอบสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ฝึกฝนให้เป็นผู้ตาม หรือถ้าเป็นข้าราชการก็ให้เป็นนักปฏิบัติที่ดี⁵⁵

ขณะที่งานในแนวทางของวารุณีและวิทย์ชี้ให้เห็นว่าการศึกษาศาสน์ใหม่ที่รัฐจัดขึ้นมีหน้าที่สนองตอบหรือรับใช้รัฐในประการใดบ้าง 3) แนวการเมืองของการศึกษา จะชี้ให้เห็นความขัดแย้งที่เกิดจากการจัดการศึกษาของรัฐ เช่น การเมืองกับการศึกษาของไทย ของเสนห์ จามริก (พ.ศ. 2526)⁵⁶ ที่ใช้ทฤษฎีทางรัฐศาสตร์และสังคมศาสตร์ พิจารณาประวัติศาสตร์การศึกษาไทย เสนห์ เสนอว่าระบบการศึกษาไทยในแบบจารีตมีการแบ่งสถานะค่อนข้างชัดเจนระหว่างการศึกษาของผู้รับราชการ กับการศึกษาของราษฎรทั่วไป⁵⁷ เมื่อมีการจัดการศึกษาศาสน์ใหม่สนองตอบการปฏิรูประบบราชการ การแบ่งแยกทางการศึกษาที่มีมากก็ยังคงอยู่สืบไป ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า การตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้นด้วย “ประสงค์จะเกื้อกูลแต่ราชตระกูล”⁵⁸ ส่วนราษฎรสามัญชนจะได้เรียนโรงเรียนวัด ซ้ำยังมีความล่าช้าต่างกันมาก คือมีการตั้งโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวังสำหรับบุตรหลานเจ้านายและขุนนางตั้งแต่ พ.ศ. 2414 แล้วถึงมาตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2427 คือทิ้งระยะห่างกันถึง 13 ปี และอีก 14 ปีให้หลัง คือ พ.ศ. 2441 ถึงได้มีประกาศจัดการเล่าเรียนในวัดตามหัวเมือง⁵⁹ และแม้ว่าสามัญชน “ตระกูลต่ำ” ที่มีความรู้วิชาหนังสือจะเข้ามาทำราชการได้ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชประสงค์ให้ “ผู้ซึ่งมีตระกูลคงได้ยกย่องยศศักดิ์ก่อนผู้ซึ่งไม่มีตระกูล”⁶⁰ การศึกษาที่แม้จะเป็นช่องทางให้สามัญชนเลื่อนฐานะเป็นชนชั้นนำ แต่ก็มีข้อจำกัดด้วยเงื่อนไขที่เอื้อให้แต่เฉพาะกลุ่มชนชั้นนำเดิม การเมืองที่แฝงในระบบการศึกษาจึงเป็นเรื่องของ

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49, 83-84.

⁵⁶ เสนห์ จามริก, การเมืองกับการศึกษาของไทย, โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดพันธ์ พับลิชชิ่ง, 2523).

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54-55.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

ทรัพยากรอันจำกัด ไม่ต่างกับสิ่งมีค่าอื่นในสังคม ที่การจัดสรรงบประมาณไม่กระจายตัวและไม่เสมอภาคกันอย่างแท้จริงแม้ในปัจจุบัน⁶¹

งานประวัติศาสตร์การศึกษาแนววิพากษ์โดยเฉพาะแนวการเมืองของการศึกษา ได้ก้าวไปไกลกว่าแนวทางทฤษฎีทำให้ทันสมัยและแนวประวัติศาสตร์ชาติ ตรงที่ตั้งคำถามว่ารัฐมีจุดมุ่งหมายและความต้องการในการจัดการศึกษาอย่างไร ที่สำคัญคือแล้วความต้องการ รวมถึงผลประโยชน์จากการจัดการศึกษาระหว่างรัฐกับราษฎรเป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่ หรือมีความขัดแย้งกัน งานชิ้นสำคัญที่เดินตามแนวการเมืองของการศึกษา คือ “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่” (พ.ศ. 2540) ของกุลลดา เกษบุญชู⁶²

กุลลดาเห็นด้วยกับงานรุ่นก่อนหน้าว่าการศึกษายุคสมัยใหม่มีบทบาทสำคัญในการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ โดยผู้ปกครองสยามสมัยรัชกาลที่ 5 คาดหวังว่าระบบราชการสมัยใหม่จะยังรักษาระเบียบขนานชั้นในแบบเดิมได้ ระบบราชการที่พึงปรารถนาจะแบ่งออกเป็น 3 ชั้น ชั้นบนสุดคือตำแหน่งเสนาบดี และข้าราชการฝ่ายบริหาร ซึ่งจะประกอบไปด้วยพระราชวงศ์ชั้นสูงที่ได้รับการศึกษาตามแบบไทยและตะวันตก ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ชั้นที่สอง คือชั้นกลางซึ่งจะเป็นข้าราชการระดับรองลงมา ลดหลั่นจนถึงผู้ที่มีศักดินา 400 ไร่ ชั้นนี้มุ่งหวังจะให้บุตรหลานขุนนางผู้มีตระกูลเดิม รวมถึงพระราชวงศ์ระดับล่างตั้งแต่หม่อมเจ้าลงมา ให้ได้ชวนชวายเป็นข้าราชการตามโรงเรียนสมัยใหม่ จะได้มีคุณวุฒิเข้าทำงานระดับนี้ได้ ส่วนชั้นล่างสุด คือข้าราชการที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ ทำหน้าที่เป็นเสมียน ซึ่งต้องการสามัญชนที่อ่านออกเขียนได้จำนวนมาก โดยอาศัยโรงเรียนวัดให้ช่วยจัดการศึกษาแบบใหม่ให้กับราษฎร⁶³

อย่างไรก็ดีในทางปฏิบัติแล้วหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ระบบราชการสมัยใหม่ที่รวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางที่กรุงเทพฯ ต้องการกำลังพลมหาศาลเกินกว่าที่ชนชั้นเจ้านาย ขุนนางเดิมจะตอบสนองได้ทั้งหมด ทั้งยังต้องอาศัยความรู้ ความสามารถเป็นเกณฑ์ สามัญชนที่ผ่านการศึกษาเล่าเรียนเมื่อทำราชการไปถึงระดับหนึ่ง ก็สามารถเป็นขุนนางได้ไม่ว่าจะมาจากชนชั้นใด เจ้ากระทรวงต่างๆ ซึ่งหวังจะให้หน่วยงานของตนดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ ก็มักจะส่งเสริมลูกน้องที่มี

⁶¹ เสน่ห์ จามริก, การเมืองกับการศึกษาของไทย, หน้า 19; วารุณี ไอสถารมย์, การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้, หน้า 50-52.

⁶² กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” ใน ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540).

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3-4.

ความสามารถโดยไม่ใส่ใจกับพื้นเพความเป็นมา ระบบราชการสมัยใหม่จึงเต็มไปด้วยขุนนางที่มาจากครอบครัวสามัญชน ปัญหาเรื่องนี้เป็นที่ประจักษ์ชัด ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชกุมารว่าพระองค์ไม่รู้จักขุนนางใหม่เหล่านี้เลย⁶⁴

การศึกษาสมัยใหม่ซึ่งเป็นช่องทางให้เข้าทำราชการก็เช่นกัน โรงเรียนที่แรกตั้งขึ้นเพื่อชนชั้นสูง อย่างโรงเรียนสวนนันทอุทยานและโรงเรียนสวนกุหลาบ ต่างก็ลงเอยด้วยการมีนักเรียนส่วนใหญ่เป็นบุตรหลานขุนนางระดับล่าง พ่อค้าชาวจีน และสามัญชนในเมือง ซึ่งเป็นกลุ่มบุคคลที่กระตือรือร้นที่สุดที่จะอาศัยช่องทางการศึกษาในการเลื่อนสถานะทางสังคม เช่นเดียวกับโรงเรียนวิชาชีพพระดับสูง อย่างโรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการ โรงเรียนนายร้อย ที่ผู้มาจากตระกูลสูงต้องเรียนปะปนไปกับสามัญชน มาตรการกีดกันต่างๆ ทั้งจากโรงเรียนสามัญและโรงเรียนวิชาชีพ อย่างการเก็บค่าเล่าเรียนเพื่อกีดกันสามัญชนหรือ “คนเลว” การรับนักเรียนเฉพาะแต่ผู้ที่มีนายทหารสัญญาบัตรรับรอง หรือเฉพาะแต่เชื้อพระวงศ์ ราชินิกุลบางตระกูล และผู้มาจากครอบครัวนายทหาร⁶⁵ ก็เป็นสิ่งที่มิช้องไห้และเกิดขึ้นเป็นพักๆ ซึ่งไม่ได้ผลจริง ด้วยว่าไปกันไม่ได้กับระบบราชการสมัยใหม่ที่ต้องการฐานกำลังคนที่กว้างและพึ่งพาหลักความรู้ความสามารถ

การเมืองของการศึกษาก้าวไปอีกขั้น เมื่อกุลลดาเชื่อมโยงแนววิเคราะห์ดังกล่าวเข้ากับกรอบการเมืองรัฐสมัยรัชกาลที่ 5 ใหม่ของแอนเดอริสัน ในหนังสือ *The Rise and Decline of Thai Absolutism* (ค.ศ. 2004)⁶⁶ กุลลดากล่าวชัดเจนถึงสิ่งที่งานประวัติศาสตร์การศึกษาอื่นมักมองข้าม นั่นคือรูปแบบรัฐที่จัดการศึกษาสมัยใหม่ กุลลดาเสนอว่าสยามได้เปลี่ยนแปลงจากรัฐแบบเดิม คือรัฐศักดินาที่อำนาจการบริหารและการเก็บเกี่ยวทรัพยากรกระจายกับมูลนายที่เป็นเจ้านายและขุนนางมาสู่การเป็นรัฐรวมศูนย์ (centralized states) ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่อำนาจ 2 ประการข้างต้นรวมอยู่ที่กษัตริย์ ซึ่งถ้าเรียกตามการบริหารก็คือรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (absolutist state) อันเป็นผลจากการผูกติดกับระบบเศรษฐกิจโลก ที่มีการสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นหมุดหมายสำคัญ กุลลดาเสนอต่อไปว่ารัฐสมัยใหม่ในภูมิภาคนี้ ทั้งรัฐแบบอาณานิคม และรัฐสมบูรณาญาสิทธิสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งต่างก็มีความเหมือนกันคือเป็นรัฐรวมศูนย์ที่ใช้ข้าราชการที่รู้หนังสือ ระบบราชการสมัยใหม่ที่รวมอำนาจสู่ศูนย์กลาง ทำให้กษัตริย์จำเป็นต้องใช้ข้าราชการที่อ่านออกเขียนได้ จะได้มีหลักฐานในการเก็บเกี่ยวทรัพยากรและทำให้คำสั่งของกษัตริย์จากส่วนกลางลงไปถึงพื้นที่ห่างไกล

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 6-7, 9-12.

⁶⁶ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism* (London: RoutledgeCurzon, 2004).

การรับข้าราชการแบบใหม่จึงต้องดูที่คุณวุฒิการศึกษา โดยรัฐให้ค่าตอบแทนด้วยการจ่ายเงินเดือน ให้ แทนจัดสรรทรัพยากรสำคัญให้ อาทิ ที่ดิน แรงงาน หรือให้ใช้ตำแหน่งหาประโยชน์ ระบบ การศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่จึงเป็นปรากฏการณ์สำหรับรัฐสมัยใหม่ที่ไม่เกิดกับรัฐยุคก่อนหน้า

ข้อเสนอของกุลลดาที่ว่าเข้ากันดีกับประวัติศาสตร์การศึกษาไทยยุคจารีต ใน การศึกษา และผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)⁶⁷ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนาเสนอว่าการศึกษาไทยไม่เคยเป็นหน้าที่หรือความรับผิดชอบของรัฐ แม้ชนชั้นนำ จะมีการศึกษาวิชาเฉพาะที่ต่างจากสามัญชนทั่วไป เช่น ความรู้สำหรับผู้ไปทำราชการต่างๆ อาทิ ระเบียบบริหารราชการ การวางตัวตามตำแหน่งหน้าที่ หน้าที่พึงปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ กฎหมายและพระราชพงศาวดาร แต่การให้การศึกษาเหล่านี้ก็เป็นหน้าที่ของพ่อแม่ผู้ปกครอง ที่จะ ใ้บุตรหลานหรือคนในปกครองได้เล่าเรียนวิชาเพื่อสืบทอดวงศ์ตระกูล มากกว่าจะเป็นหน้าที่ของรัฐ หรือของส่วนกลางดังเช่นสังคมสมัยใหม่

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ระยะเวลากว่า 40 ปีหลังงานของไวแอพท์และวุฒิชัย ประวัติศาสตร์การศึกษาไทยเกิดกระแสทางเลือกที่เปลี่ยนจากเดิมมาก การปฏิรูปการศึกษาสมัย รัชกาลที่ 5 ไม่ได้ถูกอธิบายเห็นดีเห็นงามฝ่ายเดียวอีกต่อไป การปฏิรูปการศึกษาไม่ได้เป็นแต่ ความก้าวหน้า ความทันสมัย และความสำเร็จของผู้นำรัฐชาติในยุคเผชิญภัยจักรวรรดินิยม แต่ยังเป็น ได้ถึงความต้องการรักษาระเบียบสังคมเดิมในยุคของการสร้างรัฐรวมศูนย์ และระบบราชการ สมัยใหม่ โดยจัดการศึกษาเป็น 2 ระดับ ตามกลุ่มสังคมเดิม แต่ระบบราชการที่เกิดขึ้น รวมถึง โอกาสความก้าวหน้าทางอาชีพอย่างใหม่ๆ ก็ทำให้แผนการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับกลุ่ม สังคมเดิมไม่เป็นผล การทะลุพาดานทางชนชั้นผ่านการศึกษาปรากฏขึ้นทั่วไป

อย่างไรก็ดีงานประวัติศาสตร์การศึกษาแนววิพากษ์ที่กล่าวมาทั้งหมด ต่างก็กล่าวถึง การศึกษาภาษาอังกฤษกลับไปกับประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ไม่ว่าจะ เป็น 1) แนวโครงสร้าง หน้าที่การศึกษาของวารุณี 2) ปรัชญาและหลักการศึกษาวงวิทย์ 3) การเมืองที่รัฐและพลเมืองมี เป้าหมาย และผลประโยชน์ด้านการศึกษาต่างกันของเสนห์ 4) ระบบการศึกษาและระบบราชการ สมัยใหม่ที่ขัดแย้งกับโครงสร้างสังคมเดิมและรัฐสมบูรณาญาสิทธิของกุลลดา การให้รายละเอียด แต่น้อย หรือการกลืนเข้าสนิทจนเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์การศึกษาไทย ทำให้ความพิเศษ เฉพาะของภาษาอังกฤษ และประเด็นความเชื่อมโยงกับตะวันตกถูกทำให้เลือนไป ทั้งๆ ที่งานของ

⁶⁷ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529).

ไวยาเททท์ในยุคก่อน ได้ตั้งข้อสังเกตอย่างคมคายไว้แล้วว่าผู้ปกครองสยามประสบปัญหาตลอดรัชสมัยในการตั้งคอยซึ่งน้ำหนักของการรับวัฒนธรรมตะวันตกว่าจะมากไปหรือน้อยไป ซึ่งไวยาเททท์ผู้เห็นว่าสยามสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นรัฐชาติ และใช้ทฤษฎี “ภาวะความทันสมัย” ยกย่องความสามารถของผู้ปกครอง ก็เห็นว่าผู้นำสยามหาจุดลงตัวได้ในท้ายที่สุด โดยเปลี่ยนจากการเลียนอย่างระบบการศึกษาของตะวันตก สู่การจัดการศึกษาสมัยใหม่ตามแบบของไทยเอง หรืออย่างในงานของวุฒิชัยก็ได้พูดถึงนโยบายการศึกษาของไทยช่วงทศวรรษสุดท้ายของสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ตั้งใจจะให้ความสำคัญกับภาษาไทยเหนือกว่าภาษาต่างประเทศ คือภาษาอังกฤษ จึงเป็นที่น่าเสียดายว่างานในยุคหลังที่มุ่งวิพากษ์การจัดการศึกษาของรัฐ ละเลยความสำคัญของการศึกษาภาษาอังกฤษ และละเว้นการถกเถียงประเด็นข้างต้นไป

ความสัมพันธ์สยามกับตะวันตก

ประวัติศาสตร์การศึกษาที่ผ่านมา ทั้งแนวประวัติศาสตร์ชาติในยุคแรก และแนววิพากษ์รัฐในยุคหลัง ต่างก็ให้น้ำหนักความสำคัญกับภาษาอังกฤษผิดพลาดไป คือเห็นเป็นเพียงส่วนประกอบ หรือความรู้อย่างหนึ่ง ไม่ใช่ประเด็นใจกลางของการจัดการศึกษา ซึ่งเป็นทั้งผลจากความเข้าใจ “ตะวันตก” ในแบบเก่า คือแบบประวัติศาสตร์ชาติ และการไม่ตระหนักมากพอถึงความสำคัญของ “ตะวันตก” ต่อภูมิปัญญาวัฒนธรรมไทย อย่างไรก็ตามมีงานวิชาการอีกแนวทางหนึ่งที่ไม่ได้เกี่ยวกับการศึกษา แต่มีคุณูปการควรแก่การพิจารณา คือ แนวศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับ “ตะวันตก” แง่มุมใหม่ ซึ่งได้อธิพลส่วนหนึ่งจากงานของแอนเดอรสันที่วิพากษ์มายาคติรัฐชาติและผู้นำแห่งชาติสมัยรัชกาลที่ 5 งานที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับ “ตะวันตก” โดยเฉพาะด้านภูมิปัญญาวัฒนธรรม ส่งผลมุกกลับต่อความเข้าใจ “ตะวันตก” ตัวละครสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยในแง่มุมใหม่ กล่าวคือ ชนชั้นนำสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ยอมรับแล้วว่า “ตะวันตก” เป็นศูนย์กลางความเจริญแห่งใหม่ที่พวกเขาอยากได้อยากเป็น ไม่ได้เห็นเป็นแต่ภัยหรือศัตรูถาวรอย่างที่เชื่อกัน ซ้ำยังไม่ได้เกิดจากการบังคับ หรือคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก แต่เป็นความปรารถนา และความเต็มใจเอง ยิ่งไปกว่านั้นกระบวนการรับเอาวัฒนธรรมจะทำให้ “ตะวันตก” กลายเป็น “ของท้องถิ่น” (localized) แทบจะทันทีที่การรับวัฒนธรรมเกิดขึ้น ซึ่งความเข้าใจ “ตะวันตก” ในแง่มุมใหม่ที่ซับซ้อนขึ้นนี้ จะเป็นกรอบให้การศึกษาศาสตร์การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามต่อไปได้

ในหนังสือ *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* ค.ศ. 2002 (พ.ศ. 2545) ซึ่งปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ปี 1997 (พ.ศ. 2540)⁶⁸ ผู้เขียนคือ เมาริซิโอ เปเลจจิ (Maurizio Peleggi) ศึกษาการนำเสนอตัวตน (representation) ในแบบสมัยใหม่ของราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ผ่านปฏิบัติการ (practices) การจัดการพื้นที่และที่อยู่อาศัย (space) และการแสดงต่อสาธารณชน (spectacles) งานประวัติศาสตร์ชิ้นนี้อาศัยหลักฐานทางวัตถุที่ราชสำนักบริโภค ความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ติดมาจากข้าวของนั้นๆ รวมถึงแบบแผนการประพฤติปฏิบัติใหม่ๆ ซึ่งจะทำให้เห็นว่าศูนย์กลางของจักรวาลในสายตาของราชสำนักสยาม ไม่ใช่ “อารยธรรม” (arayatham) อินเดีย หรือ “เวนมิง” (wenming) จีนอีกต่อไป แต่เป็นตะวันตกที่เป็นศูนย์กลางความเจริญ หรือ “ศิวิไลซ์” (civilized) ที่ราชสำนักสยามพยายามไล้กวาดให้ทัน เพื่อไม่ให้ตนเองล้าหลัง ทั้งในสายตาตัวเอง สายตาชาวโลก รวมถึงสายตาผู้คนที่ตนปกครอง เพื่อความชอบธรรมใหม่ในการเป็นผู้นำของ “ชาติ” การเปลี่ยนแปลงตัวตนใหม่ครั้งนี้จึงไม่ใช่การมุ่งตบตาเหล่าเจ้าอาณานิคมที่กำลังมุ่งร้ายหมายขวัญ แต่เป็นความพอใจที่เห็นตนเองไม่ได้ตกขบวนความเจริญ ความทันสมัยหรือสมัยใหม่ของไทยจึงไม่ได้มาจากเรื่องการเมืองเพียงอย่างเดียว แต่ยังเป็นเรื่องทางวัฒนธรรมสังคมด้วย⁶⁹

“ตะวันตก” สมัยรัชกาลที่ 5 ในแง่มุมใหม่ จะถูกขยายความให้เห็นถึงรายละเอียดที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นในงานหลายๆ ชิ้นที่เขียนโดยธงชัย วินิจจะกุล นักประวัติศาสตร์ที่เกาะติดปัญหาประวัติศาสตร์ชาติมากกว่า 2 ทศวรรษ ธงชัยเห็นเช่นเดียวกับเปเลจจิว่าชนชั้นนำสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่างก็ยอมรับความเป็นศูนย์กลางความเจริญ หรือ “ศิวิไลซ์” ของตะวันตก แต่ธงชัยเห็นว่ามี ความต่างกันอยู่ระหว่างทัศนคติที่มีต่อฝรั่งเศสกับอังกฤษ ขณะที่ฝรั่งเศสดูเป็นภัยคุกคามต่อสยามมาตั้งแต่ต้น อังกฤษกลับเป็นที่ชื่นชอบและเป็นประเทศที่สยามหวังเป็นที่พึ่งมาตลอดเพื่อไว้คานอำนาจกับฝรั่งเศส⁷⁰ เห็นได้จากเมื่อสยามเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ผู้นำสยามรายงานสถานการณ์ให้อังกฤษทราบทุกฝีก้าว และขอคำปรึกษา

⁶⁸ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*; Maurizio Peleggi, “The Making of the Siamese Monarchy's Modern Public Image,” (Ph.D. Thesis, Australian National University, 1997).

⁶⁹ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*, pp. 1-16, 30.

⁷⁰ ธงชัย วินิจจะกุล, “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิธีกรรมทั้งในและนอกประเทศ,” *รัฐศาสตร์สาร* 24, 2 (2546): 6.

ซึ่งแนะนำรายวัน แต่สุดท้ายแล้วกลับเหมือนถูกทรมานศักราช เมื่ออังกฤษปฏิเสธที่จะเข้าช่วยเหลือ และบอกให้สยามปฏิบัติตามในทุกเรื่องที่ฝรั่งเศสต้องการ ในความเห็นของธงชัย เหตุการณ์ ร.ศ. 112 จึงเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในสำนึกทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นนำสยาม ความอภัยศที่ราชสำนักสยามพ่ายแพ้ต่อฝรั่งเศส และการถูกมหาอำนาจอังกฤษหักหลังไม่ยอมเข้าช่วย เป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ชาติที่ต่อต้านตะวันตก อย่างที่เราู้จักกันดีในภายหลัง และทำให้มอง การเผชิญหน้ากับตะวันตกที่ผ่านมา รวมถึงสนธิสัญญาเบาว์ริงในยุคก่อนหน้าว่าเป็นภัยคุกคาม จากตะวันตก⁷¹

ธงชัยเสนอด้วยว่าหลังเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ชนชั้นนำสยามมีท่าทีต่อต้านตะวันตกมากขึ้น แม้การให้ความร่วมมือ ความหลงใหล กระทั่งความเห่อในตะวันตกที่มีมาก่อนหน้าจะยังไม่ได้ หายไปไหน ท่าทีต่อตะวันตกในแบบที่ทั้งรักทั้งชังจะเป็นปมที่ติดค้างในใจของคนไทยเรื่อยมาจนถึง ปัจจุบันในรูปของคำถามว่าเราจะอยู่อย่างไรหรือจะจัดการอย่างไรกับตะวันตก ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นผล จากมรดกของประวัติศาสตร์ชาติ และการเผชิญหน้ากับตะวันตกในยุคหนึ่ง⁷²

สำหรับการรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกในช่วงเวลานั้น ธงชัยรวมถึงเปลื้องใจ ล้วนเลือกใช้คำ “การทำให้เป็นท้องถิ่น” (localization) แทนที่ “การทำให้เป็นตะวันตก” (westernization) ที่เคย นิยมใช้กัน โดยเปลื้องใจอธิบายว่าการใช้คำ “การทำให้เป็นท้องถิ่น” (localization) สะท้อนความ เป็นจริงให้เห็นถึงบทบาทผู้กระทำของคนในพื้นที่ (indigenous agency) ในการเลือกรับ ปรับเปลี่ยนวัฒนธรรม ความเจริญที่เข้ามา ซึ่งเปลื้องใจถึงกับเห็นว่าเป็นลักษณะเฉพาะของดินแดน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งของชนชั้นนำสยามเองด้วย⁷³ ส่วนธงชัยอธิบายว่าการรับวัฒนธรรม หรือกระทั่งการครอบงำทางวัฒนธรรมใดใด จะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าไม่มี “การทำให้เป็นท้องถิ่น” คือ ถ้าไม่มีคนท้องถิ่นเป็นผู้กระทำ (agency) แปล ติความ แปลง แปล คัดเอาของวัฒนธรรมหนึ่งให้

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 26; Thongchai Winichakul, “Siam’s Colonial Conditions and the Birth of Thai History,” in Volker Grabowsky (ed.), *Southeast Asian Historiography Unravelling the Myths Essays in honour of Barend Jan Terwiel* (Bangkok: River Books, 2011), 25-26.

⁷² Thongchai Winichakul, “Coming to Term with the West: Intellectual Strategies of Bifurcation and Post-Westernism in Siam,” in Rachel V. Harrison and Peter A. Jackson (eds.), *The Ambiguous Allure of the West* (Hong Kong: Hong Kong University Press, 2010); ดาริน อินทร์เหมือน, “จุดศดมภุมิปัญญาไทยสมัยใหม่,” *ฟ้าเดียวกัน* 9, 1 (2554): 22-23.

⁷³ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy’s Modern Image* pp. 11-12, 16.

เข้ากันได้กับอีกวัฒนธรรมหนึ่ง ก็จะไม่มีการรับวัฒนธรรมเกิดขึ้น รัชชยเห็นว่าการพูดในเชิงตรรกะแล้ว ความเป็นตะวันตกจะสิ้นสุดความเป็นตะวันตกแท้ทันทีเมื่อเข้าสู่บริบทไทย คือจะกลายเป็นตะวันตกที่ถูกทำให้เป็นไทยไป⁷⁴

การใช้คำ “การทำให้เป็นท้องถิ่น” ของเปเลจจีและรัชชย ยังทำให้เห็นว่า “ตะวันตก” ที่พวกเขากล่าวถึงที่จริงแล้วมี 2 ระดับ คือ ชาติ “ตะวันตก” ที่เป็นศูนย์กลางความเจริญที่ชนชั้นนำสยามยอมรับ และอยากเอาเยี่ยงอย่าง กับ ความเป็น “ตะวันตก” ในทางวัฒนธรรมภูมิปัญญาที่ไทยรับเข้ามา ซึ่งหลายกรณีก็แทนด้วยคำว่า “ทันสมัย” หรือ “สมัยใหม่” ตะวันตกอย่างหลังนี้ เปเลจจีและรัชชยเห็นว่าสิ้นสุดความเป็นตะวันตกไปแล้ว ผ่านกระบวนการเลือกรับปรับเปลี่ยนให้เหมาะสม หรือทำให้สื่อสารกับคนในพื้นที่ได้ กระบวนการรับวัฒนธรรมตะวันตกจึงมีท้องถิ่นเป็นศูนย์กลาง หรือเป็นเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าที่เคยเข้าใจกัน

การรื้อฟื้นสถานะความสำคัญของตะวันตกที่มีต่อภูมิปัญญา วัฒนธรรมไทย รวมถึงการสร้างความสำเร็จตะวันตกที่ถูกต้อง ในงานเปเลจจีและรัชชย ทำให้แนวทางที่จะศึกษาประวัติศาสตร์การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐมีความชัดเจนขึ้น ในภาวะที่ตะวันตกเป็นศูนย์กลางความเจริญ และอังกฤษเป็นประเทศที่ชนชั้นนำขึ้นชมนยกย่อง การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในฐานะเครื่องมือ หรือภาษาต้นทางของการเรียนรู้ตะวันตก ควรมีความสำคัญในตนเองมากกว่าที่งานด้านการศึกษาที่แล้วมามองข้าม หรือละเลย ทั้งไม่ได้มีสาเหตุจากเรื่องของการเมืองแต่ถ้อยเดียว หรือมาจากแรงบีบคั้นของตะวันตกดังที่ไวแอทท์เคยใช้อธิบายการปฏิรูปไปสู่ความทันสมัย แต่เป็นเรื่องทางภูมิปัญญา วัฒนธรรมด้วยที่ยอมรับแล้วว่าศูนย์กลางความเจริญของโลกได้ย้ายมาที่ตะวันตก

กระนั้นข้อเสนอรื้อฟื้นจุดเปลี่ยนประวัติศาสตร์ จากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ของรัชชยก็มีความน่าสนใจยิ่ง ไวแอทท์ก็บงกชเคยอธิบายการเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐว่าเป็นฝรั่งมากไปในช่วงแรกแล้วเป็นไทยมากขึ้นในช่วงหลังนั้น มาจากการที่ผู้นำสยามได้เรียนรู้ ลองผิดลองถูกจนพบแบบที่เหมาะสมกับไทย แต่ถ้าเรามองเหตุการณ์นี้ในมุมที่รัชชยเสนอมา การเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาที่เกิดขึ้นอาจไม่ใช่กระบวนการเรียนรู้แบบลองผิดลองถูกทั่วไป แต่อาจเป็นการ “ตาสว่าง” หายม गया (disillusion) ของผู้ปกครองสยาม เมื่อเห็นว่า “ฝรั่ง” มีแต่พวกที่อันตรายเป็นจริงและพวกที่พึ่งพาไม่ได้

⁷⁴ Thongchai Winichakul, “Coming to Term with the West: Intellectual Strategies of Bifurcation and Post-Westernism in Siam,” p. 148.

จุดเปลี่ยนประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 ยังเกี่ยวพันกับเรื่องทฤษฎีที่ว่าผู้นำท้องถิ่นในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะสยาม มีความสามารถในการเลือกรับปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาวัฒนธรรมโลกให้สอดคล้องกับภูมิภาคหรือท้องถิ่นของตน ดังที่ โอ. ดับเบิลยู. โวลเตอร์ (O. W. Wolters) นักประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เคยเสนอให้ใช้คำ “การทำให้เป็นท้องถิ่น” อธิบายการรับอารยธรรมอินเดียในยุคจารีตแทนคำ “การทำให้เป็นอินเดีย” (indianization) ซึ่งเปเลจจิกได้รับมาใช้ต่อไปในการอธิบายการรับวัฒนธรรมตะวันตกของสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เปเลจจิกกล่าวด้วยว่าชนชั้นนำสยามเอง อาทิ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็ทรงเห็นเช่นกันว่าเป็นคุณลักษณะเฉพาะของไทยที่รู้จักเลือกรับ หยิบยืมแต่สิ่งดีของคนต่างวัฒนธรรมที่ไม่แย้งกับของตนมาใช้⁷⁵ กระนั้นทฤษฎีว่าด้วยการเลือกรับ หรือการทำให้เป็นท้องถิ่นซึ่งมีนัยของความราบรื่นอยู่มากนี้ ก็ควรพิจารณาให้ให้สัมพันธ์กับบริบทของเวลา ดังข้อเสนอของธงชัยเรืองทัศนะ “ทั้งรักทั้งชัง” ที่ชี้ให้เห็นด้าน “ชัง” หรือการต่อต้านตะวันตกที่มีมากขึ้นหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 การเลือกรับในเรื่องการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ ก็เป็นไปได้ที่จะมีความตึงเครียด (tension) มากขึ้น คือมีการจัดการด้วยความระมัดระวัง หรือละเอียดยรอบคอบมากขึ้น ดังในรายงานความเห็นเรื่องการจัดการศึกษา ปี พ.ศ. 2441 ของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ที่วุฒิชัยอ้างถึงข้างต้น ซึ่งกล่าวว่าการจัดการศึกษาในสยามควรใช้วิธี “ถ่ายเอาวิชาจากต่างประเทศมาเป็นภาษาไทย” โดยให้รัฐบาลลงทุนจัดการแปลตำราเป็นภาษาไทยแล้วจำหน่ายในราคาย่อมเยา ขณะที่วุฒิชัยอ้างเพียงเรื่องที่คุณเรียนจะได้ไม่ต้องเสียเงินเสียเวลาเรียนภาษาอังกฤษก่อน ที่จริงแล้วเนื้อหาในรายงานสะท้อนถึงทัศนะของชนชั้นนำที่อ่อนไหวต่อประเด็นปัญหาภาษาต่างชาติ

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่างานที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับ “ตะวันตก” เสนอ 2 ประเด็นสำคัญที่เกี่ยวกับการศึกษาภาษาอังกฤษ คือ 1) การยอมรับ “ตะวันตก” เป็นศูนย์กลางความเจริญในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่ชนชั้นนำสยามอยากเรียนรู้เอาอย่าง ด้วยความปรารถนาและความเต็มใจเอง แต่การเรียนรู้ดังกล่าวก็ไม่ใช่ และไม่มีทางเป็น “การทำให้เป็นตะวันตก” แต่เป็น “การทำให้เป็นท้องถิ่น” ที่คนพื้นที่มีบทบาทสำคัญในการเลือกรับปรับเปลี่ยน การที่รัฐสยามจัดการศึกษาภาษาอังกฤษซึ่งเป็นทั้งความรู้และเครื่องมือเชื่อมโยงกับโลกตะวันตกจึงมีความสำคัญ

2) ความสัมพันธ์สยามกับตะวันตกก่อให้เกิดทัศนะแบบทั้งรักทั้งชัง อย่างน้อยในหมู่มชนชั้นนำโดยเฉพาะภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ทัศนะต่อ “ตะวันตก” จึงมีทั้งด้านบวก เช่น ความหลงใหลชื่นชม ความเชื่อมั่นนับถือ และด้านลบ เช่น ความหวาดระแวง การต่อต้านรังเกียจ ซึ่ง

⁷⁵ Maurizio Peleggi, *Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image* p.12.

เกี่ยวข้องกับปัญหาอัตลักษณ์ คำถามก็คือสำนึกอัตลักษณ์ที่เกิดขึ้นชัดเจนช่วง 10 กว่าปีทำของ สมัยรัชกาลที่ 5 ส่งผลต่อการจัดการศึกษาความรู้ตะวันตกที่สำคัญอย่างภาษาอังกฤษหรือไม่ อย่างไร

กรณีเปรียบเทียบ

ปัญหาการจัดการศึกษาภาษาตะวันตกว่าจะจัดการศึกษาให้ใคร เพื่อวัตถุประสงค์ใด และ จะจัดอย่างไร เป็นปัญหาสำคัญที่รัฐจำนวนมากต้องเผชิญ อันเป็นผลจากการยอมรับความสำคัญ ของตะวันตก และเห็นถึงความจำเป็นที่ต้องศึกษาเรียนรู้ภูมิปัญญาที่ก้าวหน้า ภายหลังจากที่ จักรวรรดินิยมและทุนนิยมตะวันตกแผ่ขยายไปทั่วโลก รัฐในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทั้งรัฐอาณานิคม และรัฐเอกราชต่างก็ต้องขบคิดกับปัญหานี้อย่างจริงจัง เพราะภาษาเป็นความรู้เบื้องต้นที่สำคัญ ในฐานะหนทาง (means) ในการเข้าถึงภูมิปัญญาความรู้ตะวันตก โดยเฉพาะในช่วงเริ่มต้นที่การ ถ่ายเอาความรู้ให้เป็นภาษาของตัวเองของแต่ละชาติยังไม่ทันได้เกิดเป็นจริงเป็นจังหรือยังไม่ทันกับ ความต้องการขณะนั้น กระนั้นเรื่องภาษาก็เป็นสิ่งที่มีความพิเศษในตัว คือเป็นเครื่องสะท้อนอัต ลักษณ์ความเป็นหมู่เป็นพวก หรือกระทั่งความเป็นชาติอย่างที่เกิดขึ้นในภายหลัง รัฐหลายแห่งได้ ตระหนักถึงข้อนี้และพยายามจะไม่ให้ภาษาต่างชาติเข้ามาแทนที่ภาษาของตัวเองในสถานะภาษา ประจำชาติ อีกทั้งการศึกษาภาษาต่างชาติยังเป็นช่องทางในการถ่ายรับเอาวัฒนธรรมความคิด ตะวันตกของเจ้าของภาษาได้อย่างง่ายที่สุด ซึ่งหลายอย่างเป็นสิ่งที่รัฐต่างๆ ไม่เพียงประสงค์ มาตรการในการจำกัดและควบคุมการศึกษาภาษาต่างชาติจึงปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป

นอกจากปัญหาเรื่องอัตลักษณ์ที่เนื่องกับภาษาและการเรียนภาษาแล้ว รัฐต่างๆ ยังต้อง พิจารณาถึงเรื่องทรัพยากรที่ต้องใช้ในการจัดการศึกษาภาษาต่างชาติ ซึ่งโดยทั่วไปแล้วต้องอาศัย งบประมาณที่มากกว่าการศึกษาอื่นๆ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาภาษาของตนเอง ที่ สำคัญคือค่าใช้จ่ายในการจ้างครูชาวต่างชาติที่อัตราค่าจ้างโดยเฉลี่ยสูงกว่าค่าแรงของคนท้องถิ่น การจัดการศึกษาภาษาต่างชาติของรัฐ จึงเป็นเรื่องของการจัดสรรทรัพยากรที่มีจำกัดว่าจะจัดให้ ใครได้ศึกษา และจัดเพื่อการใด อย่างไร รวมถึงหวังผลอะไรด้วย

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐเป็นประเด็นที่มีผู้ศึกษาไว้มาก ทั้งในกรณีของรัฐ อาณานิคมของอังกฤษ และรัฐเอกราชที่ตระหนักถึงความสำคัญ และอิทธิพลของอังกฤษทั้งในด้าน การเมือง เศรษฐกิจการค้า และภูมิปัญญา ในกรณีของเอเชียการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐ จะเป็นรูปธรรมชัดเจนตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งงานศึกษาตั้งแต่ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมาจะให้ ความสำคัญกับการจัดการศึกษาของรัฐในอาณานิคมของอังกฤษ อันเป็นส่วนขยายกรอบการมอง

จักรวรรดินิยมจากเรื่องของการเมือง เศรษฐกิจการค้า สู้ด้านที่เป็นภูมิปัญญาและวัฒนธรรม⁷⁶ กระนั้นก็ดีการศึกษาที่ตามมาให้หลังไม่นานจากนั้น ซึ่งส่วนหนึ่งพัฒนามาจากแนวคิดสกุลหลังอาณานิคมก็เทน้ำหนักมาที่ชนชั้นนำท้องถิ่นที่เป็นผู้ปกครองเดิมในฐานะผู้สมรู้ร่วมคิด (collaborators) สมยอมรับการถ่ายทอดภูมิปัญญาความรู้ วัฒนธรรม และที่สำคัญคือภาษาของชาวตะวันตก ด้วยว่าเป็นประโยชน์กับตนในการอ้างสถานะความเหนือกว่าหรืออำนาจนำ (hegemony) ที่มีต่อชนพื้นเมืองภายใต้การปกครองเดิม⁷⁷ นอกจากนี้ยังมีกรณีของบางประเทศที่ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาภูมิปัญญา ความรู้ และภาษาของชาติตะวันตก แต่มีสำนึกอัตลักษณ์ในของเรื่องภาษา ทำให้เกิดความขัดแย้งในการเรียนรู้ภูมิปัญญา และภาษาจากตะวันตก การทบทวนวรรณกรรมในที่นี้จึงแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ กรณีรัฐที่ไม่ตกเป็นอาณานิคม คือ จีน และญี่ปุ่น และรัฐที่ตกเป็นอาณานิคม คือ มลายู ซาราวัก และอินเดีย

กรณีจีนและญี่ปุ่น

ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา รัฐที่ไม่ตกเป็นอาณานิคมตะวันตก เช่น ญี่ปุ่น และจีน ต่างก็จัดการศึกษาภาษาอังกฤษเช่นเดียวกับรัฐในอาณานิคม แต่ด้วยเป้าหมายและวิธีการดำเนินการที่ต่างกัน วิทยานิพนธ์ของเจนนิเฟอร์ แอล. เทร่าท์เนอร์ (Jennifer L. Troutner) เรื่อง “Language, Culture, and Politics: English in China, 1840s-1990s”⁷⁸ กล่าวถึงการศึกษาภาษาอังกฤษของประเทศจีนในรอบ 150 ปี เทร่าท์เนอร์ชี้ให้เห็นว่าตั้งแต่การพ่ายแพ้ต่ออังกฤษในสงครามฝิ่นทศวรรษ 1840 รัฐบาลจีนเกือบทุกยุคทุกสมัยต่างก็ตระหนักดีว่าไม่อาจปิดกั้นตนเองจากการเรียนรู้ตะวันตกได้อีก แต่พวกเขาจะใช้วิธีหยิบยืมอย่างเลือกสรร (selective borrowing) ซึ่งมาจากความต้องการที่จะสงวนรักษาความเป็นจีนไว้ โดยให้ความเป็นตะวันตกเข้ามาปะปนน้อยที่สุด หลักของการเลือกรับก็คือ พวกเขาต้องการ “สรรพสิ่งของตะวันตก” (things Western) เพียงเพื่อต่อยอดให้กับ “สรรพสิ่งของจีน” (thing Chinese) เอง ซึ่งเป็นผลจากหลักตี-หยง (ti-yong) ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่ว่าให้ “เล่าเรียนเรื่องจีนเพื่อเข้าใจรากเหง้า เล่าเรียนตะวันตกเพื่อประโยชน์

⁷⁶ ดูกรณีรัฐมลายูและซาราวักข้างล่าง

⁷⁷ ดูกรณีอินเดียข้างล่าง

⁷⁸ Jennifer L. Troutner, “Language, Culture, and Politics: English in China, 1840s-1990s,” (Ph.D. Dissertation, University of California, San Diego, 1996).

ใช้สอย”⁷⁹ ด้วยหลักการนี้วิธีการศึกษาภาษาอังกฤษที่รัฐสนับสนุนจึงเป็นการเรียนรู้เฉพาะเครื่องมือของภาษา อย่างไวยากรณ์ คำศัพท์ โดยใช้การท่องจำและการแปลแบบคำต่อคำเป็นส่วนใหญ่ ไม่จำเป็นต้องเข้าใจภาษาพูด หัดพูด หรือแต่งคำประพันธ์มากนัก ทั้งยังส่งเสริมให้ใช้ภาษาจีนและครูคนจีนในการสอน การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษที่รัฐสนับสนุนจึงมุ่งประโยชน์ของการอ่านเพื่อถ่ายเอาความรู้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ไม่ใช่วัฒนธรรมตะวันตก

บทความ “Globalization and History of English Education in Japan”⁸⁰ ของนาโอกิ ฟุจิโมโต-อดัมสัน (Naoki Fujimoto-Adamson) ซึ่งให้เห็นว่าการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของญี่ปุ่นเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคม ทั้งในญี่ปุ่นเองและสังคมโลก ซึ่งก่อให้เกิดทั้งกระแสนิยม และกระแสต้านการศึกษาภาษาอังกฤษ สับเปลี่ยนไปตามแต่ละช่วงเวลา การมาถึงของเรือปืนของสหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. 1853 ส่งผลต่อการปฏิรูปเมจิใน ค.ศ. 1868 ที่ญี่ปุ่นเลือกจะปฏิรูปประเทศสู่ความทันสมัยตามอย่างตะวันตก ภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาของชาติมหาอำนาจโลกและมีบทบาทสำคัญทางการเมืองและการค้าในภูมิภาค อย่างอังกฤษและสหรัฐอเมริกา จะกลายเป็นภาษามาตรฐานในการศึกษา การตระหนักถึงความสำคัญของภาษาอังกฤษเห็นได้จากบันทึกใน ค.ศ. 1872 ของรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการคนแรกของญี่ปุ่น ที่เสนอให้ใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาทางการของชาติ การส่งคนไปศึกษาภาษาและความรู้ต่างประเทศเกิดขึ้นควบคู่ไปกับการจัดการศึกษาในประเทศ มหาวิทยาลัยแห่งชาติของญี่ปุ่น คือมหาวิทยาลัยโตเกียวกำหนดให้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาในการเรียนการสอน ใน ค.ศ. 1881 การสอนภาษาอังกฤษถูกบรรจุในหลักสูตรระดับมัธยมต้น ที่ต้องเรียนสัปดาห์ละ 6 คาบ แต่ใน ค.ศ. 1883 มหาวิทยาลัยโตเกียวเปลี่ยนภาษาที่ใช้สอนจากอังกฤษเป็นญี่ปุ่น อันเป็นผลจากการได้นักเรียนชาวญี่ปุ่นที่ไปศึกษาต่างประเทศกลับมาเป็นอาจารย์สอน ประกอบกับการแปลตำราต่างประเทศจำนวนมากเป็นภาษาญี่ปุ่น จนทำให้รู้สึกที่ภาษาอังกฤษไม่ใช่สิ่งจำเป็นในการเข้าถึงวัฒนธรรมและภูมิปัญญาตะวันตกอีกต่อไป

Japan's Love-Hate Relationship with the West⁸¹ ของสุเกฮิโร ฮิราคาวะ (Sukehiro Hirakawa) เป็นงานอีกชิ้นหนึ่งที่กล่าวถึงการศึกษาภาษาอังกฤษของประเทศญี่ปุ่น แม้จะไม่ใช่งาน

⁷⁹ Ibid., 2-4.

⁸⁰ Naoki Fujimoto-Adamson, “Globalization and History of English Education in Japan,” *Asian EFL Journal* Vol. 8, No. 3 (September 2006).

⁸¹ Sukehiro Hirakawa, *Japan's Love-Hate Relationship with the West* (Folkestone, UK: Global Oriental, 2009).

ที่ศึกษาเรื่องการจัดการศึกษาโดยตรง แต่การศึกษาระบบการเผชิญหน้ากับตะวันตกตั้งแต่สมัยโทงะงะวะ ถึงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ก็ทำให้เห็นความต่อเนื่องของทัศนคติที่รักทั้งซังที่ชาวญี่ปุ่นมีต่อ “ตะวันตก” ทั้งการเป็นต้นแบบความเจริญ ความทันสมัยในเวทีโลกที่ญี่ปุ่นอยากร่วมแข่งขันด้วย และการเห็นเป็นภัยต่ออัตลักษณ์ และตัวตนความเป็นชาติของญี่ปุ่น ซึ่งรวมถึงเรื่องสำคัญอย่างการศึกษาภาษาต่างชาติจากตะวันตกด้วย

อิราคาเวะชี้ให้เห็นว่าการที่ญี่ปุ่นเผชิญกับ “เรือสีดำ” ของนายพลเรือจัตวาเพอร์รี ชาวอเมริกันใน ค.ศ. 1853 ซึ่งนำไปสู่การเปิดประเทศและการเรียนรู้จากตะวันตก ไม่ใช่การเรียนรู้ภาษาและวิทยาการตะวันตกครั้งแรก ชาวญี่ปุ่นใช้พื้นที่เกาะที่อนุญาตให้ชาวต่างชาติเข้าค้าขายได้โดยไม่เผยแพร่ศาสนาเป็นที่เรียนรู้ภาษาต่างชาติและวิทยาการที่ตนต้องการ ที่สำคัญคือการแพทย์ตะวันตก ดังนั้นเมื่อยุคโทงะงะวะปิดตัวลงใน ค.ศ. 1868 พร้อมกับการปฏิรูปประเทศโดยอาศัยความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก ภาษาต่างชาติที่พอจะมีคนญี่ปุ่นรู้อยู่บ้างจะเป็นภาษาแรกที่ใช้เชื่อมหาความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก แต่ด้วยความที่เป็นภาษาของจักรวรรดิชั้นสองทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และกฎหมาย ชาวญี่ปุ่นจึงหันไปศึกษาภาษาของมหาอำนาจตะวันตกอื่นแทน ที่สำคัญคือภาษาอังกฤษผ่านมิชชันนารีที่มาตั้งโรงเรียนและสอนคริสต์ศาสนาในญี่ปุ่นไปพร้อมกัน รัฐบาลสมัยเมจิส่งเสริมการศึกษาภาษาและความรู้สมัยใหม่จากตะวันตกอย่างแข็งขัน ทั้งการส่งนักเรียนจำนวนมากไปศึกษาต่างประเทศ การตั้งโรงเรียนภาษาและวิทยาการตะวันตกของรัฐบาล อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่ “เหอ” หรือการหลงใหลได้ปลื้มตะวันตกราวสองทศวรรษแรก คนญี่ปุ่นโดยเฉพาะผู้ปกครองที่เป็นชนชั้นนำเริ่มรักษาระยะห่างจากวัฒนธรรมความเป็นตะวันตก การเรียนรู้วิทยาการเป็นไปเพื่อความเจริญหรือทันสมัย แต่ไม่ใช่การเอาอย่างตะวันตกจนสูญเสียรากเหง้าอันดั้งเดิม ทั้งชาวญี่ปุ่นเองก็ไม่ได้ทำให้โลกทัศน์ของตนถูกผูกขาดทางกฎหมายด้วยภาษาอังกฤษ การจัดการศึกษาภาษาต่างประเทศของญี่ปุ่นจะมีความหลากหลาย ทั้งภาษาเยอรมัน ฝรั่งเศส รัสเซีย หรือกระทั่งจีน อดีตต้นธารความรู้ที่สำคัญที่สุดของญี่ปุ่น ภาษาต่างประเทศยังถูกทำให้เป็นเพียงเครื่องมือถ่ายโอนความรู้จากตะวันตก ด้วยการแปลออกเป็นภาษาญี่ปุ่นเพื่อให้พลเมืองเข้าถึงได้โดยตรง อุตสาหกรรมการแปลหนังสือของญี่ปุ่นจึงทำให้ความรู้สมัยใหม่ที่เข้ามาถูกลดทอนความเป็นตะวันตกสู่ความเป็นท้องถิ่น และทำให้ภาษาตะวันตกสำหรับคนญี่ปุ่นส่วนใหญ่ไม่ใช่ภาษาทางวัฒนธรรมที่ใช้สื่อสารในชีวิตประจำวัน

กรณีรัฐมลายู ซาราวัก และอินเดี

ในระยะแรกงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในดินแดนอาณานิคม เน้นที่รัฐในฐานะผู้จัดการศึกษา ทั้งในเรื่องของจุดมุ่งหมาย การดำเนินงาน และผลจากการจัดการศึกษา เช่น งานศึกษาใน ค.ศ. 1975 ของเร็กซ์ สตีเวนสัน (Rex Stevenson) เรื่อง *Cultivators and Administrators: British Educational Policy towards the Malays 1875-1906*⁸² ผู้เขียนศึกษาการจัดการศึกษาในเขตรัฐมลายูของผู้ปกครองอังกฤษ โดยชี้ให้เห็นว่าการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษที่เกิดขึ้นในช่วงแรกเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายสมานไมตรีระหว่างผู้ปกครองอังกฤษกับชนพื้นเมืองกลุ่มที่เป็นผู้ปกครองเดิม โดยจัดการศึกษาให้เพื่อเป็นการเอาใจ เช่นเดียวกับกรให้อภิลิทธิ และสิทธิประโยชน์อย่างอื่น ๆ มากกว่าที่จะจัดให้เพราะต้องการพนักงานรัฐชั้นรองๆ หรือเสมียนมาช่วยเหลืองานราชการและการค้า เพราะผู้ปกครองอังกฤษอาศัยคนต่างถิ่น เช่น พวกลูกผสมยุโรป (Eurasians) ชาวอินเดี ชาวจีน ทำงานเหล่านี้แทน หน้าซ้ำโรงเรียนอังกฤษที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ยังเป็นที่ยอมรับของคนต่างถิ่นที่จะส่งบุตรหลานเข้าเรียน มากกว่าชนชั้นนำพื้นเมืองที่ยังไม่ตระหนักถึงประโยชน์ แต่ไม่นานจากนั้น เมื่อการปกครองลงรากมั่นคง ความต้องการข้าราชการท้องถิ่น รวมถึงการยอมรับความสำคัญภาษาและการศึกษาศาสน์ใหม่ก็ทำให้บุตรหลานของชนชั้นนำพื้นเมืองเข้าสู่ระบบการศึกษามากขึ้น แต่การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษไม่ใช่สิ่งที่ผู้ปกครองจัดให้ชนพื้นเมืองทุกคน ขณะที่ส่งเสริมให้บุตรหลานชนชั้นนำจำนวนน้อยศึกษาภาษาอังกฤษ แต่โรงเรียนที่จัดให้กับพลเมืองมลายูที่เป็นชนชั้นชาวนากลับจัดการสอนเป็นภาษาถิ่นและเพียงชั้นมูลฐานเพื่อสร้างพลเมืองที่มีคุณธรรม การจัดการสอนเป็น 2 ระดับ 2 ชั้น และ 2 ภาษาจะเป็นรากฐานของการศึกษาในมลายูต่อมาอีกนาน

กรณีของซาราวักในงานศึกษา เรื่อง *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration 1841-1963* (ค.ศ. 1996)⁸³ ของ อ้อย คีทจิน (Ooi Keat Gin) ก็เช่นกัน การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในดินแดนซาราวักในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 มีลักษณะหลายประการที่ไม่ต่างกับรัฐมลายูข้างต้น ไม่ว่าจะอยู่ภายใต้การปกครองของราชา (Raja) ผีชาวชาวอังกฤษ (ค.ศ. 1841-1941) หรือการเป็น

⁸² Rex Stevenson, *Cultivators and Administrators: British Educational Policy towards the Malays 1875-1906* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975).

⁸³ Ooi Keat Gin, *World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to Colonial Office Administration* (University of Hull, England: Department of South-East Asian Studies at the University of Hull, 1996).

อาณานิคมของอังกฤษเต็มรูปแบบ (ค.ศ. 1946-1963) เพราะมีการจัดการศึกษาเป็นสองระดับ เช่นกัน คือการจัดการสอนความรู้วิชาการสมัยใหม่โดยใช้ภาษาอังกฤษ และการจัดการสอนความรู้ พื้นฐานและวิชาชีพในสังคมเกษตรด้วยภาษาถิ่น ซึ่งขณะที่ผู้ปกครองมุ่งหวังให้การศึกษาในแบบ หลังแพร่หลาย กลับพบว่าไม่เป็นที่สนใจของคนพื้นเมืองตามชนบทนัก แต่เป็นการศึกษาในแบบ แรกที่ศึกษาเป็นภาษาอังกฤษที่เป็นที่ต้องการของชาวเมืองโดยเฉพาะกลุ่มคนจีน ที่เห็นเป็นบันได ทางสังคมและนำไปสู่ชีวิตที่ดีขึ้นในทางเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตามการศึกษาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในยุคหลังได้ขยาย ความสนใจไปที่ผู้รับ หรือชนพื้นเมืองมากขึ้น เห็นได้จากงานศึกษา *This Gift of English: English Education and the Formation of Alternative Hegemonies in India*⁸⁴ ของอิล็อก เค. มุกเคอร์จี (Alok K. Mukherjee) ผู้เขียนชี้ให้เห็นถึงจุดเปลี่ยนของการจัดการศึกษาในอินเดียจากต้น คริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาที่รัฐบาลอังกฤษเล็งจะส่งเสริมการศึกษาเป็นภาษาอังกฤษ มากกว่าภาษาถิ่นคลาสสิกอย่างสันสกฤตหรือเปอร์เซีย ซึ่งนอกจากความต้องการผลิตคนรองรับ งานราชการชั้นรองๆ ลงไปจนถึงระดับเสมียนแล้ว สำนึกถึงความเหนียวของชาวอังกฤษต่อชาว อินเดียที่สูงงอมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ยังเป็นตัวผลักดันให้รัฐบาลสนับสนุนการจัดการศึกษาเป็น ภาษาอังกฤษเพื่อถ่ายทอดความเป็นอังกฤษที่เข้าถึงภาวะเจริญแล้วให้กับคนอินเดีย

ที่น่าสนใจก็คืองานชิ้นนี้ถ่ายทอดความสนใจมาที่ฝ่ายผู้รับคือชนพื้นเมืองอินเดีย มุกเคอร์จี อธิบายว่าชนพื้นเมืองโดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นนำอินเดียไม่เพียงแต่เห็นประโยชน์ในทางการงานอาชีพ จากการศึกษาภาษาอังกฤษ แต่รากฐานของการตอบรับการศึกษายังมาจากฐานความเชื่อถึงการ ร่วมสาแหรกเดียวกันมาแต่เดิมระหว่างชาวยุโรปกับชาวฮินดูในอินเดีย (Indo-European) การหวน กลับไปศึกษาภูมิปัญญายุโรปจากอังกฤษจึงเป็นการฟื้นฟู “อารยธรรม” ที่ชาวฮินดูเคยมีแต่ถูกทำให้ เสื่อมถอยไปภายหลังการยึดครองของพวกมุสลิม การศึกษาภาษาและภูมิปัญญาจากอังกฤษจึง มีความชอบธรรมด้วยว่าเป็นการเรียนรู้จากเผ่าพันธุ์พี่น้องของตนเองที่ตอนนี้ได้เจริญรุดหน้าไปไกล แล้ว

การเลือกรับการศึกษาที่อังกฤษให้ ทำให้ชนชั้นนำอินเดียเองเข้าสู่ภาวะเป็น “อำนาจนำ ทางเลือก” (alternative hegemonies) ภายหลัง “อำนาจนำ” แต่เดิมอย่างอังกฤษถอนตัวจาก อินเดียไปแล้ว ผลจากการศึกษาภาษาและความรู้ที่อังกฤษมอบให้ทำให้ชนชั้นนำอินเดีย รวมถึงชน ชั้นต่ำในสัดส่วนที่น้อยกว่ามากที่ตอบรับ “ของขวัญ” (Gift) จากอังกฤษ ได้อ้างความเหนียวทั้ง

⁸⁴ Alok K. Mukherjee, *This Gift of English: English Education and the Formation of Alternative Hegemonies in India* (New Delhi, India: Orient Blackswan, 2009).

ในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมต่อไป และแม้ว่ากระแสชาตินิยมต่อต้านอำนาจจักรวรรดิจะแรงขึ้นภายหลังอินเดียได้รับเอกราชใหม่ๆ ซึ่งทำให้เกิดกระแสต่อต้านภาษาต่างชาติอย่างภาษาอังกฤษ แต่ภาวะดังกล่าวก็มีน้ำหนักเพียงช่วงสั้นๆ เพราะขัดต่อประโยชน์ตามความเป็นจริงในโลกปัจจุบัน การให้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาราชการคู่ไปกับภาษาฮินดูยังเป็นที่เห็นพ้องของคนอินเดียกลุ่มอื่นๆ เช่นชาวมุสลิม เพราะช่วยลดทอนการพยายามผูกขาดความเป็นชาติอินเดียไว้แต่เฉพาะชาวฮินดู เช่นเดียวกับชาวอินเดียชั้นต่ำอื่น อย่างเช่น วรรณะจัณฑาลที่เรียกร้องการศึกษาภาษาอังกฤษที่ไม่เพียงแต่จะช่วยยกฐานะของลูกหลานของตนในทางเศรษฐกิจและสังคมได้ แต่ภาษาอังกฤษที่ใช้สื่อสารยังช่วยลดทอนความเหลื่อมล้ำของชั้นวรรณะที่ฝังแฝงอยู่ในภาษาของชาวฮินดูด้วย

กรณีเปรียบเทียบข้างต้นน่าสนใจมาก รัฐที่ตกเป็นอาณานิคมจัดการศึกษาเป็น 2 ระดับ 2 ชั้น และ 2 ภาษา คือจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กลุ่มผู้ปกครองเดิม ผู้ไปทำราชการ รวมถึงชาวเมืองที่ทำธุรกิจค้าขาย และจัดการศึกษาภาษาพื้นเมืองให้ราษฎรทั่วไปที่เป็นชาวนา ชาวไร่ ที่น่าสนใจก็คือผู้ปกครองเดิมให้ความร่วมมือและสมประโยชน์จากการจัดการศึกษาในลักษณะดังกล่าว ซึ่งทำให้ได้ครองสถานะความเหนือกว่าต่อราษฎรใต้การปกครองต่อไป ส่วนรัฐที่ไม่ได้ถูกยึดครอง หรือไม่ได้ตกเป็นอาณานิคม เช่น จีน และญี่ปุ่น แม้ตระหนักถึงความสำคัญและจัดการศึกษาวิทยาการและภาษาตะวันตก แต่ก็เกิดปัญหาสำคัญอัตลักษณ์ตามมาซึ่งทำให้รัฐจำกัดการศึกษาภาษาต่างชาติในบางระดับ

ตัวอย่างทั้ง 2 ประเภทข้างต้น เทียบเคียงได้ทั้งคู่กับกรณีสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ดังกล่าวแล้วตั้งแต่หัวข้อทฤษฎีทำให้เป็นสมัยใหม่ รัฐสมัยรัชกาลที่ 5 และความสัมพันธ์สยามกับตะวันตกว่าผู้ปกครองสยามเกิดสำนึกอัตลักษณ์ และปัญหาเกี่ยวกับความเป็นตะวันตกในบางระดับเช่นกัน แต่ในขณะเดียวกันก็ได้จัดการศึกษาต่างกันเป็น 2 ระดับ คือจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้ผู้ไปทำราชการ และไม่จัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้ราษฎรทั่วไป วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เลือกใช้กรอบการวิพากษ์รัฐชาติและผู้นำแห่งชาติสมัยรัชกาลที่ 5 ของแอนเดอรัสน์ เพื่อเสนอว่าแม้ผู้ปกครองสยามเกิดสำนึกอัตลักษณ์เรื่องภาษาบ้างแล้วโดยเฉพาะปลายสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ไม่ปรากฏว่าส่งผลกระทบต่อจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างมีนัยสำคัญอย่างใด ตรงกันข้ามการจัดการศึกษาเป็น 2 ระดับ เพื่อคงผลประโยชน์ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิ และรักษาโครงสร้างสังคมเดิม จะคงอยู่ในบางลักษณะสืบต่อมา

1.3 อธิบายศัพท์

การจัดการศึกษาของรัฐหมายถึง (1) การที่รัฐจัดการศึกษาให้กับราษฎรเองโดยตรง และ (2) การที่รัฐจัดการศึกษาโดยรวมทั้งระบบ ซึ่งรวมไปถึงการควบคุมดูแลการศึกษาที่เอกชนจัดขึ้นด้วย

1.4 วัตถุประสงค์การศึกษา

1. เพื่อศึกษาจุดมุ่งหมายของรัฐสยามในการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาการดำเนินการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยาม
3. เพื่อศึกษาผลของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษที่มีต่อสังคมสยาม

1.5 สมมติฐาน

1. รัฐสยามตระหนักถึงความสำคัญของภาษาอังกฤษ เพื่อใช้เรียนรู้วิทยาการตะวันตกและสื่อสารกับชาวต่างชาติ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาษาอังกฤษยิ่งมีความสำคัญมากขึ้น รัฐจึงเข้ามาจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้แก่ชาวสยาม เพื่อสร้างบุคลากรรองรับระบบราชการสมัยใหม่
2. รัฐดำเนินการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษใน 3 แนวทางสำคัญ คือ 1) ส่งนักเรียนไปศึกษาภาษาอังกฤษพร้อมกับความรู้สมัยใหม่ยังต่างประเทศ แม้ภายหลังมีการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษขึ้นในประเทศ การส่งไปศึกษาต่างประเทศก็ยังเป็นที่นิยมอยู่ 2) ให้การศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนรัฐบาล (โรงเรียนหลวง) มุ่งสนับสนุนเชื้อพระวงศ์และบุตรหลานขุนนางชั้นสูงให้มีความรู้ก่อนไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ หรือเข้ารับราชการ 3) ส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนราษฎร์ (โรงเรียนพิเศษเขตยศศักดิ์) โดยให้เงินบำรุงศึกษาเพื่อช่วยเหลือค่าใช้จ่าย จัดหาครู และจัดการสอบไล่ให้ ทั้งนี้โรงเรียนราษฎร์ยังจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้นักเรียนสตรี และนักเรียนในสายพาณิชย์ ซึ่งไม่ได้เป็นกลุ่มเป้าหมายหลักของรัฐ
3. ภาษาอังกฤษเป็นภาษาต่างประเทศสำคัญที่ใช้กันแพร่หลายในส่วนราชการ และธุรกิจการค้าของเอกชน การรู้ภาษาอังกฤษเป็นคุณสมบัติที่ได้รับความนิยมยกย่องนับถือ และสร้างโอกาสในการประกอบอาชีพ บุตรของสามัญชนและคนจีนจึงนิยมศึกษาภาษาอังกฤษเช่นเดียวกับชนชั้นสูง

แต่การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปที่รัฐจัดให้โดยไม่เก็บค่าบำรุง ไม่ได้จัดสอนภาษาอังกฤษ ผู้รัฐจึงมีจำนวนจำกัด

1.6 วิธีดำเนินการวิจัย

วิทยานิพนธ์นี้ใช้วิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) ศึกษาเอกสารขั้นต้นและชั้นรองที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐ ทั้งที่รัฐจัดขึ้นเอง และจัดการในภาพรวม รวมถึงปฏิสัมพันธ์ที่มีกับการจัดการศึกษาของเอกชน และการตอบสนองของราษฎรชาวสยาม อาทิ เอกสารราชการกระทรวงธรรมการ หลักสูตรกรมศึกษาธิการ ราชกิจจานุเบกษา บันทึกของมิชชันนารีและชาวต่างประเทศ ประวัติโรงเรียน หนังสือชีวประวัติ แล้วนำเสนอแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description)

1.7 คำถามก่อนการวิจัย: ทำไมต้องภาษาอังกฤษ

ภาษาอังกฤษไม่ใช่ภาษาตะวันตกภาษาเดียวที่มีการสนับสนุนให้ชาวสยามเรียน ในหนังสือพิมพ์ปลายรัชกาลที่ 4 หมอบรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) แนะนำชาวสยามให้จัดสอน “ภาษาที่กำลังยังใช้อยู่ในกาลทุกวันนี้เป็นสำคัญ” คือ “ภาษาอังกฤษภาษาฝรั่งเศสแลภาษาเยอรมันเป็นต้น” แนวคิดเรื่องภาษาต่างประเทศสำคัญ 3 ภาษา ได้รับการกล่าวขานมาเสมอในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อรัฐเริ่มจัดการศึกษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราโชวาทพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ 4 พระองค์ในคราวเสด็จไปศึกษาต่อต่างประเทศ พ.ศ. 2428 ว่ามีพระราชประสงค์ให้เล่าเรียนภาษาต่างประเทศทั้ง 3 ภาษา “วิชาที่จะออกไปเรียนนั้น ก็คงต้องเรียนภาษาและหนังสือในสามภาษา คืออังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ให้ได้แม่นยำชัดเจนคล่องแคล่วจนถึงแต่งหนังสือได้สองภาษาเป็นอย่างน้อย”⁸⁵ แม้ในช่วง 10 กว่าปีสุดท้ายของสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการถกเถียงกันว่าควรส่งนักเรียนไทยไปเรียนต่อต่างประเทศที่ประเทศไหนดี ก็มีผู้เสนอประเทศเยอรมนี เพราะนอกจากจะขึ้นชื่อว่ากวัดขັນนักเรียนดี และค่าเล่าเรียนถูกกว่าประเทศอื่น

⁸⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2428 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), หน้า 12-13.

แล้ว ผู้เรียนยังจะ “พูดได้ทั้ง 3 ภาษาด้วย”⁸⁶ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบที่พระราชโอรสจะไปเรียนที่เยอรมนี “เพราะถ้าเรียนที่นั่นเป็นได้ 3 ภาษา และอรรถาธิบายของนักเรียนมาแต่เยอรมัน มักเป็นคนไม่สู้เก้ แลอยู่ข้างเออาการ”⁸⁷

ในกรณีภาษาเยอรมัน การรู้ภาษาจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวិทยาการที่ก้าวหน้าของเยอรมนีโดยเฉพาะการทหารบกและการช่าง เห็นได้จากการส่งนักเรียนไทยไปเรียนที่เยอรมนีในสองสาขาดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง กระทรวงเกษตรราธิการของไทยถึงกับคิดเตรียมนักเรียนทุนของกระทรวงให้เรียนภาษาเยอรมันตั้งแต่อยู่ในเมืองไทย ก่อนจะถูกส่งไปเรียนวิศวกรรมศาสตร์ที่เยอรมนี⁸⁸ ความสำเร็จของกองทัพบกเยอรมนีภายใต้การนำของออตโท ฟอน บิสมาร์ก (Otto von Bismarck) บวกกับการที่เยอรมนีไม่แสดงบทบาทในการแสวงหาอาณานิคมในดินแดนแถบนี้ ทำให้เยอรมนีเป็นที่นิยมของสยามซึ่งต้องการผูกมิตรกับมหาอำนาจอื่น เพื่อให้มาคานอำนาจกับอังกฤษและฝรั่งเศส⁸⁹ ในส่วนของเยอรมนีเอง การขยายแสนยานุภาพจากทางบกสู่ทางเรือ ส่งผลต่อการขยายตัวทางการค้าเป็นอย่างมากโดยเฉพาะในซีกโลกตะวันออก ในกรณีของสยาม อิทธิพลทางการค้าของเยอรมนีจะมีบทบาทสูงมากในช่วงประมาณ 10 ปีสุดท้ายของสมัยรัชกาลที่ 5 เพราะปรากฏว่าเยอรมนีเป็นชาติเดียวที่อิทธิพลทางการค้าในสยามแข่งกับอังกฤษได้⁹⁰ เห็นได้จากการเข้าแทนที่อังกฤษในการควบคุมกิจการเดินเรือพาณิชย์ของสยามในช่วงเวลาดังกล่าว และจะเป็นไปเช่นนั้นจนถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2⁹¹ ความสำคัญของเยอรมนีในสังคมสยาม ทั้งในด้านวิทยาการความรู้ เศรษฐกิจการค้า รวมถึงการเมือง น่าจะส่งผลต่อการแพร่หลายของ

⁸⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/41 เรื่องพระยาสุริยาสงครามการเล่าเรียนของฝรั่งเศสกับสมุดประจำปีสำหรับคนหมู่โรงเรียนต่างๆ (5 ส.ค.-26 ก.ย. ร.ศ. 117)

⁸⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียุวกิจ และพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118 (พระนคร: ศิวพร, 2504), หน้า 310-311.

⁸⁸ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 70-71, 153.

⁸⁹ สวัสดิ์ ทัพพะสุต, “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 117-118.

⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-118.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

ภาษาเยอรมันอยู่ไม่น้อย เห็นได้จากการสนทนาที่เล่นที่จริงระหว่างสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ โดยฝ่ายแรกในฐานะนักเรียนเกอรัสเซียชักรวณฝ่ายหลังที่เป็นนักเรียนเกาเยอรมนี ให้เรียนภาษารัสเซีย “เอาไว้นินทาคน” ฝ่ายหลังก็ชวนกลับไปให้มาเรียนภาษาเยอรมันดีกว่า ซึ่งฝ่ายแรกไม่ยอมโดยบอกว่า “เยอรมันมีคนรู้มากกว่า”⁹²

กระนั้นการที่เยอรมนีเข้ามามีอิทธิพลในทางเศรษฐกิจการค้า รวมถึงการเมืองในสยาม ล้ำช้ำกว่ามหาอำนาจอื่น (เยอรมนีรวมประเทศสำเร็จเมื่อ พ.ศ. 2414) ก็น่าจะมีผลให้สถานะความสำคัญของภาษาเยอรมันในสยาม ต่ำกว่าภาษาของชาติมหาอำนาจอื่นอย่างอังกฤษและฝรั่งเศส แม้ว่าเยอรมนีจะพยายามขยายอิทธิพลทางการเมืองในสยามมากขึ้น หลังอำนาจทางเศรษฐกิจการค้าของตนเข้มแข็งในช่วง 10 ปีสุดท้ายของรัชกาลที่ 5 ด้วยการพยายามดึงคนชาติอื่น อาทิ สวิสเซอร์แลนด์ หรือ ตุรกี เข้ามาอยู่ในบังคับของตนตามข้อกำหนดของสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แต่สยามก็ปฏิเสธโดยให้เหตุผลว่าไม่มีสนธิสัญญาที่ทำกับสวิสเซอร์แลนด์หรือตุรกีที่ให้อำนาจดังกล่าวกับเยอรมนี⁹³ การเข้ามามีบทบาทในสยามต่ำกว่าประเทศอื่น คือภายหลังจากที่สยามตระหนักถึงภัยอันตรายจากต่างประเทศ ซึ่งจะถูกต้องยกผ่านวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ส่งผลให้การพยายามขยายอิทธิพลของเยอรมนี แม้ในเรื่องของการศึกษาก็ถูกมองว่าเป็นเรื่องการเมืองได้ ใน พ.ศ. 2452 พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิlighนพรัฐ นักเรียนเกาเยอรมนีได้แจ้งทางราชการไทยว่าได้รับการทาบทามจากชาวเยอรมันสองรายว่าจะมาตั้งโรงเรียนในเมืองไทย โดยเป็นโรงเรียนแพทย์แห่งหนึ่งและโรงเรียนสอนภาษาเยอรมันแห่งหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลเยอรมนีจะเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายให้ เมื่อเรื่องดังกล่าวมาถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ก็

⁹² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และพระโอรสและทายาทพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระประวดีฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดา ทรงเรียบเรียง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2534), หน้า 161.

⁹³ สวัสดิ์ ทัพพะสุด, “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 216-217.

แสดงความสงสัยถึงเจตนาของทางเยอรมนี ว่า “เกรงแต่จะหวังอินฟลวน” ที่ยิ่งกว่า “บำเพ็ญบุญ”⁹⁴ ซึ่งกรณีของโรงเรียนแพทย์นั้น

“ถ้าหากให้เยอรมันมาตั้ง ชั้นต้นก็ต้องเสาะหานักเรียนที่รู้ภาษาเยอรมันมาเป็นศิษย์ก่อน เมื่อยังไม่มีก็เพาะคนพวกนั้นขึ้น ความคงจะก้าวออกไปทุกที ดำเนินเป็นการศึกษาแผนกเยอรมันปกครองขึ้นอีกสายหนึ่ง ก็จะเป็นชาติเยอรมันขึ้นอีกชาติหนึ่งข้างฝ่ายทุนที่ได้ออกได้แล้ว ก็คงจะต้องพยายามคิดให้ได้ประโยชน์ตอบแทนมากขึ้นทุกทีไม่ทราบเกล้าฯ ได้ว่าการข้างหน้าจะลุกลามไปเพียงใด”⁹⁵

ส่วนโรงเรียนสามัญสอนภาษาเยอรมันนั้น พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ยอมรับว่าขาดแคลนความรู้ภาษานี้ “ในศึกษาภณฑลของเรายังไม่มีการสอนภาษาเยอรมันเลย” ทั้งยังกล่าวถึงประโยชน์ของภาษาเยอรมันตามที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ นักเรียนเยอรมันอีกพระองค์หนึ่งตรัสอ้างว่า “การรู้ภาษาเยอรมันภาษานี้เดิมนั้นดีกว่ารู้ภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสเสียอีก เพราะเหตุว่าภาษาเยอรมันเป็นรากเหง้าของภาษาเหล่านั้น อาจอ่านตำรับตำราได้ทั้งสิ้น” แต่กระนั้นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ก็เห็นว่า “ยังไม่ถึงเวลาที่จะลงทุนในเรื่องนี้” แต่ถ้าวรัฐบาลเยอรมันยินดีออกเงินสนับสนุนก็เป็นเรื่องที่ดี “ถ้าไม่เกรงทางปอลิติค” แต่ถ้าทางสยาม โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่ากรมศึกษาธิการควรจะจัดการสอนภาษาเยอรมันเอง ทางกรม “ก็ไม่ขัดข้องอันใด นอกจากต้องออกเงินจ้างครูเท่านั้น”⁹⁶

แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากปรึกษากับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว จะมีพระราชวินิจฉัยชี้ว่า “กระทรวงธรรมการคิดการใหญ่โต” และ “เห็นว่าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ไหวพริบ” ที่มองการจัดตั้งโรงเรียนในลักษณะของการคุกคามจากต่างชาติและจะส่งผลเสียหายต่อบ้านเมือง⁹⁷ แต่ถึงกระนั้นก็ตีการจัดการกับเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชาติตะวันตกก็เป็นเรื่องที่ย่อมไหวจริงดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตรัสว่า

⁹⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1.1/12 ชาวเยอรมันจะมาตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ (1 พ.ย.-9 ธ.ค. 128); ประพัฒน์ ตริณรงค์, ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ (พระนคร: อุดมศึกษา, 2504), หน้า 438-439.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 441.

⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 441-442.

⁹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1.1/12 ชาวเยอรมันจะมาตั้งโรงเรียนในกรุงเทพฯ (1 พ.ย.-9 ธ.ค. 128)

“ถ้ารับอุดหนุนเจือจางอย่างไรเข้าไป จะเป็นการลำบากด้วยเป็นตัวอย่างแก่ชาติอื่นประการ 1 เหมือนหนึ่งยอมให้โรงเรียนในพระราชอาณาจักรต่างกันด้วยชาติเป็นเจ้าของประการ 1 จะก่อความเข้าใจผิดว่าๆ ไทยลำเอียงแก่ชาติโน้นชาตินี้ประการ 1 ถ้าจะขัดขวางไม่ให้ตั้งก็เป็นการลำเอียงเหมือนกัน และจะพาให้หมองหมางทางพระราชไมตรีกับเยอรมันด้วย”⁹⁸

แม้ว่าท้ายที่สุดรัฐบาลสยามจะเตรียมคำตอบว่าไม่รังเกียจถ้าทางเยอรมนีจะออกทุนตั้งโรงเรียนเอง⁹⁹ แต่ก็เห็นได้ว่าความต้องการที่จะถ่ายทอดภาษาและวิทยาการของเยอรมันใน พ.ศ. 2452 สร้างความลำบากใจให้กับชนชั้นนำสยามในยุคที่ภัยจากชาติตะวันตกโดยเฉพาะตั้งแต่เหตุการณ์ ร.ศ. 112 เป็นต้นมา เป็นสำนึกร่วมสมัยของพวกเขา การเริ่มต้นเผยแพร่ภาษาและวิทยาการที่ล่าช้ากว่าของเยอรมนีจึงทำให้พวกเขาเสียเปรียบ ความพ่ายแพ้ในสงครามโลกครั้งที่ 1 ยิ่งทำให้ความนิยมในวิทยาการอย่างวิชาทหารบกของเยอรมันลดลง ขณะที่การส่งนักเรียนไปเรียนทหารที่เยอรมนีจะขาดช่วงลงก่อนหน้านั้นแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2455 ด้วยเห็นว่าไม่ได้ผลเท่าที่ควร¹⁰⁰ สถานการณ์ที่กล่าวมาจะทำให้สถานะของภาษาเยอรมันในสยาม ในฐานะหนึ่งในสามภาษาหลักที่นักเรียนไทยในต่างประเทศควรรู้ มีความด้อยกว่าอีกสองภาษา อย่างน้อยก็จากความจริงที่ว่าเมื่อถึง พ.ศ. 2452 ยังไม่มีโรงเรียนที่สอนเป็นภาษาเยอรมันในสยามเลย ในสมัยรัชกาลที่ 5 การจัดการศึกษาภาษาเยอรมันจึงไม่ใช่จุดประสงค์หลักของรัฐบาลสยาม แต่เป็นผลพลอยได้จากการส่งนักเรียนไปเรียนยังต่างประเทศมากกว่า

ขณะที่การแผ่อิทธิพลของเยอรมนีในสยามมาล่ากว่าชาติมหาอำนาจอื่น ทั้งไม่มีอาณานิคมในเอเชีย ซ้ำอิทธิพลถดถอยเร็วกว่าชาติอื่นอันเป็นผลจากความพ่ายแพ้ในสงครามโลกครั้งที่ 1 ประเทศฝรั่งเศสกลับอยู่ในภาวะตรงกันข้าม ซึ่งน่าจะช่วยให้ภาษาฝรั่งเศสมีสถานะความสำคัญในสยามได้ดียิ่งกว่า ฝรั่งเศสมีความสัมพันธ์ทางการทูตกับสยามตั้งแต่สมัยอยุธยา บาทหลวงชาว

⁹⁸ ประพัฒน์ ตริณรงค์, ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ (พระนคร: อุดมศึกษา, 2504), หน้า 443-444.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 444.

¹⁰⁰ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522) หน้า 155.

ฝรั่งเศสเคยมาสร้างโบสถ์กับโรงเรียนคาทอลิกในสยามตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และเมื่อคณะมิชชันนารีเข้าเผยแผ่ศาสนา วิทยาการ และภาษาอังกฤษในสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ พ.ศ. 2371 ก็ปรากฏว่ามีบาทหลวงฝรั่งเศสอยู่ในสยามในเวลาใกล้เคียงกันด้วยเช่นกัน และเมื่อ อังกฤษเป็นเจ้าของอาณานิคมที่ติดกับสยาม คือพม่าและมลายู ฝรั่งเศสก็เป็นเจ้าของอาณานิคม อินโดจีนที่ติดกับสยาม อย่างไรก็ตามเรื่องราวที่เหมือนจะเดินไปทิศทางเดียวกันนี้มีข้อต่างอยู่หลาย ประการที่ทำให้สถานะของภาษาฝรั่งเศสมีความจำกัดกว่า

ประการแรก แม้ว่าบาทหลวงฝรั่งเศสจะเข้ามาเผยแผ่ศาสนาและวิทยาการตั้งแต่สมัย อยุธยา และเพื่อฟื้นฟูในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ด้วยอิทธิพลทางการเมืองของฝรั่งเศส ในช่วงเวลานั้นที่มีบทบาทจำกัดในภูมิภาคแถบนี้ ทำให้ไม่สามารถคุ้มครองให้ภารกิจของนักบวช ดำเนินไปอย่างคงเส้นคงวาได้ ปัจจัยแปรผันให้ภารกิจจะสำเร็จหรือล้มเหลวจึงขึ้นอยู่กับผู้ปกครอง ของดินแดนปลายทางเท่านั้นว่าจะยินยอมให้มีการเผยแผ่ศาสนาหรือไม่ ซึ่งมักจะลมเพลมพัดไป ตามยุคสมัย¹⁰¹ อิทธิพลของศาสนาคริสต์นิกายคาทอลิกในสยามจะอยู่ในสภาพทรงๆ ตัว ตั้งแต่ สมัยสมเด็จพระเพทราชาที่ขึ้นครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและทรงยุติ ความสัมพันธ์ทางการทูตกับฝรั่งเศส แม้จะมีชุมชนเชื้อสายชาวโปรตุเกสที่นับถือคาทอลิกสืบต่อกัน มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ และมีบาทหลวงชาวฝรั่งเศสเข้ามาในสยาม เช่น สังฆราชปัลเลอกัวซ์ ใน สมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2373 ใกล้เคียงกับช่วงที่มิชชันนารีอเมริกันเข้ามาเผยแผ่ศาสนา แต่ผู้เผยแผ่ ทั้ง 2 กลุ่มนี้ก็มีความแตกต่างอย่างสำคัญ

ประการที่สอง ความแตกต่างระหว่างผู้เผยแผ่ศาสนา 2 กลุ่มอยู่ตรงที่ว่าบาทหลวงฝรั่งเศส ผู้เผยแผ่ศาสนา “คาทอลิก” จะวางตัวเป็น “พระ” ขณะที่มิชชันนารีอเมริกัน “โปรเตสแตนต์” ที่ใช้ ภาษาอังกฤษจะวางตัวเป็น “ครู”¹⁰² การวางตัวเป็นพระ คือการพยายามบำรุงศาสนาในหมู่บริษัท ต้องการให้คนท้องถิ่น “เข้ารีต” เพื่อสร้างชุมชนคาทอลิก¹⁰³ และแม้จะปรากฏว่าพวกเขาได้ให้ความ ช่วยเหลือทางการแพทย์เพื่อให้คนนอกศาสนาเลื่อมใส โดยกล่าวว่าเป็น “บุญญาภิหารของพระ เป็นเจ้า” แต่การดังกล่าวก็ไม่ได้ทำให้ชาวสยามสนใจวิทยาการตะวันตกอย่างเป็นทางการเป็นเหตุเป็นผล

¹⁰¹ ดำรง ไคร่ครวญ, “การพิมพ์กับหมอบรัดเลย์,” ใน หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย (กรุงเทพฯ: สถาบัน ไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528), หน้า 7-8.

¹⁰² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 64-65.

¹⁰³ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้น รัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 138.

เรียนรู้ได้¹⁰⁴ อีกทั้งวัตรปฏิบัติในแบบ “พระ” ของบาทหลวงที่จะปฏิบัติศาสนกิจของตนมากกว่าจะยุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางโลกซึ่งเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 3 สนับสนุน นัยว่าไม่ก่อความเดือดร้อนให้กับบ้านเมือง ตรงกันข้ามกับมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่ “ภารกิจ” ของพวกเขาจะให้ความช่วยเหลือด้านร่างกายควบคู่ไปกับจิตวิญญาณ¹⁰⁵ มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จึงมีหน้าที่ทางสังคมทั้งในการเป็น “หมอ” รักษาโรค และการเป็น “ครู” ถ่ายทอดวิทยาการความรู้ เพื่อให้ผู้คนพ้นจากทุกข์ยากและการกดขี่บังคับ ทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมือง¹⁰⁶ ภารกิจของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์จึงกระจายสู่ชาวสยามนอกศาสนาจำนวนมาก และครอบคลุมเรื่องราวในชีวิตที่หลากหลายยิ่งกว่าพวกคาทอลิก ซึ่งมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่าเรื่องนี้ น่าจะสัมพันธ์กับคุณวุฒิของผู้เผยแพร่ศาสนาด้วย คือในขณะที่พวกแรกสำเร็จการศึกษาชั้นวิทยาลัยหรือมหาวิทยาลัย พวกหลังจะสำเร็จการศึกษาเพียงระดับชั้นมัธยม¹⁰⁷

ประการที่สาม เมื่อฝรั่งเศสกลับเข้ามาบีบบทบาททางการเมืองในภูมิภาคนี้อีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 4 ความสัมพันธ์กับสยามจะเป็นเรื่องผลประโยชน์ทางการเมือง และความต้องการจะขยายดินแดนเป็นสำคัญ ตั้งแต่การทำสนธิสัญญาให้สยามรับรองการคุ้มครองเขมรของฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2410 และกรณีพิพาท ร.ศ. 112 ที่ตามมาด้วยการผนวกดินแดนหลายแห่ง ที่สำคัญคือดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ความสัมพันธ์ที่มีความขัดแย้งแทรกเป็นระยะนี้ น่าจะส่งผลด้านลบต่อการยอมรับวิทยาการความรู้ของฝรั่งเศสอยู่ไม่น้อย ทำที่ว่าชนชั้นนำสยามไม่นิยมชมชอบฝรั่งเศส จะปรากฏให้เห็นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ดังความในพระราชหัตถเลขาฯ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงราชทูต ณ กรุงปารีส ลงวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2410 ซึ่งพระองค์ทรงตรัสถึงการค้าขายความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสและอังกฤษว่า การไม่ต้องไปยุ่งเกี่ยวกับประเทศมหาอำนาจได้จะเป็นการดีที่สุด แต่ถ้าจำเป็นแล้วอังกฤษซึ่งเปรียบเหมือน “ปลาวาฬ” ก็ดู

¹⁰⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 134-135.

¹⁰⁵ Thanet Aphornsuvan, “The West and Siam's quest for modernity: Siamese responses to nineteenth century American missionaries,” *South East Asia Research* Vol. 17, No. 3 (2009): 410; พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 138.

¹⁰⁶ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 138.

¹⁰⁷ Thanet Aphornsuvan, “The West and Siam's quest for modernity: Siamese responses to nineteenth century American missionaries,” *South East Asia Research* Vol. 17, No. 3 (2009): 410.

จะเป็นภัยน้อยกว่าฝรั่งเศสซึ่งพระองค์เปรียบเป็น “จระเข้”¹⁰⁸ และความในพระราชหัตถเลขาฉบับที่มีถึงโทมัส นอกซ์ (Thomas Knox) เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2409 ว่าในกรณีที่น่าจะเป็นแล้วพระองค์ยังพอพระทัยที่จะให้ไทยอยู่ใต้อำนาจของอังกฤษมากกว่าฝรั่งเศส¹⁰⁹

ความไม่น่าพิศมัยของฝรั่งเศสจะมียิ่งไปกว่านั้นอีก เมื่อฝรั่งเศสเปลี่ยนระบอบการปกครองสู่ระบอบสาธารณรัฐอีกครั้ง พ.ศ. 2413 หลังความเสียหายย่อยยับจากการทำสงครามกับปรัสเซีย รัฐรูปแบบใหม่ที่ล้มเลิกระบอบกษัตริย์และแยกขาดจากกิจการทางศาสนาจึงไม่ใช่ที่ที่เหมาะสมหากนักเรียนสยามจะไปบ่มเพาะความรู้ มีข้อสังเกตอย่างหนึ่งก็คือไม่มีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 5 พระองค์ใดที่ได้ไปศึกษาวิชาการจริงจังกที่ฝรั่งเศส แม้จะมีไปพักผ่านช่วงฤดูร้อนเพื่อเรียนภาษาบ้าง แม้แต่นักเรียนสยามที่รัฐบาลส่งไปเรียนก็จะเริ่มหลัง พ.ศ. 2424 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งหม่อมเจ้าปฤษฎางค์เป็นราชทูตประจำยุโรป และทรงมอบหน้าที่ให้หม่อมเจ้าปฤษฎางค์หารือกับกงสุลสยามพิจารณาขออนุญาตต่อรัฐบาลฝรั่งเศส ให้นักเรียนไทยได้เรียนกฎหมายและวิชาการตำรวจ เพราะถือกันว่ากฎหมายฝรั่งเศสดีกว่าประเทศอื่น¹¹⁰ กระนั้นในปี พ.ศ. 2441 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถามความเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของฝรั่งเศส พระยาสุรียานุวัตร ราชทูตฝรั่งเศส ขณะนั้นก็เห็นว่าเป็นที่ที่ไม่เหมาะแก่การส่งนักเรียนมาเล่าเรียนหาความรู้ เพราะวิธีการสั่งสอนของครูและวิธีการเล่าเรียนไม่ดี ทั้งมี “ความละหลวมในการระวังเด็กแลความชั่วที่มีชักชวนนักเรียนหนุ่ม ๆ อยู่โดยรอบข้างเสมอ นั้นมีมากมายหลายส่วน” พระยาสุรียานุวัตรจึงเห็นว่า “ถ้าจะต้องการให้เรียนเอาแต่วิชาความรู้ ไม่ตั้งใจจะให้เอาดีต้นในการใช้ภาษาแลหนังสือฝรั่งเศสโดยเฉาะแล้ว”

¹⁰⁸ เฟรด ดับบลิว ริกส์, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, เรียบเรียงโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519), หน้า 93-94.

¹⁰⁹ นฤมล ธีรวัฒน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 283-284.

¹¹⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.3/1 พระบรมราชาวาท ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรป มีเมืองออสเตรเลีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เป็นต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ปีมะเส็ง 1243 ร.ศ. 100, อ้างถึงใน ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 71-72.

ส่งไปเยอรมนีจะดีกว่า เพราะกวดขันการเล่าเรียนดี ไม่มีสิ่งยั่วยวนใจ ทั้ง “ค่าเล่าเรียนก็ถูกกว่ากัน แลพูดได้ทั้ง 3 ภาษาด้วย”¹¹¹

จากที่กล่าวมา ข้อจำกัดของ 2 ภาษาต่างประเทศหลัก จะเป็นด้านกลับที่ทำให้เห็นถึงความได้เปรียบของภาษาอังกฤษ ภาษาต่างประเทศสำคัญอันดับหนึ่งของสยาม ขณะที่เยอรมนีและภาษาเยอรมันจะมามีบทบาทในสยามหลังรวมประเทศ พ.ศ. 2414 และจะสำคัญมากยิ่งขึ้นเมื่อมูลค่าทางเศรษฐกิจการค้าขยายตัวสูงเป็นอันดับสองรองจากอังกฤษช่วงประมาณทศวรรษ 2440 แต่ชนชั้นนำสยามรู้จักอังกฤษและภาษาอังกฤษมาก่อนหน้านานแล้ว และขณะที่ความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสเริ่มต้นที่การเมืองและผลประโยชน์เรื่องดินแดน แต่ความสัมพันธ์กับอังกฤษจะเริ่มด้วยด้านที่เป็นมิตรกว่าคือการค้า ซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่ยังประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ตั้งแต่สนธิสัญญาเบอร์นี้อย่าง พ.ศ. 2369 ที่เจรจาอย่างเสมอภาคกัน¹¹² แม้ว่าอำนาจทางการทหารของอังกฤษ จะเป็นที่ประจักษ์ชัดแก่ชนชั้นนำสยามมากขึ้นเรื่อยๆ ตั้งแต่ชัยชนะในสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าครั้งแรก พ.ศ. 2369 สงครามฝิ่นกับจีนที่ทำให้อังกฤษและฝรั่งเศสตีอินช้ำมา มีอำนาจในจีนเมื่อ พ.ศ. 2385 และสงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าครั้งที่สองใน พ.ศ. 2395 ซึ่งอังกฤษได้ครอบครองดินแดนพม่าตอนล่าง แม้อำนาจทางการทหารที่เหนือกว่าจะมีผลให้สยามยอมเจรจาแก้ไขสัญญาการค้ากับอังกฤษ โดยยอมรับแนวทางการค้าเสรี แต่การศึกษาในชั้นหลังก็พบว่าสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398 ไม่ได้เกิดจากการฝืนใจยอมทำสัญญาของฝ่ายสยามอย่างที่มักเข้าใจกัน แต่มาจากแรงสนับสนุนของชนชั้นนำกลุ่มหนึ่งที่เห็นถึงประโยชน์ที่ตนจะได้รับจากรูปแบบการค้าใหม่นี้¹¹³

ถ้าอำนาจทางการทหารถือเป็น “ไม้แข็ง” สำหรับสยาม อังกฤษก็ได้มีชนชั้นนำอเมริกันเป็นตัวช่วยโดยไม่ได้ตั้งใจที่จะเป็น “ไม้ نرم” ทำให้สยามตระหนักตามคำในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพที่ว่า “ถึงคราวโลกวิสัยจะเกิดการเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมีอำนาจ

¹¹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/41 เรื่องพระยาสุรียาส่งรายงานการเล่าเรียนของฝรั่งเศสกับสมุดประจำปีสำหรับคนหนุ่มโรงเรียนต่างๆ (5 ส.ค.-26 ก.ย. 117)

¹¹² เตช บุณนาค, “บทบาทของอังกฤษในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยรัชกาลที่ 3,” ใน นันทนา ตันติเวสส (บรรณาธิการ), ประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสารเฮนรี เบอร์นี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2544), หน้า 23.

¹¹³ ดู กุลลดา เกษบุญชู, “สนธิสัญญาเบาว์ริงกับการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง” (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540).

ขึ้นทางตะวันออก”¹¹⁴ ความที่มีชนนารีอเมริกันโปรเตสแตนต์ไม่ได้แยกภารกิจต่อโลกทางกายภาพออกจากโลกทางจิตวิญญาณ มิชชันนารีเหล่านี้จึงวางตัวเป็น “ครู” สอนวิทยาการและความเป็นไปของโลกให้กับชนชั้นนำสยาม ที่สำคัญหลักทางศาสนาของพวกเขาที่ให้ความสำคัญกับวิชาหนังสือเพื่อให้สามารถศึกษาพระคัมภีร์ได้ด้วยตนเอง¹¹⁵ จะทำให้การตั้งโรงเรียนสอนวิชาหนังสือเป็นหนึ่งในภารกิจสำคัญของมิชชันนารี และเมื่อชาวสยามเริ่มตระหนักถึงคุณค่าภาษาอังกฤษ มิชชันนารีจะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการศึกษาภาษาอังกฤษของชาวสยามนับตั้งแต่นั้น

ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างอังกฤษกับสยาม ยังมีส่วนทำให้สถานะของภาษาอังกฤษเหนือกว่าภาษาต่างประเทศอื่น ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ่อค้าอังกฤษเข้าคุมธุรกิจนำเข้าและส่งออกถึงร้อยละ 90 ของการค้าทั้งหมดของสยาม¹¹⁶ ภาษาอังกฤษจะกลายเป็นภาษาต่างประเทศหลักที่ชาวสยามที่ทำการค้าต้องรู้ โดยเฉพาะผู้ที่ทำอาชีพคอมปราโดร์หรือนายหน้าการค้าที่ต้องใช้ภาษาอังกฤษกับนายทุนฝรั่ง และใช้ภาษาจีนกับเจ้าของโรงสีหรือโรงเลื่อยหรืออาชีพเสมียนร้านค้าที่ต้องแปลหนังสือในการค้าขายกับฝรั่ง ดังเช่นกรณีของเซียวเคงเหลินหรือเซียวเคงเหลียน ี่บุญเรืองที่เริ่มทำงานกับบริษัทฝรั่ง แล้วมาเป็นคอมปราโดร์ โดยอาศัยพื้นฐานภาษาอังกฤษที่ดีที่เรียนกับหมอสมิท และโรงเรียนอัสสัมชัญของพวกคาทอลิก¹¹⁷ (ตั้ง พ.ศ. 2428) หรือนายบุญรอด (ภายหลังเป็นพระยาภิรมย์ภักดี) บุตรพระภิรมย์ภักดี ที่เรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนสวนนันทอุทยาน จนสอบไล่ได้ที่หนึ่งใน พ.ศ. 2432 ภายหลังมาทำงานเป็นเสมียนที่ต้องใช้ความรู้ภาษาอังกฤษที่ห้างกิมเซ่งหลี และห้างเดินนิมอต แอนน์ ดิกชัน ก่อนจะประกอบธุรกิจของตนเองในเวลาต่อมา¹¹⁸ การศึกษาภาษาอังกฤษจึงมีความสำคัญในหมู่ชาวสยาม ไม่เฉพาะแต่ชน

¹¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 65.

¹¹⁵ วัชระ ลินธุประมา, “ภาษาที่ใช้ในการสอนและการสอนภาษาในโรงเรียนของมิชชันนารีทางภาคเหนือ นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง,” ใน เฮอริเบิร์ต อาร์ สวอนสัน และประสิทธิ์ พงศ์อุดม (บรรณาธิการ), ศาสนาคริสต์-มิชชันนารี-สังคมไทยรวมบทความชุดที่ 1 (เชียงใหม่: ฝ่ายประวัติศาสตร์ สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 2533), หน้า 14.

¹¹⁶ สิริลักษณ์ (ศักดิ์เกรียงไกร) สัมภาษณ์, ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453) (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), หน้า 109.

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121-122.

¹¹⁸ พระยาภิรมย์ภักดี, ประวัติพระยาภิรมย์ภักดีและประวัติโรงเบียร์ (พระนคร: ม.ป.ท., 2493), หน้า 2-8.

ชั้นนำหรือผู้ประกอบการ แต่ยังคงรวมถึงสามัญชนจำนวนมากที่เข้ารับสู่ระบบราชการสมัยใหม่ และธุรกิจการค้าที่จำเป็นต้องใช้ภาษาอังกฤษ

กล่าวโดยสรุป การที่ภาษาอังกฤษเป็นภาษาต่างประเทศสำคัญในสยามเหนือกว่าภาษาอื่น มาจากปัจจัยหลายประการ เริ่มจากเป็นภาษาที่มีรากฐานในสยามก่อนภาษาอื่น ในยุคที่มีการตระหนักถึงอำนาจทางการทหาร และวิทยาการตะวันตก โดยมีมิชชันนารีอเมริกันเป็นสื่อในการถ่ายทอดภาษาและความรู้ อีกทั้งพลังทางการเมืองและการค้าของอังกฤษในรูปแบบที่ “เป็นมิตร” กว่าประเทศอื่น จะทำให้การรับเอาภาษา รวมถึง “ความเป็นอังกฤษ” ในเวลาต่อมาเป็นไปอย่างรวดเร็วเกินกลบกลืนกว่าภาษาและวัฒนธรรมต่างประเทศอื่น ซึ่งจะทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามสำคัญกว่าภาษาต่างประเทศใดๆ

บทที่ 2

รัฐกับภาษาอังกฤษก่อนรัชกาลที่ 5

ชนชั้นนำสยามไม่มีธรรมเนียมเล่าเรียนภาษาต่างชาติ แม้มีกิจกรรมที่ต้องเกี่ยวข้องกับต่างชาติหลายประการ ทั้งการศึกสงคราม การปกครองคนที่กวาดต้อนมาและคนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐาน การค้าขายกับต่างชาติ การรับข่าวสาร การเรียนรู้ภูมิปัญญา แต่ชนชั้นนำสยามมักใช้ชาวต่างชาติอื่นๆ หรือผู้ที่รู้ภาษา เป็นตัวกลางในกิจกรรมต่างๆ มากกว่า โดยแต่งตั้งให้เป็นขุนนางทั้งชั้นสูง ชั้นต่ำ ธรรมเนียมดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนไปในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อชาติตะวันตกที่ใช้ภาษาอังกฤษมีความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ ทั้งด้านการเมือง การค้า ภูมิปัญญาความรู้ ทำให้ชนชั้นนำส่วนน้อยจำนวนหนึ่งเลือกศึกษาภาษาอังกฤษ เพื่อเรียนรู้วิทยาการ และเข้าใจตะวันตก อย่างไรก็ตาม ผู้ปกครองสยามโดยทั่วไปยังไม่ยอมรับว่าตะวันตกเป็นศูนย์กลางอำนาจและความเจริญแทนที่จีนแล้ว จึงไม่สนับสนุนการศึกษา ธรรมเนียมการเล่าเรียนภาษาอังกฤษจะเป็นที่แพร่หลายมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อชนชั้นนำที่ตระหนักถึงความสำคัญของตะวันตกตั้งแต่รัชกาลก่อนได้บริหารประเทศ และยอมรับอำนาจตะวันตกอย่างชัดเจน แต่การที่รัฐคงรูปแบบการปกครองเดิมที่อำนาจควบคุมทรัพยากรกระจายอยู่กับมูลนายต่างๆ ทั้งเลือกปฏิรูปประเทศให้เป็นสมัยใหม่อย่างจำกัดเฉพาะการต่างประเทศ และสาธารณูปโภคบางอย่าง ก็ทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษกระจายอยู่ตามกลุ่มมูลนายสำคัญ การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับคนในวงกว้าง ซึ่งเป็นวิธีที่รัฐรวมศูนย์ (centralized state) ใช้สร้างกลไกในการปกครอง คือระบบราชการสมัยใหม่จึงยังไม่เกิดขึ้นในสมัยนี้

2.1 ก่อนรัชกาลที่ 3: ไม่มีธรรมเนียมศึกษาภาษาต่างชาติ

ชนชั้นนำสยามไม่มีธรรมเนียมศึกษาภาษาต่างชาติ แม้การเล่าเรียนอักขรวิธี หรือวิชาหนังสือตามบ้าน ตามวัด หรือตามวัง จะมีการศึกษาตัวหนังสือขอมและภาษาบาลีด้วย แต่ก็ไม่ใช่การเรียนภาษาต่างชาติเพื่อใช้ติดต่อสื่อสาร หรือหาความรู้จากชาติอื่น แต่ใช้ในทางศาสนา และการศึกษาดำรงแต่โบราณมากกว่า เพราะคัมภีร์พุทธศาสนาโดยมากเป็นภาษาบาลี ส่วนคัมภีร์

ไวยาศาสตร์มักเขียนเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรขอม เพราะถือเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์¹ อย่างไรก็ตามก็ตี
 ใจหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชให้ข้อมูลแย้งว่าเสนาบดี
 สยามทุกคนรู้ภาษาโปรตุเกส พูดได้ฟังเข้าใจ เพราะเป็นภาษากลางที่ใช้ทั่วไปตลอดมหาสมุทร
 อินเดีย บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีจึงคิดเรียนภาษาโปรตุเกส เพื่อใช้สื่อสารกับ
 เหล่าเสนาบดีโดยตรงโดยไม่ต้องใช้ล่าม² แม้ไม่พบหลักฐานอื่นที่ช่วยยืนยันว่าผู้ปกครองสยามรู้
 ภาษาตะวันตก แต่ข้อมูลข้างต้นก็น่าจะมีส่วนจริงอยู่บ้าง กล่าวคือตำแหน่งเจ้ากรมท่าขวาซึ่งติดต่อกับ
 ค้าขายกับพ่อค้ามุสลิม และดินแดนของพวกมุสลิม เช่น แถบทะเลอาหรับ ราชสำนักอยุธยาใช้ชาว
 มุสลิมหลายชาติจากหลายที่ซึ่งจำนวนมากมีสายเลือดผสม ทั้งที่มาจากอาหรับ อิหร่าน อินเดีย
 รวมถึงผู้สืบเชื้อสายรุ่นต่อๆ มา คนกลุ่มนี้ซึ่งมาจากตระกูลพ่อค้าใหญ่ มีกองเรือของตนเอง ทั้งมี
 เครือข่ายการค้ากว้างขวาง³ จะรับผิดชอบงานกรมท่าขวาของไทยเรื่อยมา รวมถึงเป็นเสนาบดีกรม
 อื่นบางสมัย เช่น กรมพระคลัง⁴ จึงไม่น่าแปลกใจถ้าเจ้ากรมท่าขวา รวมถึงเสนาบดีบางคนที่เป็น
 มุสลิมจะรู้ภาษาโปรตุเกส ซึ่งเป็นภาษากลางของพ่อค้าแถบนี้ จนทำให้บาทหลวงฝรั่งเศสเข้าใจไป
 ว่าเสนาบดีสยามทุกคนรู้ภาษาโปรตุเกส⁵

¹ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 95-96, 99. “กว่าจะเป็นอักษรไทย,” ใน พจนานุกรมฉบับมติชน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 1011-1013, 1016.

² ประชุมพงศาวดารเล่ม 24 ภาคที่ 40 (ต่อ) เรื่องจดหมายเหตุคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแตครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ 1 (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2511), หน้า 12-13.

³ จุฬิศพงษ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา: การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435 (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546), หน้า 12-22, 28-48, 86-100.

⁴ หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 114 ประกาศเรื่องตำแหน่งเจ้าท่าในกรมเจ้าท่า จ.ศ. 1215. อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531), หน้า 26.

⁵ ประชุมพงศาวดารเล่ม 24 ภาคที่ 40 (ต่อ) เรื่องจดหมายเหตุคณะพ่อค้าฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแตครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ 1 (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2511), หน้า 12-13.

กรณีข้างต้นเป็นตัวอย่างที่ดีว่าทำไมผู้ปกครองสยามซึ่งมีกิจกรรมเกี่ยวข้องกับคนชาติต่างๆ ถึงสามารถจัดการกับเรื่องราวทั้งหลายได้ โดยไม่ต้องมีธรรมเนียมเล่าเรียนภาษาต่างชาติ การใช้คนชาตินั้นๆ เอง เป็นผู้แทนในคณะทูต หรือกระทั่งแรงงานในกิจการการค้า ยังปรากฏในกรมท่าซ้ายซึ่งอาศัยคนจีนทำการค้าบรรณาการกับราชสำนักจีน และแต่งเรือนำสิ่งของไปถวายเป็นบรรณาการแก่จักรพรรดิจีน หรือ “จิ้มก้อง” เพื่อให้ได้ของตอบแทนกลับคืนมาซึ่งมูลค่าสูงกว่าของที่ถวาย⁶ ทำให้ราชสำนักสยามต้องอาศัยคนมากในการค้าบรรณาการ ทำเนียบนามข้าราชการในกรมท่า จึงพบตำแหน่งที่เป็นชื่อจีนตามหน้าที่บนเรือมากมาย ตั้งแต่ จุ้นจู้ หรือนายเรือสำเภา ล้ำต้า หรือนายบัญชีใหญ่ ใต้ก้ง หรือนายท้ายเรือ ซึ่งมีทั้งใต้ก้งซ้าย และขวา และอื่นๆ เรื่อยไปจนถึง จับกะเถา หรือคนกวาดสำเภา และเบี้ยบั้น หรือคนจ่ายกับข้าว ทั้งหมดถือศักดิ์นาหลดหลั่นกันลงมาตั้งแต่ 400 ไปจนถึง 25⁷ ไม่รวมถึงราชทูตผู้แทนราชสำนัก และผู้ร่วมคณะอื่นๆ กรมท่าซ้ายจึงเต็มไปด้วยขุนนางชาวจีน เช่นเดียวกับที่กรมท่าขวาใช้ขุนนางแขก ขุนนางจีนกรมท่าซ้ายมีทั้งที่เป็นขุนนางประจำราชการ ขุนนางช่วยราชการ และข้าราชการระดับล่างที่ปฏิบัติหน้าที่ในเรือ ขุนนางชาวจีนบางคนก็ได้เป็นเสนาบดีเช่นกันกับขุนนางแขกด้วย⁸

การใช้คนต่างชาติเป็นตัวแทน หรือคนกลางในกิจกรรมเกี่ยวกับคนชาติเดียวกัน หรือคนใช้ภาษาเดียวกัน ยังเห็นได้จากวิธีปกครองคนที่กวาดต้อนมาเป็นแรงงานไพร่พล หรือผู้อพยพมาตั้งถิ่นฐาน ที่รัฐมักใช้คนชาติเดียวกัน หรือภาษาเดียวกันเป็นหัวหน้า เพื่อความสะดวกในการปกครอง เช่น ในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ชุมชนชาวลาวตั้งอยู่มากก็จะมีตำแหน่ง “ขุนนางลาว” ชั้นยศต่างๆ ปกครองคนชาติเดียวกัน⁹ หรือกรณีการคัดสรรเจ้าเมืองพนัสนิคมใน พ.ศ. 2412 ซึ่งเป็นถิ่นอาศัยของ “อาสาลาว” สังกัดกรมท่า ก็ใช้เกณฑ์ว่าเจ้าเมืองคนใหม่ต้องเป็นชาวลาว จะได้ไม่

⁶ อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 22-23. วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), หน้า 16.

⁷ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550), หน้า 224-225.

⁸ วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767,” หน้า 17. อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 26, 37-38.

⁹ บังอร ปิยะพันธุ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), หน้า 110-135.

เกิดปัญหาความขัดแย้งไม่เข้าใจกัน¹⁰ กรณีชาวมอญก็เช่นกัน ไพร่หลวงรามัญโดยมากจะสังกัดในกรมใหญ่ๆ 5 กรมที่เจ้ากรมเป็นชาวมอญ ครองยศพระยา ถือกักดินา 1,600 ไร่¹¹ ชาวต่างชาติอื่นๆ อาทิ ญวน มลายู ชาวตะวันตก หรือจีน แยกที่ช่วยค้าขายดังกล่าวข้างต้น ก็อาศัยวิถีเดียวกันทั้งสิ้น คือให้คนชาติหรือภาษาเดียวกันดูแลปกครองกันเอง เพื่อไม่ให้ปัญหาเรื่องภาษาและวัฒนธรรมที่ต่างกันเป็นอุปสรรค ชาวต่างชาติที่เข้ามาอยู่ก่อน หรือรู้ภาษาไทยแล้วจึงเป็นตัวกลางชั้นดีระหว่างรัฐกับชุมชนของตน นอกจากนี้ใช้ชาวต่างชาติปกครองคนชาติเดียวกันแล้ว ในเรื่องของการศึกษา สงครามรัฐยังได้อาศัยคนต่างชาติต่างภาษาทำหน้าที่ลาดตระเวนและสืบข่าวคราวของศัตรูด้วย เช่น ชาวมอญในกรมอาทมาตที่มีหน้าที่หาข่าว และลาดตระเวนตามเขตต่อแดนกับพม่า ซึ่งนอกจากชาวมอญเหล่านี้จะชำนาญเส้นทางแล้วยังรู้ภาษามอญและพม่าดีกว่าคนไทย¹²

การไม่มีธรรมเนียมเล่าเรียนภาษาของต่างชาติ ไม่ได้หมายความว่าชนชั้นนำสยามไม่รับรู้ข่าวสารความเป็นไปนอกพระราชอาณาเขต คณะทูตและพ่อค้าที่เข้ามาค้าขายคือผู้นำสารชั้นดี โดยมีชุมชนต่างชาติที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี่เป็นตัวกลางหรือล่ามสื่อภาษา เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่โปรดการฟังประวัติพระเจ้าแผ่นดินต่างๆ ทั้งของจีน ญี่ปุ่น อิหร่าน รวมถึงพระเจ้าหลุยส์ของฝรั่งเศส และทรงให้แปลหนังสือต่างชาติ โดยเฉพาะพงศาวดารจีนที่รวบรวมไว้จำนวนมาก การรับรู้เรื่องราวภายนอก รวมถึงธรรมเนียมประเพณีของที่ต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงแยกแยะฐานะความสำคัญของราชทูตแต่ละอาณาจักร และจัดการต้อนรับใหญ่เล็กต่างกันได้อย่างเหมาะสม¹³

กระบวนการแปลภาษาและการถ่ายทอดความรู้จากต่างชาติ เห็นได้จากกรณีการแปลพงศาวดารจีนสมัยรัตนโกสินทร์ แม้หนังสือเหล่านี้มีเจ้านายและขุนนางชั้นสูงเป็นผู้ดำเนินการแปล เช่น สมัยรัชกาลที่ 1 กรมพระราชวังหลังทรงอำนวยการแปลไซ่ฮั่น เจ้าพระยาพระคลัง (หน) อำนวยการแปลสามก๊ก หรือสมัยรัชกาลที่ 4-5 ที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์อำนวยการ

¹⁰ ร.4 กท. 38 (ร่างตราไปเมืองขึ้นกรมท่า เล่ม 1) เรื่องตรานำตั้งขุนจบดีนแดนเป็นที่อินทราชา ผู้ว่าราชการเมืองพนัสนิคม อ่างใน สุภัทธา กมลภรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 32, 42.

¹¹ สุภรณ์ โอเจริญ, มอญในเมืองไทย (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541), หน้า 105-106.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 119, 121-125.

¹³ วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767,” หน้า 151-152.

แปลพงศาวดารจีนกว่า 20 เล่ม¹⁴ แต่ก็ต้องแปลกัน 2 ชั้น คือผู้ชำนาญภาษาจีนแปลความภาษาไทยให้เสมือนจดชั้นหนึ่งก่อน แล้วผู้อำนวยการแปลหรือผู้ชำนาญภาษาไทยอื่นจะเรียบเรียงถ้อยคำและสำนวนให้เรียบร้อยอีกทีหนึ่ง การใช้วิธีแปลความ 2 ชั้นนี้มาจากเหตุผลที่ว่าไม่มีใครที่จะชำนาญครบทั้งภาษาจีน ภาษาไทย ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าต่างกับการแปล “หนังสือฝรั่ง” ในชั้นหลัง ที่ผู้แปลสันตติแล้วทั้ง 2 ภาษา¹⁵ การแปลหนังสือสมัยก่อนที่ ต้องอาศัยชาวจีน หรือผู้สืบเชื้อสายที่ชำนาญภาษาจีนแปลให้ชั้นหนึ่งก่อนสะท้อนให้เห็นความจริงที่ว่าชนชั้นนำสยามเดิมไม่มีธรรมเนียมเล่าเรียนภาษาต่างชาติ แม้แต่ภาษาจีนซึ่งเป็นชาติที่มีบทบาททั้งด้านการค้า ภูมิปัญญาวัฒนธรรม และการเป็นผู้อพยพตั้งถิ่นฐานกลุ่มใหญ่ในสยาม

แม้ไม่มีหลักฐานใดอธิบายหรือให้เหตุผลโดยตรงว่าทำไมชนชั้นนำไม่มีธรรมเนียมเรียนภาษาต่างชาติ แต่การพิจารณาประเพณีการเล่าเรียนโดยละเอียดก็อาจช่วยให้เข้าใจได้มากขึ้น พิพาดา ยังเจริญ และสุดี ธนประสิทธิ์พัฒนาเสนอว่าการศึกษาของเด็กชายแบ่งได้เป็น 3 ชั้นตอน คือ การศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้น การบวชเรียน และการศึกษาวิชาเฉพาะ ซึ่งระหว่างชนชั้นนำกับสามัญชน อาจแตกต่างกันอยู่บ้าง คือแม้ต่างก็บวชเรียนเป็นสามเณรหรือพระภิกษุ แต่ชนชั้นนำมีโอกาสเล่าเรียนอักษรวิธีหรือวิชาหนังสือที่วังหรือที่บ้านตั้งแต่ยังเป็นเด็กเล็ก โดยการหาครูมาสอน แต่สามัญชนมักได้เรียนหนังสือต่อเมื่อบวชเรียน¹⁶ หรือในสวนวิชาเฉพาะซึ่งโดยมากคือการสืบทอดอาชีพของวงศ์ตระกูล วิชาที่สามัญชนศึกษาจากตระกูลของตนก็มักเป็นวิธีการทำนา ทำสวน หรือวิชาอื่น เช่น ช่างถม ช่างเหล็ก ช่างตีทอง ฯลฯ หรือถ้าจะเรียนการงานที่ไม่มีในถิ่นฐานบ้านเรือนของตน ก็ต้องไปเป็นลูกมือฝึกหัดในสำนักครูต่างๆ ส่วนชนชั้นนำที่เตรียมตัวเข้ารับราชการ นอกจากวิชาที่ต้องใช้ทักษะหรือความชำนาญพิเศษตามตระกูล เช่น โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ หรือช่างฝีมือแล้ว ก็ต้องศึกษาความรู้ทั่วไปสำหรับผู้ทำราชการ ได้แก่ ระเบียบบริหารราชการ การวางตัวตามตำแหน่งหน้าที่ หน้าที่พึงปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ กฎหมายและพระราชพงศาวดาร เป็นต้น ซึ่งความรู้เหล่านี้นอกจากศึกษาจากตำรับตำราแล้ว ยังเรียนรู้ได้จาก

¹⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, ตำนานหนังสือสามก๊ก (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471), หน้า 10, 14-18.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29-30.

¹⁶ พิพาดา ยังเจริญ และสุดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 41-42, 47, 63-64.

ประสบการณ์ตรง การอบรมเลี้ยงดูที่รับรู้ได้ เห็น หรือการติดสอยห้อยตามบิดาหรือผู้หลักผู้ใหญ่ และการถวายเป็นมรดกเล็กในวัง¹⁷

สำหรับเจ้านายในสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า นอกจากการเรียนอักษรหนังสือไทย หนังสือขอม ภาษาบาลี และการผนวชเป็นสามเณรและพระภิกษุแล้ว ยังมีการศึกษาวิชาเฉพาะที่สมควรแก่พระราชกุมาร เช่น การยิงปืนไฟ มวยปล้ำ กระบี่ กระบอง วิชาอศวกกรรม วิชาคชกรรม เป็นต้น รวมถึงราชประเพณี และการปกครองบ้านเมือง¹⁸ ที่น่าสนใจก็คือการเรียนหนังสือไทยนั้น สอนให้สามารถอ่านหนังสือได้แตกฉาน “แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่สู้กวัดขันนัก” เช่นกันกับการเรียนภาษาบาลีโดยใช้ตัวหนังสือขอมที่พวกเจ้านายไม่ต้องฝึกเขียน แต่อาจารย์ผู้สอนหรือราชบัณฑิตจะเป็นผู้เขียนตัวหนังสือให้เวลาสอนอ่านหรือสอนไวยากรณ์¹⁹ การเรียนอักษรวิธีหรือวิชาหนังสือที่ให้ความสำคัญกับการอ่านมากกว่าการเขียนสะท้อนค่านิยมที่มีต่อวิชาหนังสือ โดยเฉพาะการเขียนหรือคัดลอกหนังสือว่าเป็นความเชี่ยวชาญหรืองานของ “พวกเปรียญ” และกรมพระอาลักษณ์ การเขียนหนังสือและคัดลอกหนังสือเป็นงานใช้แรงงานชนิดหนึ่งและเป็นงานของเสมียนมากกว่านักปกครองที่อาจต้องรับใบบอก รายงานบัญชี และฎีกาบ้าง แต่การว่าราชการในท้องพระโรงก็เป็นการทำขุนนางกราบบังคมทูลให้ทรงทราบหรือให้อาลักษณ์อ่านรายงานถวาย แล้วจึงมีคำสั่งหรือพระบรมราชโองการออกไป ระบบราชการแต่เดิมจึงสื่อสารกันด้วยคำพูดมากกว่าตัวหนังสือเช่นสมัยหลัง ผู้ปกครองรวมถึงขุนนางแต่ก่อนจึงไม่จำเป็นต้องชำนาญวิชาหนังสือ โดยเฉพาะการคัด การเขียน และมีขุนนางจำนวนมากที่ไม่รู้หนังสือเลย คืออ่านไม่ออกเขียนไม่ได้²⁰

การไม่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมหนังสือหรือการอ่านออกเขียนได้นัก น่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนี้ไม่มีธรรมเนียมเรียนอักษรหนังสือต่างชาติ และไม่ได้จัดการแปลหนังสือต่างๆ ด้วยตนเอง มีแต่เพียงบทบาทอำนวยความสะดวกที่ทำการเรียงร้อยถ้อยคำและสำนวนความเสีย

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78-80, 86-87, 94-95.

¹⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 17-18. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ประวัติบุคคลสำคัญ* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493), หน้า 6-7.

¹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*, หน้า 19, 145-146.

²⁰ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” ใน *ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540), หน้า 2-3.

ใหม่ หรือเพียงทักท้วง หรือแก้ไขข้อความและถ้อยคำจากร่างที่แปลไว้แล้ว²¹ การว่าราชการด้วยการพูดจากัน ยังเข้ากันดีกับหลักฐานที่ว่าชาวต่างชาติที่เข้ามาสยาม ซึ่งจะกลายเป็นคนส่วนน้อยในสังคม มักเรียนภาษาพูดของคนส่วนใหญ่ คือภาษาไทย เพื่อใช้สื่อสาร ค้าขาย หรือประโยชน์ในทางราชการ เช่น แม้แต่สังฆราชฝรั่งเศสที่เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ยังเล่าเรียนภาษาจนกล่าวคำกราบบังคมทูลเป็นภาษาไทยได้²²

ขณะที่ชนชั้นนำสยามไม่มีธรรมเนียมเรียนภาษาต่างชาติ ทั้งในส่วนการเรียนอักษรวิธี วิชาเฉพาะที่สมควรแก่ชาติตระกูล และการบวชเรียน แต่ก็พบข้อมูลว่ามีกษัตริย์พระองค์หนึ่งที่ทรงรู้ภาษาต่างชาติหลายภาษา คือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ตรัสภาษาญวน ภาษาลาวได้ ส่วนภาษาจีนน่าจะตรัสได้ตั้งแต่จิ๋ว ฮกเกี้ยน และกวางตุ้ง อย่างไรก็ตามก็ตีความสามารถในข้อนี้ว่าจะมาจากกรณีที่พระองค์เป็นบุตรจีน ทั้งดำรงชีพเป็นพ่อค้าเกี่ยวการค้าขายตามที่ตั้งต่าง ๆ ก่อนได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองตากในเวลาต่อมา²³ การเรียนรู้ภาษาต่างชาติ อย่างน้อยก็ในส่วนภาษาพูด จึงอาจเกิดขึ้นได้ในกรณีของชาวต่างชาติ หรือผู้สืบเชื้อสายที่ไม่ต้องติดกับระบบไพร่ สามารถเดินทางไปค้าขายในที่ต่างๆ และเรียนรู้ภาษาของคนต่างถิ่น เพื่อประโยชน์ในการเจรจาค้าขาย แต่กับสามัญชนทั่วไปที่ไม่มีโอกาสเช่นนี้ การเรียนรู้ภาษาจากประสบการณ์ตรงย่อมเกิดขึ้นได้ยาก หรืออาจไม่เห็นถึงความจำเป็น อย่างไรก็ตามก็การไม่มีธรรมเนียมดังกล่าวมาจะค่อยๆ เปลี่ยนไปในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อชนชั้นนำอย่างน้อยบางส่วนเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของตะวันตก และเริ่มเรียนภาษาอังกฤษภายหลังชาติตะวันตกที่ใช้ภาษาอังกฤษมีบทบาทความสำคัญต่อสยามมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งในด้านการเมือง การค้า และวิทยาการ แม้ชนชั้นนำทั่วไปโดยเฉพาะกลุ่มผู้ปกครองไม่ยอมรับว่าตะวันตกเป็นศูนย์กลางอำนาจและความเจริญแทนที่จีนแล้ว จึงไม่ได้ศึกษาภาษาอังกฤษ และไม่ได้สนับสนุนการศึกษา

2.2 รัชกาลที่ 3: ไม่ยอมรับอำนาจตะวันตก

ก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐสยามปฏิบัติต่อชาวยุโรปไม่ต่างกับคนชาติอื่นๆ คือมีการค้าขายระหว่างกัน ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย ให้ทำราชการในหน้าที่ต่างๆ และให้คนชาติเดียวกันดูแล

²¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ, ตำนานหนังสือสามก๊ก, หน้า 29.

²² ประชุมพงศาวดารเล่ม 23 ภาคที่ 39 (ต่อ)-40 (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2511), หน้า 231-232.

²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (พิมพ์ครั้งที่ 10, กรุงเทพฯ: มติชน, 2555), หน้า

กันเอง²⁴ อย่างไรก็ตามก็ดีสถานะชาวยุโรปโดยทั่วไปสำคัญน้อยกว่าชาวจีนหรือแขกมุสลิม เช่น ชาวยุโรปต้องติดต่อการค้าผ่านเจ้ากรมท่าซ้ายที่เป็นจีนหรือเจ้ากรมท่าขวาที่เป็นแขก สุดแต่ล่ามที่ตนนำเข้ามาว่ารู้ภาษาใด²⁵ แม้ในสมัยอยุธยาจะมีตำแหน่งเจ้าท่าวิไลนดาหรือฮอลันดาสำหรับพ่อค้าดัตช์โดยเฉพาะ เนื่องจากการค้าระหว่างกันที่มีมาก แต่หลวงเทพภักดี “เจ้าท่าได้ว่าวิไลนดา” ศักดินา 600 ไร่ ก็อยู่ในสังกัดของกรมท่าซ้ายที่หลวงโชติกราชเศรษฐีเป็นเจ้ากรมถือศักดินา 1400 ไร่ ตำแหน่งนี้ยังยุติไปเมื่อฮอลันดาหยุดทำการค้ากับสยามตั้งแต่สมัยธนบุรี อันเป็นผลจากสงครามไปเสียน และปัญหาที่มีกับอังกฤษเรื่องการค้าในเอเชีย²⁶ ยิ่งไปกว่านั้นขณะที่ชาวจีน และมุสลิมเชื้อสายต่างๆ อพยพมาตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนใหญ่ๆ ในสยาม แต่ชาวยุโรปโดยมากเป็นพนักงานของบริษัทการค้าที่ผลัดกันมาทำงานเข้าออกเสียมากกว่า คงมีแต่ชาวโปรตุเกสที่มักตั้งถิ่นฐานแต่งงานผสมกลมกลืนกับคนพื้นเมือง²⁷ จนมีชุมชนผู้สืบเชื้อสายโปรตุเกสในสมัยรัตนโกสินทร์ และแม้ในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระราชาโอบายบริหารราชการที่ใช้ขุนนางต่างชาติถ่วงดุลขุนนางพื้นเมือง โดยให้อำนาจด้านเศรษฐกิจ และให้ควบคุมกองกำลังต่างชาติขึ้นตรงต่อพระองค์ ทั้งให้ขุนนางหลายๆ ชาตินถ่วงดุลซึ่งกันและกัน จะเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสใกล้ชิดกับสยาม ด้วยเข้าใจว่ากษัตริย์สยามจะพาประเทศเข้ารีตเป็นคาทอลิก แต่กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรมภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นไปพร้อมกัน ทั้งการตั้งโรงเรียนคาทอลิกในสยาม หรือการรับคนไทยไปศึกษาที่ฝรั่งเศสก็ต้องยุติลง เมื่อฝ่ายขุนนางพื้นเมืองเข้ายึดอำนาจและจำกัดบทบาททางการเมืองของชาวยุโรป แม้จะคงความสัมพันธ์ทางการค้าไว้ก็ตาม²⁸

²⁴ วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767,” หน้า 48-49, 53, 165.

²⁵ อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 80-81

²⁶ กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550), หน้า 224. อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 80.

²⁷ วรพร ภู่งศ์พันธุ์, “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767,” หน้า 165.

²⁸ จุฬิศพงษ์ จุฬารัตน์, ขุนนางกรมท่าขวา: การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435, หน้า 204-206, 220, 225-227, 229. Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism* (London: RoutledgeCurzon, 2004), p. 16. พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 133-134.

ขณะที่ฮอลันดายุติบทบาทการค้าลงในสมัยกรุงธนบุรี อังกฤษซึ่งเป็นชาติที่มีอำนาจมากที่สุดในโลกเมื่อเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่ 19²⁹ และเคยค้าขายกับสยามตั้งแต่ครั้งอยุธยา³⁰ ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 2 อันเป็นผลจากการได้สิงคโปร์เป็นเมืองท่าใน พ.ศ. 2362 แม้รัฐบาลอังกฤษต้องการใช้ประโยชน์จากสิงคโปร์ในทางยุทธศาสตร์ คือเป็นจุดคุ้มครองเส้นทางการค้าของอังกฤษระหว่างอินเดียกับจีน แต่ก็ใช้สิงคโปร์เป็นเมืองท่าค้าขายสำคัญในภูมิภาคไปพร้อมกันด้วย คือนอกจากเป็นจุดรับถ่ายสินค้าแล้ว พ่อค้าเอกชนที่นี้ยังใช้ประโยชน์จากการที่สิงคโปร์เป็นเมืองท่าปลอดภาษีทำการซื้อขายหากำไรจากสินค้าที่ผลิตได้ในภูมิภาค ทำให้ไม่กี่ปีหลังเปิดเป็นเมืองท่า สิงคโปร์กลายเป็นแหล่งนำเข้าสินค้าจากสยามมากที่สุดเป็นอันดับสอง³¹ ใน พ.ศ. 2367 อังกฤษได้ทำสนธิสัญญากับฮอลันดาเพื่อแบ่งเขตอิทธิพลในแถบนี้ โดยตกลงให้สิงคโปร์และคาบสมุทรมลายูเป็นเขตอิทธิพลของอังกฤษ ส่วนดินแดนด้านใต้ลงมา คือเกาะที่อยู่ใต้สิงคโปร์และหมู่เกาะอินเดียตะวันออกให้เป็นเขตอิทธิพลของฮอลันดา³² อังกฤษจึงเข้าแทนที่ฮอลันดาในเขตคาบสมุทรมลายูอย่างเป็นทางการตั้งแต่นั้นมา

ไม่เพียงแต่มีความสัมพันธ์ทางการค้า แต่อังกฤษยังเกี่ยวข้องกับสยามในด้านการเมืองด้วย การเข้ามามีบทบาทด้านการค้าบริเวณคาบสมุทรมลายู ทำให้อังกฤษต้องจัดการให้สถานการณ์การเมืองในคาบสมุทรมลายูมีเสถียรภาพ ทั้งต้องแสดงบทบาทอารักขาให้ความคุ้มครองกับบางเมืองด้วย ซึ่งทำให้ต้องเกี่ยวข้องกับสยามโดยตรง เพราะในเวลานั้นหัวเมืองมลายูหลายแห่งเป็นเมืองประเทศราชของสยาม ที่สำคัญคือการจัดการปัญหาตามแนวชายแดนด้านตะวันออกของอาณาจักรมอญอินเดีย ทำให้อังกฤษต้องมีข้อพิพาทกับพม่า จนนำไปสู่การทำสงคราม และต้องเข้ายึด

²⁹ นิโคลาส ทาร์ลิง (บรรณารักษ์), ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มสาม จากประมาณคริสต์ศักราช 1800 ถึงทศวรรษ 1930, แปลโดย มัทนา เกษกมล และมัทนี เกษกมล (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552), หน้า 10.

³⁰ ดู บุศราคม ชวงชัย, “การค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในกรุงศรีอยุธยาระหว่าง ค.ศ. 1612-1688,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533).

³¹ อภิชา ชุตติพงษ์พิสิฐ, “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ. 2398 – 2461,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547), หน้า 17-22. Kullada Kesboonchoo Mead, The Rise and Decline of Thai Absolutism, p. 25.

³² อภิชา ชุตติพงษ์พิสิฐ, “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ. 2398 – 2461,”, หน้า 24-25.

ครองพม่าในท้ายที่สุด การมีอำนาจเหนือพม่าและเริ่มมีพื้นที่ต่อแดนกับสยาม ทำให้อังกฤษมีบทบาททางการเมืองเกี่ยวข้องกับสยามมากขึ้นด้วย

นอกจากความสัมพันธ์ทางการค้าและการเมืองกับอังกฤษแล้ว สยามยังมีโอกาสได้เรียนรู้ภูมิปัญญาและวิทยาการตะวันตกผ่านทางมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาตั้งแต่ พ.ศ. 2371 โดยเป็นชาวอเมริกันแทบทั้งหมดตั้งแต่ พ.ศ. 2374³³ แม้ว่าคณะบาทหลวงคาทอลิกจากฝรั่งเศสจะกลับมาเผยแผ่ศาสนาในสยามในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน คือในปี พ.ศ. 2373 แต่ก็มุ่งช่วยเหลือชาวพื้นเมือง โดยมุ่งความหลุดพ้นจากความทุกข์ในทางวิญญาณเป็นสำคัญ ซึ่งต่างกับมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่ต้องการช่วยเหลือผู้คนให้พ้นจากความทุกข์ยากทางกายไปพร้อมกันด้วย มิชชันนารีโปรเตสแตนต์จึงให้บริการทางสังคมด้านต่างๆ เช่น รักษาโรค ให้การศึกษา พัฒนาคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ โดยเชื่อว่าเป็นงานของพระเจ้า³⁴ นอกจากบทบาทสำคัญในการจ่ายยารักษาโรคควบคู่ไปกับการเผยแผ่ศาสนา ที่ทำให้ชาวสยามสมัยนั้นเรียกมิชชันนารีทุกคนว่า “หมอ” พวกเขายังมีบทบาทสำคัญในการเป็น “ครู” ส่งสอนความรู้ และถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกให้กับผู้ที่สนใจ ซึ่งเป็นภารกิจที่มิชชันนารีเห็นว่าจะทำให้คนประทับใจ และหันมาสนใจคริสต์ศาสนาได้³⁵ การศึกษาภาษาอังกฤษของชาวสยามในระยะแรกโดยมากจึงได้มิชชันนารีอเมริกันเป็นครูสอนให้

การตอบสนองของชนชั้นผู้ปกครองต่อความสัมพันธ์กับตะวันตก เริ่มจากด้านการค้าซึ่งสัมพันธ์กับด้านการเมืองอย่างมาก รัฐสยามช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2464 เคยปฏิเสธข้อเสนอของจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียที่ขอให้แก้ปัญหาการค้าผูกขาดของพระคลังสินค้า และให้จัดเก็บภาษีการค้าในอัตราที่แน่นอน ทั้งได้หารือปัญหาไทรบุรี เมืองประเทศราชของสยามที่ไปขอความอารักขาจากอังกฤษ อย่างไรก็ตามการเจรจาครั้งนี้ล้มเหลวโดยสาเหตุหลักมาจากการที่รัฐบาลสยามไม่ต้องการการเปลี่ยนแปลงสถานะและผลประโยชน์ที่มีอยู่³⁶

³³ จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณารักษ์), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ. 1828-ค.ศ. 1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล (กรุงเทพฯ: อินเทอร์เน็ต พับลิชชิง เอ็นเตอร์ไพรส์, 2555), หน้า 247-248, หน้า 247-248.

³⁴ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 138.

³⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 64-65.

³⁶ Kullada Kesboonchoo Mead, The Rise and Decline of Thai Absolutism, p. 25.

การเจรจาครั้งต่อมาเกิดขึ้นในปีแรกของรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2368 เมื่อร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ (Henry Burney) ผู้แทนของรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียได้มาขอความร่วมมือในการทำสงครามกับพม่า และขอเจรจาการค้าไปพร้อมกันด้วย แต่อังกฤษได้ขยับหนังก่อนที่การเจรจาจะได้ข้อยุติ การล่าช้าอำนาจผ่านสงครามที่มีต่อพม่าทำให้สยามยอมตกลงทำสัญญากับอังกฤษให้เอกชนทำการค้าขายระหว่างกันได้โดยตรง เว้นแต่สินค้าต้องห้ามบางอย่าง ทั้งให้เก็บภาษีในอัตราที่ตายตัว คือเรือที่บรรทุกสินค้าเข้ามาเก็บวาละ 1,700 บาท เรือที่ไม่มีสินค้าเก็บวาละ 1,500 บาท ทั้งยอมรับอำนาจระหว่างกัน คือสยามมีอำนาจปกครองไทรบุรี และสัญญาว่าจะไม่รุกรานสลังงอร์ ส่วนประะให้มีเจ้าพระยาปกครองเมืองต่อไป โดยอังกฤษและสยามสัญญาจะไม่รุกรานประะ³⁷

อย่างไรก็ดีการเปลี่ยนท่าทีทางการค้าสมัยรัชกาลที่ 3 โดยรัฐยอมยกเลิกการค้าผูกขาดของกรมพระคลังสินค้าตั้งแต่ปีแรกของรัชสมัย และให้เอกชนค้าขายกันเองไม่ได้มาจากอิทธิพลของอังกฤษโดยตรงอย่างที่เข้าใจ กุลลดา เกษบุญชู มีด เสนอว่าเมื่อปริมาณการค้าที่เพิ่มขึ้นและมีพ่อค้าเอกชนเข้ามาค้าขายมากขึ้น การค้าของรัฐซึ่งต้องพึ่งขุนนางที่มักแสวงหาประโยชน์ส่วนตน ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะแข่งขันกับเอกชนได้ อีกประการหนึ่ง รัฐมีโอกาสแสวงหารายได้ทางอื่นทดแทนคือการเก็บภาษีอากรในประเทศทดแทน อันเป็นผลจากการขยายตัวของเศรษฐกิจในประเทศ ทั้งการปลูกข้าวขาย และการผลิตน้ำตาลส่งออกไปยังจีนเพื่อป้อนตลาดโลกตามความต้องการของตะวันตกต่อไป เศรษฐกิจในประเทศที่ขยายตัวอย่างมากทำให้รัฐสามารถเรียกเก็บภาษีใหม่ๆ จากเดิม 10 รายการเป็น 38 รายการ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม คือภาษีสินค้าที่ผลิตเพื่อการส่งออก ภาษีสินค้าผูกขาดเดิม และภาษีที่เกี่ยวกับการบริโภคของคนจีน ซึ่งเป็นแรงงานสำคัญในอุตสาหกรรมน้ำตาล³⁸

การเปลี่ยนช่องทางหารายได้ของรัฐจากที่เคยทำการค้าเองสู่การเก็บมูลค่าส่วนเกิน ดังที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตั้งขึ้นครองราชย์ว่าพระองค์จะทรงทำตาม

³⁷ อภิชา ชุตินพงษ์พิสิฐฐ์, “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ. 2398 – 2461,” หน้า 40-42.

³⁸ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, pp. 22-23; กุลลดา เกษบุญชู มีด, “สนธิสัญญาบาวริงและการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน *ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : โอกาส ความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง เล่ม 2* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540), หน้า 4; นฤมล ธีรวัฒน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 291.

ธรรมเนียมของพระมหากษัตริย์ในประเทศที่เจริญแล้วที่ไม่หารายได้จากการค้า แต่จะหารายได้จากภาษีอากร³⁹ ไม่ได้หมายความว่ารัฐสนับสนุนการค้าแบบเสรีนิยม หรือต้องการทำการค้าอย่างเสมอภาคกับอังกฤษ⁴⁰ ตรงกันข้ามผู้ปกครองสยามซึ่งมีผลประโยชน์ทางการค้าร่วมกับพ่อค้าจีนมายาวนาน ทั้งการค้าบรรณาการกับจักรพรรดิจีน หรือ “จิ้มก้อง” และการทำอุตสาหกรรมน้ำตาลเพื่อส่งออก ได้ร่วมมือกันรักษาความได้เปรียบทางการค้าต่อไป ขณะที่เรือกลไฟของตะวันตกมีสมรรถภาพบรรทุกสินค้า และเดินทางขนส่งได้รวดเร็วกว่าเรือสำเภาพื้นเมือง รัฐเลือกเก็บภาษีเรือของพ่อค้าตะวันตกในแบบภาษีปากเรือข้างต้นซึ่งเป็นอัตราที่สูงมาก ขณะที่เรือของพ่อค้าพื้นเมืองทั้งไทยจีนจะเก็บแต่น้อยหรือไม่เก็บเลย⁴¹

การคงความได้เปรียบทางการค้ากับพ่อค้าตะวันตก ยังเห็นได้จากวิธีการหารายได้ของรัฐที่ให้เจ้าภาษีนายอากรผูกขาดการเก็บภาษีใหม่ ๆ รวมถึงภาษีสินค้ากลุ่มที่ส่งไปขายยังต่างประเทศ ระบบเจ้าภาษีนายอากรซึ่งโดยมากคือพ่อค้าจีนที่ได้สิทธิผูกขาดการเก็บภาษี เปิดช่องให้คนเหล่านี้เข้าถึงสินค้า และสามารถผูกขาดการซื้อขายสินค้าประเภทนั้นๆ ไปพร้อมกันโดยปริยาย การค้าผูกขาดจึงยังคงอยู่ต่อไป เพียงแต่เปลี่ยนรูปแบบการผูกขาดจากรัฐ คือพระคลังสินค้า สู่พ่อค้าจีนต่างๆ ที่เป็นเจ้าภาษีนายอากร⁴²

ขณะที่ผู้ปกครองสยามเลือกจะร่วมมือกับพ่อค้าจีนต่อไปในการแสวงหากำไรทางการค้ากับตะวันตก การรับวิทยาการความรู้จากตะวันตกก็เป็นไปอย่างจำกัดด้วยเช่นกัน เช่น ไม่ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดภาษาอังกฤษหรือวิทยาการตะวันตกใดเป็นพิเศษ แม้ทรงยอมรับวิทยาการปลูกฝ้ายและเคยพระราชทานเงินให้กับมิชชันนารีชาวอเมริกันคือหมอบรัดเลย์ (Dan Beach Bradley) ใน พ.ศ. 2381 ตอบแทนที่สอนการปลูกฝ้ายให้กับแพทย์หลวง หรือโปรดเกล้าฯ ให้โรงพิมพ์ของหมอบรัดเลย์พิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่นเพื่อกระจายข่าวสารสู่ราษฎร⁴³ แต่ก็ไม่

³⁹ กุลลดา เกษบุญชู มีด, “สนธิสัญญาบาวริงและการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า 6.

⁴⁰ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 22.

⁴¹ Seksan Prasertkul, “The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945),” (Ph.D. Thesis, Cornell University, 1989), p. 135 และ footnote 135.

⁴² Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 26.

⁴³ วิลเลียม แอล บรัดเลย์, *สยามแต่ปางก่อน* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 150-152; พิพาดา ยังเจริญ และสุชาติ ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 146-147; สุพรรณิ กาญจนรัชชิตี, “บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาล

ปรากฏว่าทรงสนพระทัยศึกษาภาษาอังกฤษหรือวิทยาการใดๆ จากตะวันตกตลอดรัชสมัย ตรงกันข้ามปฏิภิกิริยาของพระองค์ต่อชาวตะวันตกซึ่งรวมถึงมิชชันนารีและวิทยาการที่พวกเขานำเข้ามามีเติมไปด้วยความระมัดระวัง⁴⁴ ซึ่งหลายครั้งจะทำให้พระองค์กลายเป็นอุปสรรคต่อการถ่ายรับวิทยาการตะวันตก เช่น ทรงเคยจะขับไล่มิชชันนารีออกนอกประเทศ ตั้งแต่ปีแรกที่มาถึง คือ พ.ศ. 2371 ด้วยทรงคิดว่าที่มิชชันนารีมาแจกหนังสือสอนศาสนาให้กับชาวจีน คือการมาปลูกปั่นให้ก่อการกำเริบ⁴⁵ เช่นเดียวกับเสนาบดีคนสำคัญของพระองค์ คือเสนาบดีกรมท่าและว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค ภายหลังเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์) และพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า (ทัต บุนนาค ภายหลังเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) บุคคลทั้งสองไม่มีประวัติว่าสนใจศึกษาภาษาอังกฤษ แม้ตำแหน่งในกรมท่า และกรมพระคลังสินค้าจะทำให้ต้องเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกอยู่มากก็ตาม แม้ใกล้สิ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ขุนนางเหล่านี้ก็ยังต้องอาศัยล่าม และผู้รู้อื่นในการเจรจากับคณะทูตอังกฤษและตรวจดูหนังสือสัญญา⁴⁶

การเลือกเป็นพันธมิตรกับพ่อค้าจีนต่อไป มากกว่าพ่อค้าตะวันตกที่ถูกมองว่าเป็นคู่แข่งทางการค้า รวมถึงการรักษาระยะห่างของการรับเอาวิทยาการจากตะวันตก ยังสอดคล้องกับมุมมองทางการเมืองที่ผู้ปกครองสยามมีต่อตะวันตกที่มีท่าทีไม่ไว้วางใจอยู่มาก จอห์น ครอว์เฟิร์ด ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษที่อินเดียที่เข้ามาเจรจากับสยามใน พ.ศ. 2464 ได้บันทึกไว้ว่าพวกชาวจีนได้เตือนชนชั้นนำสยามไว้ก่อนแล้วว่าให้ระมัดระวังชาวอังกฤษ เพราะพวกนี้จะทำที่ขอเจรจากับการค้าก่อน ต่อด้วยการตั้งโกดังคลังสินค้า แล้วสุดท้ายก็ยึดเอาบ้านเมืองเหมือนที่อังกฤษทำกับอินเดีย ซึ่งครอว์เฟิร์ดก็ได้ประจักษ์กับท่าทีเชิงลบที่ว่านี้ระหว่างการเจรจากับกลุ่มผู้ปกครองสยาม⁴⁷ การที่ผู้ปกครองสยามไม่ไว้วางใจตะวันตกในด้านการเมืองน่าจะเป็นที่รับรู้แพร่หลายพอสมควร ใน พ.ศ.

ที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507), หน้า 29.

⁴⁴ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 144.

⁴⁵ ดี.บี. บรัดเล, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม, แปลโดย ป่วน อินทวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 3-4; สุพรรณิ กาญจนัษฐิติ, “บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้า 26.

⁴⁶ ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” ใน ชุมนุมพระนิพนธ์ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2503), หน้า 57.

⁴⁷ วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ, แปลโดย นิจ ทองโสภิต (พระนคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 237-238.

2369 ขณะที่คณะทูตของร้อยเอกเบอร์นีย์ยังอยู่ในระหว่างเจรจากับรัฐบาลสยามที่กรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทร์กรีธาทัพเข้ามาทำกบฏ โดยแจ้งกับหัวเมืองตามรายทางที่ยกทัพผ่านว่าทางกรุงเทพฯ เกณฑ์ให้มารบกับอังกฤษ⁴⁸

อย่างไรก็ดีอังกฤษไม่ได้มีเป้าหมายยึดครองสยามมาตั้งแต่ต้น การทำสนธิสัญญาของร้อยเอกเบอร์นีย์หวังผลการยอมรับสถานะทางการเมืองของอังกฤษในภูมิภาคนี้มากกว่าอย่างอื่น รัฐบาลอังกฤษทั้งที่ลอนดอนและอินเดียไม่ได้คาดหวังจริงจังด้านการค้ากับสยาม รวมถึงเมืองท่าชายฝั่งอื่นๆ มากเท่ากับที่จีนซึ่งเป็นเป้าหมายหลักทางการค้าตลอดหลายศตวรรษ กระนั้นพ่อค้าเอกชนของอังกฤษ ซึ่งจำนวนมากเป็นพนักงานบริษัทการค้าของรัฐบาลอังกฤษ และได้ทำการค้าส่วนตัวไปพร้อมกันด้วย โดยเฉพาะพ่อค้าที่สิงคโปร์ซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญในภูมิภาค ก็มีบทบาทเรียกร้องรัฐบาลให้หันมาใส่ใจกับการค้าในภูมิภาคนี้มากขึ้น⁴⁹ เมื่อสยามเปลี่ยนนโยบายให้นำน้ำตาลซึ่งเป็นสินค้าสำคัญในช่วงนั้นกลายเป็นสินค้าผูกขาดประมาณ พ.ศ. 2385-2386 อันเป็นผลจากความต้องการหารายได้ชดเชยการค้ากับจีนที่ตกต่ำหลังสงครามฝิ่นในจีน⁵⁰ ทำให้พ่อค้าเอกชนที่สิงคโปร์เรียกร้องให้รัฐบาลอังกฤษทำสนธิสัญญาการค้ากับสยามในรูปแบบเดียวกับที่ทำกับจีนและญี่ปุ่น⁵¹ คือให้เป็นการค้าเสรีที่ลดอุปสรรคด้านการค้าต่างๆ ทั้งเรื่องสินค้าผูกขาด การเก็บภาษีอัตราสูง รวมไปถึงสินค้าต้องห้าม เพราะในเวลานั้นพวกเขาต้องการนำเข้าสินค้าข้าวซึ่งกำลังมีความต้องการมากในตลาดโลก แต่รัฐบาลสยามถือเป็นสินค้าต้องห้ามตามสนธิสัญญาเบอร์นีย์ โดยอ้างว่ากลัวปัญหาขาดแคลนข้าวในประเทศ แต่ที่จริงต้องการสงวนการค้าให้จำกัดแต่ในมือขุนนางไทยและพ่อค้าจีน นอกจากนี้พ่อค้าเอกชนที่สิงคโปร์ยังต้องการส่งออกฝิ่นมายังสยามซึ่งเป็นสินค้าเจาะกลุ่มชุมชนชาวจีนที่ทำกำไรมหาศาล⁵²

⁴⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), หน้า 17-18.

⁴⁹ Seksan Prasertkul, "The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945)," pp. 128-135.

⁵⁰ อติสร หมวกพิมาย, "กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398," หน้า 223-224.

⁵¹ Seksan Prasertkul, "The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945)," pp. 138-141, 154-155, 160.

⁵² กุลลดา เกษบุญชู มีด, "สนธิสัญญาเบาว์ริงและการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," หน้า 7; Kullada Kesboonchoo Mead, The Rise and Decline of Thai Absolutism, p. 27.

ความต้องการของพ่อค้าเอกชนที่สิงคโปร์ สอดคล้องกับกับยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจของรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนเวลานั้น หลังบริษัทอีสต์อินเดียสิ้นสุดสัมปทานผูกขาดการค้าใน พ.ศ. 2376 ผู้ผลิตสินค้าในอังกฤษต่างคาดหวังว่าตลาดการค้ากับจีนจะเปิดกว้างกว่าเดิม โดยเฉพาะกับสินค้าอุตสาหกรรม อย่างไรก็ตามก็ตีฝืนที่ผลิตได้ในอินเดียก็ยังเป็นสินค้าส่งออกอันดับหนึ่งต่อไป และตลาดการค้าจีนไม่มีช่องว่างและกำลังซื้อสินค้าอุตสาหกรรมเท่ากับที่ผู้ผลิตในอังกฤษต้องการ พวกเขาจึงรณรงค์ให้รัฐหาทางเปิดตลาดการค้าในภูมิภาคใหม่ๆ ให้กับสินค้าอุตสาหกรรม ความต้องการที่สอดคล้องกันพอดีกับพ่อค้าเอกชนที่สิงคโปร์ แต่กลุ่มแรกมีอำนาจต่อรองที่มากกว่า ทำให้รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนส่งเซอร์เจมส์ บรู๊ค (Sir James Brooke) ผู้ปกครองซาราวักในคาบสมุทรมลายู เป็นตัวแทนเข้าเจรจการค้ากับรัฐบาลสยามใน พ.ศ. 2393⁵³ อย่างไรก็ตามก็ตีฝืนผู้ปกครองสยามซึ่งพึงผ่านประสบการณ์ที่ไม่ดีกับพ่อค้าอังกฤษได้ไม่นาน⁵⁴ ยังคงยึดมั่นกับโครงสร้างการค้าและการหารายได้แบบเดิมอยู่ต่อไป คือเป็นพันธมิตรที่เหนียวแน่นกับพ่อค้าจีน และให้ความสำคัญกับตลาดการค้าในประเทศจีนเป็นอันดับแรก แม้เงินจะฟ่ายแพ้อังกฤษในสงครามฝิ่นก็ตาม เพราะผู้ปกครองสยามเชื่อตามพ่อค้าจีนว่าที่จีนแพ้เพราะไม่ทันตั้งตัวและยอมทำสนธิสัญญาสงบศึกตามความต้องการของตะวันตกเพราะตัดรำคาญ⁵⁵ การเจรจการค้าครั้งนี้จึงล้มเหลวและมีความเป็นไปได้ที่รัฐบาลอังกฤษจะใช้กำลังเข้าบังคับ แต่การเสด็จสวรรคตในอีก 5 เดือนต่อมาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์ผู้ยังไม่ยอมรับอำนาจตะวันตกก็ทำให้สยามเดินสู่ทิศทางใหม่ตั้งแต่นั้น

ขณะที่กลุ่มผู้ปกครองสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 ยังให้น้ำหนักกับพ่อค้าจีน และการค้ากับจีนมากกว่า ทั้งไม่ไว้ใจท่าทีทางการเมืองของอังกฤษ รวมถึงเลือกรับภูมิปัญญาจากตะวันตกอย่างจำกัด ชนชั้นนำส่วนน้อยจำนวนหนึ่ง ที่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มผู้ปกครอง หรือเป็นผู้มีตำแหน่งรองๆ ลงมา

⁵³ Seksan Prasertkul, "The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945)," pp. 143-155.

⁵⁴ ใน พ.ศ. 2387 รัฐบาลสยามมีข้อขัดแย้งกับโรเบิร์ต ฮันเตอร์ พ่อค้าชาวสก๊อตแลนด์ถึงขั้นขับออกนอกประเทศ ซึ่งฮันเตอร์เชื่อว่าจะพ้องรัฐบาลอังกฤษให้นำเรือรบเข้ามาเพื่อทวงความเป็นธรรมให้กับเขา ฝ่ายไทยตอบสนองการข่มขู่ด้วยการยิงไล่ขวางลำน้ำเพื่อสกัดกั้นเรือที่จะบุกรุกเข้ามา ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, หน้า 115-116; วิลเลียม แอล บรัดเลย์, สยามแต่ปางก่อน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 102.

⁵⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 65; Kullada Kesboonchoo Mead, The Rise and Decline of Thai Absolutism, pp. 27-28.

มีทัศนคติต่อตะวันตกที่ต่างออกไป คือเห็นว่าสยามคงต้องเกี่ยวข้องกับ “ฝรั่งต่างประเทศ” มากยิ่งขึ้น และภาษาอังกฤษจะเป็นภาษาสำคัญสำหรับประเทศตะวันออกทั้งหลาย⁵⁶ คนกลุ่มเล็กๆ นี้ มีลักษณะร่วมกันบางอย่าง เช่น เป็นคนหนุ่ม มีเวลาว่าง และเป็นชนชั้นสูง แต่ไม่สูงถึงขนาดต้องระวางพฤติกรรม หรือการแสดงท่าทีอะไรนัก คนเด่นๆ ในกลุ่มนี้ประกอบด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ 3 พระองค์ บุตรชายของเสนาบดีกรมท่า 2 คน และบุตรขุนนางอีก 1 คน⁵⁷ แม้คนกลุ่มนี้ไม่มีความคิดเปลี่ยนศาสนา แต่พวกเขาก็ต้อนรับและเป็นมิตรกับมิชชันนารีชาวอเมริกันเป็นอย่างดี และพยายามเรียนรู้เกี่ยวกับตะวันตกให้ได้มากที่สุด ไม่เพียงแต่เรียนรู้วิชาการและความรู้สมัยใหม่เท่านั้น แต่ยังเรียนภาษาซึ่งเป็นเครื่องมือพาให้รู้จักตะวันตกมากยิ่งขึ้นไปอีกด้วย ตัวอย่างของคนกลุ่มนี้ ได้แก่ เจ้าฟ้าจุฑามณี จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) นายโหมด และเจ้าฟ้ามงกุฎ (วชิรญาณภิกขุ)

เจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) น่าจะเป็นชนชั้นนำสยามพระองค์แรกที่ศึกษาภาษาอังกฤษ เข้าใจว่าทรงศึกษาจากโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) พ่อค้าอังกฤษเชื้อสายสกอตแลนด์ ซึ่งเดินทางเข้ามาในไทยเมื่อ พ.ศ. 2367-2368 เนื่องจากเมื่อมิชชันนารีอเมริกันกลุ่มแรกมาถึงไทยในปี พ.ศ. 2371 ก็พบว่าทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษบ้างแล้ว⁵⁸ และในเวลาต่อมาก็ได้คบหากับชาวต่างประเทศแทบทุกคน และได้เรียนภาษาอังกฤษเพิ่มเติมกับหลายคนในกลุ่มนี้ ที่สำคัญคือเดวิด เอเบิล (David Abeel), บรัดเลย์, แคสเวลล์ (Caswell), เฮาส์ (House) และโธมัส นอกซ์ (Thomas Knox) โดยมีหลักฐานว่าเจ้าฟ้าจุฑามณีทรงแลกเปลี่ยนความรู้กับเอเบิล โดยให้เอเบิลสอนภาษาอังกฤษให้ และทรงส่งคนของพระองค์ไปสอนภาษาไทยให้เป็นการตอบแทน ส่วนการเรียนกับบรัดเลย์นั้นทรงข้ามพากมาบ้านบรัดเลย์ เพื่อเรียนภาษาและสนทนาซักถามปัญหาเป็นภาษาอังกฤษพร้อมกับวชิรญาณภิกขุ และกล่าวกันว่ากรเรียนกับนอกซ์นั้นทำให้ภาษาอังกฤษของพระองค์ดีขึ้นอย่างมาก ความสามารถทางภาษาของพระองค์จะ

⁵⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 55-56.

⁵⁷ เจ้าฟ้ามงกุฎหรือ วชิรญาณภิกขุ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์เจ้าชายนวม (กรมหลวงวงศาธิราชสนิท) จมื่นไวยวรนาถ (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) จมื่นราชามาตย์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี) นายโหมด อดายกุล (พระยากระสาปนกิจโกศล)

⁵⁸ พินาตา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 164-165.

ปรากฏผลให้เห็น ขณะทรงกรมเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ โดยทรงแปลตำราป็นใหญ่ของ อังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศสและชาติอื่นๆ จากฉบับภาษาอังกฤษ แล้วนำมาเรียบเรียงเข้ากับความรู้ ความเชื่อเดิมของไทยจนเป็นหนังสือ “ตำราป็นใหญ่” ใน พ.ศ. 2383⁵⁹ พระราชานิยมใน ภาษาอังกฤษของพระองค์ยังเห็นได้ชัดเจน จากการประทานพระนามพระโอรสองค์ใหญ่ที่ประสูติ ใน พ.ศ. 2381 ว่าหม่อมเจ้า “ยอชวอชิงตัน” ตามนามของประธานาธิบดีคนแรกของสหรัฐอเมริกา แต่คนไทยนิยมเรียกว่าหม่อมเจ้ายอด⁶⁰ และพระโอรสพระธิดาต่างก็เรียกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พ่อป้า” อันมาจากคำว่า Papa ในภาษาอังกฤษ⁶¹

จมีนไวยวรรณารถ (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) บุตรชายคนโตของเสนาบดีกรมคลัง เป็นอีกผู้หนึ่งที่นิยมภาษาอังกฤษ หมอบรัดเลย์เล่าถึงคราวที่เขาไปบ้านจมีนไวยวรรณารถเมื่อ เดือนตุลาคม พ.ศ. 2378 ว่าเขาเห็นป้ายที่ประตูบ้านเขียนอักษรโรมันเป็นภาษาอังกฤษว่า “นี่บ้าน หลวงนายสิทธิ (หลวงสิทธิ์นายเวรคือบรรดาศักดิ์เดิม) ขอเชิญท่านสหายทั้งหลาย”⁶² บรัดเลย์เล่า ต่อไปอีกว่าจมีนไวยวรรณารถไม่เพียงเป็นผู้สนใจวิทยาการตะวันตกโดยเฉพาะการต่อเรือกำปั่นแบบ ฝรั่งเศส (เรือที่ต่อสำเร็จใน พ.ศ. 2378 มีชื่อฝรั่งว่า “เอเรียล” และกำลังต่ออยู่อีก 3 ลำ ชื่อว่า “คองเดอ เรอ” “เซลีโดเนีย” และ “วิกตอเรีย”)⁶³ แต่ยังเป็นผู้ที่ใฝ่เรียนภาษาอังกฤษด้วย คือในเดือน พฤศจิกายน พ.ศ. 2378 จมีนไวยวรรณารถได้ชักชวนมิชชันนารีจอห์นสัน สองสามีภรรยาให้ล่องเรือ ไปตากอากาศร่วมกับครอบครัวของท่านที่จันทบุรีเป็นเวลา 6 เดือน เพื่อครอบครัวท่านจะได้เรียน ภาษาอังกฤษ ส่วนจอห์นสันทั้งสองจะได้เผยแผ่ศาสนาให้คนจีนที่นั่น⁶⁴

ส่วนนายโหมด อมาตยกุล (พระยากระสาปนกิจโกศล) นั้นแม้จะไม่ทราบถึงข้อมูลการ เรียนภาษาอังกฤษโดยตรง แต่ก็เป็นผู้ที่นิยมชมชอบวิทยาการตะวันตกเป็นอย่างมากโดยเฉพาะ

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175; โสมทัต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี (พระนคร: แพรวพิทยา, 2513), หน้า 98.

⁶⁰ ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงฉะเชิงเทราสมมติได้พระราชทานพระนามให้ว่า พระองค์เจ้ายอดยิ่งประยูรศบวรราไชยสรตณกุมาร และทรงสถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญใน พ.ศ. 2404 ดู โสมทัต เทเวศร์, เจ้าฟ้าจุฑามณี, หน้า 279-280.

⁶¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 35.

⁶² ดี.บี. บรัดเลย์, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม, แปลโดย ป่วน อินทวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 34; ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2551), หน้า 93.

⁶³ “ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12 จดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์”, หน้า 289-290.

⁶⁴ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 157-158.

เรื่องเครื่องจักรกล และวิชาผสมธาตุ ซึ่งเขาได้เรียนรู้สิ่งเหล่านี้จาก เจ. เอช. แชนด์เลอร์ (J. H. Chandler) ผู้ที่ร่วมมากับคณะมิชชันนารีและเคยเป็นช่างเครื่องจักรกลมาก่อน เขาเดินทางถึงสยามใน พ.ศ. 2386 ความรู้ดังกล่าวทำให้เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 นายโหมคได้เป็นผู้ควบคุมโรงกระสาปหนังสือใน ปี พ.ศ. 2404 โดยมีบรรดาศักดิ์เป็นพระวิสุทธโยธามาตย์⁶⁵

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังเป็นวชิรญาณภิกขุก็ปรากฏว่าได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีชาวอเมริกัน แดน บี. บรัดเลย์ หรือหมอบรัดเลย์ มาตั้งแต่ พ.ศ. 2382 แล้ว โดยจะเสด็จมาเรียนที่วัดข้างๆ บ้านของหมอบรัดเลย์ในตอนบ่ายสัปดาห์ละ 5 วัน แต่ต่อมาได้ยุติไป และจะทรงกลับมาศึกษาอย่างจริงจังอีกครั้งใน พ.ศ. 2388 กับมิชชันนารีอีกคนหนึ่ง คือ เจสซี แคสเวลล์ (Jessie Caswell) โดยวชิรญาณภิกขุอนุญาตให้หมอบรัดเลย์ใช้สถานที่ของวัดเผยแผ่คริสต์ศาสนาได้ แลกเปลี่ยนกับการสอนภาษาอังกฤษให้กับพระองค์และบริวารอีกราว 10 คน การสอนดังกล่าวจัดขึ้นสัปดาห์ละ 4 วัน เริ่มตอนเก้านาฬิกา โดยเป็นการสอนทั้งชั้น เมื่อถึงสิบนาฬิกาจะเป็นการสอนเฉพาะพระองค์ การสอนครั้งนี้ดำเนินต่อเนื่องไป 18 เดือน ก่อนจะยุติลงเมื่อแคสเวลล์มีงานอื่นมากขึ้น และยุติลงถาวรในปี พ.ศ. 2391 เมื่อแคสเวลล์ล้มป่วยและเสียชีวิตอย่างกะทันหัน⁶⁶ การเรียนภาษาอังกฤษของวชิรญาณภิกขุจึงเป็นการศึกษาด้วยตนเองเสียมาก

ที่น่าสนใจก็คือ ภาษาตะวันตกภาษาแรกที่พระองค์ทรงเรียนไม่ใช่ภาษาอังกฤษแต่เป็นภาษาละติน ซึ่งเป็น “ภาษาวัด” ของคริสตศาสนานิกายคาทอลิก โดยทรงเรียนจากสังฆราชपालเลกัวซ์ (Jean Baptiste Pallegoix 1805-1862) อธิการวัดคอนเซ็ปชันที่มีเขตวัดติดต่อกับวัดราชาธิวาส (วัดสมอราย) ที่พระองค์ประทับอยู่ และการเรียนภาษาละตินนี้คงยุติลงหลังจากทรงย้ายไปประทับที่วัดบวรนิเวศใน พ.ศ. 2379⁶⁷ และแม้เคยเรียนภาษาอังกฤษช่วงสั้นๆ กับหมอบรัดเลย์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2382 แต่จะเป็นหลังสงครามฝิ่น (พ.ศ. 2382-2385) ที่อังกฤษมีชัยชนะเหนือจีน

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 185; วิลเลียม แอล บรัดเลย์, สยามแต่ปางก่อน, หน้า 140.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129-133; พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 163.

⁶⁷ สังฆราชपालเลกัวซ์เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในไทยเมื่อ พ.ศ. 2373 การเรียนภาษาละตินของ “วชิรญาณภิกขุ” คงอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 2373-2379 ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 58, 64; ไมเคิล ไรท์, ตะวันตกวิกฤตคริสต์ศาสนา (กรุงเทพฯ: มติชน, 2542), หน้า 4; พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 141; สุพรรณิ กาญจนันษฐิติ, “บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” หน้า 19-20.

ศูนย์กลางอำนาจและความเจริญในสายตาชนชั้นนำสยามที่ทำให้วชิรญาณภิกขุหันกลับมาศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. 2388⁶⁸

อย่างไรก็ดีการศึกษาภาษาของต่างชาติ ซึ่งไม่ปรากฏธรรมเนียมมาก่อน ก็น่าจะเป็นสิ่งแปลกประหลาดในสายตาชนชั้นนำด้วยกันอยู่มาก ดังที่หม่อมราโชทัย (หม่อมราชวงศ์กระต่าย อิศรางกูร พ.ศ. 2362-2410) ล่ามในคณะทูตที่ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับอังกฤษสมัยรัชกาลที่ 4 และต่อมาเป็นอธิบดีผู้พิพากษาต่างประเทศ⁶⁹ ได้เล่าถึงการเล่าเรียนภาษาอังกฤษของตนว่าใน พ.ศ. 2382 วชิรญาณภิกขุทรงให้หม่อมราชวงศ์กระต่าย มหาเด็กลักข้าหลวงเดิมของพระองค์ ซึ่งขณะนั้นอายุประมาณ 20 ปี ไปใช้เวลาอยู่กับหมอบรัดเลย์ “เพื่อเรียนภาษาอังกฤษจนกว่าจะแตกฉานพอที่จะไปอังกฤษหรืออเมริกา”⁷⁰ ครั้งแรกเขาได้ทุ่มเวลา 61 วันศึกษากับหมอบรัดเลย์ ต่อมาการเรียนของเขาถูกขัดจังหวะ หม่อมราชวงศ์กระต่ายกลับมาเรียนอีกครั้งแต่การเรียนก็หยุดชะงักลงอีก เขาถูกหัวเราะเยาะว่าเป็นไอ้โง่ (fool) เมื่อพยายามพูดภาษาอังกฤษ แต่ในอีก 6 เดือนต่อมารการเรียนของเขาก้าวหน้าไปมาก ภายหลังหม่อมราโชทัยได้รับการสนับสนุนและให้กำลังใจมากขึ้น⁷¹ การที่คนชั้นมูลนายผู้หนึ่งพยายามหัดพูดภาษาของชาติตะวันตก แล้วถูกเย้ยหยันว่าเป็นไอ้โง่ ซึ่งเป็นไปได้ว่าผู้ที่กล่าว “มูลนาย” ที่มีเชื้อสายราชินิกุลและเป็นผู้ใหญ่แล้วว่า “ไอ้โง่” ก็คงมีแต่ “มูลนาย” ด้วยกัน ซึ่งอาจเป็นผู้ที่มีบรรดาศักดิ์หรือชาติกำเนิดสูงกว่า แสดงให้เห็นว่าภาษาต่างชาตินั้นไม่เป็นที่รู้จักมักคุ้น ที่สำคัญคุณค่าของภาษานั้นอาจยังเป็นที่กังขาอยู่ในหมู่ชนชั้นนำที่เป็นมูลนาย

การค่อยๆ ให้ความสำคัญกับการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างน้อยก็ในหมู่ชนชั้นนำส่วนหนึ่ง สอดคล้องกับการใช้ภาษาในทางการทูตที่เปลี่ยนไปด้วยเช่นกัน เมื่อจอห์น ฮอร์วีย์เฟิร์ดเดินทางเข้าเจรจากับรัฐบาลสยามปลายสมัยรัชกาลที่ 2 ใน พ.ศ. 2464 ภาษาที่ใช้สื่อสารกัน คือภาษามลายู ซึ่งเป็นภาษาการค้าที่มีผู้รู้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย⁷² การเจรจาระหว่างกันจึงดำเนินไปด้วยการที่ฮอร์วีย์เฟิร์ดพูดภาษาอังกฤษกับล่ามภาษามลายูที่นำมาด้วย ส่วนทางไทยก็มีล่ามมลายูตำแหน่งหลวง

⁶⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 65.

⁶⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 58.

⁷⁰ วิลเลียม แอล บรัดเลย์, สยามแต่ปางก่อน, หน้า 129.

⁷¹ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2547), หน้า 249.

⁷² อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 70, 72-73.

โกศาคิศหากเป็นผู้แปลความให้อีกทอด⁷³ งานเขียนบางชิ้นถึงกับกล่าวว่าสาเหตุที่ครอว์เฟิร์ดได้มาเป็นทูตเจรจากับสยามเพราะเขารู้ภาษามลายู⁷⁴ อย่างไรก็ตามดีสมเด็จพระยามจุลเจติย กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่าเป็นเฮนรี เบอร์นี ทูตอังกฤษใน พ.ศ. 2368-2369 ที่รู้ภาษามลายูซึ่งทำให้เจรจากับไทยสะดวกขึ้นกว่าครั้งครอว์เฟิร์ด กระนั้นสนธิสัญญาระหว่างอังกฤษกับไทยฉบับแรกที่เรียกว่า สนธิสัญญาเบอร์นีก็ยังคงกำกับด้วยภาษาถึง 4 ภาษาคือ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาโปรตุเกส และภาษามลายู “เพราะไม่มีภาษาใดจะเข้าใจดีได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย”⁷⁵

กรณีภาษาโปรตุเกสนั้นจัดเป็นภาษาตะวันตกที่มีผู้อยู่ในสยาม คือพวก “ฝรั่งกะดีจีน” ซึ่งมีเชื้อสายโปรตุเกสตั้งแต่ครั้งอยุธยา คนเหล่านี้จะรับราชการในตำแหน่ง “ล่ามฝรั่ง” แต่เข้าใจว่ารู้เพียงภาษาโปรตุเกส และไม่ได้มีหน้าที่อะไรมากนัก เพราะในสมัยรัตนโกสินทร์ราชการที่เกี่ยวข้องกับโปรตุเกสมีแต่การค้าขายที่เมืองมาเก๊า ซึ่งนานๆ เจ้าเมืองมาเก๊าจะมีหนังสือมาเสียทีหนึ่ง แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุริยวงค์มนตรี (ดิศ บุนนาค) แต่งเรือสำเภาไปมาเก๊าใน พ.ศ. 2361 พร้อมกับชักชวนให้ทางมาเก๊ามาทำการซื้อขายกรุงเทพฯ ซึ่งส่งผลให้มีการทำสนธิสัญญาระหว่างกันในปีถัดมา พร้อมกับการตั้งสถานีการค้าและสถานกงสุลโปรตุเกสในกรุงเทพฯ แต่การค้าระหว่างสองประเทศก็ไม่สามารถขยายตัวได้มากนัก เพราะนอกจากอาวุธแล้วก็ไม่มีสินค้าใดของมาเก๊าที่ไทยต้องการ ประกอบกับโปรตุเกสเองก็มีปัญหาภายในด้วย⁷⁶

การเจรจาและใช้หนังสือตอบโต้กับตะวันตกเป็นภาษาอังกฤษเกิดขึ้นในที่สุด พ.ศ. 2393 เมื่อเซอร์เจมส์ บรัค ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนเข้ามาเจรจาเพื่อทำสัญญาฉบับใหม่กับสยาม ทั้งสองฝ่ายมีหนังสือไปมาระหว่างกันเป็นภาษาอังกฤษ โดยฝ่ายสยามให้ “หมอยอนส์” (John

⁷³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 54-55.

⁷⁴ ปิยนาด บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล “บุนนาค” (กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2520), หน้า 70.

⁷⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 55.

⁷⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 54; อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 148.

Taylor Jones) มีชื่อนานาชาติอเมริกัน กับล่ำนของเจ้าพระยาพระคลังชื่อโยเซฟ⁷⁷ ซึ่งเป็น “ฝรั่งยูเรเชีย” และเสมียนยี่มหรือเจมส์ เฮลล์ ผู้เป็น “ฝรั่งครึ่งชาติ” อังกฤษช่วยกันแปลและร่างหนังสือตอบ โดยมีวิชาญาณภิกขุเป็นผู้ตรวจทาน⁷⁸ อย่างไรก็ตามการเจรจาครั้งนี้ในท้ายที่สุดก็ล้มเหลวทำให้การบรรจบกันของการค้า การเมือง การรับวิทยาการและสถานะความสำคัญของภาษาอังกฤษยังไม่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3

2.3 รัชกาลที่ 4: ไม่จัดการศึกษาวางกว้าง

การเปลี่ยนรัชกาลส่งผลต่อความสัมพันธ์กับตะวันตกมหาศาล กษัตริย์พระองค์ใหม่ คือเจ้านายที่เคยศึกษาวิทยาการตะวันตกและภาษาอังกฤษมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 พระองค์ทรงได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นนำกลุ่มที่ตระหนักความสำคัญของตะวันตกมาด้วยกัน ซึ่งร่วมมือกับกลุ่มผู้ปกครองเดิมบางส่วนที่ไม่ได้ประโยชน์จากโครงสร้างเศรษฐกิจการค้าเดิมนัก โดยชักชวนให้เห็นลู่ทางหาประโยชน์ถ้าสยามเข้าร่วมในเศรษฐกิจการค้าเสรี การเป็นพันธมิตรของ 2 กลุ่มนี้ไปนำสู่การที่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นจุดหมายของการเข้าร่วมในเศรษฐกิจการเมืองโลกที่อังกฤษกำหนดทิศทาง และการยอมรับฐานะศูนย์กลางอำนาจและความเจริญของอังกฤษ รวมถึงวัฒนธรรมภูมิปัญญาของตะวันตก การเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลกแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ทำให้ธรรมเนียมการเล่าเรียนภาษาอังกฤษ ความรู้ที่จำเป็นต่อการเชื่อมต่อกับโลกตะวันตกแพร่หลายในกลุ่มของผู้ปกครอง อย่างไรก็ตามการที่อำนาจรัฐไม่ได้รับรวมศูนย์ และการเลือกปฏิบัติให้ทันสมัยที่จำกัดเฉพาะการต่างประเทศและสาธารณูปโภคเพียงบางอย่าง ทำให้ผู้ปกครองกลุ่มต่างๆ ให้การศึกษาภาษาอังกฤษเฉพาะคนของตน

เมื่อเซอร์เจมส์ บรู๊คเข้ามาเจรจาขอทำสัญญาใหม่ใน พ.ศ. 2393 เขาได้ตั้งข้อสังเกตว่าชนชั้นนำสยามมีความคิดแตกแยกกันเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรก คือเจ้าฟ้ามงกุฎ หรือวิชาญาณภิกขุ และผู้นิยมตะวันตกคนอื่นๆ กลุ่มหลัง คือกษัตริย์ และพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า ซึ่งต่อต้านตะวันตก บรู๊คจึงเห็นว่าอังกฤษน่าจะรอให้สยามเปลี่ยนผ่านรัชกาลเสียก่อน เมื่อกษัตริย์ผู้

⁷⁷ เข้าใจว่าเป็นหลวงสุรัสวดี (โยเซฟ) เจ้าท่ายุโรปคนแรกเชื้อสายโปรตุเกสซึ่งเกิดในกรุงเทพฯ ดู อติศรหมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 86, 92-93.

⁷⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*, หน้า 66; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 57.

ชราสวรรณคดีค่อยสนับสนุนให้ “กษัตริย์ของพวกเขา” ครองราชย์แล้วอังกฤษจะสมปรารถนา⁷⁹ การที่ชนชั้นนำสยามมีความคิดเห็นต่างกันเป็นฝ่ายสนับสนุนและฝ่ายต่อต้านตะวันตก แม้เป็นสิ่งที่เห็นได้เด่นชัด แต่ก็ไม่ครบถ้วนทั้งหมด กุลลดา เกษบุญชู มีข้อเสนอว่าความแตกต่างสำคัญอยู่ที่เรื่องผลประโยชน์มากกว่าอย่างอื่น ฝ่ายกษัตริย์ซึ่งต่อต้านการทำสัญญาต้องการรักษาความได้เปรียบของการค้ากับสิงคโปร์ต่อไป โดยคงการเก็บภาษีปากเรืออัตราสูง และการผูกขาดการค้าทางอ้อมผ่านระบบเจ้าภาษีนายอากร ที่น่าสนใจก็คือภาษีที่เรียกเก็บใหม่ในรัชกาลนี้ทั้ง 28 รายการ อยู่ในความดูแลของพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้าทั้งสิ้น⁸⁰

ส่วนฝ่ายที่สนับสนุนการทำสัญญา ซึ่งไม่ได้ประโยชน์จากโครงสร้างเศรษฐกิจที่เป็นอยู่และการหารายได้ในแบบเดิมเท่ากับคนกลุ่มแรก นอกจากเห็นว่าเป็นไปไม่ได้ที่จะต่อต้านอำนาจการบีบบังคับของตะวันตกแล้ว พวกเขายังเห็นถึงประโยชน์ที่สยามจะได้รับจากการเปิดการค้าเสรี คือเมื่อภาคการผลิตเพื่อส่งออกเติบโตได้เต็มที่ รัฐก็จะสามารถเก็บภาษีส่วนนี้ทดแทนส่วนที่ขาดหายไป⁸¹ ซึ่งจะนำไปสู่การจัดสรรผลประโยชน์ใหม่ด้วย พระยาศรีวรวงศ์ (ช่วง) ผู้นำของกลุ่มได้เจรจากับเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) บิดาของตนซึ่งอยู่ในกลุ่มผู้ปกครองเดิมให้สนับสนุนวชิรญาณภิกขุขึ้นครองราชย์ ด้วยเป็นตัวเลือกที่ดีที่สุด พระจริยาวัตรที่สนใจวิทยาการ รวมถึงภาษาตะวันตกเป็นนิมิตรหมายที่ดีว่าสยามจะยุติข้อขัดแย้ง และกลับมาเจริญสัมพันธไมตรีกับชาติตะวันตกได้อีกประการหนึ่งการที่พระองค์ทรงอยู่ในร่มกาสาวพัสตร์มานานกว่า 26 พรรษา ทำให้ไม่มีโอกาสได้สั่งสมบุญบารมีทางการเมือง หรือพวกพ้องผลประโยชน์เช่นเจ้านายพระองค์อื่นๆ ทำให้เป็นการดีกับฝ่ายขุนนางที่ได้กษัตริย์ที่มีอำนาจต่อรองน้อย⁸²

รัฐบาลของกษัตริย์พระองค์ใหม่แสดงท่าทีเป็นมิตรกับตะวันตกแทบจะทันที ในปีแรกของการขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินยอมตามความต้องการของพ่อค้าอังกฤษ ด้วยการอนุญาตให้มีการนำเข้าฝิ่น โดยกำหนดให้เป็นสินค้าผูกขาดของรัฐบาลสยาม รวมถึงอนุญาตให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออก เช่นเดียวกับการลดภาษีปากเรือเหลืออัตรา 1,000

⁷⁹ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 27; Seksan Prasertkul, “The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945),” pp. 155-156.

⁸⁰ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 27

⁸¹ *Ibid.*, p. 28.

⁸² *Ibid.*, pp. 28-29.

บาทต่ออว⁸³ การเข้าร่วมเศรษฐกิจการค้าเสรีอย่างเป็นทางการแสดงออกผ่านการทำสนธิสัญญากับคณะทูตของเซอร์จอห์น เบาวริง (Sir John Bowring) ใน พ.ศ. 2398 ซึ่งยกเลิกอุปสรรคทางการค้าสำคัญ ได้แก่ ลดภาษีนำเข้าเหลือเพียงร้อยละ 3 เลิกการเก็บภาษีภายในประเทศที่ซ้ำซ้อนกันซึ่งทำให้สินค้าส่งออกมีราคาถูกลง และให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่พลเมืองอังกฤษ ไม่ต้องขึ้นศาลไทย ซึ่งเท่ากับให้สวัสดิภาพแก่พ่อค้าและพลเมืองของอังกฤษ

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ต้องใช้ความพยายามอย่างมากในการเกลี้ยกล่อมให้กลุ่มผู้ปกครองเดิมยอมสละผลประโยชน์ที่เคยได้รับ เพื่อเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ระยะยาวต่อไป เช่น กรณีของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) บิดาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แม้คุ้นชินกับการค้าในแบบยุโรป ทั้งการต่อเรือตามแบบยุโรปไปค้าขาย หรือการลักลอบนำเข้าฝิ่น สินค้าผิดกฎหมายที่ให้กำรมหาศาลแก่พ่อค้าไทย แต่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ก็ไม่เต็มใจที่จะสละความได้เปรียบจากกฎเกณฑ์ที่มีอยู่ แล้วแข่งขันการค้าเสรีกับอังกฤษ สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) อาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งกำกับดูแลการเก็บภาษี ต้นทางของการผูกขาดการค้าทางอ้อม ยิ่งไม่ต้องการทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ แม้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะยื่นข้อเสนอให้กำกับภาษีฝิ่นเป็นการชดเชยก็ตาม สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติแสดงการคัดค้านอย่างแข็งขัน ด้วยการระดมเจ้าภาษีนายอากรมาร่วมต่อต้านการทำสนธิสัญญา สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติยังไม่เห็นด้วยกับข้อสัญญาที่ว่าด้วยการส่งออกข้าว เพราะเห็นว่าเป็นผลผลิตที่ขึ้นกับภูมิอากาศหรือฟ้าฝนที่ควบคุมไม่ได้⁸⁴ การที่รัฐจะสามารถมีรายได้อื่นทดแทนไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าผลประโยชน์ที่เสียไปจากสนธิสัญญาที่เสียเปรียบชัดเจนเช่นนี้ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงยอมรับว่าไม่เข้าใจกระจ่างแจ้งว่าสยามจะได้ประโยชน์อย่างไร เมื่อเห็นอยู่ว่าการเลิกภาษีปากเรือจะทำให้รายรับลดลง ทั้งการหารายได้ในประเทศด้วยการเก็บภาษีจากการกีดกันชาวนาก็ไม่เกิดผลดีแต่อย่างใด⁸⁵

⁸³ อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาวริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 232; Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 30.

⁸⁴ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, pp. 28, 30-31.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 29; นฤมล ชีรวัดณ์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า 292.

อย่างไรก็ดีในท้ายที่สุดฝ่ายผู้ปกครองเดิมต้องยอมตามการรณรงค์ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และคำขู่จากฝ่ายเซอร์จอห์น เบาว์ริง⁸⁶ ต่อมาสยามเลือกทำสัญญาในลักษณะเดียวกันกับประเทศตะวันตกอื่นอีกมาก เช่น สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส ฮอลแลนด์ ฯลฯ การเปิดเสรีการค้ากับตะวันตกส่งผลให้ปริมาณเรือสินค้าเข้าออกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว คือมีเรือต่างชาติจากยุโรปเข้ามากรุงเทพฯ กว่า 10 ลำในเวลาไม่ถึง 2 ปี ตั้งแต่ทำสัญญา ขณะที่หนึ่งปีก่อนหน้ามีเรือเข้ามาเพียง 10 กว่าลำเท่านั้น ปริมาณการค้าที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วยังทำให้ปริมาณเงินที่ใช้แลกเปลี่ยนซื้อขายในตลาดมีไม่พอ ทำให้รัฐต้องรับรองการใช้จ่ายเงินสกุลอื่นในประเทศ⁸⁷ มูลค่าส่วนเกินจากความมั่งคั่งทางการค้ายังคงตกอยู่ในมือขุนนางอย่างกว้างขวางกว่าเดิมด้วย โดยเฉพาะในกลุ่มของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แม้มีการเลิกภาษีบางชนิดที่เก็บซ้ำซ้อนกันตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริงก็ตาม แต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็มีการเรียกเก็บภาษีใหม่ๆ ซึ่งเกี่ยวกับสินค้าอุปโภคบริโภคอีก 16 ประเภทด้วยกัน⁸⁸ นอกจากนี้เมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) ถึงแก่พิราลัยเมื่อ พ.ศ. 2400 ภาษีฝิ่นที่ท่านได้ดูแลตามที่ตกลงไว้เดิมก็ตกอยู่ในมือของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม ส่วนภาษีอื่นๆ อีกมากที่กรมพระคลังสินค้าดูแลอยู่ ก็ถูกแบ่งสรรกันระหว่างเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับเสนาบดีอื่นๆ ได้แก่ สมุหนายก เสนาบดีกรมท่า เสนาบดีกรมเมือง ที่เหลือก็ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้ากรมพระคลังสินค้าคนใหม่⁸⁹ ซึ่งสนับสนุนฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ด้วยเช่นกัน อำนาจการกำกับภาษีซึ่งเป็นที่ปรารถนาของเจ้านายและขุนนาง จึงไม่จำกัดเฉพาะหน่วยงานที่มีหน้าที่โดยตรงอย่างกรมพระคลังสินค้า และกรมพระคลังอย่างที่ผ่านมา

การเชื่อมโยงกับสังคมโลกอย่างใกล้ชิด และการยอมรับตะวันตกเป็นศูนย์กลางอำนาจและความเจริญของโลก ทำให้กลุ่มผู้ปกครองในรัชกาลนี้ ซึ่งก็คือ “ชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” ที่เห็นการณ์ไกลตั้งแต่รัชกาลก่อน⁹⁰ ต่างก็ส่งเสริมให้คนของตนศึกษาหาความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก

⁸⁶ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 31.

⁸⁷ Seksan Prasertkul, “The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945),” pp. 165-168.

⁸⁸ นฤมล ธีระวัฒน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า 291; กุลลดา เกษบุญชู มีดี, “สนธิสัญญาเบาว์ริงและการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า 10.

⁸⁹ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, pp. 32-33, 52.

⁹⁰ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 130-132, 144-184.

รวมถึงภาษาที่ใช้เชื่อมต่อกับโลกตะวันตกอย่างภาษาอังกฤษ ธรรมเนียมการศึกษาภาษาอังกฤษ เริ่มแพร่หลายในสมัยนี้ โดยเฉพาะในกลุ่มของกษัตริย์ กษัตริย์องค์ที่สอง และผู้นำขุนนาง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์ที่เคยศึกษาวิชาการและภาษาของ ชาวตะวันตกตั้งแต่อยู่ในสมณเพศ เป็นที่รำลือว่าโปรดภาษาอังกฤษมาก ดังที่มีการกล่าว เปรียบเทียบพระราชนิยมของกษัตริย์องค์ต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ว่า

“เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ถ้าใครเข้มแข็งในการ ทักษิ์ก็เป็นคนโปรด ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใครแต่งกาพย์ กลอนก็เป็นคนโปรด ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใครสร้างวัดวา ก็เป็น คนโปรด ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าใครรู้ภาษาฝรั่งก็ เป็นคนโปรด”⁹¹

ในรัชสมัยนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้รู้ภาษาอังกฤษได้เป็นขุนนางมี ยศถาบรรดาศักดิ์หลายคน⁹²

พระราชจริยวัตรของพระองค์ในด้านภาษาอังกฤษก็ปรากฏให้เห็นเด่นชัดด้วยเช่นกัน เห็น ได้จากการมีพระราชกระแสและพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษกับชาวต่างชาติอย่าง สม่าเสมอ ทั้งเคยมีพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษด้วยพระองค์เองถึงสมเด็จพระราชินีนาถ วิคตอเรีย (Queen Victoria) ด้วย⁹³ แม้ในเอกสารราชการต่างๆ ก็จะมีทรงลงพระปรมาภิไธยเป็น อักษรโรมัน ไม่ใช่อักษรไทย หรือใช้ตราประทับเช่นกษัตริย์พระองค์ก่อนๆ⁹⁴ แม้เมื่อครั้งประสูติหน้า ก่อนเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเลือกตรัสภาษาอังกฤษอยู่นาน เพื่อให้ผู้ที่เข้าเฝ้าทราบพระองค์ยังมีสติสัมปชัญญะเป็นปกติ แม้ไม่ใช่ภาษาตนเองก็ยังคงทรงจำได้ ผู้เข้าเฝ้าจะได้ใส่ใจกับข้อความที่ทรงสั่งเสีย⁹⁵

⁹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 184.

⁹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 59.

⁹³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 67.

⁹⁴ มัลคอล์ม สมิธ, หมอฝรั่งในวังสยาม (พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2551), หน้า 17.

⁹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 111.

พระราชนิยามในภาษาอังกฤษที่กล่าวมา ทำให้ทรงกระตือรือร้นที่จะให้คนของพระองค์ได้มีความรู้ภาษาอังกฤษด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอให้ภรรยาของมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในสยาม คือ มิสซิสบริดเลย์ (Mrs. Bradley) มิสซิสโจนส์ (Mrs. Jones) และมิสซิสแม็ททูน (Mrs. Mattoon) ช่วยกันผลิตเปลี่ยนมาสอนเจ้านายฝ่ายในในวังหลวงคนละสองวันต่อสัปดาห์ เว้นวันอาทิตย์ ตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2394 หรือเพียงไม่กี่เดือนหลังขึ้นครองราชย์ (ทรงขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2394) วิชาที่สอนพวกเจ้าจอมจะเน้นในเรื่องการอ่านและการเขียนภาษาอังกฤษ ส่วนพระชนิษฐาและพระราชนัดดาจะเน้นด้านภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะประวัติพระคัมภีร์ การสอนดังกล่าวดำรงอยู่ได้สามปีจึงยุติลง แม้ไม่มีพระราชบัญชาให้หยุดการสอน เพราะไม่มีผู้มาเรียน⁹⁶

อย่างไรก็ดีการสอนภาษาอังกฤษพระบรมวงศานุวงศ์ในพระบรมมหาราชวังจะเกิดขึ้นอีกครั้งใน พ.ศ. 2405 เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระราชโอรสองค์ใหญ่ที่ประสูติในเขตวัดจักรวรรดิพระชันษา โดยการจ้างมิสซิสแอนนา เลียวโนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens) แม่หม้ายที่เกิดในอินเดีย แต่ขณะนั้นพำนักอยู่สิงคโปร์มาเป็นผู้สอน การสอนของ “ครูฝรั่ง” ในครั้งนี้ดำเนินเรื่อยมาแม้กระทั่งเมื่อแอนนาเดินทางออกจากประเทศไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงจ้างให้หมอจันดเล (John H. Chandler) อดีตมิชชันนารี มาเป็นพระอาจารย์สอนต่อจนถึงสิ้นรัชกาล⁹⁷ สำหรับความรู้บางด้านที่จำเป็นแล้วหาเรียนที่เมืองไทยไม่ได้ ก็จะมีการส่งคนไปศึกษาหาความรู้ยังต่างประเทศ ใน พ.ศ. 2404 รัชกาลที่ 4 ทรงส่งขุนมหาสิทธิโวหารไปดูงานด้านการพิมพ์ เพื่อแก้ปัญหาการพิมพ์หนังสือของไทยที่ยังมีอยู่น้อยมาก และโปรดฯ ให้หมื่นจักรวิจิตรไปเรียนแก่นาฬิกา⁹⁸

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2351-2409) กษัตริย์องค์ที่สองก็เช่นกัน พระราชนิยามที่โปรดภาษาอังกฤษเป็นที่รับรู้กันอย่างดี เซอร์จอห์น เบาว์ริงได้เขียนในบันทึกส่วนตัวหลังจากได้เข้าเฝ้าว่า “ภาษาอังกฤษของพระองค์นั้นอยู่ในขั้นยอดเยี่ยม ห้องสมุดของพระองค์มี

⁹⁶ วิลเลียม แอล บริดเลย์, สยามแต่ปางก่อน, หน้า 245-247.

⁹⁷ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand (London: Yale University Press, 1969), p. 37.

⁹⁸ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 187-188.

หนังสือภาษาอังกฤษที่เลือกเฟ้นอย่างดี”⁹⁹ และมีเซอร์วอลเตอร์ สก็อต (Sir Walter Scott) เป็นหนึ่งในนักเขียนที่โปรดถึงขนาดที่พระองค์ทรงนำชื่อของเขามาตั้งเป็นชื่อเรือ¹⁰⁰ ความเชี่ยวชาญภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีมากถึงขนาดว่าได้ทรงสอนภาษาอังกฤษให้กับข้าหลวงเดิมผู้หนึ่งชื่อว่านายดิศ (ภายหลังเป็นหลวงสรวิเศษ) ซึ่งต่อมาจะรู้จักกันในชื่อ “กัปตันดิศ” จนชำนาญพอที่จะเป็นพระอาจารย์สอนภาษาให้กับพระเจ้าลูกยาเธอของพระองค์ต่อไปได้¹⁰¹

ไม่เพียงแต่กษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์จะมีพระราชนิยมภาษาอังกฤษ และให้การศึกษาภาษาอังกฤษกับคนของพระองค์ แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้นำขุนนางตระกูลขุนนาครุ่นต่อมา และเป็นขุนนางที่สำคัญที่สุดในรัชกาลนี้ ก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่นิยมภาษาอังกฤษ และได้ส่งเสริมการศึกษาให้กับคนของตนด้วย นอกจากนี้ชำนาญภาษาอังกฤษถึงขนาดที่เซอร์จอห์น เบาว์ริง ชมเชยว่าเป็นผู้ใช้ภาษาได้ถูกต้องเหมาะสม¹⁰² ทั้งสามารถสนทนากับชาวต่างประเทศได้โดยแทบไม่ต้องอาศัยล่าม¹⁰³ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษและความรู้สมัยใหม่ให้ญาติมิตรบริวารอีกมาก ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ท่านได้ฝากคนของท่านชื่อนายจุนให้ไปเรียนวิชาเดินเรือกลไฟที่อังกฤษ จนได้ประกาศนียบัตรเดินเรือทางทะเลกลับมา และได้เป็นขุนจรเจนนทะเลในรัชกาลที่ 4 และเป็นหลวงชลธารพินิจจัย เจ้ากรมคลองในรัชกาลที่ 5 แล้วเลื่อนเป็นพระชลธารพินิจจัย¹⁰⁴ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังได้ฝากนายหวาด บุนนาค บุตรพระยาอภัยสงครามไปกับกัปตันเรือรบของอเมริกา เพื่อให้ไปเรียนวิชาทหารเรือ แต่นายหวาดได้แต่ความรู้ทางภาษากลับมา ต่อมาได้รับราชการในกรมท่าเป็นหลวงวิเศษพจนการในรัชกาลที่ 4 และเจริญก้าวหน้าเรื่อยมาจนเป็นพระยาอัครราชวาทพในรัชกาลที่ 5¹⁰⁵

⁹⁹ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2547), หน้า 266.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 217.

¹⁰¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 58-59; เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม 2, หน้า 216.

¹⁰² เซอร์ จอห์น เบาว์ริง, ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม 2, หน้า 238.

¹⁰³ “ประชุมพงศาวดารภาคที่ 19 จดหมายเหตุเสด็จหัวากอ,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 13 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507), หน้า 31.

¹⁰⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 59.

¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

ในสมัยรัชกาลที่ 4 เช่นกันท่านได้ส่งนายพร บุนนาค (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์) น้องชายต่างมารดาไปเรียนที่ประเทศอังกฤษ 3 ปี เมื่อกลับมาได้ทำหน้าที่ราชเลขาณุกการภาษาอังกฤษในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดรัชกาล¹⁰⁶ นายโต บุนนาค (เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์) หลานปู่ไปศึกษาวิชาทหารปืนใหญ่ที่อังกฤษ และนายบิน บุนนาค (เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์) หลานปู่อีกคนหนึ่งไปศึกษาที่ฝรั่งเศส ทั้งสองกลับมารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5¹⁰⁷ นอกจากนี้ยังมีบุตรหลานและคนของตระกูลบุนนาคที่เล่าเรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีในเมืองไทยอยู่ต่อไป¹⁰⁸ ซึ่งหลายกรณีคือการเตรียมพร้อมก่อนไปศึกษาต่างประเทศ

พระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ (ท้วม บุนนาค ภายหลังเป็นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี) น้องชายต่างมารดาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอีกผู้หนึ่งที่ส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษ เมื่อครั้งเป็นปลัดเมืองเพชรบุรี พระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์เสนอให้มิชชันนารีอเมริกันมาตั้งโรงเรียนและเผยแพร่ศาสนาที่เพชรบุรี โดยพร้อมอำนวยความสะดวกและจัดหาสถานที่ให้ แลกกับการให้มิชชันนารีอเมริกันสอนภาษาอังกฤษบุตรชายและครอบครัวของตน ซึ่งพระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์จะถือโอกาสศึกษาภาษาอังกฤษเพิ่มเติมหลังเคยเรียนมาแล้วบ้างกับมิสซิสบริดเลย์ที่กรุงเทพฯ¹⁰⁹ ในรัชสมัยนี้ พระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ได้ส่งบุตรชาย คือนายสุดใจ (พระยาราชานุประพันธ์) ไปศึกษาต่อประเทศอังกฤษด้วย¹¹⁰ ส่วนพระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์จะได้เป็นเสนาบดีกรมท่า ดูแลการต่างประเทศต้นสมัยรัชกาลที่ 5

นอกจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเครือญาติสกุลบุนนาคแล้ว ขุนนางตระกูลอื่นก็ส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษเช่นกัน เช่น นายโหมต อมาตยกุล (พระยากระสาปนกจโกศล) ที่ส่งบุตรชายไปเรียนภาษาอังกฤษและเคมีกับหมอเฮาส์ (Samuel Reynold Houses) มิชชันนารีชาวอเมริกัน หรือ นายเนตร บุตรพระยาสมุทบุรานุรักษ์ที่ออกไปเล่าเรียนภาษาอังกฤษเมืองสิงคโปร์

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-61.

¹⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

¹⁰⁸ ยอร์ช ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4 (พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 2504), หน้า 100.

¹⁰⁹ เดเนียด แมคกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว: อดีตชีวิตประวัติของศาสตราจารย์เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี., แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 50-52, 58; George Bradley McFarland (ed.), Historical Sketch of Protestant Missions in Siam, 1828-1928 (Bangkok: White Lotus, 1999), pp. 92-93.

¹¹⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 61.

และได้ทำงานในกงสุลที่นั่น และในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เป็นพระยาสมุทมนูราชูรัักษ์ และพระยาอัครราชวรราช¹¹¹

ความนิยมที่มีต่อภาษาอังกฤษ และธรรมเนียมการศึกษาที่แพร่หลายในสมัยนี้อย่างน้อยก็ในกลุ่มผู้ปกครอง น่าจะส่งผลต่อให้รัฐจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในวงกว้าง อย่างไรก็ตามสิ่งนี้ไม่ได้เกิดขึ้น บรรดาลัยเล่าให้ฟังถึงเรื่องนี้ว่าวันสุดท้ายก่อนที่วชิรญาณภิกขุจะทรงสึกจากสมณเพศเพื่อขึ้นครองราชสมบัติ ได้เสด็จออกรับคณะผู้แทนมิชชันนารีที่ทรงคุ้นเคยสนิทสนมมาหลายปี และตรัสหลายเรื่องซึ่งให้ความหวังว่าสยามจะเจริญต่อไปในภายภาคหน้า ซึ่งเรื่องที่มิชชันนารีสนใจเป็นพิเศษก็คือ “พระราชประสงค์จะให้จัดชั้นเรียนขนาดใหญ่ให้แก่เด็กหนุ่มๆ ชาวสยาม เพื่อให้มีความรู้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี และให้จัดตั้งโรงเรียนมัธยมขึ้นในบางกอก มิใช่เพื่อวัตถุประสงค์นี้เพียงอย่างเดียว แต่เพื่อให้สอนศาสตร์ต่างๆ ของตะวันตกให้แก่เด็กเรียนสยามอีกด้วย”¹¹²

17 ปีต่อมา ในวันที่สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแทนพระราชบิดาที่สวรรคตไป บรรดาลัยซึ่งร่วมเป็นสักขีพยานในพิธีนี้ด้วย ได้สนทนากับพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ โอรสบุญธรรมของพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ก่อน ทั้งสองคุยกันเกี่ยวกับเรื่องที่สยามจำเป็นต้องทำเพื่อยกฐานะให้เท่าเทียมกับนานาประเทศ บรรดาลัยให้ข้อเสนอ 4 ข้อ คือ (1) ต้องยกเลิกการบูชารูปเคารพ แล้วหันมาถือคริสต์ศาสนา (2) ต้องมีการเลิกทาส (3) ห้ามไม่ให้มีการเล่นพนัน และ (4) ให้ส่งเสริมการศึกษาในทุกระดับ โดยตั้งโรงเรียนสามัญ สถานศึกษา วิทยาลัย และมหาวิทยาลัย สำหรับสามข้อแรกนั้นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ไม่เห็นด้วยในรายละเอียดหลายประการ แต่ข้อสุดท้ายในเรื่องการศึกษาท่านรับว่าจะสนับสนุนเต็มที่¹¹³ คำถามก็คือ 17 ปีที่ผ่านมาไปในรัชสมัยของกษัตริย์ที่ได้ชื่อว่าโปรดภาษาอังกฤษ ทั้งโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอที่พระชันษาพอเรียนกับครูสตรีชาวอังกฤษที่จ้างมาจากต่างประเทศ ส่วนบุตรหลานข้าราชการที่มีความรู้ภาษาอังกฤษก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มียศและบรรดาศักดิ์¹¹⁴ ทำไมจึงยังไม่เกิดการผลิตผู้รู้ภาษาอังกฤษในวงกว้าง ทำให้บรรดาลัยต้องมาทวงถามนโยบายเดิมในวาระเดิม คือการเปลี่ยน

¹¹¹ กระทรวงการต่างประเทศ กต.(ล) 15 สิงคโปร์ เล่ม 2/2 ตั้งพระพิเทศพานิชสยามพิชิตภักดีเป็นกงสุลสิงคโปร์และจ้างเสมียนเพื่อช่วยราชการ จ.ศ. 1224-1225; สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 60.

¹¹² วิลเลียม แอล บรรดาลัย, สยามแต่ปางก่อน (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 201.

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 348-349.

¹¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” หน้า 59.

รัชกาลอีกครั้ง ซึ่งก็เหมือนจะเป็นเรื่องที่ถูกครอบงายยอมรับได้ง่ายที่สุดแล้วในบรรดาข้อเสนอมจากมิชชันนารี (ดูจากที่บริดเลย์เสนอมา 4 ข้อ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภตอบรับความเป็นไปได้ในเรื่องนี้เรื่องเดียว)

เรื่องของการจัดการการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับคนวงกว้างนี้ พบว่าบริดเลย์เคยตั้งคำถามถึงเรื่องนี้มาครั้งหนึ่งแล้วเป็นอย่างน้อยในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 4 ในหนังสือพิมพ์ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ฉบับวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2408 บริดเลย์ผู้เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ได้เขียนบทความเรื่อง “ยูนิเวอร์ซิตี” กล่าวถึงข่าวที่ตีพิมพ์ในฉบับเดียวกันที่ว่าเศรษฐีเมืองบอมเบย์บริจาคเงินสร้าง “ยูนิเวอร์ซิตี” แล้วตั้งคำถามต่อว่าทำไมเศรษฐีในสยามจึงไม่ทำเช่นนั้นบ้าง จะต้องมีที่ใช้ “สั่งสอนศิลปศาสตร์วิชาการความรู้, แลให้หัดพูดหัดแปลภาษาต่างๆ, แต่ภาษาที่ยังกำลังใช้อยู่ในกาลทุกวันนี้เป็นสำคัญ, มีภาษาอังกฤษภาษาฝรั่งเศสแลภาษาเยอรมันเป็นต้น.” เพราะภาษาต่างชาติที่มีสอนกันในสยามทุกวันนี้อย่างภาษาบาลี (มคธ) “ไม่ได้สำแดงคดีโลกย์” และไม่ทำให้เกิดความรอบรู้ใน “คดีโลกย์”

ซ้ำกล่าวอีกว่าเมื่อ 14 ปีก่อน พระปลัดเมืองเพชรบุรีเคยตั้งใจจะทำเช่นที่ว่านี้ คือ “จะจ้างครูมาแต่เมืองนอก, แลให้เด็กทั้งปวงที่จะไปเรียนวิชานั้น, เสียเงินทุกปีๆ ภาคว่าเงินค่าจ้าง ครูที่สั่งสอนนั้นได้.” ซึ่งบริดเลย์เห็นด้วย ซ้ำยังเสริมขึ้นไปอีกว่าควรสร้างตึกเป็นที่เรียนอย่างในยุโรปขึ้นมาเลย “ทำแล้วก็จะฝากลูกไปไว้ในที่นั้นให้อยู่หลายปีจึงจะได้รู้ส่นัดในภาษาต่างๆ, และมีปัญญาตรองคิดกระทำราชการให้สำเร็จตลอดไปได้ตามในใจเขา, ภาคว่าสมเดจ์พระเจ้าแผ่นดินเมืองสยามจะวางพระไทยใช้ราชการใหญ่แก่เขาได้, ไม่ต้องการกลัวว่าจะเสียราชการไป.” แต่เรื่องนี้ก็ไม่ได้เกิดขึ้น

“ถ้าได้ทำก็ทุกวันนี้คงมีคนหนุ่มๆ หลายสิบคน, ที่ได้รู้ส่นัดในการแปลภาษาอังกฤษแลภาษาฝรั่งเศส, แลอินเตอแนชันแนล ฟอซ คือกฎหมายสำหรับใช้ในระหว่างเมืองต่อเมืองนั้น. แลจะได้เป็นผลประโยชน์แก่เมืองไทยหลายอย่างนัก. แต่บัดนี้เต็มที่จะหาคนๆ เดียวซึ่งเปนชาวเมืองไทยที่อาจอ่านในหนังสือสยามเทศ, ฤาหนังสือบังกอกกรีกอเดอแต่อย่างเดียวได้.”

บริดเลย์จับบทความของเขาด้วยการส่าทับว่า

“กรุงเทพฯ ต้องจำเป็นให้ชาวเมืองไทยรู้ในภาษาต่างๆ, แลศิลปประสาตวิชาการศึกษา เช่นว่ามาแล้ว, เพราะกรุงเทพฯ ดุจเลื่อนจากที่ๆ เคยตั้งอยู่นั้น, ไปตั้งอยู่ใหม่ในประเทศยุโรปแล้ว, มีชาวประเทศยุโรปมารคนปนอยู่ด้วยกันมาก, ได้ตั้งเป็นไมตรีกันเป็นหลายเมืองแล้ว, ถ้าไม่ได้เรียนรู้ในภาษาแลศิลปสาตวิชาการศึกษาของเขา, จะกระทำการทำงานสิ่งใดด้วย เขาก็ขัดข้องนักไม่สะดวกเลย. จะได้เกิดความอภัยศต่างๆ, เพราะมีความรู้่น้อย, แลชาวเมืองที่เขาล้อมรอบอยู่นั้น, เขารู้ภาษาแลวิชาการศึกษามากกว่าตัว. ถ้ากระนั้นที่ไหนจะได้ชื่อเสียงว่าเป็นเมืองใหญ่ได้เล่า”¹¹⁵

น่าสังเกตว่าความแตกต่างระหว่างมิชชันนารีอย่างบรัดเลย์กับบรรดาชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 4 ไม่น่าจะอยู่ตรงที่ชนชั้นนำไม่รู้ว่าจะประเทศตน “เลื่อน” เข้าสู่สภาวะการณทางสังคมโลกแบบใหม่ที่ต้องตอบรับความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกและต้องเรียนรู้ภาษาและวิทยาการ “ฝรั่ง” เมื่อได้ขึ้นครองราชย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินยอมตามความต้องการของพ่อค้าอังกฤษ ด้วยการอนุญาตให้มีการนำเข้าฝิ่น สินค้าสำคัญที่ทำรายได้มหาศาลให้กับอังกฤษ จากที่เคยเป็นสินค้าต้องห้ามมาก่อน รวมถึงอนุญาตให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออกได้ เช่นเดียวกับการลดภาษีปากเรือเหลืออัตรา 1,000 บาทต่ออวา¹¹⁶ ประเด็นจึงไม่ได้อยู่ที่ว่าชนชั้นนำสยามไม่ได้ตระหนักว่าตนตกอยู่ในสภาวะการณใหม่ที่ตะวันตกมีฐานะขึ้นมา แต่อยู่ตรงที่ว่า จะจัดการกับภาษาและวิทยาการของตะวันตกอย่างไรต่างหาก¹¹⁷ ใน หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder ฉบับวันที่ 19 ตุลาคม พ.ศ. 2408 บรัดเลย์ได้ลงข้อเขียนจากผู้อ่านที่ตอบโต้เขา โดยบรัดเลย์ให้ชื่อว่า “ผู้กลัวพุทธศาสนาจะหมดเร็วไป” ผู้อ่านคนนี้ชี้แจงกับบรัดเลย์ว่าตัวเขาเองก็เห็นด้วยถ้าบรรดาเศรษฐีชาวสยามจะช่วยกันเรียไรเงินมาสร้างตึกไว้เป็นที่สำหรับสอนหนังสือ ซึ่งก็จะเกิดประโยชน์ซ้ำยัง “จะลงทุนเงินน้อยกว่าสร้างวัดๆ หนึ่งเสียอีก” แต่เหตุที่หาคนทำไม่ได้นั้น ก็เพราะ

¹¹⁵ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder 1 (June 1, 1865): 37-38.

¹¹⁶ อติศร หมวกพิมาย, “กรมทำกับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398,” หน้า 232.

¹¹⁷ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตระหนักถึงเรื่องนี้ ดังพระราชดำรัสในปีสุดท้ายของรัชสมัยที่ว่า “การศึกษางานช่างญวนช่างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ช่างพวกฝรั่งให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่ดีควรจะเรียนรู้อาไว้ก็เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปเสียทีเดียว” ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), หน้า 152.

“เขารังเกียดอยู่ว่าทุกวันนี้พวกชาวสยาม, ได้ยินได้ฟังการต่างประเทศหนาหูเข้า จิตใจก็จะเบรียวไปเสียหมด. ถ้าตั้งตึกใหญ่ขึ้นหาครูมาสอนหนังสือแลวิชาการศึกษาต่าง ๆ ขึ้น ดังว่าแล้ว, ครูนั้นก็เลยจะไม่สอนแต่หนังสือแลวิชาอย่างเดียว, ก็คงจะสอนทางศาสนาที่ครูนับ ถือนั้นด้วย. เด็กนั้นโตใหญ่ขึ้น, ก็คงจะถือลัทธิต่างๆ, จากพุทธศาสนาไป. ครั้นการนานไป ช่างน่าคนทีนับถือพุทธศาสนาก็จะหมดเร็วไป.”¹¹⁸

แม้จะมีหลักฐานว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหนึ่งในกลุ่มผู้อ่านที่ชอบเขียนมาตอบโต้กับบรรดาลัยเสมอ¹¹⁹ แต่เราก็ยังไม่รู้แน่ชัดว่าผู้เขียนบทความดังกล่าวเป็นใคร กระนั้นข้อความข้างต้นก็น่าจะสรุปสิ่งที่ผู้ปกครองอยากจะทำ หรือแก้ต่างให้กับตนเองได้ ขณะที่กลุ่มผู้ปกครองส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับบุตรหลาน ญาติมิตรบริวารอย่างกว้างขวาง และเต็มທີ່ถึงขั้นจ้างผู้สอนจากต่างประเทศ หรือส่งไปเรียนต่างประเทศเลย แต่ถ้าจะให้ส่งเสริมเรื่อง ภาษาและวิทยาการตะวันตกแก่ “ชาวเมืองไทย” ทั้งหมดนั้นเป็นไปได้ เพราะภาษาและ วิทยาการดังกล่าวมักจะมาพร้อมกับ “ความเป็นตะวันตก” ที่ไม่เหมาะกับสยามในหลายประการ อย่างคริสต์ศาสนาเป็นข้อแรก ซึ่งถ้าผู้เรียน “ได้ยินได้ฟังการต่างประเทศหนาหูเข้า จิตใจก็จะ เบรียวไปเสียหมด” การจำกัดการเข้าถึงความรู้และวิทยาการตะวันตกแต่เฉพาะชนชั้นนำที่รู้จัก แยกแยะถูกผิดดีชั่วเป็นอย่างดีแล้ว¹²⁰ จึงเป็นสิ่งที่ถูกที่ควร

กระนั้นถ้าเราพิจารณากลับไปทีสภาวะเศรษฐกิจการเมืองในประเทศ รวมถึงการพัฒนาให้ ทันสมัยซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนี้ เราก็จะเข้าใจได้ว่าทำไมการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในวง กว้างจึงยังไม่ได้เกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นไม่ได้ ประการแรกขณะที่การสร้างกำลังคนที่มีความรู้ ที่ได้รับการ ศึกษาเป็นสิ่งจำเป็นต่อการพัฒนาประเทศให้เจริญ แต่กระบวนการดังกล่าวก็ต้องอาศัยการ ลงทุนทั้งเงินและเวลา โดยเฉพาะประการหลังซึ่งไม่สามารถให้ผลตอบแทนได้ทันที เห็นได้จากผู้

¹¹⁸ หนังสือจดหมายเหตุ The Bangkok Recorder 1 (October 19, 1865): 140-141.

¹¹⁹ ทวีศักดิ์ เผือกสม, “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411,” หน้า 141.

¹²⁰ เช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ผู้แต่ง หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ที่ใช้ตรรกะของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ วิเคราะห์ด้านที่ไม่เป็นเหตุเป็นผลทั้งของพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนา แต่ถึงอย่างไรเสียท่านก็เห็นว่าสังฆกรรมพุทธ ศาสนาที่สกัดสิ่งแปลกปลอมเหลือแต่ความเป็น “พุทธแท้” นั้นสูงส่งกว่าคริสต์ศาสนาของตะวันตก ดู เจ้าพระยา ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสสภา, 2514).

ได้รับการศึกษาในสมัยนี้จำนวนมากกว่าจะผลิดอกให้ผลเป็นกำลังแก่ราชการได้ก็ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 เป็นอย่างน้อย รัฐจึงแก้ปัญหาด้วยการหาผู้รู้สำเร็จรูป คือชาวต่างประเทศมาช่วยราชการในหน้าที่ต่างๆ แทน ดังที่มีผู้กล่าวว่ารัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าจ้างชาวต่างประเทศ ทั้งที่อยู่ในสยามและนอกสยาม เช่น มิชชันนารีอเมริกันในกลุ่มแรก และข้าราชการอังกฤษที่อินเดียในกลุ่มหลัง เป็นต้น กว่า 84 คน¹²¹ การใช้ผู้รู้ชาวต่างประเทศทำราชการแทนชาวสยาม จะเป็นวิธีปฏิบัติที่สืบต่อมาอีกนาน และเพิ่มปริมาณขึ้นมากในสมัยรัชกาลที่ 5 และจะเริ่มลดจำนวนลงในรัชกาลที่ 6 เมื่อการจัดการศึกษาของไทยที่มีประสิทธิภาพมากขึ้นเริ่มผลิตคนทดแทนได้ทันใช้แล้ว

ประการต่อมา การที่รัฐเลือกปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยอย่างจำกัดเฉพาะการต่างประเทศ ซึ่งต้องอาศัยผู้รู้ภาษาตะวันตกมากขึ้น เช่น ให้ทำหน้าที่ล่าม หรือการสาธารณสุขไปโรคแต่บางอย่าง เช่น ขุดคลองเพื่อการคมนาคมขนส่งสินค้า หรือริเริ่มการทำถนน รวมไปถึงการฝึกหัดตามแบบตะวันตก แต่การปฏิรูปเหล่านี้ก็ใช้กำลังคนจำกัดมาก ซึ่งสามารถใช้ชาวต่างประเทศทดแทนได้ดังกล่าวแล้วข้างต้น ที่น่าสนใจก็คือ ผู้ปกครองสยามเลือกจะจำกัดการปฏิรูปด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าทางรถไฟ หรือสายโทรเลขยังไม่ใช้สิ่งจำเป็นสำหรับสยาม¹²²

ประการสุดท้าย ซึ่งอาจสำคัญที่สุด นั่นคือ รูปแบบรัฐสยามยังเป็นแบบเดิมคือรัฐศักดินาที่อำนาจการควบคุมกำลังคน และการจัดเก็บรายได้กระจายให้กับกษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ทรัพยากรที่กระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ทำให้การจัดการของรัฐ หรือที่ถูกต้องคือของผู้ปกครองกลุ่มต่างๆ กระจัดกระจายตามไปด้วยเช่นกัน อย่างที่กล่าวไปแล้วว่าธรรมเนียมการเล่าเรียนของชนชั้นนำจะมีส่วนวิชาเฉพาะที่สืบความรู้และอาชีพตามวงศ์ตระกูล คือวิชาของนักปกครอง และการทำราชการต่างๆ ซึ่งส่วนนี้จะเป็นความรับผิดชอบของแต่ละตระกูลที่จะเลี้ยงดู สั่งสอนให้ความรู้แก่บุตรหลานและคนในความปกครองตามแต่กำลังหรือทรัพยากรที่มี และดังได้กล่าวไปแล้วเช่นกันว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 อำนาจในการควบคุมรายได้ที่สำคัญที่สุด คือการได้กำกับการเก็บภาษี ซึ่งจะมีอำนาจตั้งแต่ขั้นตอนการประมูลให้สิทธิ์เจ้าภาษีนายอากร ไปผูกขาดการเก็บภาษี ทั้งรับบัญชีส่งเข้าท้องพระคลัง ซึ่งก่อนจะถึงขั้นตอนนี้ เจ้านายหรือขุนนางที่กำกับภาษี มีสิทธิ์ใช้เงินที่จัดเก็บได้

¹²¹ Walter F. Vella, *The Impact of the West on Government in Thailand* (Berkeley: University of California Press, 1955), p. 334.

¹²² เสาวถีนีย์ ฉัตรแก้ว, “การนำเสนอวัฒนธรรมของชาติตะวันตกในหนังสือพิมพ์ของมิชชันนารีระหว่างสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาวารสารสนเทศ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 148.

ในงานราชการตามกรมกองของตนก่อนมอบให้ท้องพระคลัง ทั้งยังได้ “สืบลด” หรือ 10 เปอร์เซ็นต์ของรายได้ที่ส่งเป็นส่วนแบ่งด้วย¹²³ อำนาจการกำกับภาษีที่กระจายอยู่กับเจ้านายและขุนนาง โดยเฉพาะตระกูลขุนนาง ส่งผลให้อำนาจทางเศรษฐกิจของกษัตริย์ ที่เลิกทำการค้าของรัฐผ่านกรมพระคลังสินค้าลดน้อยลงไปมาก แม้ได้มีการทำข้อตกลงกันว่าฝ่ายที่กำกับภาษีจะส่งเงิน 5 เปอร์เซ็นต์ของรายได้ที่จัดเก็บเข้า “พระคลังข้างที่” ซึ่งเป็นทรัพย์สินส่วนพระองค์ของกษัตริย์ แต่ในความเป็นจริงแทบไม่มีใครปฏิบัติตาม ดังนั้นนอกจากรายได้จากขุนนางท่านหนึ่งที่สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ได้รับตำแหน่ง¹²⁴ เงินภาษีที่ถึงมือกษัตริย์ก็มีแต่ในส่วนที่อยู่ในการกำกับโดยตรง คือภาษีในความดูแลของกรมพระคลังมหาสมบัติเท่านั้น¹²⁵ ฐานะทางเศรษฐกิจที่อ่อนแอของกษัตริย์ยังเห็นได้จากเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ใช้เงินพระคลังข้างที่ในงานพระบรมศพของพระองค์แทนเงินในท้องพระคลัง ส่งผลให้พระคลังข้างที่ต้องเป็นหนี้พระคลังหลวงประมาณ 10 ปีถึงใช้หนี้หมด¹²⁶ อำนาจรัฐโดยเฉพาะเรื่องทรัพยากรรายได้ที่กระจัดกระจายเช่นนี้ มีผลอย่างมากที่ทำให้การจัดการศึกษารวมศูนย์ที่รัฐให้การศึกษาวงกว้างยังไม่เกิดขึ้น ทั้งอาจไม่จำเป็นด้วยว่าขุนนางตระกูลใหญ่ที่ควบคุมทรัพยากรสำคัญ โดยเฉพาะตระกูลขุนนางก็ได้จัดการศึกษาสมัยใหม่ รวมถึงความรู้จำเป็นอย่างภาษาอังกฤษ แก่คนของตนเป็นอย่างดีแล้ว การจัดการศึกษาที่รวมศูนย์ยิ่งขึ้น จะเกิดขึ้นเมื่อกษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงพยายามจะสร้างรัฐรวมศูนย์ซึ่งใช้สร้างกลไกในการปกครอง คือระบบราชการสมัยใหม่ที่ต้องได้ข้าราชการที่มีความรู้สมัยใหม่รวมถึงภาษาอังกฤษด้วยในปริมาณที่มากกว่าที่เป็นมา

¹²³ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, pp. 33, 45-46.

¹²⁴ คือเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนาที่ส่งเงินให้มากกว่า 5 เปอร์เซ็นต์ คือให้ปีละ 2,000 ชั่งทุกปี ซึ่งเป็นครึ่งหนึ่งของรายได้ทั้งหมดที่พระคลังข้างที่ได้รับในแต่ละปี เมื่อเจ้าพระยาพลเทพถึงแก่กรรม เสนาบดีกรมนาคนใหม่ก็งดส่งเงินส่วนนี้ให้ ดู Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 33.

¹²⁵ Ibid., pp. 32-33.

¹²⁶ Ibid., pp. 33-34.

บทที่ 3

การเริ่มจัดการศึกษาเพื่อสร้างกำลังคน พ.ศ. 2411-2425

ตั้งแต่ทรงขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชหฤทัยให้สยามเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิ เพื่อแก้ปัญหาที่อำนาจกำกับควบคุมทรัพยากรตกในมือมุลนาย ทั้งเจ้านายและขุนนาง จนทำให้สถานะของสถาบันกษัตริย์ตกต่ำ อย่างไรก็ตามก็รัฐสมบูรณาญาสิทธิที่อำนาจรวมศูนย์ที่กษัตริย์ก็จำเป็นต้องมีระบบราชการสมัยใหม่เป็นกลไกทำงานแทนมุลนายเดิม ซึ่งต้องใช้ข้าราชการที่รู้หนังสืออ่านออกเขียนได้ จะได้มีหลักฐานในการเก็บเกี่ยวทรัพยากร และทำให้คำสั่งของกษัตริย์จากส่วนกลางลงไปถึงพื้นที่ห่างไกล¹ ผู้ทำหน้าที่บริหารราชการจำเป็นต้องมีความรู้ภาษาอังกฤษด้วย เพื่อให้เข้าใจ “การออฟฟิศฝรั่ง” หรือแนวทางบริหารจัดการของตะวันตกที่เป็นตัวแบบของระบบราชการไทย นอกจากนี้งานราชการบางส่วนก็ต้องใช้ผู้รู้ภาษาอังกฤษเข้าทำงาน เช่น การต่างประเทศ การศุลกากร การไปรษณีย์โทรเลข เป็นต้น² อย่างไรก็ตามก็ดีการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ รวมถึงการจัดการศึกษาทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษไม่สามารถสำเร็จสมบูรณ์ได้ทันที ส่วนหนึ่งมาจากการที่อำนาจรัฐและทรัพยากรยังกระจายตามมุลนายอยู่มาก ทำให้กษัตริย์ไม่มีอำนาจและกำลังทรัพย์พอจะจัดการทุกอย่างได้ทั้งหมดทันที ที่สำคัญคือการรวมศูนย์อำนาจของกษัตริย์ขัดแย้งกับผลประโยชน์ของมุลนาย จนนำไปสู่วิกฤตการณ์ทางการเมือง พ.ศ. 2417 ที่ทำให้ฝ่ายกษัตริย์ตัดสินใจชะลอการปฏิรูปออกไปก่อน และไม่เร่งรัดจัดการศึกษามากนัก

ข้อเสนอในบทนี้มีว่าแม้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในช่วงนี้มีส่วนคล้ายกับรัชกาลที่แล้วที่ผู้นำกลุ่มต่างๆ ต่างก็จัดการศึกษาเพื่อให้ได้คนมีความรู้เป็นกำลังในฝ่ายของตน ทั้งการจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะนั้นก็มีส่วนสร้างคนเป็นกำลังในพระองค์ โดยเฉพาะกลุ่มพระเจ้าน้องยาเธอ บุตรหลานของเจ้านาย และขุนนางใกล้ชิด แต่การปฏิรูปประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เป็นหนทางสู่การรวมศูนย์อำนาจ

¹ กุลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” ใน ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540), หน้า 1.

² Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, (London: RoutledgeCurzon, 2004), p. 68.

และการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิก็ทำให้การจัดการศึกษาที่เกิดขึ้นมีเป้าหมายเพื่อสร้างกำลังคน สำหรับงานราชการสมัยใหม่ต่างๆ ไปพร้อมกันด้วย อีกทั้งการที่กษัตริย์ต้องการเป็นตัวแทนชาติ และประชาชน ไม่ใช่เพียงหัวหน้ากลุ่มการเมืองหนึ่งเช่นที่ผ่านมา³ ก็ทำให้การจัดการศึกษาของพระองค์เป็นการจัดการจากส่วนกลางสู่คนวงกว้างทุกกลุ่มทุกฝ่าย ไม่จำกัดเฉพาะแก่พวกหมู่ของตน การจัดการศึกษาของรัฐอย่างแท้จริง รวมถึงการศึกษาภาษาอังกฤษจึงเริ่มต้นขึ้นในสมัยนี้ เนื้อหาในบทนี้ประกอบด้วย เหตุแห่งการจัดการศึกษา การตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง การส่งไปศึกษาต่างประเทศ โรงเรียนสวนนันทอุทยาน และกรณีโรงเรียนโทรเลข

3.1 เหตุแห่งการจัดการศึกษา: การสร้างกำลังในพระองค์และกำลังในราชการ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 พระองค์มีพระชนมพรรษา 15 พรรษา ทรงมีสถานะประหนึ่งผู้นำกลุ่มการเมืองหนึ่งเช่นเดียวกับพระราชบิดา การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระองค์ได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ผู้นำขุนนางที่ทรงอำนาจมากที่สุด ซึ่งจะเป็นผู้สำเร็จราชการ ได้ว่าราชการแทนก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงว่าราชการด้วยพระองค์เองใน พ.ศ. 2416 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังสนับสนุนให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้าสืบต่อจากพระราชบิดาที่สวรรคตในปลายรัชกาลก่อนเมื่อ พ.ศ. 2408 ไปพร้อมกันด้วย กลุ่มการเมืองสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 4 คือ กลุ่มของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงยังสืบทอดต่อมาในรัชกาลที่ 5 แต่กลุ่มที่เปลี่ยนผู้นำก็อาจทำให้อำนาจบารมีลดน้อยลง อีกทั้งผู้นำใหม่ทั้ง 2 คนยังเป็นผู้ที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีบทบาทสนับสนุนให้ดำรงตำแหน่ง สถานะของกลุ่มเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงดูเหนือกว่ากลุ่มของกษัตริย์และวังหน้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าถึงสถานะที่ตกต่ำดังกล่าวแก่พระราชโอรสในภายหลังว่า

³ Ibid., p. 41.

“ในเวลานั้น อายุพ่อเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่ โไลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา และต้องรักษาตัว รักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการ ถึงว่ามีผู้ที่ได้รับใคร่สนิสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลัง สามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดามารดาหรือที่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็กมี แต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองยังเป็นเด็กอายุเพียง เท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอ เท่าที่ทุลกระหม่อมทรงประพุดติมาแล้วได้”⁴

การที่กลุ่มการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสถานะตกต่ำ ขาด กำลังคนช่วยเหลือสนับสนุน สัมพันธ์อย่างยิ่งกับสถานะทางเศรษฐกิจ ดังกล่าวไปในบทที่แล้วว่า กษัตริย์รัชกาลก่อน คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้กำกับภาษีแต่ที่อยู่ในความ ดูแลของกรมพระคลังเท่านั้น ส่วนภาษีที่เจ้านายและขุนนางอื่นดูแลอยู่ก็มักหาทางหลีกเลี่ยงปิดบัง เป็นผลประโยชน์ส่วนตัว⁵ ทำให้เงินส่วนพระมหากษัตริย์ คือ เงินพระคลังข้างที่ และเงินส่วนกลาง คือ เงินในพระคลังหลวงร่อยหรอทั้งสองส่วน การใช้เงินพระคลังข้างที่ในงานพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้พระคลังข้างที่ที่ต้องเป็นหนี้พระคลังหลวงกว่า 10 ปี⁶ แต่สถานการณ์ด้านการเงินจะค่อยๆ ดีขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ สิทธิกำกับภาษีของกรมพระคลังสินค้าทั้งหมด พ.ศ. 2413 ภายหลังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง วงศาธิราชสนิท เจ้ากรมพระคลังสินค้าทรงแสดงความจำนงถวายคืนให้เมื่อสิ้นพระชนม์⁷ ภาษี ดังกล่าวที่สำคัญได้แก่ อากรหวยและบ่อนเบี้ย ภาษีสุรา ภาษีไม้สัก ซึ่งล้วนแต่ทำรายได้ให้มาก ใน ปีเดียวกันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้ง “ออดิตออฟฟิส” (audit office) ขึ้น เพื่อตรวจบัญชีภาษีในกำกับของพระองค์ ให้เงินเข้าคลังเต็มเม็ดเต็มหน่วย ซึ่งทำให้จัดเก็บรายได้

⁴ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต, เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. 2417-2477) (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สถาบันสยามศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2532), หน้า 104.

⁵ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, p. 33.

⁶ Ibid., pp. 33-34.

⁷ Ibid., p. 52.

ได้มากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ภาษีจากกรมพระคลังและกรมพระคลังสินค้าในกำกับของพระเจ้าอยู่หัว จะมีมูลค่าเกินครึ่งของรายรับจากภาษีทั้งหมด⁸

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เรื่องสิทธิกำกับภาษี แสวงหากลุ่มผู้สนับสนุนด้วย เช่น ทรงมอบหน้าที่กำกับภาษีบางอย่างให้ขุนนางนอกกลุ่มเพื่อซื้อใจ และขยายกลุ่มผู้สนับสนุน เช่น พระยาพิพิธโภคัยสุวรรณย์ (ทองคำ สุวรรณทัต) เจ้ากรมพระคลังมหาสมบัติ พระยาราชวราวุฒ (รอด กัลยาณมิตร) ปลัดทูลฉลองกรมมหาดไทย พระยาภาณุอมราชเสนา (กรับ บุญยรัตพันธุ์) อัครมหาเสนาบดีสังกัดวังหน้า⁹ การให้สิทธิกำกับควบคุมภาษีนี้ยังรวมถึงขุนนางตระกูลขุนนางบางคนด้วย เช่น พระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุญนาค) บุตรชายของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุญนาค) หรือ “สมเด็จพระยาองค์น้อย” แต่ไม่ได้กำกับภาษีใดมาก่อนเพราะเป็นคนละสายกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ที่เป็นบุตร “สมเด็จพระยาองค์ใหญ่” หรือ การให้อำนาจกำกับ “ภาษีเบ็ดเสร็จ” ซึ่งเป็นภาษีสินค้าออกเพื่อซื้อใจเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ทัม บุญนาค) เสนาบดีกรมท่าที่กำกับภาษีส่งออกข้าวอยู่แล้ว เพราะแม้ว่าเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นน้องชายต่างมารดาของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แต่ก็มีเรื่องกินแหนงแคลงใจกันอยู่ แม้อำนาจกำกับภาษีที่มอบให้จะไม่ใช้การดูแลเบ็ดเสร็จอย่างที่ผ่านมา เนื่องจากมี “ออดิตออฟฟิส” ตรวจสอบบัญชีเงินเข้าเงินออกอยู่แล้ว แต่ผู้ดูก็จะได้ส่วนแบ่งในอัตราร้อยละ 5¹⁰

การสร้างกลุ่มการเมืองที่สนับสนุนการรวมศูนย์อำนาจที่สำคัญ คือ การทรงตั้ง “คานซิลออฟสเตต” หรือสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน พ.ศ. 2417 จำนวน 12 คน ซึ่งหลายคนคือผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบอำนาจกำกับภาษีให้ดังกล่าวข้างต้น¹¹ สภา

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., pp. 53, 55; ปราณี่ ขวางกูร, “คดีพระปริชาลการ (พ.ศ. 2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 133. เชิงอรรถ.

¹⁰ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, pp. 49, 53, 55.

¹¹ ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน 12 คน ซึ่งทรงตั้งให้ “มียศบรรดาศักดิ์ควรนับว่าเป็นที่สองรองท่านเสนาบดี” ประกอบด้วยขุนนาง 4 คนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกสิทธิ์ดูแลภาษีให้ เว้นแต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกรมท่า ขุนนางที่เหลือ 8 คนถ้าไม่เป็นคนเก่าแก่หรือข้าหลวงเดิมของพระราชบิดา ก็เป็นผู้สนิทสนมใกล้ชิดหรือแสดงตัวว่ามีความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระยาราชสุภาวดี (เพ็ง เพ็ญกุล) เจ้ากรมพระสุรัสวดี, พระยาเกษมปณิกโกศล (โหมด อมาตยกุล) เจ้ากรมกระษาศปณิกสิทธิการ, พระยาเจริญราชไมตรี (ตาด อมาตยกุล) อธิบดีศาลต่างประเทศ, พระยาภาส

ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินมีหน้าที่ประชุมหารือ และออกพระราชบัญญัติที่ส่งเสริมการปฏิรูปต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริไว้ ที่สำคัญได้แก่การหาทางเพิ่มรายได้แผ่นดิน ดังที่พระองค์ทรงมอบหมายให้สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินพิจารณาเรื่องจัดระเบียบภาษีอากรเป็นอันดับแรก¹²

การร่วมมือกันระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินนำไปสู่การออกกฎหมายที่ให้การจัดเก็บรายได้รวมศูนย์ที่หน่วยงานที่ตั้งขึ้นใหม่ในกระทรวงพระคลัง คือหอรัษฎากรพิพัฒน์ ซึ่งมีวิธีกำกับดูแล จัดเก็บ รวมถึงตรวจสอบบัญชีอย่างละเอียด ไม่ให้ผู้กำกับดูแลภาษีเดิมเบียดบังเงินไปใช้ได้ อย่างไรก็ตามวิธีวิธีการใหม่นี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์คัดค้านเต็มที่ว่าทำไม่ได้จริง เช่น ภาษีฝิ่นที่ท่านดูแลอยู่ ซึ่งเป็นภาษีที่รัฐบาลจัดเก็บเองตั้งแต่ พ.ศ. 2413 ว่าใช้วิธีซื้อมาขายไป จะให้ทำบัญชีส่งเงินเข้าทุกเดือนนั้นไม่ได้ ไม่เช่นนั้นจะขอคืนภาษีที่ดูแลอยู่ ไม่ขอรับจัดการอีกต่อไป ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงยินยอมไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยว¹³ แต่ได้หันไปตรวจสอบบัญชีของกรมนาแทน ซึ่งพระยาอาหารบริรักษ์ (นุช) เสนาบดีกรมนา หลานสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ดูแล เพราะ “กรมนานั้นรู้ง่าย เข้าออกจากประเทศเท่าใด มีจำนวนชัดเจนอยู่ที่โรงภาษี ที่กินกันเสียในบ้านเมืองไม่คิด”¹⁴ การตรวจสอบพบว่าเฉพาะ พ.ศ. 2411-2413 กรมนาส่งเงินให้กรมพระคลังน้อยกว่าบัญชีถึง 6,775 ชั่ง อีกทั้งเสนาบดียังนำเงินไปใช้ส่วนตัวจำนวนมาก เช่น ยืมเงินค่านาไปค้าขายปีละ 200-300 ชั่ง เอาไปซื้อฝ้าย 2,000 ชั่ง ทั้งนำข้าวเปลือกในฉางหลวงไปก้านัลท่าน

กรวงศ์ (พร บุนนาค), พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (แย้ม บุนนาค) จางวางกรมพระตำรวจซ้าย พระยาไชยสุริยาธิบดี (จำเริญ บุรณศิริ) เจ้ากรมพระคลังในซ้าย พระยาราชโยธา (ทองอยู่ ภูมิรัตน์) เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือในวัง ดู ปราณี ชวงกูร, “คดีพระปริชาลการ (พ.ศ. 2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 132-134.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

¹³ ชลธิชา บุนนาค, “การเลื่อมอำนาจทางการเมืองของขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2416-2435: ศึกษากรณีขุนนางตระกูลบุนนาค,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), หน้า 163-165.

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร: ไสภณพิพรรฒธนากร, 2472), หน้า 227.

ผู้หญิงพัน ภรรยาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ปีละ 70-90 เกวียน และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ปีละ 70-90 เกวียน¹⁵ ที่สำคัญพระยาอาหารบริรักษ์เป็นผู้ดูแลการต้มผืนขายและเก็บเงินภาษีร้อยชักสามให้กับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ทำให้การชำระหนี้หลวงครั้งนีกระทบถึงสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์¹⁶ สุดท้ายเมื่อพระยาอาหารบริรักษ์และพวกอีก 2 คน ต้องโทษและถูกถอดจากตำแหน่ง สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลขอพระราชทานอภัยโทษ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกโทษจำคุกให้ แต่ไม่ให้กลับมารับราชการอีก¹⁷

การปฏิรูประบบการจัดเก็บรายได้ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเป็นต้นเหตุของความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในปีเดียวกัน คือ พ.ศ. 2417 เนื่องจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงเกรงว่ารายได้ของพระองค์ที่มาจากกรควบคุมกำลังคนจะลดลงอย่างไรก็ดีกุลลดา เกษบุญชู มีดีเสนอว่าสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้ได้รับผลกระทบจากการปฏิรูปก่อนหน้านี้นี้มีบทบาทสำคัญในการจุดชนวนความขัดแย้ง เพื่อเป็นช่องทางให้ได้แสดงบทบาทผู้ไกลเกลี่ย และจะได้เสนอเงื่อนไขให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยุติการปฏิรูป แม้นที่สุดในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยุติความขัดแย้งกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ และลดกำลังทหารและกำลังอาวุธของฝ่ายวังหน้า โดยมีเซอร์แอนดรูว์ คลาร์ก (Sir Andrew Clarke) ผู้ว่าการเมืองสิงคโปร์ ช่วยเจรจาไกลเกลี่ย แต่พระองค์ก็ทรงเล็งจะปฏิรูปอย่างจำกัดมากขึ้น เฉพาะส่วนที่ไม่ขัดแย้งหรือกระทบกับผลประโยชน์ของกลุ่มอื่นๆ เช่น ด้านการศึกษา การป้องกันประเทศ และการคมนาคม¹⁸

ที่น่าสนใจก็คือการจัดการศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้จัดขึ้นในสมัยนี้ทั้งการเล่าเรียนภาษาไทยและภาษาอังกฤษจะเป็นการตอบสนองและเกี่ยวข้องกับสถานการณ์การเมืองขณะนั้นอย่างยิ่ง กำลังสนับสนุนที่พระองค์ทรงมีและกำลังในการทำราชการอย่างใหม่ในช่วงนั้น เช่น ที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน โดยมากเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาอย่างเก่าและไม่รู้ภาษาอังกฤษแม้เป็นผู้จงรักภักดีก็จะมีบทบาทในทางราชการจำกัด ส่วนผู้ได้รับ

¹⁵ ชลธิชา บุญนาค, “การล้อมอำนาจทางการเมืองของขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2416-2435: ศึกษากรณีขุนนางตระกูลบุญนาค,” หน้า 166-167.

¹⁶ ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปริชาทการ (พ.ศ. 2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย,” หน้า 159.

¹⁷ ชลธิชา บุญนาค, “การล้อมอำนาจทางการเมืองของขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2416-2435: ศึกษากรณีขุนนางตระกูลบุญนาค,” หน้า 168-169.

¹⁸ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism*, pp. 60-65.

การศึกษาสมัยใหม่ก็จะมีบทบาทสำคัญในงานหลายอย่าง เช่น พระยาภษาปณิกโกศลที่คบหากับชาวตะวันตก และเรียนรู้วิชาต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3 และเป็นเจ้ากรมกระษาศปณิกสิทธิการดูแลการผลิตเงินตราตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 พระยาภษาปณิกโกศลแสดงตัวสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้เป็นหัวหน้าผู้พิจารณาความคดีพระยาอาหารบริรักษ์ที่ต้องใช้วิธีตรวจสอบบัญชีดังกล่าวแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตามพระยาภษาปณิกโกศลและบุตรชายอีก 2 คนต้องโทษจำขัง และถูกถอดจากบรรดาศักดิ์ใน พ.ศ. 2422 ในข้อหาสมรู้ร่วมคิดกับบุตรชาย คือพระปรีชาภการ ที่ต้องโทษประหารชีวิตข้อหาขอยกเงินจากการทำบ่อทองของหลวง¹⁹

ผู้เป็นกำลังสำคัญอีกคนคือพระยาภษกรวงศ์ (พร บุนนาค) แม้พระยาภษกรวงศ์จะเป็นน้องชายต่างมารดาที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ส่งไปเรียนอังกฤษอยู่ 3 ปีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่เมื่อกลับมาพระยาภษกรวงศ์มีบทบาทสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างแข็งขันตลอดมา และได้เป็นราชเลขาธิการในพระองค์ ความเป็นผู้ใกล้ชิดที่รู้ภาษาอังกฤษทำให้เมื่อต้องการค้นหาแบบแผนของต่างประเทศ ท่านจึงเป็นเหมือน “ผู้ที่ถือลูกกุญแจตู้ตำราต่างประเทศในสมัยนั้นแต่ผู้เดียว”²⁰ ใน พ.ศ. 2412 พระยาภษกรวงศ์ได้แปลกฎหมายฝรั่งเศสที่กล่าวถึงสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) และกรมชำระบัญชี (Audit Office) และใน พ.ศ. 2415 ได้ร่วมกับนายเฮนรี อาลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) ที่ปรึกษาชาวอังกฤษที่มีบทบาทสำคัญอีกผู้หนึ่งแปลกฎหมายอังกฤษที่มีเรื่องของสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) ซึ่งในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตั้งหน่วยงานทั้งสามขึ้นโดยทรงดัดแปลงให้เหมาะสมกับความต้องการ²¹

ขณะที่ช่วงต้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงต้องอาศัยผู้ศึกษาความรู้สมัยใหม่และภาษาอังกฤษตั้งแต่รัชกาลก่อน ให้ช่วยเป็นกำลังในพระองค์ และกำลังในราชการ แต่พร้อมกันนั้นก็ได้ทรงริเริ่มจัดการศึกษาไปพร้อมกันด้วย ได้แก่ การตั้งโรงเรียน

¹⁹ ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปรีชาภการ (พ.ศ. 2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย,” หน้า 153-160, 174-179.

²⁰ เจ้าพระยาภษกรวงศ์, คำกลอนของเจ้าพระยาภษกรวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า ง.

²¹ ปราณี ขวางกูร, “คดีพระปรีชาภการ (พ.ศ. 2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย,” หน้า 131 เชิงอรรถ.

ภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง การส่งไปศึกษาต่างประเทศ โรงเรียนสวนนันทอุทยาน และ
กรณีโรงเรียนโทรเลข ดังจะกล่าวต่อไป

3.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง

พระราชดำริที่จะจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับบุตรในราชตระกูลและบุตรข้าราชการ
เกิดขึ้นภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากสิงคโปร์²² แต่ยังหาครู
ไม่ได้ ต่อเมื่อได้ครูชาวอังกฤษ คือ มิสเตอร์ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน (Francis George
Patterson) ที่เผชิญเข้ามาเยี่ยมญาติที่เป็นผู้บังคับการพลตระเวนในเมืองไทย โรงเรียน
ภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวังจึงได้ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2415 โดยจัดการสอนให้กับเจ้านายใน
ตอนเช้า และนักเรียนนายร้อยในกรมทหารมหาดเล็กในตอนบ่าย²³ โดยอยู่ในสังกัดกรมมหาดเล็ก
ครูผู้สอนต้องแต่งเครื่องยศทหารมหาดเล็กด้วย²⁴

การจัดให้มีทหารมหาดเล็กขึ้นใน พ.ศ. 2413 ถือเป็นก้าวแรกของการจัดหาคคนที่จะเป็น
กำลังในราชการ โดยอาศัยวิธีการในแบบเก่าคือการถวายตัวเข้ามาเป็นมหาดเล็กหลวงผสมกับการ
จัดทหารประจำกองอย่างตะวันตก การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับเป็นพระ
ราชครูจัดการและทรงบังคับบัญชากองทหารนี้ด้วยพระองค์เองทำให้เห็นว่าเป็นพระราชนิยม อีกทั้ง
ทั้งอาวุธยุทธภัณฑ์ที่มีให้พร้อม การกินอยู่บริบูรณ์ ทั้งยังได้รับพระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยง
ในอัตราที่สูงกว่ากรมทหารอื่นทั้งปวง²⁵ ก็ทำให้การทหารมหาดเล็กเป็นเรื่องที่มีหน้ามีตา พระบรม
วงศานุวงศ์ ข้าราชการใหญ่่อยจึงยินดีส่งบุตรหลานมาถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็ก ดังปรากฏว่า
ในปี พ.ศ. 2414 สามารถจัดทหารมหาดเล็กได้ถึง 6 กองร้อย กองร้อยละ 88 คน โดยมีบุตรหลาน
ของขุนนางสำคัญสมัครเข้ามาเป็นจำนวนมาก²⁶ กรมทหารมหาดเล็กจึงเป็นกำลังคนรุ่นใหม่กลุ่ม

²² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546),
หน้า 167.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

²⁴ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ตำนานกรมทหารบกฉบับที่ 1 มหาดเล็กรักษา
พระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2496), หน้า 9.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3-6, 8.

²⁶ ผู้ที่ได้เป็นผู้บังคับกองร้อยในคราวแรกได้แก่ นายทั้ย บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม
บุญนาคน) นายบุศย์ บุตรเจ้าพระยาภูธรราชภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์) นายเจ๊ก บุตรพระยาเพชรพิไสย (เงิน จารุจินดา)

แรกที่ได้รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่โปรดเกล้าฯ ให้ขนานนามว่า “กรมมหารพหาดเล็กราชวัลลภรักษาพระองค์” โดยคำว่า “ราชวัลลภ” แปลว่า “ที่รักษานิหคุ่นเคยของพระราชอา”²⁷ นอกจากกรมมหารพหาดเล็กจะเป็นกำลังทางทหารในพระองค์แล้ว ยังถือเป็นเครื่องสานความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการใหญ่น้อยที่นำบุตรหลานมาถวายตัว เฉกเช่นเดียวกับถวายบุตรสาว หรือหลานสาวให้เป็น “นางใน” ในราชสำนักฝ่ายใน²⁸

การตั้งโรงเรียนหนังสือไทยในพระบรมมหาราชวังมีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2413 เพื่อจัดการสอนหนังสือไทยให้กับมหารพหาดเล็กอายุเยาว์²⁹ ก่อนจะมีพระบรมราชโองการ “ประกาศเรื่องโรงเรียน” พ.ศ. 2414 ชักชวนให้ข้าราชการนำบุตรหลานที่ยังไม่ได้ถวายตัวมาเข้าโรงเรียน “เพื่อจะให้รู้หนังสือ รู้จักคิดเลขและขนบธรรมเนียมราชการให้ชัดเจนจะได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป”³⁰ นอกจากการจัดการสอนหนังสือไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชดำริให้จัดการศึกษาภาษาอังกฤษขึ้นด้วย แต่ยังคงติดขัดที่ตัวผู้สอน ด้วยทรงเห็นว่ามิชชันนารีที่สอนภาษาอังกฤษให้กับคนไทยในเวลานั้น มักชักชวนให้ผู้เรียนเข้ารับศาสนาคริสต์³¹ ซึ่งไม่ทรงปรารถนาให้เป็นเช่นนั้น การจึงยังติดขัดอยู่จนในปี พ.ศ. 2415 มิสเตอร์ฟรานซิส จอร์จ แพตเตอร์สัน ครูชาวอังกฤษได้เข้ามาเยี่ยมหน้าชาย คือ หลวงรัถยาภิบาลบัญชา (กัปตันเอม) ที่เมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ว่าจ้างไว้เป็นครู และให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษ คู่กับโรงเรียนไทยที่มีอยู่เดิม โดยให้จัดสอนทั้งเจ้านาย และมหารพหาดเล็ก แม้ว่าในช่วงแรกจะมีผู้เรียนมากกรวมราว 50 คน แต่ต่อมาก็หยุดเรียนกันเสียมาก เจ้านายที่อายุมากหน่อยก็ออกไปทำราชการ เช่นเดียวกับหม่อมเจ้าที่ออกไปทำงาน ที่ชั้นรองลงมา ก็ถึงเวลาผนวชเป็น

นายตัน บุตรพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ อัมภานนท์) นายเจิม บุตรพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) ดู สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ตำนานกรมทหารบกฉบับที่ 1 มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 7.

²⁷ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ตำนานกรมทหารบกฉบับที่ 1 มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 8.

²⁸ ดูความเชื่อมโยงระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายใน ใน พรศิริ บุรณเขตต์, นางใน : สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร. 5 (กรุงเทพฯ: สุวนบุ๊คส์, 2552).

²⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 153-154.

³⁰ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม (พระนคร: ม.ป.ท., 2463), หน้า 3.

³¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 167.

สามเณร ส่วนทหารมหาดเล็กก็ต้องเรียนวิชาอื่นมากจึงมาเรียนภาษาอังกฤษน้อยลง ปีถัดมาจึงมีนักเรียนเหลือไม่ถึงครึ่งและยังลดลงเรื่อยๆ ข้าไม่มีนักเรียนใหม่มาเพิ่มเติม ปีสุดท้ายมีนักเรียนยังที่รักเรียนอยู่ 5 พระองค์ จึงย้ายที่เรียนไปยังหอนิเทศวิทยา ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ จนครบกำหนดสัญญา 3 ปี ครูจึงได้ลากลับไป³² การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษที่รัฐจัดให้ในประเทศในช่วงแรกจึงยุติลงในครานั้น

การสอนเมื่อแรกนั้นผู้สอนยังพูดภาษาไทยไม่ได้ ผู้เรียนก็พูดภาษาอังกฤษไม่เป็น มีแต่พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร เจ้านายชั้นใหญ่ที่เคยทรงทันเรียนภาษาอังกฤษกับมิสซิสเลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) ในรัชกาลที่ 4 พอทำหน้าที่ล่ามแปลคำง่าย ๆ ได้บ้าง คำศัพท์ที่เกินความรู้ของพระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร ก็ใช้พจนานุกรมที่เรียกว่าหนังสืออภิธานศัพท์เข้าช่วย ผู้สอนใช้หนังสืออภิธานศัพท์ฉบับของ ดร.แมคฟาร์แลนด์ (Samuel Gamble McFarland) ที่แปลศัพท์ภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย โดยชี้ให้นักเรียนดูความหมายในภาษาไทย ส่วนผู้เรียนใช้หนังสือศัพท์จะนะระภาษาไทย ของสังฆราชปัลเลอกัวส์ (Jean-Baptiste Pallegoix) ที่แปลคำภาษาไทยเป็นคำศัพท์ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และภาษาละติน ภายหลังต่างฝ่ายต่างรู้ภาษาของกันและกันมากขึ้น การใช้หนังสืออภิธานศัพท์ช่วยในการสื่อสารระหว่างกันก็ลดน้อยลงไป³³

ส่วนเนื้อหาและวิธีการสอนนั้น ผู้สอนสอนทั้งภาษาและเนื้อหาวิชา โดยใช้หนังสือและแผนที่ฝรั่งเป็นพื้น วิชาเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ ทั้งได้สอนให้รู้ถึงความเป็นไปในต่างประเทศ และสถานการณ์บ้านเมือง เช่น เหตุการณ์ที่เยอรมนีทำสงครามชนะฝรั่งเศส หรือการเปลี่ยนระบบการปกครองของฝรั่งเศสจากราชธิปไตยเป็นประชาธิปไตย พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามณฑุชยานาคมานพซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ได้ทรงเล่าเรียนกับครุฑท่านนี้ เห็นว่าวิธีการดังกล่าวซึ่งไม่เพียงแต่ให้หัดแปลความ แต่ให้หัดพูดหัดอ่านนะให้เข้าใจความ เป็นประโยชน์ต่อพระองค์ท่านยิ่ง ทำให้ทรงใช้งานภาษาอังกฤษได้จริง คือ “เขียนหนังสือแลแต่งหนังสือเปน” เช่น มีพระหัตถเลขาระหว่างกันเป็นภาษาอังกฤษ ในเรื่องของการเรียนโดยใช้หนังสือภาษาอังกฤษนั้นพระองค์ทรงเห็นว่า “ดีกว่าเรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง” เพราะ “ได้รู้นิสัยฝรั่งจากหนังสือเรียน...เปนการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องจะได้ไปเรียนที่เมืองฝรั่ง” การเรียนรู้จากหนังสือที่ใช้เรียนและการสอนของครุฑชาว

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 172-173.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175-176.

ต่างประเทศที่ให้ความรู้ “การบ้านเมือง” หรือความเป็นไปในต่างประเทศก็ทำให้พระองค์ “กระหยิ่มใจว่าเราได้ความรู้ดีกว่านักเรียนชั้นหลังที่เรียนเฉพาะในเมืองไทยที่เราได้เคยพบ”³⁴

การจัดหาครูชาวต่างประเทศเข้ามาสอนภาษาอังกฤษเจ้านายและข้าราชการผู้เยาว์นี้ ในแง่หนึ่งก็เป็นการสืบต่อประเพณีการจัดหาครูเข้ามาสอนพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ และเจ้านายฝ่ายในที่เคยเกิดขึ้นในรัชกาลก่อน แต่อย่างไรก็ดีถ้าดูจากบริบทแวดล้อมแล้วจะมีความต่างอย่างสำคัญอยู่ ประการแรก ขณะที่การจัดการศึกษาที่เคยเกิดขึ้นในรัชกาลก่อนทั้งสองครั้ง จัดการสอนโดยครูสตรีและเผื่อแผ่การสอนไปถึงพระเจ้าลูกเธอที่เป็นพระธิดา และเจ้าจอมทั้งหลาย การจัดการศึกษาครั้งนี้จัดสอนโดยครูผู้ชายและจัดขึ้นในตึกที่ทำการกรมมหาดเล็ก ผู้เรียนจึงล้วนเป็นผู้ชายที่กำลังทำราชการอยู่ หรือเด็กชายที่ภายหลังจะได้ทำราชการต่อไป ประการที่สอง การจัดการศึกษาในรัชกาลก่อนทั้งสองครั้งจัดให้แต่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งโดยมากคือ “ภรรยาและบุตรธิดา” ของกษัตริย์ แต่การจัดการศึกษาครั้งนี้ขยายฐานผู้เรียนจากพระบรมวงศานุวงศ์สู่ข้าราชการผู้เยาว์ในกรมมหาดเล็กด้วย จากเหตุสองประการข้างต้นจึงทำให้เห็นถึงความแตกต่างของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในรัชสมัยนี้ได้ชัดเจน ว่าเป็นการจัดการเพื่อสร้างข้าราชการที่มีความรู้ภาษาอังกฤษ ซึ่งจะเห็นได้ชัดเมื่อนำไปเชื่อมโยงกับการจัดการศึกษาอีกทางหนึ่ง คือการส่งไปศึกษาต่างประเทศดังจะกล่าวถึงต่อไป และแม้ว่าการศึกษาที่จัดให้กับเจ้านายและมหาดเล็กดูจะไม่ประสบผลสำเร็จนักถ้าดูจากสัดส่วนของนักเรียนที่เหลือน้อยที่สุดในปีสุดท้าย แต่นักเรียนจำนวนน้อยที่หลงเหลือนี้ก็เป็ผลผลิตที่มีคุณภาพและได้เป็นกำลังสำคัญในทางราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

3.3 จากสิงคโปร์สู่ยุโรป: การส่งไปศึกษาต่างประเทศ

การส่งนักเรียนไปศึกษาภาษาและความรู้ยังต่างประเทศเป็นวิธีการจัดการศึกษาที่ต้องใช้ทุนมาก แต่สะดวกกับทางฝ่ายผู้จัดมากที่สุด คือไม่ต้องวางระบบการศึกษาเอง เพราะอาศัยรากฐานที่มีขึ้นแล้วในต่างประเทศ ทั้งยังเป็นโอกาสอันดีที่จะได้ความรู้สมบูรณ์จากการถ่ายแบบมาจากประเทศที่เจริญแล้ว การจัดส่งนักเรียนไปศึกษาภาษาและความรู้ยังต่างประเทศจึงเป็นส่วนสำคัญหนึ่งของการจัดการศึกษาของไทยในระยะเริ่มแรกนี้ เห็นได้จากเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้แก่บุตรในราชตระกูลและบุตร

³⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า ([กรุงเทพฯ]: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467), หน้า 14-15.

ข้าราชการ หลังเสด็จกลับจากสิงคโปร์ต้นปี พ.ศ. 2414 แต่จัดไม่ได้เพราะยังหาครูไม่ได้ ก็ได้เลือกที่จะส่งให้ไปเรียนยังต่างประเทศทันที แต่สถานที่แรกที่ส่งนักเรียนไปเรียนคือที่สิงคโปร์ เกาะอาณานิคมของอังกฤษ ไม่ใช่ส่งไปเรียนที่ประเทศแม่แบบของความเจริญ คือ อังกฤษโดยตรง เรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่าได้กล่าวไว้ในหนังสือที่มีไปถึงพระยาอัครวงศทศรักษา (ตันกิมเจ็ง) กงสุลสยามในสิงคโปร์ ลงวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2414 ความว่า

“ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงพระราชดำริห์จะให้จัดเด็ก ๆ บุตรผู้ดี ให้ไปเรียนหนังสือแลวิชาต่างๆ ณ เมืองยุโรป เด็ก ๆ บุตรผู้ดีที่จัดได้นั้น ยังไม่รู้จักภาษาอังกฤษเลย ครั้นจะส่งออกไปเมืองยุโรปทีเดียวกลัวจะเป็นการลำบากกับพวกเด็กเหล่านั้นมากนัก จะฝากเด็กพวกนั้นออกมาให้ท่านส่งไว้ในโรงสกูลที่เมืองสิงคโปร์ ให้เรียนหนังสือแลหัดพูดภาษาอยู่ณเมืองสิงคโปร์สักปีหนึ่ง แต่ภอรู้ภาษาอังกฤษบ้างเล็กน้อยแล้วจึงจะส่งไปเมืองยุโรปทีเดียว”³⁵

การส่งไปเรียนยังดินแดนอาณานิคมของอังกฤษก่อน แทนที่จะไปประเทศเมืองแม่เลยจึงเปรียบเหมือนเพียงการเตรียมพร้อมวิชาขั้นต้นเท่านั้น ทั้งในด้านภาษาและความรู้ ซึ่งทางกงสุลเองก็เห็นด้วยว่าการศึกษาในสิงคโปร์ดีออกกว่าการไปเรียนที่เมืองแม่ โดยเฉพาะการเรียนภาษา แม้การศึกษาในเกาะหมาก (ปีนัง) ก็ยังน่าจะดีกว่า ดังมีจดหมายลงวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2414 ว่า

“ทรงพระราชดำริห์จะให้บุตรขุนนางออกไปเรียนหนังสือนั้น ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะรับเป็นธุระแต่ข้าพเจ้าคิดอยู่ว่า ถ้าจะมาก็ไปเมืองยุโรปทีเดียวเหนจะดีกว่า เพราะว่า จะเรียนหนังสือที่เมืองสิงคโปร์พูดภาษาอังกฤษก็ไม่รู้ชัด ด้วยที่เมืองสิงคโปร์ใช้ปนภาษามาหลายโดยมาก เมื่ออ่านหนังสือก็มักท่อยคำปนกัน หัดอ่านภาษาอังกฤษก็จะเข้าไป ซึ่งเจ้าคุณว่าจะให้เด็ก 10 คนไปอยู่เมืองเกาะหมากข้าพเจ้าเห็นดีแล้ว เคยได้ยินข่าวที่เมืองเกาะหมากมีสกูลดี ๆ”³⁶

³⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/171 มีไปว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะส่งเด็กออกไปเรียนหนังสือที่เมืองยุโรป

³⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/172 มีมาว่าด้วยส่งม้ากับเงินช่างทำรถเข้ามา 4 คน กับส่งบาญชีสิ่งของที่ซื้อในการซ่อมแซมรถ

แม้ว่ารัฐบาลสยามจะมีแผนการที่จะจัดส่งนักเรียนบางส่วนไปเรียนภาษาอังกฤษที่เกาะปีนังจริง แต่เกิดปัญหาการประสานงานกับทางกงสุลสยามในเมืองปีนังที่จัดการไม่ตรงตามประสงค์ของเสนาบดีกรมท่า ที่ต้องการจะส่งให้ไปเรียนที่โรงเรียน ไม่ใช่จัดหาเช่าตึกที่อยู่แล้วจ้างครูมาสอน³⁷ ทำยที่สุดแล้วรัฐบาลสยามจึงได้ส่งนักเรียนทั้งหมดไปศึกษาที่สิงคโปร์ที่โรงเรียนแรฟเฟิลส์อินสติติวท์ แม้จะสับสนมาด้วยว่ายังคงเจตนาธรรมเนียมเดิมที่อยากให้ไปศึกษาโดยตรงยังประเทศอังกฤษมากกว่าดังความในหนังสือลงวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2414 ว่า

“เด็ก 8 คนที่ให้ออกมาเรียนหนังสือณเมืองสิงคโปร์ คิดอยากจะให้ออกไปยุโรปโดยเร็ว แต่ไม่มีพวกพ้องที่เป็นชาวยุโรปที่จะกลับไป จึงต้องให้เด็กมาเรียนหนังสือแลเรียนภาษาอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ก่อน ถ้ามีชาวยุโรปที่เป็นพวกพ้องกลับไปบ้านเมืองก็จะได้ฝากเด็กพวกนี้ออกไปเรียนหนังสือที่เมืองยุโรปทีเดียว ถ้าพวกพ้องของท่านที่เมืองสิงคโปร์จะมีผู้ใดเป็นคนทีไว้ใจ ควรจะฝากเด็กออกไปได้จะกลับไปเมืองลอนดอนบ้าง ก็ขอให้ท่านมีหนังสือบอกมาให้ข้าพเจ้าทราบ ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยากจะส่งเด็กพวกนี้ออกไปเมืองลอนดอนทีเดียว”³⁸

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/35 มีมาว่าด้วยหนังสือจดหมายเหตุที่ว่าด้วยพระยาไชรบุรียี่ได้เป็นธุระในการรบที่เมืองถลาง มีไปว่าด้วยหม่อมเจ้าที่จะออกไปเรียนหนังสือ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/36 มีตอบมาว่าด้วยหม่อมเจ้าที่จะออกไปเรียนหนังสือ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/40 บัญชีเงินค่าซ่อมแซมตึกกับเด็กที่จะออกไปเรียนหนังสือ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/43 มีตอบไปว่าด้วยเงินค่าเช่าตึกที่จะรับเด็กออกไปเรียนหนังสือ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/44 มีตอบมาว่าด้วยเงินค่าเช่าตึกที่จะรับเด็ก; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/45 มีตอบไปด้วยเรื่องเงินค่าเช่าตึก

³⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/197 บัญชีสิ่งของที่ช่างทำรถส่งออกไป มีไปว่าด้วยส่งเด็กออกไปเรียนหนังสือที่เมืองสิงคโปร์

การส่งนักเรียนที่เป็นหม่อมเจ้า และหม่อมราชวงศ์รวม 20 คน³⁹ ไปศึกษาภาษาอังกฤษ และวิชาเบื้องต้นที่สิงคโปร์ครั้งนี้ กินระยะเวลาราว 1 ปี เมื่อนักเรียน 17 คนกลับมาเมืองไทยช่วงปิดภาคการศึกษา⁴⁰ แล้วก็ไม่ได้กลับไปอีกเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นเองที่เมืองไทย⁴¹ ตั้งแต่นั้นมาการส่งนักเรียนไปเรียนภาษาและความรู้ต่างประเทศของรัฐสยามก็มุ่งไปที่ประเทศในยุโรปโดยตรง โดยเฉพาะประเทศอังกฤษ และไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการส่งนักเรียนไปศึกษายังดินแดนอาณานิคมอย่างสิงคโปร์อย่างเป็นทางการจะลักษณะเช่นนี้อีก กระนั้นในหมู่นักเรียนที่ส่งไปศึกษาที่สิงคโปร์ ก็พบว่ามีความสำคัญของการศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาภาษาอังกฤษ และใช้โอกาสในครั้งนี้นำความรู้ทางภาษาดังกรณีของหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ และหม่อมราชวงศ์เทวหนึ่ง สิริวงศ์ ที่มีหนังสือมาถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เล่าว่าทางโรงเรียนจัดเวลาเรียนให้น้อยไป มีเรียนการเขียนหนึ่งชั่วโมงเรียนเลขครึ่งชั่วโมง “วันหนึ่งสอนไม่ถึงสิบคำ” ซ้ำเมื่อหมดชั่วโมงเรียนแล้วยังเก็บหนังสือคืนทำให้ไม่สามารถศึกษาต่อเพิ่มเติมด้วยตนเองได้ นักเรียนทั้งสองจึงอยากขอไปอยู่บ้านกงสุลช่วงหลังเลิกเรียน “จะได้พูดภาษาอังกฤษให้รู้โดยเร็ว” ซึ่งเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ ก็เห็นด้วยว่า “คิดชอบแล้ว” ทั้งได้มีจดหมายไปปรึกษาความเรื่องนี้กับพระยาอภัยภูวงศ์ฯ ทำให้นักเรียนทั้งสองได้ไปเรียนเพิ่มเติม

³⁹ ได้แก่ หม่อมเจ้าเปล่งในกรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา หม่อมเจ้าวัศมีในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท หม่อมเจ้าอเนก หม่อมเจ้าดำเกิง และหม่อมเจ้าโสภาสในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ หม่อมเจ้าทิชากร และหม่อมเจ้าชิตเชื้อในกรมหมื่นอมเรนทรพดินทร์ หม่อมเจ้าปาน และหม่อมเจ้าเพิ่มในกรมหมื่นภักดีภูมินทรภักดี หม่อมเจ้าพิศวงในกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ หม่อมเจ้ากฤษดิ์ในกรมขุนเจริญผลพูนสวัสดิ์ หม่อมเจ้าแจ็กและหม่อมเจ้ากรรเจียกในกรมหมื่นมหศวรศิววิลาส หม่อมเจ้าสง่างาม และหม่อมเจ้าปิยภักดีนาถในกรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ในกรมขุนราชสีหวิกรม หม่อมราชวงศ์เทวหนึ่ง สิริวงศ์ หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ และไม่ทราบชื่ออีก 2 คน ดู ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 67.

⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1233-1239 เล่ม 17/42 มีตอบไปว่าด้วยครุสอนหนังสือหยุดการสอนหนังสือ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1233-1239 เล่ม 17/47 มีตอบมาว่าด้วยเด็กที่ออกไปเรียนหนังสือได้มากับเรือรางวัลแล้ว; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1233-1239 เล่ม 17/49 มีมาว่าด้วยหม่อมเจ้าที่ออกไปเรียนหนังสือเข้ามากับข้าพเจ้ามาถึงเมืองสมุทรปราการแล้ว

⁴¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546),

หลังเลิกเรียนที่บ้านกรุงสุลร่วมกับบุตรของพระยาอภัยภูงคตฯ ทั้งยังได้รับอนุญาตจากทางโรงเรียนให้นำหนังสือกลับมาศึกษาที่บ้านได้⁴²

การส่งนักเรียนของรัฐไปเรียนภาษาและความรู้ใหม่ๆ ที่ประเทศอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้เกิดขึ้นสืบเนื่องต่อจากการส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสกับมิสเตอร์ริค ชาวต่างประเทศที่อยู่สิงคโปร์ที่ได้มาเข้าเฝ้าพระองค์ที่กรุงเทพฯ ว่าให้ปรึกษากับพระยาอภัยภูงคตฯ เลือเด็กนักเรียนไทยในสิงคโปร์ที่เห็นควรว่าจะไปเรียนที่อังกฤษได้สัก “2 คน 3 คน 4 คนตามแต่จะเลือกได้” ให้ส่งไปลอนดอนพร้อมกับนายโต บุตรของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) และเป็นหลานของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งกำลังจะกลับไปศึกษาต่อที่เมืองลอนดอน⁴³ ปรากฏว่ามิสเตอร์ริคและพระยาอภัยภูงคตฯ ได้ปรึกษารื้อหรือกับครูที่สอนนักเรียนไทย แล้วตกลงใจให้หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ชุมสาย หม่อมราชวงศ์เทวะหนึ่ง สิริวงค์ และหม่อมเจ้าเจ๊ก นพวงศ์ เป็นนักเรียนรุ่นแรกที่ส่งไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษ โดยเดินทางออกจากสิงคโปร์ไปพร้อมนายโตเมื่อวันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2414⁴⁴

⁴² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/220 มีมาว่าด้วยส่งบาญชีคำรักษาการละสี่เมืองเสด็จออกไป มีไปว่าด้วยเรื่องครุหัดทหาร หัดเตร ที่จะเข้ามา กับว่าด้วยหมอรักษาเด็ก; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/221 มีตอบไปว่าด้วยได้นำปลาถวายแล้ว มีไปถึงหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ว่าด้วยให้ซื้อหนังสือสำหรับตัวไว้คลเล่ม; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/224 มีมาว่าด้วยหม่อมเจ้าอยากจะมาอยู่ที่ตีกงสุลสยาม; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/229 มีมาว่าด้วยหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเทวาริราช ได้มาอยู่ที่ว่าการกงสุลแล้ว

⁴³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/242 มีไปว่านายโตบุตรท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์จะกลับออกไปเรียนหนังสือที่เมืองลอนดอนอีก

⁴⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/244 มีมาว่าด้วยส่งเครื่องมารถที่ส่งไปทำที่เมืองกะละกะตา มีมาว่าด้วยจะให้เด็กไปกับบุตรท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/249 มีไปว่าด้วยเด็กที่จะออกไปเรียนหนังสือกับนายโตมีไปว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามโปรดให้พระยาสมุทฯ กับหลวงสรยุทธนำดีไปลมาออกไปพระราชทานขุนนางที่ได้จัดการรับเสด็จเมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกไป; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/251 มีมาว่าด้วยได้ส่งเด็กออกไปกับนายโตสามคน มีมาว่าด้วยได้รับเงินค่าเครื่องม้าเทียมรถแล้ว

ขณะที่การส่งนักเรียนไปเรียนต่างประเทศ จะทำให้ผู้เรียนมีโอกาสได้ศึกษาวิชาความรู้สมัยใหม่มากมายมหาศาลจากตะวันตกที่ยังไม่มีการจัดสอนในเมืองไทย กระนั้นก็ดีไซ้ว่านักเรียนทุกคนจะประสบความสำเร็จทางการศึกษา ความคาดหวังเบื้องต้นที่สุดจากทางรัฐจึงเป็นความต้องการที่จะให้ผู้เรียนได้มีความรู้ความชำนาญในภาษาต่างประเทศ คือภาษาอังกฤษ หรือถ้าจะรู้ภาษาอื่นด้วยก็จะได้ดีมาก เพราะในขณะนั้นมีความเชื่อว่าการศึกษาภาษาอังกฤษรวมไปถึงความรู้สมัยใหม่ต่างๆ ในเมืองไทยยังผู้ไปเรียนมาจากต่างประเทศไม่ได้ เห็นได้จากกระแสพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังจากที่ได้ทรงจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในประเทศไทยมาร่วม 20 ปี ก็ยังทรงยอมรับว่าความสามารถทางภาษาของนักเรียนที่เรียนภาษาอังกฤษในประเทศ โดยเฉพาะด้านการพูดและการเขียน คงสู้ผู้ที่ได้ไปเรียนยังต่างประเทศไม่ได้ แต่ก็ทรงให้กำลังใจให้มีมานะพัฒนาทักษะด้านการอ่านและการแปลที่พอจะทำได้ ดังกระแสพระราชดำรัสกับนักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อวันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2433 ว่า “ถึงแม้ว่าผู้ที่เล่าเรียนในเมืองเราจะเป็นผู้พูดภาษาไม่สู้ชัดเจน เรียงหนังสือภาษาอังกฤษไม่สู้คล่องแคล่วก็อย่าท้อใจ รู้อ่านรู้แปลได้แล้ว พอที่จะได้รับประโยชน์เป็นอันมาก”⁴⁵ ความมุ่งหวังที่จะให้ผู้ได้ไปเรียนยังต่างประเทศได้มีความรู้ความสามารถทางภาษาเป็นความรู้เบื้องต้นเป็นอันดับแรกก่อน ยังปรากฏเป็นพระบรมราโชบายในครั้งที่ทรงส่งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ และนักเรียนไทยอีก 10 คน ไปศึกษาที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. 2424 ว่า

“การที่จะให้เรียนวิชานั้น ต้องจำเริญให้รู้ภาษาสำคัญสามภาษา คือ ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ถ้าไม่มีเวลาพอ ให้ได้ภาษาใด ภาษาหนึ่ง ให้รู้ดีอ่านเขียนแต่งได้อย่างหนึ่ง กับวิชาเลขอย่างต่ำที่สุด เพียง อลยิประ อย่างหนึ่ง ให้จงได้ทุกคน ถ้าคนไหนเห็นว่าจะเรียนรู้อาติ ในด้านต้นที่ว่ามานี้ ไม่ได้แล้วก็ให้บอกมาให้ทราบ ควรจะผ่อนผันให้เป็นคนใช้เขา ในที่วิชาเมื่อเป็นช่างอย่างราคาถูๆ ต่ำซ้ำได้เพียงใด ก็ให้ยกย้ายได้ อย่าให้เสียเงินเปล่าได้ เมื่อผู้ใดมีวิชาเบื้องต้นรู้ได้ดีแล้ว ผู้นั้นเห็นท่าทางจะถนัดทางวิชาทหารบก ทหารเรือ ทางราชการทูต ทางกฎหมายและวิชาหมอยา ฤาวิชาอย่างไร ที่จะเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดินได้ ก็ให้ผู้นั้นอุส่าห์เรียน ให้รู้ดี ให้รู้วิเสศ ในทางนั้นต่อไป”⁴⁶

⁴⁵ “กระแสพระราชดำรัส” ราชกิจจานุเบกษา 7 (13 เมษายน พ.ศ. 2433): 25.

⁴⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5, รล.3/1. “พระบรมราโชบายที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรปมีเมืองออสเตรีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เป็นต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ๗ 9 คำ ปีมเสงตรีศก14 1243 (ร.ศ. 100)

เช่นเดียวกับครั้งที่ส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอชุดแรกจำนวน 4 พระองค์ ไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษ พ.ศ. 2429 ก็ทรงมีพระบรมราชโองการพระราชทานแก่พระโอรสในความที่คล้ายกันว่า

“วิชาที่จะออกไปเรียนนั้น ก็คงต้องเรียนภาษาและหนังสือในสามภาษา คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ให้ได้แม่นยำชัดเจนคล่องแคล่ว จนถึงแต่งหนังสือได้สองภาษา เป็นอย่างน้อย เป็นวิชาหนังสืออย่างหนึ่ง กับวิชาเลขให้เรียนรู้คิดใช้ได้ในการต่างๆ อีกอย่างหนึ่งนี้เป็นต้น วิชาสองอย่างที่ว่าจำเป็นจะต้องเรียนให้รู้ให้ได้จริงๆ เป็นขั้นต้น แต่วิชาอื่นๆ ที่จะเรียนต่อไปให้เป็นวิชาชำนาญพิเศษในกิจการข้างวิชานั้น...จะต้องไว้เป็นคำสั่งต่อภายหลัง เมื่อรู้วิชาขั้นต้นพอสมควรแล้ว”⁴⁷

การส่งไปศึกษาต่างประเทศในยุคนี้ จึงเป็นการส่งให้ไปเรียน “ปริณิถินาภิเษกคุณ”⁴⁸ หรือวิชาขั้นต้นที่ยังจัดไม่ได้ หรือยังจัดได้ไม่ดีในเมืองไทย ที่สำคัญคือภาษาต่างประเทศซึ่งเป็นความรู้พื้นฐานสำหรับการศึกษาวิชาในขั้นสูงต่อไป ขณะที่มีการคาดหวังที่จะให้ผู้ไปเรียนยังต่างประเทศได้มีความรู้ “ภาษาสำคัญสามภาษา” คือ ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และ ภาษาเยอรมัน แต่การให้ความสำคัญกับการศึกษาภาษาอังกฤษมากเป็นพิเศษกว่าภาษาอื่นๆ ด้วยยอมรับว่าเป็นภาษาต่างประเทศหลักของไทย ก็ปรากฏความในพระราชหัตถเลขาและหนังสือราชการเสมอว่ามีพระราชประสงค์และความประสงค์ให้ผู้ส่งไปเรียนยังประเทศอื่นๆ ที่ไม่ใช่ อังกฤษ ให้ศึกษาภาษาอังกฤษให้ได้ดีด้วย รวมถึงครั้งที่เตรียมการส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไปศึกษาต่างประเทศรัสเซีย พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ผู้ดูแลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ขณะประทับอยู่ที่อังกฤษก็ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระราชมารดาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ว่า

⁴⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2428 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), หน้า 12-13.

⁴⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5, รล.3/1. “พระบรมราชโองการซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรปมีเมืองออสตรีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เปนต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ๗ 9 คำ ปีมเสงตรีศก 14 1243 (ร.ศ. 100)

“ในเรื่องภาษารัสเซีย ทูลกระหม่อมเกล้าอยู่ข้างเอาพระทัยใส่มาก อยู่ข้างจะละเลยภาษาอังกฤษเสียสักหน่อย แต่หมุดันๆ นี้ต้องปล่อยให้ทรงจับรัสเซียนอยู่เสียก่อน แล้วภายหลังจึงคิดอ่านทูลตักเตือนให้ยึดภาษาอังกฤษไว้ต่อไป ถ้ากวัดทั้ง 2 ทาง เมื่อรัสเซียนทางใหม่ยังไม่มั่นเช่นนี้จะทำให้ไหลไปได้”⁴⁹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงวิตกในเรื่องของพระราชโอรสที่ทรงส่งไปศึกษาที่ประเทศรัสเซียเช่นกัน “กลัวว่าภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาใช้อยู่ในเมืองเราจะเสื่อมทรามไป” แต่ด้วยเหตุว่าการส่งไปในครั้งนี้ “ออกเป็นราชการหน่อยๆ หนึ่ง” คือมีเหตุผลในทางพระราชไมตรีระหว่างพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองประเทศจึง “จำต้องให้ตั้งหน้าเด็ดเดี่ยวไปทางนั้น”⁵⁰ การศึกษาภาษาอังกฤษจึงมีความสำคัญแม้แต่ในหมู่นักเรียนที่ส่งไปเรียนในประเทศที่ไม่ได้ใช้ภาษาอังกฤษ

ประเด็นที่น่าสนใจอีกประการหนึ่ง ก็คือ ขณะที่การส่งนักเรียนไทยไปเรียนภาษาและวิชาความรู้สมัยใหม่ยังต่างประเทศ จะเกิดขึ้นอย่างเป็นกิจจะลักษณะตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลและเพิ่มจำนวนมากขึ้นๆ ตลอดรัชสมัย คำถามคือแล้วผู้ปกครองของสยามมีความหวาดวิตกห่วงเกรงว่าการเรียนภาษาและความรู้สมัยใหม่จากตะวันตกจะเป็นหนทางในการปลุกฝัง และกล่อมเกลาวัดชนธรรมและความคิดที่รัฐไม่ต้องประสงค์หรือไม่ เพราะในกรณีของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในไทย อย่างน้อยที่สุดรัฐสยามได้ต้องขอร้องเกี่ยววัฒนธรรมที่เป็นความเชื่อของตะวันตกที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง นั่นคือ คริสตศาสนาที่จะติดมากับการศึกษา โดยมีกรห้ามมิให้ครูที่จ้างมาสอนศาสนาให้แก่แก่นักเรียน ตั้งแต่แอนนา เลียวโนเวนส์ที่เข้ามาทำการสอนราชสำนักชั้นในในสมัยรัชกาลที่ 4 และการร้งเกียจครุ่มิขชันนารีว่าจะสอนศาสนา จนต้องร้อจ้างครูจากภายนอกคือฟรานซิส แพตเตอร์สันที่กล่าวถึงข้างต้น

จากหลักฐานพบว่าการส่งนักเรียนมาศึกษาโดยตรงที่ต่างประเทศนั้น รัฐสยามได้หวั่นไยไม่น้อยว่าผู้เรียนจะได้รับการปลุกฝัง บ่มเพาะวัฒนธรรมความคิดที่ไม่พึงประสงค์ ตั้งแต่ครั้งที่ส่งนักเรียนไปเรียนที่สิงคโปร์ ดังที่ทางโรงเรียนแรฟเฟิลส์อินสติติวท์มีหนังสือตอบมาว่าการศึกษาที่จะ

⁴⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลขอเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118 (พระนคร: ม.ป.ท., 2504), หน้า 213.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 228.

จัดให้ “ไม่ได้เกี่ยวข้องกับศาสนาสิ่งไร”⁵¹ และถ้าดูหลักฐานของการส่งนักเรียนมาศึกษายังประเทศตะวันตกแล้วจะพบว่ามีความห่วงกังวลหลายประการ ซึ่งน่าจะมาจากการส่งนักเรียนที่ยังเยาว์วัย ยังไม่บรรลุนิติภาวะให้ไปศึกษาในที่ที่วัฒนธรรมต่างกันมาก ซึ่งมีหลายอย่างไม่พึงประสงค์ ขัดห้ามหรือข้อแนะนำต่างๆ ที่ฝากฝังตัวเด็กโดยตรง หรือฝากผ่านผู้ปกครองที่ทำหน้าที่ดูแลนักเรียนที่นั่น น่าจะทำให้เห็นถึงความมุ่งหมายของรัฐสยามต่อการจัดการศึกษาที่ให้กับนักเรียนในต่างประเทศ ว่าอยากให้นักเรียนได้อะไร และปฏิเสธอะไรจากการที่ได้มาศึกษาต่างประเทศ และมาเล่าเรียนภาษาต่างประเทศ

ในเรื่องของความประพฤติเมื่อไปอาศัยอยู่ในต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาถึงผู้ดูแลพระราชโอรสที่ส่งไปชุดแรก พ.ศ. 2429 ว่ามีพระราชประสงค์ชัดเจนว่าไม่ต้องการให้พระราชโอรสติดสุรา แม้ทรงไม่ได้ห้ามขาดว่าไม่ให้ดื่มสุรา เพราะทราบอยู่ว่ายุโรปเป็นเมืองหนาว อาจต้องมีการดื่มสุรบ้าง “แต่ขอให้ป้องกันอย่าให้ติดเป็นคนชี่เมากลับมากได้” ดังเช่นนักเรียนไทยที่ไปต่างประเทศมาแต่ก่อนๆ นอกจากนั้นทรงขอให้ระวังด้วยว่าพระราชโอรสจะไม่ทรงใฝ่พระทัยกับเรื่องการเมืองในอังกฤษ เพราะ

“เรื่องโปลิตีกัลปาตีในเมืองอังกฤษนั้น คนที่ไปอยู่ในที่ใกล้ได้ยินได้ฟังมาก มักจะน้อยใจไปเป็นความคิดพวกใดพวกหนึ่ง ถึงว่าจะไม่ทำอะไรได้ในประเทศอังกฤษ แต่มักจะเอามาใช้ในบ้านเมืองของตัวเอง ซึ่งประเพณีบ้านเมืองทางราชการแปลกกันกับเมืองอังกฤษมาก ก็ยิ่งเป็นการร้ายหนักไป ทำให้ความคิดฟุ้งซ่านไปได้ต่างๆ ถ้าไปมีความเห็นเป็นอย่างที่เรียก เรดิคัล ตามที่ได้ยินได้ฟังมาแล้ว จะมาเป็นคนที่คิดขวางในเมืองไทยมาก ยิ่งเป็นเจ้าของนี่จะเป็นการตัดวาสนาของตัวเองคนเดียว ฉันไม่อยากจะถูกปล่อยใจตามไป จนถึงใจลงความเห็นว่าตัวมีความเห็นเหมือนพวกนั้น”⁵²

⁵¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ (กต.) จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/183 กอปีหนังสือครูโรงเรียนมาดามถึงพระยาอัศภูง

⁵² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล. 1/3 จำนวนปีระกาสัปดาห์ 1247 คำสั่งให้เฝ้าระวังผู้ที่ไปอยู่ไปเรียนต่างประเทศว่าจะรับความคิดทางการเมืองของตะวันตกที่ไม่พึงประสงค์นั้น Nigel Brailey เสนอน่าจะเป็นผลจากเหตุการณ์การถวายนาคกราบบังคมทูล ร.ศ. 103 ของเจ้านายและขุนนางที่ไปอยู่ต่างประเทศ ดู Two views of Siam on the eve of the Chakri reformation edited and introduced by Nigel Brailey (Arran, Scotland: Kiscadale Pub., 1989), pp. 18-19.

ที่น่าสนใจก็คือในส่วนของการศึกษา นั้น พระองค์ทรงเห็นว่าการเล่าเรียนไม่ได้นำมาแต่ผลดี แต่อาจพ่วงมาด้วยผลเสียที่ติดมากับการศึกษา อบรมบ่มเพาะ ประการแรกคือ เรื่องศาสนาที่แฝงมากับการเล่าเรียน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันในหลักการว่าจะต้องไม่ให้มีการสั่งสอนในเรื่องการศาสนา หรือชักจูงให้เข้ารับการศึกษาภาษาและความรู้ต่างประเทศ โดยเฉพาะในการศึกษาของพระราชโอรส ดังพระราชหัตถเลขา พ.ศ. 2429 ว่า

“ฉันไม่มีความปรารถนาฤๅความเต็มใจที่จะให้ลูกฉันถือศาสนาใดนอกจากพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาของต้นตระกูลแลศาสนาสำหรับบ้านเมือง เพราะฉันนั้นฉันมีความปรารถนาเป็นอันมากที่จะไม่ให้ครูสอนเด็กเหล่านี้ในเรื่องศาสนามุสลิมนั้น เพื่อจะแนะนำใจให้เชื่อถือแลทำตามเหตตาม ในข้อที่ผิดกับพระพุทธศาสนาตรงกันข้าม แต่เมื่อจะเรียนวิชาอื่น แต่หนังสือนั้นก็เกี่ยวข้องการศาสนาบ้างฉันจึงไม่คิดจะห้ามตลอดไม่ให้อ่านหนังสือในที่เดียวเลย”⁵³

ประการที่สอง รัชสมัยของพระองค์ทรงเห็นว่าผู้ที่ได้มาเรียนภาษาและความรู้ยังต่างประเทศ จะมีความรู้ภาษาไทยบกพร่อง หรือลืมภาษาไทย หลักฐานการจัดการศึกษาตั้งแต่ พ.ศ. 2424 พบความห่วงใยในเรื่องนี้ ถึงกับมีการจัดครูภาษาไทยให้ หรือส่งครูภาษาไทยตามไปด้วย เช่น ครั้งที่ทรงส่งให้พระเจ้านองยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ และนักเรียนไทยอีก 10 คน ไปศึกษาที่อังกฤษ ก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุนวิทย์วานิชกุลกระวี ข้าราชการไทยที่นั่นเป็น “ครูไทย...ที่เฝ้าตรวจตรานักเรียนเก่าใหม่ทั้งปวง ให้หัดรู้อ่านเขียนแต่งภาษาไทยได้ดี ฤๅอักษรอักขร”⁵⁴ หรือในครั้งต่อมาที่ทรงส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอซุตแรกจำนวน 4 พระองค์ ไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษเช่นกันในปี พ.ศ. 2429 ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุนวิจิตรวรสาส์น (ปั้น สุขุม) ครูไทยที่เคยถวายพระอักษรพระราชโอรสในเมืองไทยตามเสด็จมาถวายพระอักษรต่อที่อังกฤษ นอกจากนั้นยังมีพระบรมราชโองการแก่พระราชโอรสในเรื่องของภาษาไทยเป็นการเฉพาะด้วยว่า

⁵³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล. 1/3 จำนวนปีระกาสัปตศก 1247

⁵⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.3/1. “พระบรมราชโองการซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรปมีเมืองออสเตรีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เป็นต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ๗5 9 คำ ปีมเสงตรีศก14 1243 (ร.ศ. 100)

“แต่บัดนี้จะขอตัดเตือนอย่างหนึ่งก่อนว่า ซึ่งให้ออกไปเรียนภาษาวิชาการใน ประเทศยุโรปนั้น ใช่ว่าจะต้องการเอามาใช้แต่เฉพาะภาษาฝรั่งเศส หรืออย่างฝรั่งเศสอย่าง เดียว ภาษาฝรั่งเศส ภาษาไทย และหนังสือไทยซึ่งเป็นภาษาของตัวเอง หนังสือของตัวเองจะต้อง ใช้อยู่เป็นนิจ จงเข้าใจว่าภาษาต่างประเทศนั้นเป็นแต่พื้นของความรู้ เพราะวิชาความรู้ ในหนังสือไทยที่มีผู้แต่งไว้่นั้นเป็นแต่ของเก่าๆ มีน้อยเพราะมิได้สมาคมกับชาติอื่นช้านาน เหมือนวิชาการในประเทศยุโรป ที่ได้สอภสวณซึ่งกันและกัน จนเจริญรุ่งเรืองมากแล้วนั้น ฝ่ายหนังสือไทยจึงไม่พอที่จะเล่าเรียน จึงต้องไปเรียนภาษาอื่นเพื่อจะได้เรียนวิชาให้ กว้างขวางออก แล้วจะเอากลับลงมาใช้เป็นภาษาไทยทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นจะทั้งภาษาของ ตัว ให้ลืมถ้อยคำที่จะพูดให้สมควรเสีย หรือจะลืมวิธีเขียนหนังสือไทย ที่ตัวได้ฝึกหัดแล้ว เสียนั้นไม่ได้เลย ถ้ารู้แต่ภาษาต่างประเทศ ไม่รู้เขียนอ่านแปลลงเป็นภาษาไทยได้ ก็ไม่เป็น ประโยชน์อันใด ถ้าอย่างนั้นหาจ้างแต่ฝรั่งมาใช้เท่าไรเท่าไรก็ได้ ที่ต้องการนั้นต้องให้กลับ แปลภาษาต่างประเทศลงเป็นภาษาไทยได้ แปลภาษาไทยออกเป็นภาษาต่างประเทศได้ จึงจะนับว่าเป็นประโยชน์ อย่าตื่นตัวเองว่าได้ไปจำเรียนภาษาฝรั่งเศสแล้วลืมภาษาไทย กลับ เห็นเป็นการเก๋การก็อย่างเช่นนักเรียนบางคนมักจะเห็นผิดไปดั่งนั้น แต่ที่จริงเป็นการเสียที่ ควรจะติเตียนแท้ทีเดียว เพราะเหตุฉะนั้นในเวลาที่จะออกไปเรียนวิชาอยู่ ขอบังคับว่าให้ เขียนหนังสือถึงพ่อทุกคน อย่างน้อยเดือนละฉบับ เมื่อเวลาเขียนหนังสืออังกฤษไม่ได้ ก็เขียนมาเป็นหนังสือไทย ถ้าเขียนหนังสืออังกฤษหรือภาษาหนึ่ง ภาษาใดได้ให้เขียน ภาษาอื่นนั้นมาฉบับหนึ่ง ให้เขียนคำแปลเป็นหนังสือไทยอีกฉบับหนึ่ง ติดกันมาอย่าให้ ขาด เพราะเหตุที่ลูกยังเป็นเด็กไม่ได้เรียนภาษาไทยแน่นอนมั่นคง ก็ให้อาศัยได้ถามครูไทย ที่ออกไปอยู่ด้วย หรือคั่นดูตามหนังสือภาษาไทยซึ่งได้จัดออกไปให้ด้วย คงจะพอหา ถ้อยคำที่จะใช้แปลออกเป็นภาษาไทยได้ แต่หนังสือไทยที่จะเป็นกำลังช่วยอย่างนี้ยังมี น้อยจริง เมื่อเขียนเข้ามาคำใดผิดจะติเตียนออกไปแล้วจงจำไว้ใช้ให้ถูกต้องไปภายหน้า”⁵⁵

ความกังวลว่าผู้ที่ได้เรียนได้รู้ภาษาอังกฤษจะรู้ภาษาไทยบกพร่องหรือกระทั่งหลงลืมไป เมื่อได้เรียนภาษาอังกฤษนานขึ้นหรือรู้มากขึ้น จะเป็นความเชื่อของผู้ปกครองไทยต่อมาอีกนาน โดยเฉพาะต่อผู้ที่ได้ไปเรียนภาษาและความรู้ยังต่างประเทศ การเห็นว่ามี ความเชื่อมโยงกัน ระหว่างการเรียนภาษาต่างประเทศกับผลที่มีต่อความรู้ในภาษาแม่หรือ “ภาษาของตัวเอง” จะเป็น

⁵⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2428, หน้า 13-15.

ประเด็นสำคัญต่อการจัดการศึกษาของไทย ดังปรากฏเด่นชัดในช่วงเวลาต่อมา ดังจะกล่าวถึงในบทต่อไป

3.4 การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษแบบอเมริกัน: โรงเรียนสวนนันทอุทยาน

การตั้งโรงเรียนสวนนันทอุทยานเป็นการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในประเทศของรัฐครั้งที่ 2 ต่อจากโรงเรียนในพระบรมมหาราชวังที่กล่าวถึงแล้วข้างต้น รัฐบาลทำสัญญาจ้าง ดร.เอส จี แมคฟาร์แลนด์ (S. G. McFarland) มิชชันนารีนิกายเพรสไบทีเรียนชาวอเมริกัน ที่ทำงานเผยแผ่ศาสนาและตั้งโรงเรียนสอนหนังสือที่เมืองเพชรบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2404 (ค.ศ. 1861) ให้เข้ามาบริหารงานโรงเรียนภาษาอังกฤษในบริเวณพระราชวังนันทอุทยาน ฝั่งธนบุรี โดยทำสัญญากันครั้งแรก 5 ปี โรงเรียนสวนนันทอุทยาน หรือที่มักเรียกกันว่า “สวนอนันต์” เริ่มเปิดการสอนในวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2421 (ค.ศ. 1879)⁵⁶

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจ้างแมคฟาร์แลนด์นั้นมาจากการที่ได้ทรงอ่านจดหมายเปิดผนึกของแมคฟาร์แลนด์ ลงวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2420 ที่เชิญชวนให้ชาวอเมริกันร่วมกันบริจาคเงินตั้งวิทยาลัย (college) ให้กับเด็กนักเรียนที่กรุงเทพฯ เมื่อแมคฟาร์แลนด์เดินทางจากเพชรบุรีเข้ามากรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2420 พระองค์จึงทรงให้พระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ราชเลขาฯ ใ้แจ้งให้แมคฟาร์แลนด์ทราบว่าพระองค์มีพระราชประสงค์จะจัดโรงเรียนในลักษณะดังกล่าวอยู่เหมือนกัน และต้องการให้แมคฟาร์แลนด์เข้ารับผิดชอบจัดการ หลังจากได้ตรองอยู่ช่วงเวลาหนึ่ง แมคฟาร์แลนด์ก็ตัดสินใจเดินทางมิชชันนารีแล้วเข้ารับงานบริหารโรงเรียนแห่งนี้ ภายใต้การดูแลของ “คอมมิเต้” หรือกรรมการโรงเรียนจำนวน 8 คน⁵⁷

⁵⁶ หมอแม็กฟาร์แลนด์, “เรื่องโรงเรียนสวนนันทอุทยานและสุนันทาลัย,” ใน วารุณี โอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันต์อุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา,” *รัฐศาสตร์สาร* 26, 3 (2548): 265.

⁵⁷ David K. Wyatt, “Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877-1895,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005), pp. 247-248; ในหนังสือประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กล่าวว่าการจัดการโรงเรียนมี 5 คน คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพรรดิพงษ์ พระยาภาสกรวงศ์ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวช) จมื่นไวยวรนาถ (เจิม) และพระยาศรีสุนทรโวหาร ดู จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต), *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 1* (ม.ป.ท., 2476), หน้า 143. แต่เดวิด เค. ไวแอทท์ระบุว่า มี 8 คน คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพรรดิพงษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น

การจัดการศึกษาในครั้งนี้นี้มีความในหนังสือสัญญาว่าประสงค์ให้ผู้เรียน “ได้ความรู้หนังสือไทย ตลอดจน ทั้งลายมือให้ใช้การเสมียนอย่างดีได้จริงๆ แลให้รู้หนังสือแลภาษาอังกฤษเขียนอ่าน แผลใช้ราชการได้ดี แลให้รู้เลขแลวิชาต่างๆ บ้างตามสมควรแก่สติปัญญาของเด็ก” ในส่วนผู้เรียน นั้น “กอมมิตตีจะจัดเด็กมาให้เปนนักเรียนหลวง 50 คน ประจำอยู่ในโรงเรียนเสมอ ให้ศึกษาเล่าเรียนวิชากว่าจะครบ 5 ปี” ซึ่งถ้าดูจากรายชื่อนักเรียนเมื่อแรกเข้าพบว่านักเรียนหลวงทั้งหมดเป็น สมาชิกราชสกุล และบุตรขุนนาง⁵⁸ การจัดการศึกษาของโรงเรียนสวนนันทอุทยาน จึงต้องการให้ผู้เรียนที่เป็นบุตร “ผู้ดี” ได้มีความรู้ทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษโดยเฉพาะการอ่าน การเขียน และการแปลพอที่จะรับราชการได้ โดย “กอมมิตตี” จะดูแลรับผิดชอบค่าใช้จ่ายทั้งหมด ทั้งค่ากิน อยู่ เสื้อผ้า เครื่องใช้ต่างๆ⁵⁹

กระนั้นในหนังสือสัญญาได้มีข้อความระบุด้วยว่า “ถ้ามีบุตรข้าราชการ หรือบุตรราษฎร พลเรือนแลบุตรของคนต่างประเทศ สมักมาเรียนในโรงเรียนหลวง บิดามารดาเอามาฝากให้อยู่ประจำก็ดี ให้มาเรียนเป็นเวลาที่ดี หมอแม็กฟาร์แลนด์ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ยอมรับเด็กเหล่านี้ไว้ สอนได้อีก 10 นอกจากเด็กนักเรียน 50 คนที่กำหนดไว้” ซึ่ง “กอมมิตตี” จะต้องรับผิดชอบ ค่าใช้จ่ายของนักเรียนกลุ่มนี้ด้วย⁶⁰ ข้อที่จะให้รับนักเรียนอื่นรวมถึงบุตรราษฎรเข้ามาเรียนร่วมกับ นักเรียนหลวง บุตร “ผู้ดี” นั้น ไม่เคยปรากฏในแผนการจัดการศึกษาของรัฐมาก่อน โดยเฉพาะกรณี

สมมตอมรพันธุ์ พระยาภาสกรวงศ์ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวช) จมื่นไวยวรนาถ (เจิม) พระยาตรีสุนทรโวหาร ขุนโสภาทรรกิจ (แก่น) ดู David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand* (London: Yale University Press, 1969), p. 77. เอกสารประวัติโรงเรียนที่เขียนโดยแมคฟาร์แลนด์ก็ระบุตรงกันว่ากรรมการโรงเรียน มี 8 คน ดู หมอแม็กฟาร์แลนด์, “เรื่องโรงเรียนสวนนันทอุทยานและสุนันทาลัย,” ใน วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา, *รัฐศาสตร์สาร* 26: 275.

⁵⁸ หมอแม็กฟาร์แลนด์, “เรื่องโรงเรียนสวนนันทอุทยานและสุนันทาลัย,” ใน วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา, *รัฐศาสตร์สาร* 26: 264, 271-272.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 265.

⁶⁰ เอกสารฉบับภาษาไทยเขียนว่า “แต่ค่าเบี้ยเลี้ยง ค่าของใช้ กอมมิตตีจะปฎุษากันจัดการตามสมควร” ส่วนฉบับภาษาอังกฤษเขียนว่า “but the boarding and other expenses, the committee will themselves provide” ดู วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา, *รัฐศาสตร์สาร* 26: 264-265, 276.

โรงเรียนสำหรับอภิสิทธิ์ชนอย่างโรงเรียนอังกฤษ เป็นไปได้อย่างยิ่งว่าเงื่อนไขดังกล่าวมาจากข้อเสนอของแมคฟาร์แลนด์ ในเอกสารต้นฉบับประวัติโรงเรียน แมคฟาร์แลนด์กล่าวถึงวัตถุประสงค์แต่แรกเริ่มว่าต้องการนำบุตรจากชนทุกชั้นให้มาเล่าเรียนร่วมกัน และให้ได้รับการสั่งสอนดูแลจากครูอย่างเสมอภาค ทว่าหน้ากันไม่ว่าจะจะเป็นบุตรของเจ้านาย ขุนนางหรือสามัญชน อย่างไรก็ตามการเล่าเรียนร่วมกันระหว่างผู้ดีกับไพร่ก็นำไปสู่เหตุวุ่นวายครั้งสำคัญที่ทำให้โรงเรียนเกือบต้องปิดตัวตั้งแต่นั้นไม่พินิจแรก นั่นคือเหตุวิวาทชกตีกันในคำคืนหนึ่งระหว่างนักเรียนเจ้านาย (“a prince”) กับนักเรียนสามัญชน (“a poor boy”) ซึ่งเมื่อเรื่องไปถึงแมคฟาร์แลนด์ก็ได้รับคำตอบว่าให้แยกย้ายไปพักผ่อนก่อน แล้วจะชำระความให้ในเช้าวันรุ่งขึ้น ฝ่ายนักเรียนผู้ดีไม่พอใจคำตอบก็ไปหาครูใหญ่แผนกภาษาไทยซึ่งไม่ห้ามปรามแต่กลับให้ทำฝ่ายนักเรียนผู้ดี จนนักเรียนเหล่านี้หนีออกจากโรงเรียนไปในคืนนั้น แมคฟาร์แลนด์จึงต้องไล่นักเรียนสามัญชนออกจากโรงเรียนทันที และขอให้คณะกรรมการโรงเรียนช่วยไกลเกลี่ย ทำยี่สิบคนนักเรียนผู้ดีก็ทยอยกันกลับมาเข้าเรียน และการวิวาทกันระหว่างนักเรียนต่างชนชั้นในลักษณะนี้ก็ไม่ได้เกิดขึ้นอีก บทเรียนที่ได้จึงเป็นไปในรูปที่แมคฟาร์แลนด์เห็นว่านักเรียนต่างชนชั้นต่างก็ผสมกลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกันดีในชั้นเรียน แต่ก็ตระหนักในความต่างของฐานันดรระหว่างกันและกันยามเมื่ออยู่นอกห้องเรียน⁶¹

ไม่เพียงแต่วิธีการจัดให้บุตรสามัญชนมาเรียนร่วมกับบุตรผู้ดี ซึ่งไม่เคยปรากฏในการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐมาก่อน แต่โรงเรียนสวนนันทอุทยานยังจัดการสอนไม่ตรงกับความต้องการ หรือที่ถูกต้องคือเกินขอบเขตความต้องการของรัฐไป ขณะที่ฝ่ายรัฐสยามมีข้อห้ามให้กับแมคฟาร์แลนด์เพียงว่าไม่ให้สอนคริสต์ศาสนา และมีข้อความระบุในสัญญาว่าให้ส่งเสริมความรู้ภาษาอังกฤษในด้านการอ่าน การเขียน และการแปลให้ใช้งานได้ คือ งานเสมียน⁶² แต่การศึกษาที่โรงเรียนจัดให้กลับมีแนวโน้มที่จะให้ผลเกินเลยไปกว่านั้น เช่น การส่งเสริมความปัจเจกของผู้เรียน ดังที่นักประวัติศาสตร์การศึกษา วารุณี ไอสถารมย์ได้ชี้ให้เห็นบทบาทของการจัดตั้งชมรมวรรณศิลป์ (literary society) เพื่อพัฒนาการใช้ภาษาอังกฤษของนักเรียนว่ามีการจัดให้ “พูดภาษาอังกฤษประพาดตามแบบปาละเมนตรี” ซึ่งในแต่ละสัปดาห์ “ได้เปลี่ยนนักเรียนทุกคนอ่านเอตเซบ่าง กล่าวความที่ท่องจำไว้บ้าง แลตีเบตบ้าง คือนักเรียนสองคนกล่าวความคัดค้านกัน” การฝึกหัดดังกล่าวนอกจากช่วยให้นักเรียนสามารถใช้ภาษาอังกฤษได้อย่างเป็นธรรมชาติแล้ว ยังเป็นการแสดงออกถึงบุคลิกความเป็นตัวตนต่อหน้าที่ประชุมชน ซึ่งวารุณีเห็นว่าตรงกันข้ามกับ

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 256-257, 265-266, 277-278.

⁶² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 7 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2477), หน้า 164.

จารีตในสังคมไทย ที่ต้องไม่เปิดเผยตัวตนของตนเอง หรือความรู้สึกนึกคิดต่อหน้าผู้อื่น การแสดงออกถึงความสามารถของตนต่อหน้าที่ชุมนุมชนนี้ยังเป็นวิธีที่จะใช้ในการทดสอบวัดผล (examinations) นักเรียนในงานโรงเรียนที่เรียกว่าเอ็กซิبيชัน (Exhibition) ด้วย⁶³

ในส่วนของเนื้อหาวิชาพบว่ามีการสอนวิชาดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ ตั้งแต่ ค.ศ. 1881 (พ.ศ. 2424) และความรู้ที่น่าจะเป็นการตอบสนองของความต้องการของทางราชการอย่างวิชาการโทรเลข และการฝึกหัดทหารในปี ค.ศ. 1883 (พ.ศ. 2426)⁶⁴ นอกจากนั้นยังมีการเพิ่มเนื้อหาของวิชาที่สอนตามคุณวุฒิที่ครูมี โดยเฉพาะครูใหม่ๆ ที่รับเข้ามาภายหลัง เช่น เอ็ดวิน แมคฟาร์แลนด์ บุตรชายของครูใหญ่แมคฟาร์แลนด์ที่จบการศึกษาจากวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา และเริ่มงานสอนในเดือนมกราคม 2427 เอ็ดวินได้สอนวิชาใหม่ๆ อย่าง การทำบัญชี ฟิสิกส์ สรีรวิทยา (physiology) ตลอด 5 ปีที่สอนอยู่ที่นี้ เช่นเดียวกับกับ กร อมาตยกุลที่จบการศึกษาจากสหรัฐอเมริกาเช่นกัน และเข้ามาทำงานในเดือนมีนาคม 2431 นอกจากสอนวิชาในชั้นสูงหลายๆ วิชาแล้ว เขายังสอนวิชาเคมี และการทดลองในห้องปฏิบัติการทางเคมี (Chemical Laboratory) ซึ่งได้ผลิตนักเรียนหลายคนที่เกี่ยวข้องในการทดลองทางเคมีอย่างง่าย อีกทั้งครูกรยังได้สอนวิชาเคมีให้กับนักเรียนแพทย์ศิริราชเป็นเวลาหนึ่งปีด้วย⁶⁵ การสั่งสอนวิชาความรู้ที่หลากหลายทำให้นักเรียนจากโรงเรียนสวนนันทอุทยานสามารถเข้าทำงานได้ทั้งงานราชการ ห้างร้านเอกชน หรือเป็นผู้ประกอบการเอง⁶⁶ การขยายการสั่งสอนให้หลากหลาย ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลจากคุณวุฒิของครูใหม่ๆ ที่รับเข้ามาหลังสัญญาช่วงแรก 5 ปีสิ้นสุดลง สอดคล้องอย่างบังเอิญกับสถานะของโรงเรียนที่เปลี่ยนไปจากโรงเรียนที่เน้นรับนักเรียนผู้ดี สู่วิทยาลัยสำหรับนักเรียนที่เป็นราษฎรสามัญมากขึ้น ดังจะกล่าวถึงในบทต่อไป

⁶³ วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา,” *รัฐศาสตร์สาร* 26: 247, 258-259, 266, 278

⁶⁴ David K Wyatt, “Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877-1895,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005), p. 249.

⁶⁵ หมอแม็กฟาร์แลนด์, “เรื่องโรงเรียนสวนนันทอุทยานและสุนันทาลัย,” ใน วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา,” *รัฐศาสตร์สาร* 26: 279-281.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 284.

ความปรารถนาของโรงเรียนที่จะเปิดโอกาสให้เด็กจากทุกชนชั้นได้มีโอกาสเล่าเรียน ในสังคมโรงเรียนที่ได้รับการสั่งสอน ดูแลอย่างเสมอภาคกัน เพื่อให้นักเรียนได้มีโอกาสพัฒนาศักยภาพ และความเป็นปัจเจกของตนเอง โดยให้คนต่างชนชั้นเรียนร่วมกัน และให้ความสำคัญกับการพูดและการแสดงออก วารุณีเห็นว่ามาจากหลักการแบบ “รีพับลิค” ในสหรัฐอเมริกา ที่เน้นเรื่องเสรีภาพและความเสมอภาค ซึ่งรวมไปถึงโอกาสทางการศึกษาที่ควรเสมอภาคกัน วารุณีชี้ให้เห็นว่าไม่ใช่แต่เพียงผู้บริหารโรงเรียนอย่างแมคฟาร์แลนด์เท่านั้น แต่ครูเกือบทั้งหมดที่เป็นชาวอเมริกัน หรือผ่านระบบการศึกษาอเมริกัน ก็น่าจะยึดถืออุดมการณ์ในข้อนี้เหมือนกัน เห็นได้จากกรณีของมิสเตอร์จอห์น เอ. เอकिन (John A. Eakin) ครูชาวอเมริกันที่เข้ามาทำงานตั้งแต่เดือนมิถุนายน 2423 หลังโรงเรียนต้องยุติลงชั่วคราวในปี 2426 ภายหลังสัญญาช่วงแรกสิ้นสุดลง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมารได้ทรงชักชวนเอकिन ให้มารับตำแหน่งครูใหญ่ฝ่ายภาษาอังกฤษที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนแห่งใหม่ที่สอนภาษาอังกฤษที่จัดให้เฉพาะบุตรในราชสกุลและตระกูลขุนนาง แต่เอकिनปฏิเสธเพราะเห็นว่า “ระบบการศึกษาที่ไม่เปิดโอกาสให้กับบุตรสามัญชนนั้นเป็นความผิดพลาด”⁶⁷ เขาจึงเดินทางกลับสหรัฐอเมริกา และภายหลังได้กลับมาเปิดโรงเรียนขึ้นเองที่จะเป็นโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนในท้ายที่สุด

แม้หลักฐานจากทางฝ่ายรัฐสยามจะมีอยู่จำกัด⁶⁸ แต่เป็นไปได้อย่างยิ่งว่ารัฐไม่นิยมกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในแบบอเมริกันเช่นนี้ และทยอยลดการสนับสนุนโรงเรียนลง เริ่มจากแผนที่จะรับนักเรียนหลวงเข้าใหม่ทุกๆ ปี ปีละ 50 คน ถูกยกเลิกไป⁶⁹ นักเรียนหลวงที่มีอยู่เดิมเหลือเพียงครึ่งหนึ่งหลังผ่านไป 2 ปี และมีเพียง 20 คนที่ศึกษาจนครบหลักสูตร 5 ปี ขณะที่นักเรียนทั่วไปทวีจำนวนมากกว่าที่ตกลงกันไว้แต่เดิม ตามการรับนักเรียนทดแทนเมื่อจำนวนนักเรียนหลวงลดน้อยลง ดังเห็นได้จากการรับนักเรียนทั่วไปประเภทไปกลับ (day scholars) ในปีแรกถึง 45

⁶⁷ วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา,” *รัฐศาสตร์สาร* 26: 256.

⁶⁸ เดวิด เค. ไวแอทท์ให้ข้อมูลว่าหลักฐานของหอสมุดแห่งชาติเกี่ยวกับการว่าจ้างแมคฟาร์แลนด์ การตั้งโรงเรียน และประวัติโรงเรียนในยุคแรก ถูกไฟไหม้เสียหายไปในปี พ.ศ. 2503 ดู David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand* (London: Yale University Press, 1969), p. 77.

⁶⁹ Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland, M.D., D.D.S.* (New York: Vantage Press, 1958), p. 56.

คน⁷⁰ และเมื่อสิ้นปีที่ 5 มีผู้บันทึกไว้ว่านักเรียนทั่วไปมีมากถึงกว่า 100 คนจากนักเรียนจำนวนทั้งสิ้น 120 คน⁷¹ ไม่เพียงแต่การหยุดจัดหานักเรียนหลวงมาเข้าโรงเรียน แต่การอำนวยความสะดวกต่างๆ ก็เริ่มขาดตกบกพร่องไป ดังความเห็นของกรรมการโรงเรียนคนหนึ่งว่า เมื่อแรกคณะกรรมการก็กระตือรือร้น ปรึกษาหารือกันดี ทำให้การจัดการดำเนินไปได้ แต่ต่อมาก็เฉื่อยชาไป จนในปี พ.ศ. 2425 แมคฟาร์แลนด์ต้องทำหนังสือกราบบังคมทูลร้องทุกข์เรื่องการเบิกจ่ายเงินเดือนและเบี้ยเลี้ยงทั้งของครู นักเรียนและเจ้าพนักงานที่ยังไม่ได้รับ⁷² ข้อมูลจากทางฝ่ายแมคฟาร์แลนด์กล่าวเพิ่มเติมถึงสภาพอาคารต่างๆ ที่ทรุดโทรมและแออัดซึ่งรวมถึงเรือนพักของครูและนักเรียนกินนอน อีกทั้งแมคฟาร์แลนด์ยังต้องใช้จ่ายส่วนตัวสำหรับค่าใช้จ่ายจำเป็นต่างๆ อีกมาก⁷³

การไม่นิยมชมชอบต่อวิธีจัดการของโรงเรียนสวนนันทอุทยาน ยังเห็นได้จากการที่รัฐเลือกจะตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษแห่งใหม่ขึ้นมาทดแทน เริ่มจากการเป็นโรงเรียนในสังกัดกรมทหารมหาดเล็ก เมื่อปี พ.ศ. 2424 ภายใต้การอำนวยการของพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก โรงเรียนฝึกสอนนักเรียนนายร้อยนายสิบแห่งนี้รับเฉพาะบุตรผู้ดีเพื่อยกฐานะของทหารมหาดเล็กขึ้นมา เนื่องจากทหารมหาดเล็กรุ่นก่อนๆ ที่เป็นผู้ดี “ออกไปมียศศักดิ์รับราชการตามกระทรวงต่างๆ เสียโดยมาก” ที่เข้ามาสมัครครั้งหลังๆ ก็มักมีแต่ “ชั้นมหาดเล็กเวรหรือสกุลคฤหบดีชั้นพลเรือน” การตั้งโรงเรียนทหารมหาดเล็กขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งนี้จึงรับแต่นักเรียนผู้ดี เห็นได้จากนักเรียนเข้าใหม่ 10 คน ต่างก็เป็นหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์แทบทั้งสิ้น⁷⁴ นอกจากนี้โรงเรียนยังได้จัดการสอนภาษาอังกฤษให้กับนักเรียนด้วยโดยจ้างครูที่เป็นพรหมภณจากเมืองกัลกัตตา คือบาบู รามสามี ปูลตาร์ (Baboo Ramsamy Pultar) เข้ามาทำการสอน⁷⁵ โรงเรียนนายทหารสำหรับชนชั้นสูงแห่งนี้ได้รับความนิยมอย่างรวดเร็ว เห็นได้จากมีนักเรียนเข้ามาเรียนมาก

⁷⁰ หมอแม็กฟาร์แลนด์, “เรื่องโรงเรียนสวนนันทอุทยานและสุนันทาลัย,” ใน วารุณี ไอสถารมย์, “Brief History of Government School for English in Bangkok. Prepared by Dr. S.G. McFarland.—เรื่องโรงเรียนสวนนันทอุทยาน.”: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา, ”รัฐศาสตร์สาร” 26: 265.

⁷¹ Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland, M.D., D.D.S.*, p. 56.

⁷² จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต), ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 1 (ม.ป.ท., 2476), หน้า 145.

⁷³ Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland, M.D., D.D.S.*, pp. 56, 58.

⁷⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานสวนกุหลาบ, หน้า 26-27.

⁷⁵ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, p. 109.

ขึ้นจนสถานที่ในโรงทหารมหาดเล็กไม่พอจัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระตำหนักเดิมที่สวนกุหลาบให้ตั้งเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กในปี พ.ศ. 2425⁷⁶ ในปีถัดมาผู้ประสงค์จะเข้าเรียนยังมีมากจนเกินอัตราความต้องการของกรมทหารมหาดเล็ก พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมารจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ขอลเรียนพระราชปฏิบัติว่าโรงเรียนควรจะรับนักเรียนตามความนิยมของผู้เรียน หรือจะรับเสมอเพียงอัตรานายทหารมหาดเล็กที่มีได้ตามที่ปฏิบัติมาแต่เดิม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชกระแสมาว่าการเล่าเรียนเป็นเรื่องสำคัญของบ้านเมือง เมื่อเกิดความนิยมในหมู่ชนขึ้นมาแล้วจะจำกัดแต่เฉพาะประโยชน์ของกรมทหารมหาดเล็กก็ไม่ควร เพราะกระทรวงราชการต่างๆ ต่างก็ต้องการผู้มีความรู้เข้าไปทำงานเช่นกัน จึงให้จัดเป็นโรงเรียนชั้นสูงสำหรับพระราชวงศ์และผู้ที่จะไปทำราชการต่างๆ โดยให้นักเรียนทหารมหาดเล็กเรียนวิชาเบื้องต้นที่นี้ด้วย และจึงค่อยแยกไปฝึกหัดวิชาทหารในภายหลัง แล้วพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขยายตึกเรียน⁷⁷ ตั้งแต่นั้นมาโรงเรียนที่พระตำหนักสวนกุหลาบก็ได้เปลี่ยนไปเป็นโรงเรียนพลเรือน โดยจัดสอนเชื้อพระวงศ์ซึ่งต่อมาก็ได้รวมถึงบุตรผู้ดีอื่นๆ ให้พร้อมสำหรับการทำราชการทั้งความรู้ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ⁷⁸

ข้อแตกต่างสำคัญระหว่างโรงเรียนที่พระตำหนักสวนกุหลาบที่ตั้งขึ้นใหม่ กับโรงเรียนสวนนันทอุทยานไม่ได้อยู่ที่การรับนักเรียนที่จำกัดให้เฉพาะเชื้อพระวงศ์ประการเดียว แต่อยู่ที่คณะครูที่จัดทำให้มาสอนด้วย ครูที่เข้ามาสอนในโรงเรียนที่พระตำหนักสวนกุหลาบ รวมไปถึงโรงเรียนหลวงอื่นๆ ที่ตั้งขึ้นภายหลัง และครูที่มาสอนพระราชโอรส และพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล้วนเป็นครูจากอังกฤษแทบทั้งสิ้น ไม่ปรากฏว่ามีความนิยมจัดหาครูชาวอเมริกันมาสอนในโรงเรียนหลวงภาษาอังกฤษอีก ข้อนี้ยังรวมไปถึงการส่งนักเรียนไปศึกษาต่อยังสหรัฐอเมริกาด้วย แม้รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเคยมีแผนจะจัดส่งนักเรียนผู้ดี 10 คนไปเรียนยังสหรัฐอเมริกา ตั้งแต่ พ.ศ. 2418 แต่แผนดังกล่าวก็ล้มเลิกไป⁷⁹

⁷⁶ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย (พระนคร: ม.ป.ท., 2463), หน้า 5.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 7-9.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

⁷⁹ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 71.

และกว่าจะมีการส่งนักเรียนของรัฐบาลไปศึกษายังสหรัฐอเมริกา ก็ล่วงไปถึงปี พ.ศ. 2449 ซึ่งเป็น การส่งนักเรียนไทยจากประเทศอังกฤษ ในสังกัดกระทรวงเกษตราฯ ให้ไปศึกษาเพิ่มเติมที่ สหรัฐอเมริกา ส่วนนักเรียนไทยที่เดินทางไปศึกษายังสหรัฐอเมริกาโดยตรงเริ่มมีในปี พ.ศ. 2452⁸⁰ การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามในแบบอเมริกันในกรณีของโรงเรียนสวนนันทอุทยาน จึงอาจถือเป็นกระบวนการการ “ลอกผิดลอกถูก” ของรัฐ ซึ่งต่อมาก็ได้เลือกการศึกษาภาษาอังกฤษ ในแบบอังกฤษโดยครูอังกฤษ แล้วถึงจะไปเป็นแบบไทยโดยครูไทยในท้ายที่สุดดังจะกล่าวถึงต่อไป

3.5 กรณีโรงเรียนโทรเลข

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนวิชาชีพ เป็นการจัดการศึกษาอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ด้วยทั้งการโทรเลขและการแผนที่เป็นความรู้的全新ที่ต่ออาศัยผู้มีความรู้ ภาษาอังกฤษ อย่างไรก็ดีด้วยความที่เป็นงานที่หาความก้าวหน้ายาก หรือลำบากตรากตรำกว่า งานราชการอื่น ทำให้ได้กลุ่มผู้เรียนที่มีสถานะด้อยกว่าโรงเรียนอื่นๆ โดยโรงเรียนแผนที่เลือกไม่ สอนภาษาอังกฤษ แต่ให้มีล่ามภาษาไทยช่วยสอน ส่วนโรงเรียนโทรเลขเดิมคิดสอนภาษาอังกฤษ ด้วย แต่สุดท้ายไม่จัดสอนภาษาอังกฤษ

โรงเรียนแผนที่ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2425 เพื่อรองรับงานสำรวจพื้นที่ และงานทำแผนที่เพื่อการ ปักปันเขตแดน การรับนักเรียนอาศัยการสมัครเข้ามา โดยมีเงินเดือนให้คนละ 6 บาท เมื่อมีความรู้ ทำการได้เพิ่มให้คนละ 12 บาท ถ้าออกไปทำราชการในหัวเมืองเพิ่มให้อีกหนึ่งเท่าตัว⁸¹ ทำให้เมื่อปี แรกได้นักเรียนที่เป็นบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ประมาณ 30 คน มีมิสเตอร์เจมส์ แมคคาร์ที (พระ วิภาควาญดล) ชาวไอร์แลนด์เป็นครูใหญ่ การสอนอาศัยล่ามคนไทย คือ นายเส็ง วิริยศิริ (พระยามหาอำมาตยาธิบดี) เพราะครูไม่รู้ภาษาไทย กระนั้นในการเรียนทำแผนที่ถ้าผู้เรียนไม่มีความรู้ ภาษาอังกฤษดีพอจะไม่สามารถทำการถึงขั้นหัวหน้าได้ เพราะต้องศึกษาวิชาคำนวณขั้นสูงที่ยังไม่ มีการสอนกันเป็นภาษาไทย ทำให้ผู้ที่รู้ดีและเรียนได้ก้าวหน้ากว่าเพื่อน คือล่ามคนไทยที่สมัครร่วม เรียนด้วย ซึ่งล่ามนั้นเคยเป็นนักเรียนในโรงเรียนสวนนันทอุทยาน และโรงเรียนภาษาอังกฤษใน กรมทหารมหาดเล็กที่จัดขึ้นครั้งหลังมาก่อน อีกทั้งงานทำแผนที่เป็นงานลำบากตรากตรำ ใน

⁸⁰ วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร “นักเรียนนอก” ข้อมูลทางประวัติศาสตร์สังคมไทย (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2550), หน้า 167-168.

⁸¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/14 ดำริให้นักเรียน ร.ร.โทรเลข เรียนโทรเลขแบบรหัส มอส จ.ศ. 1246.

ระหว่างฝึกหัดก็ต้องบุกโคลนตรมพื้นที่โสโครกทำให้นักเรียนผู้ดีพากันหนีออกเสียมาก คงอยู่แต่บุตรหลานคนจนๆ ทำยที่สุดมีแต่นักเรียนที่เป็นล่ามภาษาอังกฤษที่ศึกษา “วิชาชั้นสูงมีการคำนวณมาก” จนสามารถเป็นพนักงานชั้นหัวหน้าทำการวัดสามเหลี่ยมวัดดาวเพื่อกำหนดละติจูด เช่นเดียวกับมิสเตอร์แมคคาร์ธีย์ได้ ขณะที่พนักงานอื่นเป็นได้แต่ลูกมือ⁸²

การโรงเรียนโทรเลขก็เช่นกัน ด้วยว่างานโทรเลขหาความก้าวหน้ายาก พนักงานโทรเลขมีหน้าที่ประจำคือการแปลรหัสมอร์สจากอักษรโรมันมาเป็นภาษาไทย รัฐจึงไม่ได้ต้องการบุตรหลานขุนนางมาทำการเป็นพนักงานโทรเลข แต่ด้วยความที่เป็นงานที่ต้องอาศัยความรู้ขั้นต่ำคือต้องรู้อักษรโรมัน ยิ่งถ้ารู้ภาษาอังกฤษดีด้วยก็จะเป็นประโยชน์มาก ก็ทำให้มีความลึกลับในการจัดหาคนอยู่ เพราะการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษที่มีอยู่นั้นรัฐจัดให้แต่กับบุตรหลานผู้ดี แต่จะอาศัยจ้างชาวต่างประเทศให้ทำการอย่างที่เคยเป็นมานั้นก็ต้องจ่ายเงินเดือนให้ในอัตราที่สูงซ้ำยังเกิดปัญหาไม่ไว้เนื้อเชื่อใจว่าความลับทางราชการจะรั่วไหลได้

เมื่อตั้งกรมโทรเลขขึ้นมาในปี 2426 รัฐสยามได้มีความคิดจะจัดการศึกษาวิชาโทรเลขขึ้นทันทีเพื่อแทนที่พนักงานต่างชาติที่ใช้อยู่ “คือเส้นทางที่จะให้พระราชทรัพย์ต้องจำหน่ายลดถอยลง แลเส้นทางโทรเลขจะได้อยู่ในเงื้อมมือกรุงสยามมั่นคงต่อไปภายหน้า...ถ้าถึงเวลาหมดสัญญาพวกฝรั่งเศสถ้ามีคนไทยรู้วิชาพอทำการได้แล้ว เปลี่ยนได้ทันทีไม่ต้องจ้างฝรั่งที่มีเงินเดือนแรงเลย” สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์จึงได้ทรงให้มิสเตอร์แมคคาร์แลนด์นำเครื่องมอร์สไปฝึกหัดให้กับนักเรียนที่โรงเรียนสวนสุนันทอุทยาน เพื่อฝึกให้เป็นพนักงานโทรเลขประจำสถานีในหลายหัวเมือง ทั้งยังได้คิดตั้งโรงเรียนสอนการโทรเลขขึ้นต่างหาก เพื่อให้ทันกับการขยายการโทรเลขที่จะถึงเชียงใหม่ในปีถัดไป

“สายซึ่งจะทำขึ้นไปถึงนครเชียงใหม่...ถ้าสายนี้แล้วก็น่าที่จะต้องมีสะพานที่หัวเมืองสำคัญมีหลายเมือง ตัวเสมียนผู้รู้วิชาที่จะต้องใช้มาก ถ้ามีศิษย์ที่ได้หัดไว้นั้นก็จ่ายราชการได้ทันที แลไม่เป็นการจำเอนจะไม่ต้องจ้างฝรั่งเลย แต่การที่จะสอนวิชาโทรเลขนี้ ถึงไม่เป็นการยากก็จริงอยู่ แต่ต้องหาคนที่จะมาเรียนนั้น ที่รู้ภาษาฝรั่งเศสพอสมควร ถึงจะอาสามาทที่เจ้าจะเล่าเรียนไปได้ จึงต้องถือว่าการที่จะเล่าเรียนวิชาโทรเลขนั้น เป็นการยากที่จะหาคนเรียนได้ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานคนในตระกูลหลวงที่รู้ภาษาฝรั่งเศสอยู่แล้ว เปนการดีที่ไม่ต้องเสียค่าบำเหน็จรางวัลสิ่งใด ถ้าไม่ได้คนหลวงแล

⁸² พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), กำเนิดกรมแผนที่ (พระนคร: โรงพิมพ์บริษัท ส. พยุงพงศ์, 2499), หน้า 2, 18-19, 25, 30.

จะต้องหาคนอื่น ๆ ที่รู้ภาษาฝรั่งเศสเข้ามาเล่าเรียนดั่งนั้น ก็ต้องมีบำเหน็จเงินเดือนตามสมควร เพราะจะให้เล่าเรียนเปล่า ๆ นั้นไม่มีผู้ใดได้สมัคร ด้วยวิชาฝรั่งเศสที่เข้าได้ไว้ พอที่จะหากินได้ ตามสมควรทั่วไปแล้ว การเปดดั่งนี้การเล่าเรียนวิชาโทรเลขจึงไม่จำเจริญขึ้นไปได้”⁸³

อย่างไรก็ดีพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ที่จะต่อ ยอดเอาจากนักเรียนหลวงบุตรขุนนาง ที่รู้ภาษาอังกฤษบ้างแล้วจากโรงเรียนสวนนันทอุทยานมา ต่อวิชาการโทรเลขเพื่อบรรจุเข้าเป็นพนักงานโทรเลขประจำสถานีตามหัวเมืองต่างๆ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเป็นการยากอยู่เพราะนักเรียนบุตรขุนนาง ต่างๆ นั้น คงจะไปรับราชการตามหมู่ของบิดาในภายหน้า ถ้าต้องมาประจำการเป็นพนักงานโทร เลข “ให้ไปอื่นไม่ได้” ทำให้ “ท่านผู้ดีไม่มีการเลื่อนยศก็จะเป็นตกรอกไป” พระองค์จึงมีพระราชดำริ ว่าการคัดเอาผู้ที่จะมาเรียนการโทรเลขนั้น “ต้องหาคนที่เลวลงไปอีกหน่อย” และทรงให้สมเด็จพระ เจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ไปปรึกษากับพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร ซึ่งทรงรับผิดชอบการจัดการโรงเรียนดู⁸⁴

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์จึงทรงมีหนังสือไปถึงพระเจ้าน้องยา เธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร ขอให้ทรงช่วยจัดหานักเรียนให้มาเรียนที่กรมโทรเลข หรือจะจัดการ สอนที่โรงเรียนเดิม หรือจะตั้งโรงเรียนใหม่ต่างหาก อย่างหนึ่งอย่างใดก็ได้ แต่ขอให้วิศวกรของกรม โทรเลข คือมิสเตอร์เจมส์ มาร์เบิล เป็นผู้สอน “จึงจะรู้วิชาการดีถูกต้องด้วยแบบแผน” ส่วนผู้เรียน นั้นต้องการ “คนที่รู้ภาษายุโรปแล้วจึงจะหัดได้” นักเรียนหลวงในโรงเรียนสวนนันทอุทยานจึงมี คุณสมบัติตรงตามต้องการ ดังรายชื่อที่มิสเตอร์แมคฟาร์แลนด์ส่งมา 5 คนซึ่ง “เปนบุตรขุนนาง ทั้งสิ้น แลบางที่จะเปนนักเรียนคืออย่างเอกในตระกูล [สกุล] ที่สมควรใช้วิชาเขาในราชการอื่นด้วย” ทั้งยังไม่ต้องเสียเงินจ้างให้เรียน เพราะเป็นนักเรียนโรงเรียนหลวงอยู่แล้ว แม้ “ในใจข้าพเจ้าเองเห็น ว่าถ้าได้คนเลวชาติตระกูลต่ำแลที่เปนคนจนจะดี เงินเดือนที่จะให้ต่อไปจะได้น้อย แลจะต้องจ่าย ไปหัวเมืองทางไกลต่างๆ ด้วย” สำหรับจำนวนนักเรียนนั้น “ถ้าได้มากยิ่งดี” คือขอให้มากกว่า 10 คน⁸⁵

⁸³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 29/90 ร.ร.สอนการโทรเลขที่วังนันทอุทยาน จ.ศ. 1245.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/14 ดำริให้นักเรียน ร.ร.โทรเลข เรียนโทรเลขแบบบรหัส มอศ จ.ศ. 1246.

พระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารทรงมีหนังสือตอบมาว่าการจัดการศึกษาที่ทรงดูแลอยู่นี้เป็นแต่การศึกษาทั่วไป “คือวิชาสามัญสำหรับคนทั้งปวงที่จะรู้มีหนังสือเลขเป็นต้น” ซึ่งไม่เกี่ยวกับวิชาโทรเลขที่เป็นการศึกษาสายอาชีพ และมีพระดำริว่าถ้าโรงเรียนโทรเลขได้อยู่ในความดูแลของกรมโทรเลขโดยตรงก็จะดีกว่า เช่นเดียวกับที่โรงเรียนแผนที่อยู่ในความดูแลของกรมแผนที่ และได้ทรงเล่าถึงโรงเรียนแผนที่ที่ทรงรับผิดชอบว่า “ใช้คนสมัคทั้งนั้น” โดยรับเด็กตั้งแต่ 12 ปี ถึง 16 ปี ให้เงินเดือนนักเรียนคนละ 6 บาท ถ้ารู้วิชาจนไปทำงานได้ให้ 12 บาท ถ้าต้องออกไปหัวเมืองให้เพิ่มหนึ่งเท่าตัว ด้วยวิชาแผนที่เรียนยากเวลาทำงานก็ยากลำบาก ส่วนเรื่องนักเรียนในโรงเรียนสวนนันทอุทยาน 5 คนนั้น ทรงได้สอบดูจากบัญชีแล้วพบว่า เป็นบุตรข้าราชการ และเป็นนักเรียนหลวงที่ทรงพระราชทานให้เข้าเรียนตั้งแต่เริ่มเปิดโรงเรียนมาซึ่ง “สมควรจะรับราชการในกรมหนึ่งกรมใดได้อยู่แล้ว แต่ที่จะบังคับกะเกณฑ์ให้ไปรับราชการอยู่กรมใดๆ นอกจากที่ใจเขาสมัคที่จะไป ถ้าเพราะมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ จำกัดให้ไปก็จะเป็นการข่มขืนใจผิดกับความเดิมที่เขาสมัคเข้ามาเรียนวิชานั้นไป”⁸⁶

สมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์จึงทรงนำความเรื่องการเงินเดือนนักเรียนโทรเลขเช่นเดียวกับนักเรียนกรมแผนที่ขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเด็จฉพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่มีพระดำริว่ามีความต่างระหว่างกันอยู่ คือ “คนที่จะสมัคทำการเรียนวิชาแผนที่นั้น ถึงจะไม่เป็นผู้รู้ภาษาแลอักษรยุโรปก็ใช้ได้ จึงหาคนสมัคได้มาก การวิชาโทรเลขนั้นถึงเปนน่ายก็จริงอยู่แต่ต้องหาผู้ที่รู้วิชาภาษาแลอักษรยุโรปถึงที่แล้วจึงจะเรียนแลทำการในวิชาโทรเลขได้เรียบร้อยตลอดไป” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเด็จฉพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบที่จะพระราชทานเงินเดือนให้นักเรียนโทรเลข แต่ทรงขอให้จัดการให้แข็งแรง ให้นักเรียนมาเรียนสม่ำเสมอ และมีกำหนดระยะเวลาที่จะสำเร็จการเล่าเรียนชัดเจน ซึ่งทรงเห็นว่าการศึกษาที่จะเรียนนั้น “ถ้าคนที่รู้หนังสือฝรั่งแล้วมาเรียนจะไม่ยากอันใด มีเครื่องหมาย 26 อย่างเท่าตัวเอบี กับเลข 10 ตัวเท่านั้น คงจะเรียนให้ชำนาญได้โดยเร็ว”⁸⁷

จากความในหนังสือฉบับต่อมาที่สมเด็จพระเจ้าน้อยยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ทรงมีไปถึงพระเจ้าน้อยยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารในเรื่องที่ให้ช่วยหาผู้มาเรียนนั้น ก็ปรากฏว่าทรงมีความเห็นเช่นกันคงเรียนสำเร็จได้ในเร็ววัน ดังว่าได้ทรงปรึกษากับมิสเตอร์มาร์เบิลที่จะมาเป็นผู้สอนแล้ว เห็นว่าคงจะใช้เวลาเรียนเพียงประมาณ 4 ถึง 5 เดือนเท่านั้น รวมไปถึงความรู้ที่จำเป็นอื่นๆ ด้วย คือ ความรู้เรื่องแผนที่ การบัญชี หลักกฎหมายสากล กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการโทรเลข

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁷ เรื่องเดียวกัน.

ความรู้ไฟฟ้าพอที่ตั้งเครื่องติดต่อยสายด้วยตัวเองได้ แต่ที่สำคัญคือจะอาศัยการสมัครแบบทั่วๆ ไปไม่ได้ เพราะ “ต้องเลือกเอาคนที่รู้ภาษาแลอักษรฝรั่งยิ่งรู้มากยิ่งดีมาฝึกสอน” ดังนั้นเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมาร ทรงตอบจดหมายมาว่านักเรียนหลวงนั้นคงหาให้ได้แต่นักเรียนโรงเรียนพระยาศรีสุนทรโวหาร ซึ่งเป็นโรงเรียนภาษาไทย และมีคนสนใจสมัครอยู่หลายคน สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์จึงทรงมีหนังสือตอบกลับไปว่า “เหมือนกับท่านไม่ได้ทรงอ่านหนังสือชี้แจงของข้าพเจ้าที่มีไปยังท่านหลายฉบับมาก...เมื่อทราบการดังนี้แล้ว ก็เห็นเป็นการขัดข้องที่จะไม่สำเร็จไปได้” สุดท้ายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์จึงทรงมีหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบว่าจะไม่สามารถจัดหาพนักงานโทรเลขแทนที่ชาวต่างชาติที่กำลังหมดสัญญาลงได้ทัน เพราะนักเรียนที่มีให้รู้แต่หนังสือไทย แต่นักเรียนโทรเลขต้อง

“รู้หนังสืออักษรภาษายุโรปแล้วจึงจะเรียนได้ เพราะต้องเรียนเครื่องหมายวิธีมอศเปนตัวเอบี ภายหลังจะรับ จะส่งคำโทรเลขต้องอ่านหนังสือฝรั่งดังนี้ ถ้าได้เด็กรู้ภาษายุโรปมีวิชามากยิ่งขึ้น โดยอย่างที่สุดก็ต้องรู้เอบี การจึงเป็นล้นเกล้าฯ ที่จะรับเด็กผู้ที่ไม่รู้ภาษายุโรปมาเรียนนั้นไม่ได้ครั้นจะคิดหาเกลี้ยกล่อมคนเขลยศักดิ์ที่มีวิชารู้ภาษายุโรปมาแล้ว ก็เกรงว่าผู้นั้นๆ จะคิดเอาเงินเดือนมากกว่าที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กะประมาณไปยังพระองค์เจ้าดิศวรรกุมารที่คิดว่าจะได้เป้นเด็กนักเรียนหลวงนั้นแล้ว เป้นการขัดข้องอยู่ดังนี้”⁸⁸

การที่ต้องหาผู้รู้หรือได้เรียนภาษาอังกฤษมาฝึกทำอาชีพที่ปรารถนาได้ “คนเลว” หรือ “ไพร่ลงไปอีกหน่อย”⁸⁹ เช่น การแผนที่ และการโทรเลข เป็นประสพการณ์แปลกใหม่สำหรับรัฐสยาม เพราะการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐที่ทำการมาล้นจนจัดไว้สำหรับบุตร “ผู้ดี” เพื่อให้ได้คนไปทำราชการ มียศมีศักดิ์เป็นขุนนางสืบตระกูลต่อไป ผู้จัดการศึกษาทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารจึงไม่มีพระราชประสงค์ และพระประสงค์จะส่งบุตร “ผู้ดี” ให้มาทำการระดับล่าง “ไม่มีการเลื่อนยศ” ให้ “เป้นตกรนกรไป” จึงทรงตัดสินใจส่งนักเรียนหลวงระดับรองๆ ลงมา จากโรงเรียนภาษาไทยของพระยาศรีสุนทรโวหารไปแทน ซึ่งก็ใช้แทนกันไม่ได้ การเสาะหาผู้รู้ภาษาอังกฤษมาทำราชการในขั้นต่ำเป็นปัญหาใหม่ที่รัฐ

⁸⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/16 พระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ที่เรียนวิชาโทรเลข และให้จัดส่ง น.ร. หลวง 10 คนไปเรียนวิชาโทรเลขด้วย จ.ศ. 1246.

⁸⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 29/90 ร.ร.สอนการโทรเลขที่วังนันทอุทยาน จ.ศ. 1245.

สยามต้องประสบ การที่โรงเรียนโทรเลขตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2432 หรือกว่า 6 ปีให้หลัง เหตุการณ์ดังกล่าว น่าจะบ่งบอกถึงภาวะล้าหลังไม่ลงตัวระหว่างสถานะสูงของความรู้และสถานะต่ำของงานราชการบางประเภทที่เกิดจำเป็นต้องอาศัยผู้รู้ภาษาอังกฤษ จากสภาพการณ์ดังกล่าว การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐรองรับงานวิชาชีพ ที่เป็นราชการระดับล่างจะเกิดขึ้นภายหลัง ในทศวรรษถัดๆ มา

3.6 สรุป

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษเป็นส่วนสำคัญหนึ่งของ กระบวนการสร้างคนเพื่อรองรับงานราชการอย่างใหม่ ที่จำเป็นต้องอาศัยความรู้ภาษาอังกฤษ ไม่ว่าจะเป็นการเรียนรู้อัตโนมัติในเรื่องต่างๆ จากตะวันตกที่ศิวิไลซ์กว่า หรือการที่ต้องเกี่ยวข้องกับ ต่างชาติ ทั้งการติดต่อระหว่างบุคคล หรือการมีหนังสือถึงกัน ในภาวะที่ชนชั้นปกครองแยกกันเป็น กลุ่มเป็นเหล่า การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเป็น เครื่องมือสำคัญในการสร้างกำลังคนที่จะเป็นกำลังสนับสนุนพระองค์ในการช่วงชิงอำนาจการ บริหารรัฐ และทรัพยากร โดยเฉพาะถ้าดูจากกลุ่มคนที่พระองค์จัดการศึกษาให้ ซึ่งเริ่มจากบุคคลที่มีความ ใกล้เคียงทางสายเลือดตั้งแต่พระเจ้าน้องยาเธอ ขึ้นไป พระวงศ์โดยเฉพาะชั้นหม่อมเจ้า หม่อม ราชวงศ์ ไปจนถึงเด็กๆ บุตรขุนนาง การจัดการศึกษาให้กับผู้เยาว์ที่ยังไม่ได้เข้าสังกัดหรือเป็นกลุ่ม เป็นพวกกับใครแน่นอน ให้อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ และบ่มเพาะให้เกิดความจงรักภักดีกับกษัตริย์ เช่น ให้อายุเข้ามาเป็นทหารมหาดเล็ก จะเป็นการสร้างกำลังคนในพระองค์ นอกเหนือจากจะ เป็นกำลังในการทำราชการต่างๆ ดังจะเห็นได้ต่อไปว่ากลุ่มคนที่รับการศึกษาภาษาอังกฤษในช่วงนี้ โดยเฉพาะผู้ที่ใกล้ชิดกับกษัตริย์ จะทำงานประสานกับกลุ่มคนที่ผ่านการศึกษาภาษาอังกฤษและ ความรู้สมัยใหม่มาตั้งแต่รัชกาลก่อน รวมถึงชาวต่างชาติที่เป็นที่ปรึกษาในพระองค์ ซึ่งทั้งหมดจะ เป็นมือเป็นไม้ทั้งในทางราชการ และในทางส่วนพระองค์ให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวในการช่วงชิงอำนาจกับกลุ่มการเมืองอื่น

บทที่ 4

การขยายการศึกษาของรัฐระบบราชการ พ.ศ. 2426-2439

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้าสู่ช่วงใหม่ตั้งแต่ พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา การปฏิรูประบบราชการในช่วงเวลาเดียวกันที่ต้องการข้าราชการจำนวนมาก ได้ทำให้การศึกษาภาษาอังกฤษที่เป็นความรู้หนึ่งซึ่งจำเป็นต่องานราชการสมัยใหม่ขยายตัวตามไปด้วย รัฐสยามจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับพลเมืองจำนวนมากขึ้นๆ อย่างต่อเนื่อง ทั้งจัดส่งไปศึกษาภาษาควบคู่ไปกับความรู้สมัยใหม่ยังต่างประเทศ และจัดการศึกษาขึ้นเองในประเทศ การที่รัฐคาดหวังให้ระบบราชการที่เกิดขึ้นใหม่ประสานเข้ากับโครงสร้างชนชั้นเดิมทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐมุ่งไปที่ผู้มีชาติตระกูลทั้งเจ้านาย และบุตรหลานขุนนางแต่เดิมก่อน อย่างไรก็ตามระบบราชการอย่างใหม่ที่ต้องอาศัยข้าราชการจำนวนมาก จำเป็นต้องดูที่ความรู้ความสามารถประกอบไปด้วยก็ทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในทางปฏิบัติแล้วไม่สามารถจำกัดตัวเฉพาะแต่ในกลุ่มชนชั้นเดิมได้ แม้ทางภาครัฐจะพยายามให้อภิสิทธิ์ในเรื่องการศึกษาแก่กลุ่มชนชั้นนำเดิมอยู่เป็นระยะก็ตาม ค่านิยมในสังคมที่ยอมรับความเหนือกว่าในบางด้านของภูมิปัญญาตะวันตก และตระหนักถึงคุณค่าของความรู้ภาษาอังกฤษ ยังทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในช่วงนี้จำเป็นต้องขยายสู่กลุ่มคนที่อาจไม่ได้ทำราชการด้วย เช่น หญิงมีชาติตระกูลและผู้ต้องการหาเลี้ยงชีพทางอื่นที่ไม่ใช่รับราชการ เช่น ค้าขาย หรือเป็นลูกจ้างบริษัทร้านค้า แม้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อรองรับระบบราชการจะยังเป็นเป้าหมายอันดับแรกของรัฐทุมเทเวลาในการบริหารจัดการและงบประมาณให้ก็ตาม หัวข้อในบทนี้ประกอบด้วย การปฏิรูประบบราชการกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนราชกุมาร โรงเรียนราชวิทยาลัย การส่งไปศึกษาต่างประเทศในช่วงนี้

4.1 การปฏิรูประบบราชการกับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ พ.ศ. 2414 เป็นต้นมา เกิดจากความต้องการกำลังคนในราชการ และกำลังในพระองค์ซึ่งไม่เพียงพอแต่ควรมีความรู้หนังสือไทย และความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก แต่ควรที่จะรู้ภาษาอังกฤษซึ่งเป็นช่องทางแสวงหาความรู้เพิ่มเติมจากภายนอก และทำประโยชน์ให้กับทางราชการได้ อย่างไรก็ตามการปฏิรูประบบราชการที่ชะลอตัวลงตั้งแต่ พ.ศ. 2417 เป็นต้นมาอันเป็นผลจากความ

ขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับผู้นำทางการเมืองคนสำคัญ คือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รวมถึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็ทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษช่วงกว่า 10 ปีแรกดำเนินไปอย่างเป็นพักๆ คราวๆ ตามแต่โอกาสและความจำเป็น ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 3

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษจะมีความต่อเนื่องและมั่นคงราว พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระเตรียมกำลังคนครั้งใหม่เพื่อรองรับการปฏิรูประบบราชการ หรือ “แก้ไขการปกครองแผ่นดิน” ดังความในพระราชดำรัส¹ การจัดการศึกษาครั้งนี้จะเป็นไปอย่างคึกคักทั้งในส่วนวิชาหนังสือไทย ความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก และภาษาอังกฤษ ทั้งกับบุตรผู้มีชาติตระกูลและสามัญชน เริ่มจากการจัดการโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ จากเดิมที่เคยตั้งขึ้นเพื่อให้เป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กสำหรับบุตรผู้มีชาติตระกูล โดยเฉพาะเชื้อพระวงศ์ระดับล่าง เช่น หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ แต่เมื่อมีผู้ประสงค์เรียนจนเกินอัตราที่กรมทหารมหาดเล็กจะรับไว้เป็นข้าราชการทหาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชกระแสให้ปรับเปลี่ยนเป็นโรงเรียนสำหรับข้าราชการทั่วไปในราว พ.ศ. 2426² ด้วยทรงเห็นว่าหน่วยราชการอื่นๆ ก็ต้องการผู้มีความรู้เข้าไปทำงานด้วยเช่นกัน ส่วนนักเรียนทหารมหาดเล็กเดิมนั้นให้เรียนวิชาเบื้องต้นในโรงเรียนนี้ต่อไป แล้วจึงค่อยแยกไปฝึกหัดวิชาทหารใน

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เจ้านาย และข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็น จัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (พระนคร: โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, 2510).

² สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล็งถึงความจำเป็นมาของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบว่า เมื่อพระองค์เป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก ได้ทรงตั้งโรงเรียนฝึกนายร้อยนายสิบของกรมทหารมหาดเล็กขึ้นในปี พ.ศ. 2424 ต่อมาจำนวนนักเรียนมีมากขึ้น ห้องเรียนในกรมทหารมีที่ไม่พอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระตำหนักเดิมที่สวนกุหลาบให้ตั้งเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กเมื่อ พ.ศ. 2425 ตั้งแต่นั้นมาคนก็นิยมส่งบุตรหลานมาเข้าเรียนมากขึ้น เมื่อโรงเรียนตั้งมาได้สัก 1 ปี จำนวนนักเรียนก็มีเกินกว่าอัตราที่กรมทหารมหาดเล็กจะรับไว้ฝึกหัดได้ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ ขอเรียนพระราชปฏิบัติจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปรับขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบจากโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กให้เป็นโรงเรียนสำหรับข้าราชการทั่วไป จึงน่าจะเกิดขึ้นราว พ.ศ. 2426 ดู กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย (พระนคร: ม.ป.ท., 2463), หน้า 5-8.

ภายหลัง³ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบตั้งแต่แรกมามีแผนกที่จัดการสอนความรู้สมัยใหม่เป็นภาษาอังกฤษ เรียกว่าโรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบทั้งแผนกหนังสือไทย และภาษาอังกฤษ จะเป็นต้นแบบของการจัดการโรงเรียนสำหรับบุตรผู้ดีที่จะเข้าทำราชการต่อไป ส่วนการจัดส่งนักเรียนไปศึกษาภาษาและความรู้สมัยใหม่ยังต่างประเทศ ซึ่งเคยจัดขึ้นเป็นครั้งเป็นคราวตามแต่วาระและโอกาส ในฐานะที่เป็นอีกช่องทางหนึ่งในการได้คนมารับราชการ ก็ดำเนินไปเป็นการถาวรราวกลางทศวรรษ 2420 เป็นต้นมา เห็นได้จากการจัดส่งนักเรียนเพิ่มมากขึ้นและต่อเนื่องตั้งแต่นั้น⁴

สำหรับการจัดการศึกษาให้กับราษฎรสามัญเพื่อให้รู้หนังสือ อ่านออกเขียนได้ จะได้เป็นกำลังในงานราชการระดับล่าง คือเสมียน ที่ต้องอาศัยผู้รู้หนังสือไทยปริมาณมากนั้น⁵ รัฐบาลได้หันมาใส่ใจจัดการศึกษาให้กับราษฎรสามัญอีกครั้ง หลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทย และสอนเลขในทุกๆ พระอารามมาครั้งหนึ่งแล้วเมื่อ พ.ศ. 2418⁶ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จ⁷ ซึ่งเหตุผลส่วนหนึ่งอาจมาจากการที่คนส่วน

³ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม, หน้า 8. อย่างไรก็ตามก็ดีแม้วัตถุประสงค์ในการตั้งโรงเรียนจะเป็นเรื่องของการหาคนมารับราชการ แต่ก็ไม่ได้บังคับกะเกณฑ์ โดยยกให้เป็นเรื่องของความสมัครใจว่าจะทำหรือไม่ทำราชการก็ได้ ดังความใน “ศิลาจารึก” ซึ่งประดับไว้ที่โรงเรียน ที่ทำความเข้าใจครั้งเมื่อก่อตั้งโรงเรียนว่า “อนึ่งทรงพระมหากรุณาพระราชทานพระราชกฤษฎีกาไว้ว่า นักเรียนซึ่งได้เล่าเรียนในโรงเรียนตำแหน่งนี้ เมื่อเรียนรู้วิชาแล้วถ้าสมัครจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณ ก็ทรงชุบเกล้าฯ เลี้ยงตามสมควรแก่คุณานุรูปถ้วนทั่วทุกคน ถ้าคนใดไม่สมัครจะรับราชการจะไปทำการสิ่งใดๆ ที่เป็นการสุจริตสมควรแก่ราชตระกูล ก็ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ไม่ขัดขวาง” ตำนานสวนกุหลาบ: สวนกุหลาบวิทยาลัยใน 12 ทศวรรษ (กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, 2538), หน้า 528-529. สมเด็จพระยามหาราชานุภาพ, ตำนานสวนกุหลาบ (พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2506), หน้า 33.

⁴ คูณาคณวก ข “รายชื่อนักเรียนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งออกไปศึกษาในยุโรปก่อนมีการปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2435” และ ภาคผนวก ข “รายชื่อนักเรียนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งออกไปศึกษาในยุโรปหลังการปฏิรูปการปกครองถึงก่อนมีการส่งนักเรียนทุน (พ.ศ. 2435-พ.ศ. 2439)” ใน ละออทอง อัมรินทร์ รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 292-298.

⁵ กุลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” ใน ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540), หน้า 4.

⁶ บัญญัติ และจรรยาบรรณการศึกษา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553), หน้า 8-9.

ใหญ่ยังไม่รู้ถึงประโยชน์ และโอกาสที่จะได้จากการรู้หนังสือ^๗ ที่สำคัญคือ การปฏิรูประบบราชการที่ชะลอตัวลงไปในช่วงเวลาเดียวกัน อาจส่งผลให้รัฐยังไม่เห็นความจำเป็นเร่งด่วนที่ต้องเร่งรัดจัดการศึกษาให้กับราษฎรสามัญ

อย่างไรก็ดีราว 1 ปีหลังการปรับเปลี่ยนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้เป็นโรงเรียนพลเรือนสำหรับผู้มีชาติตระกูล ก็ได้มีการตั้งโรงเรียนแห่งแรกสำหรับราษฎรขึ้นที่วัดมหรณพาราม พ.ศ. 2427 ในปีต่อมา “รายงานโรงเรียน” ฉบับแรกของกรมมหาดเล็กซึ่งขณะนั้นรับผิดชอบการโรงเรียนอยู่ ระบุว่า มีโรงเรียนตามพระอารามทั้งสิ้น 20 แห่ง อยู่ในแขวงกรุงเทพฯ 14 แห่ง แขวงกรุงเก่า 4 แห่ง แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ 1 แห่ง แขวงเมืองสมุทรปราการ 1 แห่ง รวมมีนักเรียนกว่า พันคน^๘ การจัดการศึกษาของรัฐให้กับราษฎรโดยอาศัยวัดเป็นโรงเรียนจึงเกิดขึ้นตั้งแต่นั้น

การจัดการศึกษาช่วงแรกใช้วิธีเทียบความรู้เป็น “ประโยค” หรือชั้นความรู้เช่นกันกับการสอบพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์^๙ โดยครั้งแรกแบ่งเป็น 2 ประโยค ประโยคต้นหรือประโยค 1 คือ การเรียนหนังสือไทยที่เป็นแบบเรียนหลวง 6 เล่ม ได้แก่ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจน์พิจารณ์ พิศาลการ์นต์ เมื่อสอบผ่านครบทุกเล่มจนได้ประโยค 1 ก็ออกไปทำราชการ หรือศึกษาต่อชั้นสูง คือประโยค 2 ก็ได้ ซึ่งวิชาในชั้นประโยค 2 จะเกี่ยวกับทักษะความชำนาญที่จำเป็นต่องานเสมียนราชการ เห็นได้จากการสอบไล่ จะวัดความรู้ 8 อย่าง คือ 1) ลายมือหวัดและบรรจง 2) เขียนหนังสือใช้ตัววางวรรค ถูกตามใจความไม่ต้องดูแบบอย่าง 3) ทานหนังสือที่ผิดคัดจากลายมือหวัด 4) คัดสำเนาความและย่อใจความ 5) แต่งจดหมาย 6) แต่งแก้กระทู้ความร้อยแก้ว 7) วิชาเลข 8) ทำบัญชี^{๑๐} ผู้สอบได้ประโยค 2 ถือว่าจบหลักสูตร ซึ่งไพร่ที่สอบได้แต่ไม่ทำราชการจะได้รับหนังสือคุ้มสักรให้พ้นความเป็นไพร่^{๑๑} ส่วนการเรียนภาษาอังกฤษระยะแรกไม่มีหลักสูตรและแบบแผนตายตัว เช่น ผู้เรียนจะเรียนพร้อมกับหนังสือไทย หรือเรียนหลังสำเร็จชั้น

⁷ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย, หน้า 16.

⁸ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” หน้า 6-7.

⁹ “รายงานโรงเรียน,” ราชกิจจานุเบกษา 1 (15 กันยายน พ.ศ. 2428): 317-318. จำนวนโรงเรียนและนักเรียนมีการขึ้นลงอยู่บ้าง แต่จากทศวรรษ 2440 เป็นต้นมาจะขยายตัวในอัตราที่ก้าวหน้า

¹⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานสวนกุหลาบ, หน้า 32.

¹¹ “ประกาศการเรียนหนังสือ,” ราชกิจจานุเบกษา 1 (8 มีนาคม พ.ศ. 2428): 526.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 525.

หนังสือไทยแล้วประโยค 1 หรือประโยค 2 ก็ได้¹³ อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. 2433 ได้มีการออกพระราชบัญญัติการสอบวิชา กำหนดชั้นความรู้ภาษาอังกฤษเป็นครั้งแรก โดยแบ่งออกเป็น 6 ชั้น (Standard) และให้สิทธิ์ผู้สอบไล่ได้ตั้งแต่ชั้น 4 พันความเป็นไพร่เช่นเดียวกับผู้ได้ภาษาไทยประโยค 2¹⁴ กระนั้นการกำหนดชั้นความรู้ดังกล่าว ก็เป็นคนละส่วนกับการศึกษา เช่น โรงเรียนจัดสอนภาษาอังกฤษได้ถึงชั้น 4 แต่ผู้เรียนสามารถศึกษาต่อด้วยตนเองแล้วสอบเทียบความรู้ชั้น 5 ชั้น 6 เป็นต้น¹⁵ พระราชบัญญัตินี้ยังขยายชั้นความรู้หนังสือไทยให้ถึงประโยค 3 ด้วย¹⁶ อย่างไรก็ตามก็มีการสอนประโยค 3 ซึ่งต่อมาเทียบเท่ากับชั้นมัธยมศึกษาจะเกิดขึ้นจริงราวกลางทศวรรษ 2440 ดังจะกล่าวถึงต่อไป

การศึกษาของราษฎรทั่วไประยะแรกมีอุปสรรคอยู่บ้าง ช่วงต้น พ.ศ. 2428 รัฐต้องออก “ประกาศโรงเรียน” ซึ่งแจ้งว่าการจัดการศึกษาตามโรงเรียนในพระอารามต่างๆ นั้น เป็นไปเพื่อให้ “บุตรหลานของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน” ได้เล่าเรียนโดยไม่เสียเงินทอง ไม่ใช่หนทางในการเกณฑ์เด็กมาเป็นทหารอย่างที่เล่าลือกัน ขอให้ราษฎรอย่าหลงเชื่อ¹⁷ และในช่วงปลายปีก็มี “ประกาศการเรียนหนังสือ” ออกมาอีกฉบับหนึ่งระบุว่า “วิชาหนังสือเป็นต้นเค้าคุณความเจริญของราชการบ้านเมือง ยิ่งกว่าศิลปศาสตราวิชาการอื่นๆ ทั้งสิ้น” ถ้าผู้ใดได้เล่าเรียนจนต้องแท้งก็จะได้รับการชุบเลี้ยงให้เป็นข้าราชการมียศศักดิ์ ไม่ว่าจะเป็นคนใน “ตระกูลสูงหรือตระกูลต่ำ” ก็ตาม แต่ถ้าไม่อยากจะรับราชการ ก็ขอให้สอบไล่ได้ประโยค 2 จะได้รับหนังสือคัมภีร์พันความเป็นไพร่ดังกล่าวไปแล้ว¹⁸ ดังนั้นถึงแม้ข่าวลือที่ว่ารัฐจะเกณฑ์คนเป็นทหารผ่านทางโรงเรียนจะยังคงอยู่มาอีกหลายปี¹⁹ แต่โอกาสในการเลื่อนฐานะตนเองที่เห็นได้จริงผ่านการศึกษา ทั้งการได้เป็นข้าราชการหรือการพันความเป็นไพร่ ก็ทำให้ค่านิยมต่อการเล่าเรียนเป็นที่แพร่หลายยอมรับกันที่สุดในที่สุด ดังจะเห็นได้ในตอนต่อไป

¹³ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, “ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม” ใน ตำนานสวนกุหลาบ (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2506), หน้า 44-45.

¹⁴ “พระราชบัญญัติการสอบวิชา,” ราชกิจจานุเบกษา 8 (26 เมษายน พ.ศ. 2434): 27-30.

¹⁵ “สนทนาเรื่องการเรียนภาษาอังกฤษในเมืองเรา” วัชรญาณ 16 (มกราคม พ.ศ. 2438): 1643-1644.

¹⁶

¹⁷ “ประกาศโรงเรียน,” ราชกิจจานุเบกษา 1 (15 มิถุนายน พ.ศ. 2428): 166.

¹⁸ “ประกาศการเรียนหนังสือ,” ราชกิจจานุเบกษา 1 (8 มีนาคม พ.ศ. 2428): 525.

¹⁹ “พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียน,” ราชกิจจานุเบกษา 6 (5 พฤษภาคม พ.ศ. 2432): 47; รุฒิชัย มูลศิลป์, สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2554), หน้า 304.

จากการที่ราชการแบบใหม่ต้องอาศัยผู้ที่อ่านออกเขียนได้เพราะต้องใช้หนังสือราชการในการติดต่อระหว่างกัน มากกว่าการถวายเป็นงานในท้องพระโรงเหมือนดังแต่ก่อน²⁰ ก็ทำให้การส่งเสริมการศึกษาให้ทั้งกับผู้ดีและไพร่ได้มีความรู้หนังสือไทยเป็นเป้าหมายหลักของรัฐตั้งแต่นั้นมา กระนั้นรัฐสยามได้ดำเนินการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษด้วยเพราะต้องการข้าราชการบางส่วนที่ระดับผู้บริหารงานและผู้ปฏิบัติงานที่รู้ภาษาอังกฤษ

เนื่องจาก 1) ระบบราชการสมัยใหม่ต้องอาศัยการเรียนรู้แบบอย่างจากตะวันตกที่ได้ดำเนินการมาก่อน ทั้งยังต้องเข้าใจในทัศนคติใหม่จากตะวันตก เช่นเรื่อง budget, finance รวมไปถึงคำที่ยังไม่ได้มีการให้ความหมายในภาษาไทย เช่น government หรือ nation²¹ การจัดการราชการตามกระทรวงหรือกรมต่างๆ จึงควรจะต้องได้ผู้บริหารที่รู้เรื่องการบริหารราชการของต่างประเทศ และมีความรู้ภาษาอังกฤษดี เช่น การจัดการราชการมณฑลไทย ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (พระยศขณะนั้น) วันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2434 ว่าเดิมได้ทรงให้ผู้บริหารกรมมณฑลไทยทำแผนงานขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย แต่เมื่อทรงตรวจดูแล้วพบว่า “เป็นการคล้ายๆ อย่างเก่า” ซึ่งถ้าได้จัดไปคงไม่ดีกว่าที่เป็นอยู่เท่าไร เนื่องจากผู้เสนอแผนงานมีความรู้ไม่พอ แผนที่เสนอจึงเป็นการคิดขึ้นมาเอง “บุกหักร้างถางพงไปตามปัญญา ยังเป็นการทดลองอยู่ทั้งสิ้น” ซึ่ง “กว่าจะถูกทางยังช้ากว่ายกตำรามากาง” ไม่ต้องกับพระราชดำริที่ว่า “การออกฝึกต้องเอาไศรยแบบอย่างฝรั่งที่เขาเคยทำมามากกว่าเราหลายร้อยเท่า ต้องเอาไศรยผู้ที่มีความรู้ในการออกฝึกฝรั่งวางแบบแผนให้จึงจะได้” จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นผู้รู้ภาษาอังกฤษ และได้จัดการราชการในกรมศึกษาธิการมาเป็นอย่างดีแล้ว ช่วยคิดจัดแผนงานของกรมมณฑลไทย และปรึกษาหารือกับทางกรม “คิดแก้ไขเอาธรรมเนียมฝรั่งมาแปลงให้ลงกันกับการไทย”²²

ในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพฉบับต่อมาลงวันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสชมเชยพระเจ้าน้องยาเธอ กรม

²⁰ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่,” หน้า 2-3.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

²² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.99/8 หนังสือราชการปี 110 เรื่องจัดการราชการในกระทรวงมหาดไทย (28 ก.พ. 109-22 ก.ค. 111) ข้อความที่ทรงกล่าวถึงพระปรีชาสามารถด้านภาษาอังกฤษของ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีว่า “เพราะฉะนั้นเห็นว่าเธอเป็นผู้รู้หนังสือได้จัดการในกรมศึกษาธิการขึ้นเป็นอย่างดีอยู่แล้ว ให้เธอช่วยคิดอ่านการที่จะจัดอย่างไรดี” ซึ่งจากบริบทและถ้อยคำแวดล้อม จะเห็นว่าทรงหมายความว่ากรมดำรงฯ มีความรู้หนังสือฝรั่ง หรือหนังสืออังกฤษไม่ใช่หนังสือไทยที่รู้กันทั่วไป

หมื่นดำรงราชานุภาพว่าแผนงานที่ร่างขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายนั้น คงทำให้ราชการกรมมหาดไทยดำเนินไปได้ ด้วยวางหลักการไว้ดี ภายหน้าเมื่อลงมือทำไปคงไม่มีอะไรให้แก้ไขมากนัก แต่ทรงวิตกว่าทางฝ่ายมหาดไทยจะไม่เข้าใจการ ถ้าการทำงานเกิดขัดข้องประการใดจะแก้ไขไม่ถูก จึงจะทรงตั้งข้อกำหนดว่าในคราวแรกจัดการทางฝ่ายมหาดไทยต้องปรึกษาหารือกับพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ไม่ให้ปล่อยปัญหาทิ้งไว้หรือแก้เอง เพราะถ้าผิดพลาดเสียหายไปอาจต้องถึงขั้นหรือใหม่ แต่ทรงวิตกในข้อที่ว่าพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพต้องไปราชการที่ยุโรปเสียหนึ่งปี ถึงกับมีพระราชปรารภว่า “เกือบบอกได้ว่านาฬิกาเสียต้องแก้ยุโรป”²³ การจัดการราชการกรมมหาดไทยในช่วงเกือบหนึ่งปีต่อมาประสบปัญหาอย่างมากอย่างที่หวั่นเกรงกันถึงขนาดว่าข้าราชการผู้ใหญ่ของกรมมหาดไทยมีหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย วันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2434 ฟ้องว่าเสนาบดีทำงานบกพร่อง²⁴ ทำยที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเลือกบุคคลที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาตั้งแต่ต้นว่ามีความรู้ในงานบริหารราชการสมัยใหม่และรู้หนังสืออังกฤษคือ พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่เพิ่งเสร็จจากราชการที่ยุโรป ให้เข้าทำหน้าที่เสนาบดีกระทรวงสำคัญที่จัดใหม่อย่างมหาดไทยตั้งแต่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435

สำหรับกรมท่าที่ต้องรับผิดชอบการต่างประเทศ ภาษาอังกฤษยิ่งจำเป็นสำหรับผู้บริหารคือไม่เพียงแต่ต้องรู้แต่ควรถึงขั้นต้องเข้าใจของเชี่ยวชาญ คือเข้าใจลึกซึ้งและใช้ได้ตรงตามวัตถุประสงค์ความต้องการ ที่ผ่านมามีตำแหน่งเสนาบดีมักอาศัยผู้รู้การในต่างประเทศ และไปศึกษาเรื่องตะวันตก ทั้งเจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ) พ.ศ. 2398-2412 และเจ้าพระยาภาณุวงษ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม) พ.ศ. 2412-2428 ซึ่งท่านหลังมีประวัติว่าได้เคยเล่าเรียนภาษาอังกฤษกับมิสซิสบริดเลย์ (Mrs. Bradley) ภรรยาของมิชชันนารีอเมริกัน และเมื่อดำรงตำแหน่งปลัดเมืองเพชรบุรี พ.ศ. 2404 ก็ได้อำนวยความสะดวกให้ครอบครัวของมิชชันนารีอเมริกันไปตั้งถิ่นฐานเผยแผ่ศาสนาที่นั่น แลกเปลี่ยนกับการสอนภาษาให้กับครอบครัวของท่าน²⁵ อย่างไรก็ตามก็ตีปรากฏหลักฐานว่าท่านเคยใช้ภาษาผิดพลาดในงานราชการอยู่หลายครั้ง ดังที่พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการ ราชเลขาฯ ในรัชกาลที่ 5 ทรงบันทึกไว้ครั้งหนึ่งว่า

²³ เรื่องเดียวกัน.

²⁴ เรื่องเดียวกัน.

²⁵ เดเนียด แมคกิลวารี, กิ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว: อดีตชีวิตประวัติของศาสตราจารย์เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี., แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 50-52, 58; George Bradley McFarland (ed.), *Historical Sketch of Protestant Missions in Siam, 1828-1928* (Bangkok: White Lotus, 1999), pp. 92-93.

“แต่การที่สำคัญ เราไม่สบายใจวันนี้วันยังคำคือ เดิมประชุมเสนาบดี 14 คำนั้น ตกลงให้กรมท่าถามพวกฝรั่งเศสว่ากัมปนีโทรเลขได้ตกลงกับฝรั่งเศสอย่างไรที่จะพาดสายในแดนฝรั่งเศสนั้น ครั้นวันหนึ่งอาลบาสเดอบอกว่ากงสุลฝรั่งเศสแก่ว่าไทยถามว่าการที่กัมปนีมาทำโทรเลขในสยามนั้นฝรั่งเศสจะเห็นอย่างไร เราตกใจมากดูเหมือนเป็นการยกเมืองไทยให้ฝรั่งเศสเสียแล้ว เราเถียงว่าไม่ได้ให้ถามดังนั้น อาลบาสเดอบอกว่ากงสุลถือตั้งนั้นแน่แล้ว เรานึกเสียใจขึ้นมา จึงให้องค์สวัสด์ขอสำเนาที่กรมท่ามาดูวันนี้ ได้มาเห็นเป็นสมควรที่กงสุลฝรั่งเศสจะถือเอาตั้งนั้นแล้ว จึงกราบบังคมทูลให้มีตอบแก้ไขเสียทันที ก็ได้โปรดเกล้าฯ มีไปแล้ว”²⁶

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัส 29 เมษายน พ.ศ. 2428 ถึงการใช้ภาษาผิดพลาดของเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ว่า

“เหมือนอย่างเมื่อเร็วๆ นี้ กงสุลฝรั่งเศสมีหนังสือมา เรื่องประกาศห้ามไม่ให้บรรทุกกำลังศึกเข้าไปในเมืองจีน เราจึงได้มีคำสั่งเจ้าพระยาภาณุวงศ์ให้ทำคำประกาศแลให้แปลหนังสือที่ประเทศทั้งปวงได้ตกลงกันอย่างไร ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ให้ลูกคำทั้งปวงทราบ ได้สั่งการโดยละเอียดถี่ถ้วนแล้ว ครั้นเมื่อร่างประกาศมาให้เราดู มีข้อความเพิ่มเติมลงไปอีก ว่า เมืองไทยเรามีแต่เข้า [ข้าว-ผู้เขียน] เป็นสินค้า เข้าไม่เป็นอาชุกไม่ต้องห้ามดังนี้ ที่เดิมลงนี้ก็ประสงค์จะให้ดีเท่านั้น ไซ้จะแก้งอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แต่หาได้ดูในหนังสือฉบับที่ให้แปลนั้นเองไม่ ว่าเขาจะกำหนดห้ามอันใดจะประกาศให้ทราบ แลไม่มีกำหนดว่าจะห้ามอันใดบ้าง แลมีหนังสือพิมพ์ข่าวโทรเลขในเวลานั้นก็ลงออกอึงไปว่าฝรั่งเศสจะห้ามแต่เข้าอย่างเดียว ก็ไม่รู้เสียการวางมือไปไม่ได้แบบนี้”²⁷

²⁶ วิมลพรรณ ปิติวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด, 2547), หน้า 145-146.

²⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เจ้านาย และข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า 57-58.

รวมถึงเคยมีพระราชหัตถเลขาวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2425 ตักเตือนเจ้าพระยาภาณุวงศ์ เรื่องการใช้ภาษาไม่เหมาะสมในหนังสือถึงกงสุลฮอลันดาที่ “มีถ้อยคำหยาบๆ” จนทำให้กงสุลฮอลันดาโกรธและขอให้ระมัดระวังให้มาก²⁸ ปัญหาเรื่องความสามารถด้านภาษาอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ กล่าวไว้ในหนังสือกราบบังคมทูลลาออก 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2428 ว่า “ปัญญาแลความรู้ข้าพระพุทธเจ้านั้นไม่พอกับราชการต่างประเทศในทุกวันนี้”²⁹ แม้สาเหตุของการลาออกจะไม่ได้มาจากเรื่องภาษาโดยตรงก็ตาม³⁰

²⁸ ญัฐวุฒิ สุธิตสงคราม, เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า) เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, 2522), หน้า 652-653.

²⁹ สุภัทรา กมลาภรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 180.

³⁰ แม้เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีจะถูกตีเตือนหลายครั้งเรื่องทำราชการบกพร่อง ที่สำคัญคือเรื่องแก้สัญญาของกรมท่ากับประเทศตะวันตก พ.ศ. 2424 แต่ขบวนการที่ทำให้ท่านตัดสินใจลาออกจากราชการ คือการที่แม้แต่ “เจ้าเล็กนายน้อย” จากวังหน้า คือ พระบวรวงษ์เธอ กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ์ ยังทรงงักงาล่าวดำเนินท่านด้วยถ้อยคำรุนแรงว่า “ขาดความกตัญญู แลเป็นคนพูดไม่จริง” ด้วยหาว่าไม่ยอมส่งคณะละครไปร่วมในการสมโภชพระนคร พ.ศ. 2425 เมื่อเจ้าพระยาภาณุวงศ์ แจ้งเรื่องนี้แก่สมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ พี่ชายของท่านซึ่งเป็นเจ้าของคณะละครที่แท้จริง สมเด็จพระบวรราชฯ ก็ให้ความเห็นมาว่า

“ครั้งนี้ท่านผู้เกณฑ์ว่ากล่าวเรี่ยวแรงนัก จนเปนถึงคนไม่มีกตัญญูเป็นคนเทวดังนี้ ก็เพราะสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินท่านจะไม่ทรงเล็งแล้ว เจ้าเล็กนายน้อยจึงได้โอกาสว่ากล่าวดั่งนี้ได้ ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงให้เปนเสนาบดีไม่มีกตัญญูขาดความจริงเสียแล้ว จะฉลองพระเดชพระคุณไปได้หา มาได้ความเจ็บช้ำด้วยถ้อยคำจาอันเปนการนอกเรื่องดั่งนี้ สุดแท้แต่ความคิดของท่านจะปลดเปลื้องไปเถิด”

ต่อมาเจ้าพระยาภาณุวงศ์ ได้กราบบังคมทูลฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องที่ถูกล่าวหา เพื่อให้ทรงพิจารณาว่าท่านได้ทำความผิดและสมควรไม่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณต่อไปหรือไม่ พร้อมกันนั้นท่านได้ทำหนังสือกราบเรียนสมเด็จพระบวรราชฯ แจ้งการตัดสินใจที่จะวางมือจากราชการว่า

“จะทำราชการต่อไปก็เหน็ดด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะไม่พ้นความผิด จงทำให้ผู้ใหญ่ในตระกูลต่อๆ มาพลอยเสียชื่อไปด้วย ที่จะรักษาตัวทำราชการไปไม่ให้เกิดความผิดนั้น เหนจะรักษาตัวไปไม่ได้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะบอกรออยู่ที่บ้าน ตามแต่เวลาที่ท่านจะปลดเปลื้องราชการไปจากตัวกว่าจะหมดตามประสงค์ของท่าน แลตามแต่เวลาที่จะเป็นไป

เสนาบตีว่าการต่างประเทศต่อจากเจ้าพระยาภาณุวงศ์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการ อธิการเลขานุการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการทรงเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนในพระบรมมหาราชวังตั้งแต่ พ.ศ. 2415 และมีประวัติว่าทรงเป็นผู้รู้ภาษาอังกฤษดีมา³¹ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงได้ทำราชการที่เกี่ยวข้องกับการใช้ความรู้ทางภาษาและการต่างประเทศมาตั้งแต่ต้น ในปี พ.ศ. 2418 ทรงเป็นหัวหน้าพนักงานตรวจบัญชีคลังหรือ “ออกดีดออกฟิส” ราชการอย่างใหม่ที่ต้องอาศัยความรู้ทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษและวิชา

ครั้งนี้จะทำเหมือนอย่างเจ้าคุณกรมท่าที่ล่วงไปแล้วนั้นก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการเร็วแรงเร็วหนักเกินไป คนผู้น้อยที่ติดอยู่ในกรมนั้น ก็จะได้ความเดือดร้อนเหมือนเมื่อครั้งกรมขุนวรจักรข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่าค่อยเป็นค่อยไปให้เปลืองปลดไปกว่าจะหมดตัวดีกว่า

ด้วยกรมท่าว่าการต่างประเทศนี้ เป็นของต้องการเพราะที่ท่านจะจัดการรักษาบ้านเมืองใหม่แลจัดธรรมเนียมราชการให้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน จะได้เป็นความเจริญกับบ้านเมืองของท่าน ซึ่งจะนิ่งทอดทำราชการทอดสู้นดาหน้าว่า แลทนการดูถูกดูหมิ่นอยู่ดั่งนี้ก็เหลือกำลังที่จะทนได้ แล้วก็เป็นเรื่องนินายในที่ประชุมแลที่ไปรเวศทุกแห่งทุกตำบล”

การถวายหนังสือกราบบังคมทูลฯ ลาออกวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2428 จึงมาจากการกะการไว้ล่วงหน้าตั้งแต่ พ.ศ. 2425 เป็นอย่างน้อย พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ระบุเช่นกันว่าเจ้าพระยาภาณุวงศ์ “ได้ร้องถึงสองครั้งแล้ว” โดยมีหนังสือกราบบังคมทูลครั้งแรกวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2427 ดู กัณฐิกา ศรีอุดม, “จาก “นาเซนแนล เอกซิปีเชน” ถึง “สยามรัฐพิพิธภัณฑ” : ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 169-174; สุภัทรา กมลภรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 179-181; ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า) เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, 2522) หน้า 33-34; ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า) เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, 2522) หน้า 832-833.

³¹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพตรัสยกย่องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการว่าทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษ “ยอดเยี่ยมยิ่งกว่าพระองค์อื่นฯ” ที่เป็นนักเรียนรุ่นเดียวกันที่ได้ศึกษาภาษาอังกฤษแต่ในประเทศ สมเด็จฯ เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 173.

เลข³² ทั้งทรงเป็นพนักงานราชเลขานุการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอยในราชการที่ต้องใช้ความรู้ทางภาษา เช่น การตรวจค้นตำราตะวันตกเพื่อค้นหาแบบแผนมาใช้ในการต่างๆ ที่จะทรงจัดขึ้น³³ พ.ศ. 2422 ทรงเป็นราชเลขานุการ หรือ “ไปรเวตเสกเรตารีหลวง” ในปีต่อมาเมื่อมีการแยกงานราชเลขานุการออกเป็น “ไปรเวตเสกเรตารีฝรั่ง” และ “ไปรเวตเสกเรตารีไทย” ได้ทรงเป็นราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ³⁴ งานราชเลขานุการซึ่งมีหน้าที่ “เป็นที่ทรงปรึกษาในราชการต่างประเทศ” ทำให้พระองค์ได้ทรงช่วยงานกำกับกรมท่า³⁵ พ.ศ. 2424 ทรงจัดการให้มีราชทูตไทยไปประจำราชสำนักต่างประเทศ โดยให้ขึ้นกับกรมราชเลขานุการ³⁶ พ.ศ. 2426 ทรงช่วยเรื่องจัดทำสัญญาทำสนธิสัญญากับอังกฤษให้มีศาลต่างประเทศที่เชียงใหม่³⁷ คุณวุฒิและความชำนาญของทั้งเรื่องภาษาและการต่างประเทศที่สั่งสมมาผ่านการเล่าเรียนและการทำงาน³⁸ ก็น่าจะทำให้พระเจ้านั่ง

³² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับเทศนาเทวธรรมกถาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แลฉบับมาหฤดาโดยพระสาสนโสภณ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า (13)-(14).

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า (12)-(14); สำนักราชเลขาธิการ, ประวัติสำนักราชเลขาธิการ (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2544), หน้า 8.

³⁴ สำนักราชเลขาธิการ, ประวัติสำนักราชเลขาธิการ (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2544), หน้า 9-11.

³⁵ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับเทศนาเทวธรรมกถาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แลฉบับมาหฤดาโดยพระสาสนโสภณ, หน้า (18); พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เจ้านาย และข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็น จัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า 19; สุภัทรา กมลาภรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์,” หน้า 174.

³⁶ ประวัติความเป็นมาและรูปร่างของกระทรวงต่างประเทศไทย และระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับหนังสือเดินทาง (พระนคร: โรงพิมพ์การพิมพ์พาณิชย์, 2499), หน้า 40.

³⁷ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับเทศนาเทวธรรมกถาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แลฉบับมาหฤดาโดยพระสาสนโสภณ, หน้า (19).

³⁸ ปรากฏว่าแม้ทรงรับราชการแล้ว แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ก็ยังทรงพยายามศึกษาหาความรู้ต่างๆ รวมถึงภาษาอังกฤษเพิ่มเติม เช่น ได้ทรงอาศัยสอบถามความรู้จากมิสเตอร์เฮนรี อาลบาสเตอร์ที่รับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก ดู สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม

ยาเธอกรมหมื่นเทวะวงษ์วโรปการทรงเป็นตัวเลือกที่ดีที่สุดเมื่อตำแหน่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศว่างลง ไม่รวมถึงฐานะพระญาติสนิทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงเป็นพระเชษฐาของพระบรมราชเทวีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง 3 พระองค์ พระองค์ทรงอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศตราบกระทั่งสิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2466 รวมระยะเวลากว่า 38 ปี

แม้ผู้ทำหน้าที่บริหารราชการช่วง พ.ศ. 2426-2439 โดยเฉพาะตำแหน่งเสนาบดีจะเป็นผลผลิตของการสร้างกำลังคนยุคก่อนหน้าเสียโดยมาก แต่การปฏิรูประบบราชการก็ทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ เพื่อให้ได้ผู้บริหารในภาคหน้า ที่จะเพิ่มเติมหรือทดแทนคนที่มีอยู่แล้วแต่ไม่มีประสิทธิภาพ ทวีความเร่งด่วนมากขึ้น การส่งไปศึกษาต่างประเทศเป็นช่องทางหลักของการสร้างนักบริหาร³⁹ กระนั้นการจัดการศึกษาในประเทศเพื่อเตรียมความพร้อมก่อนไปต่อต่างประเทศก็มีความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ เช่นกัน ดังกรณีของโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนราชกุมาร และโรงเรียนราชวิทยาลัยที่จะกล่าวถึงต่อไป

2) นอกจากความต้องการผู้บริหารที่รู้ภาษาอังกฤษแล้ว ข้าราชการระดับปฏิบัติงานบางส่วนงานก็จำเป็นต้องรู้ภาษาอังกฤษ เช่น เสมียนอังกฤษที่ร่างหนังสือ แปลหนังสือตามหน่วยงานต่างๆ หรือหน่วยงานราชการใหม่ๆ บางหน่วยก็ต้องอาศัยผู้ปฏิบัติงานจำนวนมากที่รู้ภาษาอังกฤษ เช่น การต่างประเทศ การศุลกากร การไปรษณีย์โทรเลข เป็นต้น⁴⁰ เช่นเดียวกับข้าราชการสายอาชีพในอีกหลายสาขาที่ควรรู้ภาษาอังกฤษเพื่อประโยชน์ในวิชาชีพ เช่น ทหาร แพทย์ ครู นักกฎหมาย เป็นต้น โรงเรียนฝึกหัดวิชาชีพเฉพาะต่างๆ ที่ตั้งขึ้นสมัยนี้จึงจัดสอนภาษาอังกฤษให้ด้วย การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษรองรับการปฏิรูประบบราชการช่วง พ.ศ. 2426-2439 จึงครอบคลุมทั้งระดับผู้บริหาร และผู้ปฏิบัติงาน และมีทั้งการส่งไปศึกษาต่างประเทศ และการจัดการศึกษาเองในประเทศ ดังจะกล่าวต่อไป

ที่น่าสนใจก็คือ การปฏิรูประบบราชการ กับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษและความรู้สมัยใหม่ช่วง พ.ศ. 2426 เกิดขึ้นอย่างประจวบเหมาะกับการถึงแก่พิราลัยของสมเด็จพระยา

พระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ กับเทศนาเทวธรรมกถาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แลอุปมาพหุกถาโดยพระสาสนโสภณ, หน้า (14)-(15).

³⁹ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่”, หน้า 3; วาสุณี ไอลถารมย์, กำเนิดการศึกษาสมัยใหม่แบบรวมศูนย์สมัยรัชกาลที่ 5 : การสร้างพลเมืองดีและกำลังคนในระบบราชการภายใต้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และผลกระทบต่อสังคม (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2549), หน้า ก.

⁴⁰ กุลลดา เกษบุญชู, “ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่”, หน้า 3.

บรมมหาศรีสุริยวงศ์ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัย วันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2425 ก่อนไปทางปลายปีตามปฏิทินเก่า ซึ่งพ้องกันกับการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสให้ปรับเปลี่ยนโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กพระตำหนักสวนกุหลาบให้เป็นโรงเรียนสำหรับข้าราชการทั่วไป โดยที่ไม่เพียงแต่กรมทหารมหาดเล็ก แต่ “กระทรวงราชการต่างๆ ก็ต้องการคนที่ได้เล่าเรียนมีวิชาความรู้เข้าตำแหน่งรับราชการอยู่เป็นอันมากเหมือนกัน” ความเป็นเหตุเป็นผลกันระหว่างการจัดการศึกษาเพื่อเตรียมกำลังคนให้กับระบบราชการที่คิดทำขึ้นใหม่ ยังเกี่ยวข้องโดยตรงกับการถึงแก่พิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ขณะที่ความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ส่งผลให้การปฏิรูประบบราชการและการจัดการศึกษาสมัยใหม่ชะงักงันไปในปีที่แล้ว การถึงแก่พิราลัยของท่านก็เป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิรูประบบราชการและการจัดการศึกษาครั้งใหม่ แม้กรณีการจัดการศึกษาจะไม่มีหลักฐานชี้ชัดตรงๆ แต่การริเริ่มปฏิรูประบบราชการ หรือ “แก้ไขการปกครองแผ่นดิน” หลังการถึงแก่พิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็เป็นที่ประจักษ์ชัด

หนังสือ “กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103” ของเจ้านายและข้าราชการในสถานทูตสยาม ณ กรุงลอนดอนและปารีส ซึ่งเป็นหลักฐานเกี่ยวกับความคิดที่จะปฏิรูประบบราชการแรกสุดที่พบ ปรากฏฉบับคัดลายมือลงวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2427 คือหลังการถึงแก่พิราลัยประมาณ 2 ปี⁴¹ หนังสือดังกล่าวมีที่มาจากพระราชประสงค์ที่จะรับฟังความเห็นเรื่องราชการการเมืองจากพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หลังทรงได้รับรายงานข่าวการเสียเอกราชของพม่าที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ทูลเกล้าฯ ถวาย⁴² เนื้อหาของหนังสือ “กราบบังคมทูล...” มีว่าพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงควรรวบอำนาจไว้กับพระองค์เองเกินไป โดยควรเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองของประเทศเสียใหม่จาก “แอฟโกลดโมนากี” เป็น “คอนสตีตูชันแนลโมนากี” คือ พระเจ้าอยู่หัวยังเป็น “มหาประธานของบ้านเมือง ที่จะทรงพระราชวินิจฉัย มีพระบรมราชโองการเป็นสิทธิ์ขาดแก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่” แต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้ง “คาบิเนต” ให้มีอำนาจบังคับ

⁴¹ บุญพิสิฐ ศรีหงส์, “สัมพันธภาพระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ จากหลักฐานชั้นต้นสู่คำถามต่อนักวิชาการและนักเขียนประวัติศาสตร์-รัฐศาสตร์,” *รัฐศาสตร์สาร* 32, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2554): 57. และดูการวิเคราะห์วันที่ของเอกสารและตัวเอกสาร “กราบบังคมทูล...” อย่างละเอียดในงานข้างต้น

⁴² พระองค์เจ้าปฤษฎางค์, *ประวัติเยอนายพันเอกพิเศษ พระวรวงค์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ. 2392 ถึง 2472 เล่ม 1* (พระนคร: นิยมวิทยา, 2513), หน้า 59-60.

รับผิดชอบกรรมของตนเอง “จัดการไปได้โดยพระบรมราชานุญาตก่อนทุกอย่าง”⁴³ ใน “พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง” วันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2428 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงให้ผู้กราบบังคมทูลทราบบว่า ที่เห็นว่าพระองค์ทรงมีอำนาจ “แอบโซลูต” ถ้า “ประสงค์อย่างไร การนั้นคงจะตลอดไปได้” นั้นเป็นสิ่งใหม่มาก ตั้งแต่เริ่มรัชสมัยของพระองค์ อำนาจการบริหารและการออกกฎหมายอยู่ในมือของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และเหล่าเสนาบดีเสียสิ้น เพราะเสนาบดีมีอำนาจ “ได้ตั้งเจ้าแผ่นดิน” นักต่อนัก พระองค์จึงทรงต้องค่อยๆ เรียกคืนพระราชอำนาจ เปรียบได้ดังกับวัวที่ปล่อยสายป่านหมดแล้ว ก็ต้องเอาป่านพันหลักค่อยสาวคืนมา ถ้าเกินกำลังเมื่อไรก็ต้องหย่อนคืนกลับไป โดยทรงเริ่มจากอำนาจออกกฎหมายที่ไม่มีใครใส่ใจนัก จนประหนึ่งว่าพระองค์เป็นฝ่ายค้านของรัฐบาล เมื่อเสนาบดีเพเลียงพลังั้เกิดปัญหาในการบริหาร ก็ทรงค่อยแทรกตัวดึงอำนาจบริหารคืนมาทีละน้อยตามลำดับ คำ “แอบโซลูต” ที่ว่าพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัวสำคัญที่สุดจึง “ใช้ทั่วไปทุกเวลาไม่ได้” คือใช้กับแต่ก่อนไม่ได้ ด้วยว่าอำนาจไม่สมบูรณ์ การคิดเปลี่ยนแปลงสิ่งใดก่อนหน้านี้จึงเกิดขึ้นได้ยาก “แต่เวลาปีหนึ่งสองปีนี้ดูเป็นโอกาสดีขึ้นมากที่ควรจะจัดการต่อไปอีกได้ เราก็ได้คิดอยู่เป็นนึกที่จะจัดการตามเวลาที่จะเป็นได้”⁴⁴

หลักฐาน 2 ชี้ชัดถึงข้อเท็จจริง 2 ประการ 1) ภาวะสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หรือการที่กษัตริย์มีอำนาจสิทธิขาดสมบูรณ์ ไม่ใช่สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้มาตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 2411 หรือบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2416 เมื่อพระชนมายุ 20 พรรษา แต่เป็นกระบวนการที่ค่อยก่อตัวขึ้นมาจากการดึงอำนาจในมือเสนาบดีกลับมาที่กษัตริย์ โดยเฉพาะอำนาจการบริหารบ้านเมือง⁴⁵ 2) การปฏิรูประบบราชการ หรือ “เปลี่ยนแปลงการปกครอง” ซึ่งเป็นการจัดระเบียบ และจัดสรรอำนาจในการปกครองเสียใหม่ จึง

⁴³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เจ้านาย และข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า 22; ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย 2411-2475 (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2523), หน้า 26.

⁴⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เจ้านาย และข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า 53-56.

⁴⁵ ดูการให้คำอธิบาย “รัฐสมบูรณาญาสิทธิ” ที่มีความเป็นประวัติศาสตร์ หรือมีความจำกัดทางเวลา ใน สมเกียรติ วันทะนะ, “รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475,” วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 17 (มิถุนายน 2533).

ไม่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างทันทีทันใดเพราะทรงขาดพระราชอำนาจสมบูรณ์ ต่อเมื่อเสนาบดีที่ทรงอำนาจและบารมีสูงสุดอย่างสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่พิราลัยปลายปี พ.ศ. 2425 การปฏิรูปราชการจึงเริ่มมีความเป็นไปได้ดังพระราชดำรัสว่า “ปีหนึ่งสองปีนี้เป็นโอกาสดี ขึ้นมาก” และเป็นที่มาของหนังสือ “กราบบังคมทูลฯ” ปลายปี พ.ศ. 2427 ข้างต้น และการปฏิรูประบบราชการครั้งใหญ่ พ.ศ. 2430 โดยจัดส่วนราชการเสียใหม่จากเดิม 6 กรมเป็น 12 กรม⁴⁶ ดังนั้นการปฏิรูประบบราชการ การจัดการศึกษาสมัยใหม่รองรับระบบราชการ และการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในฐานะส่วนหนึ่งของการศึกษาสมัยใหม่ จึงเข้าสู่ช่วงเวลาใหม่ไปพร้อมๆ กันราว พ.ศ. 2426 โดยมีโรงเรียนอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นหมุดหมายสำคัญของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ

4.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในประเทศไทยรองรับระบบราชการช่วง พ.ศ. 2426 เกิดจากการปรับโรงเรียนที่พระตำหนักสวนกุหลาบจากโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กให้เป็นโรงเรียนสำหรับฝึกหัดข้าราชการทั่วไป⁴⁷ โรงเรียนใหม่ที่พระตำหนักสวนกุหลาบจัดสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษแยกกัน แผนกภาษาอังกฤษหรือที่ต่อมาเรียกว่าโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ⁴⁸ จะเป็นแหล่งศึกษาแห่งเดียวตลอดเวลาเกือบ 15 ปี ที่รัฐมุ่งให้เป็นศูนย์การศึกษาภาษาอังกฤษสำหรับบุตรผู้มีชาติตระกูลที่จะไปทำงานราชการ แม้โรงเรียนสวนนันทอุทยานจะเคยได้รับการคาดหวังให้ผลิตข้าราชการมาก่อนหน้านี้ แต่ด้วยเหตุหลายประการดังกล่าวไว้ในบทที่ 3 ก็ทำให้โรงเรียนสวนนันทอุทยานหรือสุนันทาลัยซึ่งเป็นชื่อตามสถานที่ใหม่ ถูกลดระดับให้เป็นโรงเรียนสำหรับนักเรียนทั่วไปที่จะประกอบอาชีพรับราชการหรือไม่ก็ได้ เช่นเดียวกับโรงเรียนบ้านจันทรมหรือโรงเรียนใหม่ที่ตั้งขึ้นภายหลังซึ่งเป็นโรงเรียนที่รองรับคนสามัญรวมถึงบุตรจีนที่น่าสนใจก็คือขณะที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบฝ่ายภาษาไทยไม่สามารถคงสถานะของโรงเรียนชั้นสูงได้นาน ต้องค่อยลดฐานะจากโรงเรียนเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ สู่วิทยาลัยรับบุตร

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-108.

⁴⁷ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศสยาม, หน้า 9; พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), กำเนิดกรมแผนที่ (พระนคร: โรงพิมพ์บริษัท ส. พยุ่งพงศ์, 2499), หน้า 16-17.

⁴⁸ ในเอกสารราชการ โรงเรียนแห่งนี้ไม่มีชื่อเฉพาะตายตัว เช่นบางครั้งเรียก โรงเรียนภาษาอังกฤษสวนกุหลาบ โรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบ หรือโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ เป็นต้น

ส่วนของผู้เรียนนั้นรัฐมุ่งหมายให้โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่แรกเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก ด้วยผู้บังคับการทหารมหาดเล็กขณะนั้นคือ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมีพระประสงค์ “ใคร่จะบำรุงฐานะของทหารมหาดเล็ก” ที่ในชั้นหลังก็มีแต่มหาดเล็กเวรหรือสกุลคหบดีชั้นพลเรือน “ให้กลับสูงศักดิ์ตั้งพระราชดำริแต่เดิม” นักเรียนชั้นแรกจำนวน 10 คนจึง “เป็นหม่อมเจ้า และหม่อมราชวงศ์แทบทั้งนั้น”⁵³ เมื่อมีการปรับขยายโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้เป็นโรงเรียนสำหรับพลเรือนทั่วไป รัฐก็ยังคงคาดหวังให้เป็นโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ต่อไปแม้คนละเหตุผลกันก็ตาม ดังความในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรโรงเรียนเมื่อวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2427 ว่าโรงเรียนแห่งนี้ตั้งขึ้นเพื่ออุดหนุนพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ซึ่งไม่มีช่องทางได้ฝึกหัดทำราชการเพราะ “เปนเจ้าเสียไม่ได้เปนขุนนาง” ให้ได้มีความรู้ไปสอบไล่หนังสือซึ่งเหมือนกับการถวายตัวของข้าราชการ “แต่ดีกว่าดอกไม้ธูปเทียน” เพราะ “ได้เห็นตลอดจนถึงความรู้แลสติปัญญา” และตั้งใจว่า “ตั้งแต่ลูกชั้นลงไปจะต้องเข้าในโรงเรียนนี้ ฝึกซ้อมวิชาเหมือนกับลูกหลานเจ้านายทั้งปวงทุกคน” ส่วนบุตรหลานขุนนาง “ตระกูลข้าราชการ” และราษฎรทั่วไปก็จะจัดให้เล่าเรียนตามโรงเรียนที่มีอยู่แล้วและที่จะจัดขึ้นใหม่⁵⁴ ความมุ่งหมายที่จะแยกโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์เป็นเอกเทศต่างหากยังปรากฏใน “ประกาศโรงเรียน” ลงวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2428 ว่า “แลโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นแล้วที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ยังจะตั้งโรงเรียนสำหรับข้าราชการอีกแห่งหนึ่ง”⁵⁵

กระนั้นแม้ปรากฏว่าสมเด็จฯ พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าและพระเจ้าลูกยาเธอบางพระองค์จะได้เข้าเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในบางช่วงเวลาจริง⁵⁶ แต่เจตนาที่จะส่งโรงเรียนแห่งนี้ไว้เฉพาะแต่กับบุตรหลานเจ้านายก็เป็นผลได้ไม่นาน ดังรายงานการตรวจโรงเรียนพระตำหนักสวน

⁵³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ตำนานสวนกุหลาบ*, หน้า 26-27.

⁵⁴ “การไล่หนังสือนักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ,” *ราชกิจจานุเบกษา* 1 (15 พฤษภาคม พ.ศ. 2428): 131.

⁵⁵ “ประกาศโรงเรียน,” *ราชกิจจานุเบกษา* 1 (15 มิถุนายน พ.ศ. 2428): 166.

⁵⁶ เช่น พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวิมลนอม พระองค์เจ้าจิระประวิตรเดช พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ แต่การศึกษาที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบของพระเจ้าลูกเธอ จะเป็นการเรียนภาษาไทยก่อนไปศึกษาต่อต่างประเทศมากกว่าการมุ่งเรียนให้จบหลักสูตร ดูรายละเอียดใน 4.3 โรงเรียนราชกุมาร

กุหลาบ พ.ศ. 2429 ในส่วนนักเรียนที่ได้รับพระราชทานรางวัลทั้งหมด 13 คนปรากฏชื่อผู้ที่ไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ถึง 4 คน คือ หม่อมหลวงอัน นายปลับบุตรพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง นายท้วมบุตรนายบัว และนายสังวาลบุตรพระเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ (จีน)⁵⁷ เหตุประการหนึ่งแห่งการมีนักเรียนสามัญเข้าปะปนก็คือตั้งแต่ พ.ศ. 2429 เป็นต้นมา โรงเรียนมีฐานะเป็นโรงเรียนสำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาต่อขั้นสูง คือ ให้ผู้สำเร็จประโยคต้นหรือประโยค 1 จากโรงเรียนตามพระอารามต่างๆ เข้าศึกษาต่อประโยค 2 เพื่อเตรียมสอบเข้าได้⁵⁸ อีกประการหนึ่งก็คือความนิยมต่อการศึกษาที่มีมากขึ้นในหมู่ผู้ดีและราษฎรผู้มีทรัพย์ทั้งไม่มีการตั้งโรงเรียนชั้นสูงขึ้นรองรับ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบจึงต้องขยายการรับนักเรียนในวงกว้างมากขึ้น

กระนั้นไซ้ว่าโรงเรียนจะไม่มีมาตรการมากีดขวางหรือกั้นกรองผู้เรียน เช่น จากเดิมที่โรงเรียนเคยอุดหนุนนักเรียนในทุกด้านทั้ง “เครื่องบริโภคนุ่งห่มใช้สอย” ตลอดจนหนังสือและอุปกรณ์ “เครื่องเรียน” ต่างๆ⁵⁹ แต่รายงานกรมศึกษาธิการกล่าวว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2432 เป็นต้นมาโรงเรียนได้ลดการอุดหนุน โดยให้ผู้เรียนรับผิดชอบค่าใช้จ่ายเหล่านี้เอง เริ่มจากการงดจ่ายหนังสือและเครื่องเรียนแก่นักเรียน และการเรียกเก็บเงินค่าอาหารปีละ 20 บาท โดยให้เหตุผลว่ามาจากความต้องการลดค่าใช้จ่ายไม่ให้ “เปลืองพระราชทรัพย์” ของหลวงมาก เพราะในปีถัดมารัฐก็ได้งดจ่ายหนังสือและเครื่องเรียนสำหรับโรงเรียนหลวงทุกแห่งด้วยเช่นกัน ส่วนการเก็บเงินค่าอาหารนั้นก็เก็บจากครุด้วยเพราะเห็นว่าเป็นผู้ได้เงินเดือนพอสมควรแล้ว ส่วนฝ่ายนักเรียนนั้น “ก็ล้วนแต่เป็นบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ข้าราชการทั้งนั้น บิดามารดาแลญาติของนักเรียนเหล่านั้น สมัคเต็มใจให้บุตรหลานเล่าเรียนจริงๆ แลเป็นผู้ไม่ขัดสน” พอจะช่วยเงินค่าอาหารได้⁶⁰ กระนั้นในแจ้งความของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบที่มีต่อผู้ปกครอง และผู้ที่ประสงค์จะส่งบุตรหลานเข้าเรียนก็ได้ให้เหตุผลประกอบอีก 2 ข้อว่า นอกจากเป็นการ “ช่วยอุดหนุนทุนหลวง” แล้ว ค่าอาหารที่เรียกเก็บยัง

⁵⁷ “เรื่องโรงเรียนหนังสือไทย,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (17 สิงหาคม พ.ศ. 2430): 151; “เรื่องโรงเรียนหนังสือไทย ต่อแผ่นที่ 20 หน้า 162,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (1 กันยายน พ.ศ. 2430): 168; “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ต่อแผ่นที่ 21 ต่อหน้า 168,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (23 กันยายน พ.ศ. 2430): 196; “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบต่อแผ่นที่ 24 ต่อหน้า 196,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (1 ตุลาคม พ.ศ. 2430): 205.

⁵⁸ “ริโปดกรมศึกษาธิการ,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (19 มิถุนายน พ.ศ. 2430): 83-84.

⁵⁹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานสวนกุหลาบ, หน้า 33; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

⁶⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

เป็นเครื่องกระตุ้นให้นักเรียนหมั่นเรียนมากขึ้นเพราะ “เห็นว่าได้วิชาโดยต้องแลก” ทั้งกัน “มิให้มีคนเลวมาปะปนเป็นนักเรียน”⁶¹

การเรียกเก็บเงินที่เป็นมากกว่าการประหยัดพระราชทรัพย์ยังเห็นได้ในปีถัดมา เมื่อโรงเรียนตัดสินใจยกเลิกการเก็บเงินค่าอาหาร เพราะเห็นว่า “การทำเลี้ยง” ต้องใช้คนมาก “เปลืองพนักงาน” จึงเห็นควรให้ผู้ค้ามาตั้งร้านขายอาหารให้นักเรียนแทน ซึ่งจะทำให้โรงเรียนมีรายได้จากค่าสถานที่ที่เรียกเก็บจากผู้ค้าไปพร้อมกันด้วย⁶² ดังนั้นเรื่องเงินค่าอาหารจึงงดไป กระนั้นโรงเรียนก็ยังเห็นควรให้คงการเรียกเก็บเงินนักเรียนต่อไป แต่จัดเก็บในลักษณะเงินประกันปีละ 12 บาท ถ้านักเรียนประพฤติดีและหมั่นมาเล่าเรียนปกติ ขาดเรียนเดือนละไม่เกิน 3 วัน ก็จะได้เงินคืนกลับไปเดือนละ 1 บาทจนครบ ส่วนผู้ประพฤติผิดข้อบังคับหรือขาดเรียนเกินกว่าเดือนละ 3 วัน ก็จะถูกยึดเงินไว้ แต่ถ้าอุสหาหะเล่าเรียนเป็นการชดเชย และประพฤติตัวดีก็จะได้รับเงินคืนในช่วงสิ้นปี มิเช่นนั้นแล้วเงินจะถูกนำไปบำรุงโรงเรียนแทน⁶³ แต่ในแง่ความของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบก็ให้เหตุผลของการเรียกเก็บเงินว่ามีอยู่ 2 ข้อด้วยกัน คือ 1) ทำให้นักเรียนหมั่นเรียน และ 2) “เปนเครื่องตัดสินไม่ให้นักเรียนเลวมาปะปนนักเรียนดี”⁶⁴ ขณะที่เหตุผลของการกีดกัน “คนเลว” หรือ “นักเรียนเลว” จำพวกไพร่ไม่ให้มาเรียนปะปนร่วมกับนักเรียนผู้ดีหรือผู้มีทรัพย์ จะปรากฏอยู่เพียงแง่ความของโรงเรียน ไม่ใช่รายงานของกรมศึกษาธิการที่ทูลเกล้าฯ ถวายพระเจ้าอยู่หัว แต่การเพิกถอนการอุดหนุนทั้งอาหาร หนังสือ เครื่องเรียน แบบเบ็ดเสร็จไปพร้อมกัน ช้ำยังเรียกเงินประกันล่วงหน้าที่มีโอกาสได้คืนก็ตาม ก็ส่งผลให้ปัจเจกทุนทรัพย์เป็นเครื่องกรองสถานะของผู้เรียนได้ไม่มากนักน้อย

อย่างไรก็ดีการเป็นโรงเรียนชั้นสูงที่รับผู้สำเร็จประโยค 1 มาต่อประโยค 2 ตั้งแต่ พ.ศ. 2429 เป็นต้นมา ก็ทำให้นักเรียนไพร่มาประสมปนเปกับนักเรียนผู้ดีได้ง่ายขึ้น เช่น รายงานนักเรียนเข้าสอบประโยค 2 พ.ศ. 2431 จำนวน 24 คน เป็นนักเรียนสวนกุหลาบเดิม 13 คน จบประโยค 1 จากโรงเรียนอื่น 11 คน⁶⁵ นักเรียนเข้าสอบประโยค 2 พ.ศ. 2432 จำนวน 30 คน เป็นนักเรียนสวนกุหลาบเดิม 14 คน จบประโยค 1 จากโรงเรียนอื่น 16 คน หรือเหตุการณ์ปี พ.ศ. 2435 ที่มีเจ้าหม่อม

⁶¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/30 เบ็ดเสร็จโรงเรียน (12 พ.ค. 113-5 พ.ย. 114).

⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433).

⁶³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 1/30 เบ็ดเสร็จโรงเรียน (12 พ.ค. 113-5 พ.ย. 114)

⁶⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/30 เบ็ดเสร็จโรงเรียน (12 พ.ค. 113-5 พ.ย. 114)

⁶⁵ “รายงานข้าหลวงไล่หนังสือ,” ราชกิจจานุเบกษา 5 (2 มิถุนายน พ.ศ. 2431): 44.

มากุมตัวบิดามารดาของนักเรียนสวนกุหลาบประโยค 2 ไปซัง เพื่อเร่งให้นักเรียนที่เป็นไพร่ผู้นี้มา เข้าเป็นลูกหมู่เสีย ด้วยกลัวว่าถ้าไปสอบไล่ประโยค 2 ได้จะพ้นขาดจากหมู่เดิม⁶⁶ หรือแม่แต่ในส่วน ประโยค 1 ที่เป็นนักเรียนสวนกุหลาบแต่แรกเข้าก็ปรากฏว่ามีบุตรขุนนางระดับล่าง สามัญชน หรือ กระทั่งบุตรจีนเข้ามาปะปนในสัดส่วนที่มากขึ้นเรื่อย เช่น รายชื่อนักเรียนประโยค 1 พ.ศ. 2434 ที่ได้รางวัลความรู้ดีเป็นที่หนึ่งในห้องจำนวน 15 คน เป็นหม่อมเจ้า 2 คน บุตรขุนนางบรรดาศักดิ์ ตั้งแต่หลวงขึ้นไป 3 คน ตั้งแต่ขุนลงมา 3 คน บุตรคนสามัญ 3 คน บุตรจีน 3 คน บุตรชาว ต่างประเทศ 1 คน⁶⁷ หรือนักเรียนที่สอบได้ประโยคบุรพบท (ประโยค 1 เดิม) พ.ศ. 2439 ทั้งสิ้น 30 คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่พระองค์เจ้าถึงหม่อมราชวงศ์ 4 คน บุตรขุนนางบรรดาศักดิ์ตั้งแต่ หลวงขึ้นไป 8 คน ตั้งแต่ขุนลงมา 4 คน บุตรคนสามัญ 9 คน บุตรจีน 2 คน พระสงฆ์ 3 รูป⁶⁸

ขณะที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบฝ่ายหนังสือไทยเริ่มมีคนสามัญ ไพร่ และลูกจีนเข้า ปะสมปนเปตั้งแต่โรงเรียนตั้งมาไม่ถึง 5 ปี ฝ่ายโรงเรียนภาษาอังกฤษจะคงสถานะโรงเรียนของ ชนชั้นสูงได้นานกว่าเล็กน้อย เห็นได้จากการสอบไล่ภาษาอังกฤษครั้งแรก พ.ศ. 2434 นักเรียนที่ สอบไล่ได้จำนวน 13 คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นพระองค์เจ้า 1 พระองค์ หม่อมเจ้า 3 องค์ บุตร ขุนนางบรรดาศักดิ์ตั้งแต่หลวงขึ้นไป 8 คน ตั้งแต่ขุนลงมา 1 คน หรือรายงานการสอบประจำปี พ.ศ. 2437 จำนวนนักเรียนที่สอบไล่ได้ 22 คน มีบุตรขุนนางบรรดาศักดิ์ตั้งแต่หลวงขึ้นไป 16 คน บุตรคนสามัญ 6 คน⁶⁹ อย่างไรก็ตามเมื่อถึงการสอบ พ.ศ. 2438 นักเรียนที่สอบไล่ได้ทั้งสิ้น 44 คน กลับเป็นบุตรคนสามัญมากที่สุดถึง 18 คน เป็นบุตรขุนนางชั้นหลวงขึ้นไป 15 คน ชั้นขุนลงมา 7 คน บุตรจีน 2 คน และหม่อมราชวงศ์ 1 คน⁷⁰

แม้โรงเรียนภาษาอังกฤษประสบปัญหาเดียวกับฝ่ายหนังสือไทย คือในทางปฏิบัติแล้วไม่ สามารถสงวนที่เรียนไว้แต่กับบุตรผู้ดีได้ แต่โรงเรียนภาษาอังกฤษยังคงรักษาสถานะโรงเรียนชั้นสูง

⁶⁶ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550), หน้า 732.

⁶⁷ “การไล่หนังสือแลพระราชทานรางวัลนักเรียน,” ราชกิจจานุเบกษา 8 (16 สิงหาคม พ.ศ. 2434): 176.

⁶⁸ “รายนามนักเรียนที่สอบไล่ได้ในศก 114 ปลายปี (ต่อแผ่นที่ 29),” ราชกิจจานุเบกษา 13 (25 ตุลาคม พ.ศ. 2439): 340-342; “รายนามนักเรียนที่สอบไล่ได้ในศก 114 ปลายปี (ต่อแผ่นที่ 29),” ราชกิจจานุเบกษา 13 (1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439): 354-355.

⁶⁹ “การไล่หนังสือแลพระราชทานรางวัลนักเรียน,” ราชกิจจานุเบกษา 8 (16 สิงหาคม พ.ศ. 2434): 176-177; “แจ้งความกระทรวงธรรมการ,” ราชกิจจานุเบกษา 12 (15 กันยายน พ.ศ. 2438): 220

⁷⁰ “แจ้งความกระทรวงธรรมการ,” ราชกิจจานุเบกษา 12 (15 กันยายน พ.ศ. 2438): 220

ในบางแง่ไว้ได้ คือ เป็นที่สำหรับคนในวงจำกัด (exclusive) คือ ขณะที่การศึกษาหนังสือไทยแพร่หลายออกไปจนมีโรงเรียนตั้งใหม่หลายสิบแห่งทั่วประเทศ ทั้งโรงเรียนหลวงตามพระอาราม และโรงเรียนที่ราษฎรตั้งขึ้นเอง หรือ “เซलयศักดิ์” รวมนักเรียนมากกว่าพันคน แต่โรงเรียนชายสอนภาษาอังกฤษในกรุงเทพฯ ช่วงทศวรรษ 2430 ทั้งโรงเรียนหลวงและโรงเรียนเซलयศักดิ์มีทั้งสิ้นเพียง 5 แห่ง⁷¹ โดยโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบจัดอยู่ในอันดับแรก ด้วยเป็นโรงเรียนหลวงในพระบรมมหาราชวังและเป็นโรงเรียนต้นแบบให้กับโรงเรียนอื่นๆ⁷² ทั้งได้รับงบประมาณในการจ้างครูเทียบสัดส่วนต่อจำนวนนักเรียนสูงที่สุด⁷³ โรงเรียนจึงมีฐานะเป็นโรงเรียนชั้นสูงที่นักเรียนภาษาอังกฤษจากที่อื่นมาต่อวิชาด้วย แต่รัฐก็ยังพยายามรักษานโยบายจำกัดขอบเขตการรับนักเรียนไว้ เห็นได้จากเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2437 เมื่อนักเรียนโรงเรียนบ้านพระยานานา 3 คน มาสมัครเรียนภาษาอังกฤษต่อที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แต่ครูชาวอังกฤษกลับรับแต่นักเรียนไทย 1 คน ไม่รับอีก 2 คนที่เป็นบุตรจีน ผู้แทนเจ้ากรมโรงเรียนจึงมีหนังสือแจ้งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ว่าเป็นความ “ขัดข้องอยู่” เพราะนักเรียนเหล่านี้ก็ได้ศึกษาภาษาอังกฤษถึงขั้น 3 ขั้น 4 แล้ว ควรได้เล่าเรียนต่อไป เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีทราบความก็ตัดสินใจว่า “โรงเรียนอังกฤษที่ในสวนพระตำหนักสวนกุหลาบ” ได้ตั้งใจจัดไว้สำหรับผู้ที่จะทำราชการ ลูกจีนที่ไว้ผมเปียอยู่ ถ้าคิดทำราชการและเปลี่ยน “เพทเป็นไทย” ก็เรียนได้ แต่ถ้าจะเรียนเพื่อประโยชน์ตนเอง ไว้ทำมาหาเลี้ยงชีพแล้ว ก็มีโรงเรียน “สำหรับประชากร” เปิดให้แล้วถึง 2 แห่ง คือโรงเรียนบ้านพระยานานา และโรงเรียนของครูบานูรามสามี ดังนั้นจึงขอให้กรมศึกษาธิการจัดการให้ทราบทั่วกันว่าสำหรับโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ “ผู้เรียนจะต้องทำราชการ แลต้องเรียนจนรู้” ถ้าผู้ใดไม่ปรารถนาทำราชการ แม้เป็นนักเรียนอยู่แล้ว ก็ต้องให้ออกไปอยู่โรงเรียนที่จัดไว้สำหรับประชากรทั่วไป⁷⁴

⁷¹ ได้แก่ โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนสุนันทาลัยหรือโรงเรียนบ้านพระยานานา โรงเรียนใหม่ของครูบานูรามสามีที่บ้านจีนแถมหรือโรงเรียนภาษาอังกฤษวัดมหรณพาราม โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน ส่วนโรงเรียนราษฎรมารตั้งขึ้นสำหรับพระราชวงศ์ชั้นสูง ไม่ใช่โรงเรียนทั่วไป

⁷² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/81 สร้างโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษที่หลังวัดบวรสถานสุทธาวาส (16-18 พ.ศ. 2445)

⁷³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111)

⁷⁴ อย่างไรก็ตามบุตรจีนดังกล่าวได้เข้าเรียนในที่สุด เพราะเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหิตลอลดุยเดช “เป็นคนได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่แล้ว” ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/24 มิสเตอร์ยอห์นสันไม่รับนักเรียนที่เป็นบุตรจีน (7 พ.ย.-5 ธ.ค. 2437)

การที่โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นที่เรียนสำหรับคนวงจำกัดยังปรากฏแม้กับนักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเอง การจัดการศึกษาของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแต่เดิมจัดให้นักเรียนเรียนหนังสือไทยและภาษาอังกฤษไปพร้อมกัน โดยให้เรียนไทยครึ่งวันภาษาอังกฤษครึ่งวัน⁷⁵ แต่นักเรียนหนังสือไทยที่ได้เรียนภาษาอังกฤษไปด้วยจัดอยู่ในสัดส่วนที่น้อยมาก รายงานการโรงเรียน พ.ศ. 2428 ช่วง 3 เดือนแรก ระบุว่านักเรียนเรียนหนังสือไทยเฉลี่ยมากกว่า 110 คน แต่มีที่ได้เรียนภาษาอังกฤษด้วยเพียง 12 คน รายงานการโรงเรียน 3 ครั้งต่อมา ตลอดปี พ.ศ. 2428 ต่อต้นปี พ.ศ. 2429 ระบุจำนวนนักเรียนขึ้นลงตั้งแต่ 17, 16, 15, 11 คน ไปจนถึง 5, 4, 3, และ 2 คน⁷⁶ ไม่มีหลักฐานถึงสาเหตุว่าทำไมผู้ที่ได้เรียนภาษาอังกฤษด้วยจึงน้อยกว่าผู้เรียนหนังสือไทยเพียงอย่างเดียว และมีเกณฑ์อะไรในการคัดนักเรียนว่าจะให้เรียนหรือไม่ให้เรียนภาษาอังกฤษ แต่การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในเวลาต่อมา น่าจะเป็นแบบแผนมั่นคงมากขึ้น เห็นได้จากการไล่หนังสือและพระราชทานรางวัลนักเรียนที่จัดเป็นประจำทุกปีตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2427 เมื่อถึงต้นปี พ.ศ. 2432 ได้มีการพระราชทานรางวัลนักเรียนภาษาอังกฤษโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นเป็นครั้งแรก ทั้งในประเภทหมั่นเรียนและประเภทเรียนดี⁷⁷ แต่การสอบวัดความรู้ภาษาอังกฤษที่จัดขึ้นก็ทำให้กรมศึกษาธิการทราบว่านักเรียนยังมีความรู้ไม่ดีพอ โดยเห็นว่าน่าจะมาจากการให้นักเรียนเรียนหนังสือไทยเสียครึ่งวัน “การเรียนภาษาอังกฤษจึงเจริญได้แต่น้อย”⁷⁸ กรมศึกษาธิการจึงคิดจัดการเสียใหม่ในปีการศึกษา 2433 โดยแบ่งนักเรียนเป็น 3 กลุ่ม คือกลุ่มที่ยังไล่หนังสือไทยประโยค 1 ไม่ได้ ยังไม่ให้อ่านภาษาอังกฤษ ส่วนที่ได้ไล่ประโยค 1 แล้วแต่ยังไม่ได้ไล่ประโยค 2 ให้เรียนแบบเดิมคือภาษาอังกฤษครึ่งวัน ส่วนพวกที่ไล่ประโยค 2 หนังสือไทยซึ่งเป็นขั้นสูงสุดได้แล้ว ให้เรียนภาษาอังกฤษเต็มวันจะได้เข้าสอบไล่ภาษาอังกฤษที่จะจัดขึ้นต่อไป⁷⁹ การใช้เกณฑ์ไม่ให้ผู้ยังไม่รู้หนังสือไทยเรียนภาษาอังกฤษ แม้หวังผลในการจัดการศึกษาให้ได้ประสิทธิภาพ คือให้ผู้รู้หนังสือไทยแล้วได้มีเวลาศึกษาภาษาอังกฤษเต็มทีมากขึ้น แต่ก็ได้กลายเป็นบรรทัดฐานในการจัดการศึกษาต่อมา ด้วยว่าสอดคล้องกับระเบียบการ (code) ของกระทรวงธรรมการที่กำหนดให้ “นักเรียนอังกฤษจะต้องรู้

⁷⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/14 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 108 (19 ก.พ. 109); กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, “ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม,” ใน ตำนานสวนกุหลาบ, หน้า 45.

⁷⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/14 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 108 (19 ก.พ. 109)

⁷⁷ “รายงานการสอบไล่หนังสือ,” ราชกิจจานุเบกษา 6 (5 พฤษภาคม พ.ศ. 2432): 45-47.

⁷⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/14 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 108 (19 ก.พ. 109)

⁷⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

ภาษาไทยดีแล้ว จึงจะเรียนภาษาอังกฤษได้”⁸⁰ สัดส่วนนักเรียนภาษาอังกฤษซึ่งเป็นการศึกษาชั้นต่อจึงน้อยกว่านักเรียนหนังสือไทยซึ่งเป็นพื้นฐานอยู่ต่อไป การจัดลำดับให้ศึกษาหนังสือไทยก่อนภาษาอังกฤษที่หลังยังส่งผลต่อแนวทางการจัดการโรงเรียนช่วงทศวรรษ 2440 เมื่อโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบได้กลายเป็นโรงเรียนวิชาชั้นสูงสุด ที่มุ่งให้ผู้ได้ความรู้ได้ถึงชั้นกลาง หรือมัธยมศึกษาแล้วมาต่อวิชา⁸¹ วิธีการจัดการศึกษาของรัฐเช่นนี้จึงเป็นการคัดกรองผู้เรียนขึ้นอีกชั้นหนึ่ง และช่วยถ่วงสถานะของโรงเรียนให้เป็นสถานศึกษาสำหรับคนในวงจำกัดต่อไป

อย่างไรก็ดีการเป็นที่เรียนที่จำกัดนี้ ก็ไม่ได้หมายความว่าโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นที่ต้องประสงค์ของนักเรียนเสมอด้วยหน้ากัน หรือเป็นเช่นนี้แต่ไหนแต่ไรมา เมื่อแรกขยายโรงเรียนรองรับระบบราชการ พ.ศ. 2426 การรู้หนังสือไทยเพียงพอแล้วต่อการทำราชการ ยิ่งเมื่อระบบราชการขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ “ตัวผู้ทำการไม่พอกับการที่มี” ก็ทำให้นักเรียนที่ไล่หนังสือไทยได้แล้วเป็นที่ต้องการของ “ทุกหมู่ทุกกรม” ที่หาคนมาเป็นเสมียนจนถึงกับ “ต้องแย่งชิงประมูลเงินเดือนกัน”⁸² ผู้ไล่หนังสือไทยได้แล้ว แต่ยังรู้ภาษาอังกฤษไม่ดีพอ จึงพากันออกจากโรงเรียนไปทำราชการ ดังความในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2433 ว่า “บางคนรู้เพียงร้อยคำ สองร้อยคำ บอกบิดามารดาว่ารู้ภาษาอังกฤษพอใช้แล้ว บิดามารดาก็มาถอนออกไปเสีย” พระองค์จึงมีพระราชดำรัสแก่นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบว่าให้ตริตrongให้รอบคอบ แม้ความรู้หนังสือไทยเพียงพอต่อการทำราชการขณะนี้ แต่เมื่อไม่รู้ภาษาอังกฤษจะรู้สึก “คับแคบใจ” ภายหลัง เพราะตำราวิชาการต่างๆ ที่เป็นภาษาไทย หรือแปลเป็นภาษาไทยแล้วมีน้อยนัก จำต้องเรียนรู้จากตำราภาษาอังกฤษที่มีมากมาย “หลายหมื่นหลายแสนฉบับ” การเล่าเรียนภาษาอังกฤษอย่างน้อยให้ “รู้อ่าน รู้แปล” จึงเป็นหนทางเข้าสู่สรรพตำรา “ทำให้ทางหากินหรือหาชื่อเสียง” ของผู้นั้นมีผลไพศาลกว่ารู้หนังสือไทยเพียงอย่างเดียว การเรียนภาษาอังกฤษจึงเป็นประโยชน์ทั้งกับตัวเองและกับทางราชการต่อไปในภายหน้า⁸³ เมื่อพระองค์ทรงทราบว่านักเรียนยังไม่สู้พอใจเรียนภาษาอังกฤษ ทั้งการที่จัดให้เรียนภาษาอังกฤษมาก

⁸⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111)

⁸¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/103 โรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบ (9 ต.ค. 2448-29 ต.ค. 2449)

⁸² “พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียน,” ราชกิจจานุเบกษา 6 (5 พฤษภาคม พ.ศ. 2432): 47.

⁸³ “กระแสพระราชดำรัส,” ราชกิจจานุเบกษา 7 (13 เมษายน พ.ศ. 2433): 24-25.

ขึ้นก็ยังไม่เรียบร้อย จึงทรงเสียดายนัก และได้ตักเตือนนักเรียนและรวมถึงเจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการไปพร้อมกันด้วย⁸⁴

กระนั้นในปีต่อมาก็ยังปรากฏหลักฐานว่ามีนักเรียนที่ยังติดเอื้อนไม่พร้อมเรียนภาษาอังกฤษอยู่ ดังความในรายงานราชการถึงอธิบดีกรมศึกษาธิการ พ.ศ. 2434 ว่า นักเรียนบางส่วนที่กำลังศึกษาประโยค 2 เพื่อเตรียมเข้าได้ ไม่สมัครใจเรียนภาษาอังกฤษ เพราะกลัวจะเข้าได้ไม่ได้ บางคนว่าพ่อแม่ไม่ให้เรียน บ้างก็ว่าขอให้ได้ประโยค 2 ได้ก่อนจึงจะเรียน เช่น หม่อมเจ้าถำรงศิริที่ตรัสว่าพระเจ้าในองยาเธอ กรมหมื่นศิริวิชสังกาศ พระบิดารับสั่งมาไม่ให้เรียนภาษาอังกฤษก่อน ผู้ปกครองบางคนถึงกับมีจดหมายมาเมื่อทราบว่าเป็นโรงเรียนจัดให้ลูกของตนเรียนภาษาอังกฤษ ดังนั้นแม้กรมศึกษาธิการจะจัดแผนการศึกษาใหม่ให้ผู้ที่ได้ได้ประโยค 1 และประโยค 2 เข้าเรียนภาษาอังกฤษ ก็ไม่อาจหักหาญให้นักเรียนทุกคนเข้าเรียนได้ กอปรกับแผนดังกล่าวไม่สามารถปฏิบัติได้จริงด้วยว่าครูภาษาอังกฤษหนึ่งในสองคนขอจำกัดชั้นเรียนไม่รับนักเรียนเกิน 15 คน แต่กระนั้นครูคนนี้ก็ยังมีนักเรียนเข้าชั้นไม่ครบด้วยนักเรียนบ่ายเบียงเสียมาก⁸⁵ ในปีถัดมาเมื่อกรมศึกษาธิการได้สถาปนาเป็นกระทรวงธรรมการแล้ว นักเรียนโรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ พ.ศ. 2435 ก็ยังคงมีเพียง 15 คน ขณะที่เมื่อครูถึง 2 คน⁸⁶ อย่างไรก็ตามจากกลางทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบที่ศึกษาภาษาอังกฤษจะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ทั้งกลุ่มบุตรผู้ดี คนสามัญ และบุตรจีนดังกล่าวแล้วข้างต้น ขณะที่โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบค่อยๆ กลายจากโรงเรียนชนชั้นสูงเป็นโรงเรียนวิชาชั้นสูง รัฐได้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับผู้ดีโดยเฉพาะขึ้นใหม่อีก 2 แห่ง คือโรงเรียนราชกุมารที่ตั้งขึ้นสำหรับพระราชโอรส พ.ศ. 2435 และโรงเรียนราชวิทยาลัยที่รับนักเรียนผู้ดีทั่วไป พ.ศ. 2440

4.3 โรงเรียนราชกุมาร

โรงเรียนราชกุมารตั้งขึ้นโดยพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นสถานศึกษาพิเศษสำหรับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ และหม่อมเจ้าบางพระองค์ ได้ศึกษาวิชาต่างๆ ทั้ง

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.

⁸⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.1.1/1 รายงานราชการในกระทรวงถวายเสด็จอธิบดี (14 พ.ค. -3 ก.ค. 2434)

⁸⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111)

ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ “ตามสมควรแก่ชาติตติยราชตระกูล” และมีมิสเตอร์โรเบิร์ต แอล มอว์นต์ (Robert L. Morant) พระอาจารย์ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นผู้จัดการโรงเรียน โรงเรียนเปิดทำการวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2435 โดยมีสถานที่ตั้งที่หลังพระตำหนักสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช⁸⁷

โรงเรียนราชกุมารตั้งขึ้นหลังโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบถึง 10 ปี อย่างไรก็ตามโรงเรียนแห่งนี้จัดขึ้นตามประเพณีที่เก่าแก่กว่านั้น นั่นคือ การจ้างครูชาวต่างประเทศมาจัดชั้นเรียนภาษาอังกฤษให้กับพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงเป็นการเฉพาะ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีการจ้างมิสซิสแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) มาสอนเจ้านายฝ่ายใน พระราชโอรสและพระราชธิดา หรือในต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ที่จ้างมิสเตอร์จอร์จ แพทเตอร์สันมาสอนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอแยกชั้นจากนักเรียนทหารมหาดเล็กดังที่กล่าวไปในบทที่แล้ว การจัดชั้นเรียนภาษาอังกฤษเฉพาะแต่พระเจ้าลูกยาเธอตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2425 เป็นต้นมา จนขยายเป็นโรงเรียนราชกุมารเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงถึงวัยศึกษามีมากขึ้น จึงคงตามธรรมเนียมที่มีมาแต่เดิม และเป็นการส่วนพระองค์ หรือ “การลับ” ที่กระทรวงธรรมการไม่ได้เกี่ยวข้องจัดการโดยตรง⁸⁸ การคัดสรรนักเรียนหรือสงวนที่เรียนจึงเป็นไปโดยชอบ ที่น่าสนใจก็คือ แม้พระเจ้าลูกยาเธอบางพระองค์ได้เสด็จไปศึกษาหนังสือไทยในชั้นเรียนที่จัดต่างหากที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ สมดังพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ตั้งแต่ลูกฉันลงไปจะต้องเข้าในโรงเรียนนี้” แต่ในส่วนการศึกษาภาษาอังกฤษ พบว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอเกือบทุกพระองค์จะทรงเรียนกับครูที่จ้างมาเฉพาะ อีกประการหนึ่งการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอช่วงนี้มีความต่างกับการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอช่วงต้นรัชกาลอยู่ คือ ขณะที่การโรงเรียนของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอยังเป็นการเลือกโดยสมัครใจว่าจะเรียนภาษาอังกฤษหรือหนังสือไทย⁸⁹ แต่เมื่อถึงสมัยของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ภาษาอังกฤษเป็นดังความรู้ที่ขาดเสียมิได้ที่ทุกพระองค์ต้องเรียนคู่ไปกับหนังสือไทย นอกจากนี้การศึกษาภาษาอังกฤษอย่างเป็นทางการของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอคงมีอยู่เพียงเท่านั้น ด้วยเป็นยุคที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องการกำลังในพระองค์ และกำลังในราชการ บรรดาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอจึงต้องทรงรับยุดวิศึกษา และเข้าทำราชการตั้งแต่ทรงพระเยาว์ คงมีแต่พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

⁸⁷ “การเปิดโรงเรียนราชกุมาร,” ราชกิจจานุเบกษา 9 (22 มกราคม พ.ศ. 2435): 381.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 381, 383.

⁸⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, สบ.2.56/25 รวมเรื่องตำนานและปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้า (15 พ.ศ. 2472)

พระสวัสดิวัดมวณิศิษฏ์ที่เยาว์พระชันษากว่าพระองค์ใด และทรงมีโอกาสศึกษาต่อและไปเล่าเรียนยังต่างประเทศ⁹⁰ ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทรงเจริญพระชันษาในช่วงที่ปัญหาการเมืองคลี่คลายแล้ว จึงทรงอยู่ในวัยเล่าเรียนได้ยาวนานกว่า การเล่าเรียนภาษาอังกฤษและความรู้ที่นี้จึงเป็นการปูพื้นความรู้ก่อนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ซึ่งเป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “บรรดาลูกผู้ชายที่สามารถจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปได้จะให้ได้รับการเล่าเรียนในประเทศยุโรปทั่วทุกคน”⁹¹ แล้วค่อยกลับมาทำราชการภายหลัง

ก่อนจัดโรงเรียนราชกุมาร พระราชโอรสชั้นแรก 4 พระองค์ที่ประสูติระหว่าง พ.ศ. 2417-2419 คือ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวชิรมโนดม และพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ทรงเล่าเรียนหนังสือไทยชั้นต้นในพระบรมมหาราชวังก่อน ต่อมาราวปี พ.ศ. 2425 ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับครูบาบุญรามสามิในชั้นเรียนต่างหากที่กรมทหารมหาดเล็กจัดให้⁹² เมื่อถึงปี พ.ศ. 2426 พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง 4 พระองค์เสด็จไปศึกษาภาษาไทยต่อ

⁹⁰ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดมวณิศิษฏ์ประสูติ 22 ธันวาคม 2408 สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร ทรงจำแนกพระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกเป็น 3 ชั้น ชั้นโตประสูติตั้งแต่ พ.ศ. 2394-2399 ชั้นกลางตั้งแต่ พ.ศ. 2400-2404 ชั้นเล็กตั้งแต่ พ.ศ. 2405 ลงมา ดู สมเด็จพระยามกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับเทศนาเทวธรรมกถาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แลอุปมาหกถาโดยพระสาสนโสภณ, หน้า (4).

⁹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 49/7, พระราชหัตถเลขาพระราชทาน พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิวัดมวณิศิษฏ์ ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113; สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เป็นพระราชโอรสพระองค์เดียวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยไว้ว่าจะไม่ส่งไปศึกษาต่างประเทศ แต่จะฝึกสอนด้วยพระองค์เอง และจ้างชาวต่างประเทศมาสอนวิชาการตะวันตก เมื่อทรงบรรลุนิติภาวะแล้วจะให้เสด็จประพาสรอบโลกเพื่อดูความเจริญและความเป็นไปของโลก ดู พาขึ้น สมคำนึ่ง, “ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรส ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 362.

⁹² กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย, หน้า 5-6; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/441 บานูรามีครูโรงเรียนวัดมอรรพ์ลาออกจากตำแหน่งครูและพระราชทานเงินเลี้ยงชีพเดือนละ 100 (21 ก.พ. 2440-6 ก.ค. 2444)

“ชั้นมัธยม” ที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ปีถัดมาทรงโสกันต์ และผนวชเป็นสามเณร และได้เสด็จไปศึกษาในประเทศยุโรป พ.ศ. 2428⁹³

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับพระราชโอรสชั้นถัดมา คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (ประสูติ พ.ศ. 2421) และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (ประสูติ พ.ศ. 2423) เจริญขึ้นกว่าเดิมมาก ด้วยได้มีสเตอร์โรเบิร์ต แอล. มอแรนต์ บัณฑิตจากมหาวิทยาลัยอ็อกฟอร์ดที่มีใจรักด้านการศึกษามาเป็นพระอาจารย์ในปี พ.ศ. 2431 มอแรนต์เข้ามาเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแทนที่เจ วาสตี้ กรีน (J. Wastie Green) พระอาจารย์ชาวอังกฤษคนเก่าที่ถวายพระอักษรไม่เป็นที่สบพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁹⁴ ต่อมาเขาได้ถวายพระอักษรพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (ประสูติ พ.ศ. 2423) ก่อนพระองค์เสด็จไปเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ⁹⁵ นอกจากนี้ มอแรนต์ยังได้ช่วยงานด้านการศึกษาอีกหลายอย่าง เช่น เป็นกรรมการตรวจความรู้นักเรียนอังกฤษในการสอบไล่ครั้งแรก พ.ศ. 2433⁹⁶ จัดทำหลักสูตรภาษาอังกฤษสำหรับพระราชบัญญัติการสอบวิชา พ.ศ. 2434⁹⁷ แต่งแบบเรียนภาษาอังกฤษสำหรับนักเรียนไทยชุด “บันได” ซึ่งได้เป็นแบบเรียนหลักของกรมศึกษาธิการ และถวายคำปรึกษาในเรื่องการศึกษาของพระเจ้าลูกยาเธอที่ประเทศอังกฤษ⁹⁸

⁹³ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระประวัติ จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (ม.ป.ท., 2459), หน้า 2-9.

⁹⁴ รอง ศยามานนท์, “เซอร์โรเบิร์ต มอแรนต์,” ใน ประวัติครู (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2503), หน้า 55-56; Bertha Blount McFarland, McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland, M.D., D.D.S., p. 76.

⁹⁵ พาชื่น สมคำนึ่ง, “ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรส ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก,” หน้า 227.

⁹⁶ “กระแสพระราชดำรัส,” ราชกิจจานุเบกษา 7 (13 เมษายน พ.ศ. 2433): 24.

⁹⁷ พิไลวรรณ แสงขำ, “บทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 ระหว่าง พ.ศ. 2411-2453,” (ปริญญาานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523) หน้า 109.

⁹⁸ รอง ศยามานนท์, “เซอร์โรเบิร์ต มอแรนต์,” ใน ประวัติครู, หน้า 59, 62-64; พิไลวรรณ แสงขำ, “บทบาทชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5 ระหว่าง พ.ศ. 2411-2453,” หน้า 110.

ในปี พ.ศ. 2435 มอรันต์ได้รับความไว้วางใจให้ตั้งโรงเรียนราชกุมารสำหรับพระราชโอรส และหม่อมเจ้าบางพระองค์ โรงเรียนมีครูชาวอังกฤษ 3 คน ชาวไทย 3 คน จัดการสอนทั้งหนังสือไทย และภาษาอังกฤษ และความรู้ต่างๆ เช่น เลข และภูมิศาสตร์⁹⁹ การสอนจัดเป็น 6 ชั้น ตามลำดับอายุและความรู้ของนักเรียน รายงานปี พ.ศ. 2436 ระบุว่ามอรันต์มีนักเรียนทั้งสิ้น 16 พระองค์ นักเรียนชั้น 1 ได้แก่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ชั้น 2 ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (ประสูติ พ.ศ. 2424 ทั้งหมด) และหม่อมเจ้าदनัยวรรณ ชั้น 3 ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศโรทัย (ประสูติ พ.ศ. 2425 ทั้งหมด) ชั้น 4 ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร (ประสูติ พ.ศ. 2425) ชั้น 5 ได้แก่ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ (ประสูติ พ.ศ. 2426) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าติลลนพริ้ง (ประสูติ พ.ศ. 2427) หม่อมเจ้าสุธาสินีทนต์ หม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์ หม่อมเจ้าจุลดิศ ชั้น 6 ได้แก่ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ (ประสูติ พ.ศ. 2427) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ (ประสูติ พ.ศ. 2428) หม่อมเจ้าถาวรมงคลวงษ์¹⁰⁰ ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์เสด็จศึกษาต่อประเทศอังกฤษแล้ว ตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2436 นักเรียนโรงเรียนราชกุมารนอกจากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่พระราชบิดามีพระราชประสงค์ให้เล่าเรียนในกรุงเทพฯ แล้ว ล้วนแต่เป็นนักเรียนชั้นเล็กอายุประมาณ 8 ถึง 12 ปี ที่มาเล่าเรียนภาษาและความรู้เบื้องต้นก่อนไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ

โรงเรียนราชกุมารมีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ เมื่อมอรันต์ถูกบอกเลิกสัญญาในวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2436 หลังหยุดงานโดยพลการเมื่อทราบข่าวว่ากำลังมีการจ้างพระอาจารย์คนใหม่¹⁰¹ และเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสวรรคต 4 มกราคม พ.ศ. 2437 ก็ทำให้การขยาย

⁹⁹ “การเปิดโรงเรียนราชกุมาร,” ราชกิจจานุเบกษา 9 (22 มกราคม พ.ศ. 2435): 381; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต.2/4 มร.มอรันต์ (7 ม.ค. 111-21 ก.พ. 113)

¹⁰⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/3 (ร-ล) โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี (22 ธ.ค. 113-17 ก.ค. 118)

¹⁰¹ สาเหตุของเรื่องอาจเริ่มต้นจากมอรันต์ทำหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2436 ว่าตนไม่สามารถส่งสอนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่ทรงเกียจคร้าน และมีความประพฤติเลวชอกเกินกว่าจะสอนได้อีกแล้ว จึงขอเสนอทางแก้ 2 ประการ คือ 1) ส่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชไปศึกษาที่ยุโรปทันที 2) ตั้งโรงเรียนฝึกทหารที่นี่เพื่อให้ได้ทรงฝึกหัดระเบียบวินัย และฝึกฝนตนเอง

โรงเรียนตามสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่เจริญพระชันษาสิ้นสุดลง โรงเรียนคงมีหน้าที่เพียงให้ การศึกษาภาษาอังกฤษและความรู้ขั้นต้นก่อนที่พระราชโอรสและหม่อมเจ้า เสด็จไปศึกษาต่อ ต่างประเทศเมื่อพระชันษาประมาณ 14 ปี ซึ่งทำให้โรงเรียนมีขนาดลง ในปี พ.ศ. 2441 นักเรียนที่ เป็นพระราชโอรสเหลือเพียง 2 พระองค์ รวมหม่อมเจ้าเป็น 5 พระองค์¹⁰² แม้ช่วงทศวรรษ 2440 จะมีพระราชโอรสที่เข้าใหม่คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (ประสูติ พ.ศ. 2432) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช (ประสูติ พ.ศ. 2434) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้า ฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (ประสูติ พ.ศ. 2435) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ (ประสูติ พ.ศ. 2436) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงษ์ศรีชมโภช (ประสูติ พ.ศ. 2436)¹⁰³ แต่ การเสด็จไปศึกษาต่อต่างประเทศพร้อมกันของ 3 พระองค์แรก พ.ศ. 2448 ก็ทำให้ต้นปี พ.ศ. 2449 มีนักเรียนพระราชโอรสเหลือเพียงพระองค์เดียว คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปก ศักดิเดชน์¹⁰⁴ เพราะพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงษ์ศรีชมโภชเสด็จไปศึกษาวิชาการที่ โรงเรียนมหาดเล็กตั้งแต่ พ.ศ. 2447 แล้ว เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิ

จดหมายบ่นร้องทุกข์และกล่าวโทษลูกศิษย์นี้ อาจเกิดจากอารมณ์ชั่ววูบของผู้ที่เป็นทั้งพระอาจารย์ และผู้อภิบาล ไกล่ลี้ด กินนอนร่วมในพระตำหนักพระบรมโอรสาธิราช แต่ก็ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี พระราชกระแสถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์ที่เสด็จไปประเทศอังกฤษในเดือนสิงหาคม ให้ หาพระอาจารย์คนใหม่ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แม้ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าจะให้มาสอนวิชาเพิ่มเติม หรือเข้ามา แทนที่มอรันต์ แต่การหยุดงานของมอรันต์โดยพลการเมื่อทราบข่าว ก็เป็นเหตุผลสมควรที่ให้ทรงไล่มอรันต์ออก ได้ โดยทรงจ่ายเงินล่วงหน้าให้ 6 เดือน ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต. 2/4 มร.มอรันต์ (7 ม.ค. 111-21 ก.พ. 113); Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland, M.D., D.D.S.*, pp. 136-137; รอง ศยามานนท์, “เซอร์โรเบิร์ต มอเรนธ์,” ใน *ประวัติครู*, หน้า 59-60.

¹⁰² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/3 (ร-ล) โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี (22 ธ.ค. 113-17 ก.ค. 118)

¹⁰³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1.1/10 เรื่องรายงานการเล่าเรียนทูลกระหม่อมอัษฎางค์และ พระองค์อุรุพงษ์ (5 ธ.ค. 123-11 ส.ค. 128); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/141 ขอบตำแหน่งครูโรงเรียนราช กุมาร 1 ตำแหน่ง (21 มี.ค. 2447)

¹⁰⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/143 ครูบักกลับมาถวายพระอักษรในโรงเรียนราชกุมารถอนนาย อุ่นนอกแลงบประมาณโรงเรียนราชกุมาร ศก 125 (19 เม.ย. 2449)

เดชนิเสด็จไปศึกษาต่างประเทศ พ.ศ. 2449 จึงได้มีการยุบโรงเรียนราชกุมารไปสมทบกับโรงเรียนมหาดเล็กในที่สุด¹⁰⁵

ในส่วนของ การเรียนการสอน การตั้งโรงเรียนราชกุมารโดยจ้างครูต่างชาติมาสอนนั้น ก็มุ่งหมายจะให้ นักเรียนได้รู้ภาษาอังกฤษดีไว้เป็นพื้นฐานสำหรับเล่าเรียนยังต่างประเทศได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชกระแสให้ครูกับลูกศิษย์สนทนากันเป็นภาษาอังกฤษ แต่ด้วยวิธีการสอนภาษาอังกฤษในขณะนั้น ที่ให้ครูผู้สอนต้องรู้ภาษาไทยเสียก่อนจึงจะสั่งสอนนักเรียนไทยได้ ครูกับนักเรียนจึงมักสนทนากันเป็นภาษาไทย ด้วย “ข้างครูก็อยากอวดความรู้ว่าเข้าใจภาษาไทย” ส่วน “ข้างลูกศิษย์ก็อยากจะพูดไทยอยู่ตามธรรมดา”¹⁰⁶ อีกทั้งเวลาสอนครูมักให้หัดอ่าน หัดแปลเสียมาก ทั้งพูดภาษาไทยเวลาอธิบายหรือสอนไวยากรณ์ ทำให้ผู้เรียนต้องทักตะหนิงในการฟัง ดังผู้เคยเป็นนักเรียนพระองค์หนึ่งตรัสเล่าว่าเวลาเรียนได้ยินสำเนียงฝรั่งแต่เป็นคำๆ เช่น เมื่อต้องเขียนตามคำบอก (dictation) เมื่อแรกไปถึงประเทศอังกฤษจึงฟังรู้ได้แต่เพียง “ครึ่งๆ กลางๆ”¹⁰⁷

อย่างไรก็ดีแม้ภาษาอังกฤษของนักเรียนโรงเรียนราชกุมารนับได้ว่าดีกว่านักเรียนที่ไปต่างประเทศรุ่นก่อนหน้า¹⁰⁸ แต่การเล่าเรียนที่จัดขึ้นก็ไม่คืบหน้าเท่าที่ควร ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์ วันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2439 ว่า ครูที่จ้างมาต่างก็พูดว่าความรู้ต่างๆ ต้องให้ไปเรียนเมืองนอก ถ้าไม่ไปก็ไม่ได้ความรู้ และเมื่อรู้ว่าจะส่งนักเรียนไปเมืองนอกแน่แล้ว “ก็ไม่สู้เอื้อเฟื้อ” พอสอนแต่เป็นเลาว่าไปเรียนเมืองนอกก็จะได้รู้เอง อีกทั้งเวลาเล่าเรียนก็น้อย ด้วยครูกับศิษย์ “มักจะเป่นเล่นจะเอ่กัน” คือครูมักจะวางมือนักเรียนต้องตามเสด็จไปที่ต่างๆ แต่เมื่อเวลานักเรียนอยู่ ครูมักป่วย หรือไปเที่ยวเสีย แล้วก็มาร้องเอานักเรียนมาตามเสด็จไม่มีเวลามาเรียน ซึ่งมีพระราชดำริว่าเป็นเพราะครูชู้เกียจเอง ตามประสาคนอยู่เมืองร้อน หรือเห็นว่าคนอื่นยังกินเงินเดือนอยู่เปล่าๆ ได้ก็จจะ

¹⁰⁵ ปัญจมรัช และอัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553), หน้า 304.

¹⁰⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต 49/14 พระราชกุมารและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115)

¹⁰⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร, ไปเมืองนอกครั้งแรก ร.ศ. 118 (กรุงเทพฯ: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด, 2548), หน้า 152-153.

¹⁰⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต 49/14 พระราชกุมารและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115)

ทำบ้าง¹⁰⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชประสงค์จะคิดแก้ไขจัดการการโรงเรียนนี้ให้ดีขึ้น ให้การเล่าเรียนขั้นต้นในเมืองไทยไม่เสียเวลาเปล่า ข้ายังอาจช่วยทอนเวลาที่ต้องไปศึกษาต่างประเทศให้สั้นลงได้¹¹⁰ อย่างไรก็ตามที่ดีท้ายที่สุดแล้วการโรงเรียนราษฎรมารจะคงดำเนินการในลักษณะเดิมต่อไป แต่ส่วนการคิดแก้ไขการโรงเรียนภาษาอังกฤษจะปรากฏผลกับโรงเรียนที่ทดลองตั้งขึ้นใหม่ คือ โรงเรียนราชวิทยาลัย พ.ศ. 2440

4.4 โรงเรียนราชวิทยาลัย

การจัดการศึกษาในประเทศให้ดีขึ้น เพื่อให้เป็นคุณต่อการจัดการศึกษาในขั้นต่อไป คือ การส่งไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2435 เป็นอย่างน้อย หลังจากทรงรับฟังความเห็นเรื่องการจัดการศึกษาจากโรเบิร์ต มอร์นีย์ ต่อด้วยเฟเดอริก ดับเบิลยู เวิร์นีย์ (Federick W. Verney) ที่ปรึกษาสถานทูตไทย ณ กรุงลอนดอน ทำให้มีพระราชประสงค์จัดการการเล่าเรียนในประเทศให้สูงขึ้น เพื่อเป็นทางให้ได้ “เลือกฟัน” หากคนเก่งก่อนแล้วค่อยส่งไปศึกษาต่อต่างประเทศ ซึ่งจะได้ผู้ที่ “ได้วิชาเร็ว” ดีกว่า “ส่งสู่มูขุ ออกไป” ดังเช่นแต่ก่อน ตามแต่การขอร้องฝากฝังกันมาของผู้เป็นบิดามารดา ซึ่งทำให้ได้แต่ผู้ที่ “เรียนมาไม่ได้เรื่องไม่ได้ราวอันใด” เป็นแต่สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์เสียมาก¹¹¹ การตั้งโรงเรียนราษฎรมารปลายปี พ.ศ. 2435 ซึ่งรับนักเรียนหม่อมเจ้าด้วย จึงเป็นความมุ่งหวังที่จะจัดการเล่าเรียนของ “เจ้านาย” ในกรุงเทพฯ ให้ดีขึ้น ด้วยจะส่งให้เป็นนักเรียนหลวงไปศึกษาต่อต่างประเทศแต่บางคน ไม่ได้ส่งออกไปที่ละมากๆ ดังแต่ก่อน แต่แผนการดังกล่าวก็ต้องยุติไปหลังจากที่มอร์นีย์ ผู้เป็นต้นคิดในการก่อตั้งโรงเรียนโดนโล่อกในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2436 และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ผู้ที่พระราชบิดาตั้งพระทัยจะให้เล่าเรียนอยู่แต่ในประเทศ สวรรคตเดือนมกราคม พ.ศ. 2437 โรงเรียนราษฎรมารจึงลดฐานะเป็นโรงเรียนเตรียมความพร้อมขั้นต้นให้กับเจ้านายก่อนไปศึกษาต่อต่างประเทศดังกล่าวแล้วข้างต้น

การคิดจัดการการเล่าเรียนในประเทศให้ดีขึ้นจะเริ่มต้นใหม่อีกครั้ง เมื่อ เอ. เซซิล คาร์เตอร์ (A. Cecil Carter) บัณฑิตจากมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด ซึ่งเป็นผู้ที่สมเด็จพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช เมื่อยังเป็นกรมพระ ทรงจ้างมาทำงานที่สยามตั้งแต่ พ.ศ. 2435 และได้เป็นพระอาจารย์

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹¹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.1.1/2 ลำเนา ร.ส. เรื่องราชการต่างๆ (10 มี.ค. 110-25 มี.ย. 111)

ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชต่อจากมอรัลันตีในเดือนมกราคม พ.ศ. 2436¹¹² ได้ยื่นแผนจัดตั้งโรงเรียนที่เคยหารือเสนาบดีบางท่านมาก่อนแล้ว เสนอต่อกรมศึกษาธิการ โรงเรียนนี้จะตั้งขึ้นที่สระบุรีซึ่งเป็นเมืองทางรถไฟไปถึง จัดเป็นโรงเรียนอยู่ประจำ (boarding school) มีครูยุโรป 3 คน ครูไทย 3 คน และหญิงยุโรปดูแลการในโรงเรียน (matron) 1 คน รับนักเรียนครั้งแรก 50 คน อายุตั้งแต่ 10 ปี ถึง 18 ปี โรงเรียนสอนวิชาเบื้องต้นเป็นภาษาไทย วิชาชั้นสูงเป็นภาษาอังกฤษ แต่จะให้เรียนภาษาอังกฤษทุกคน โดยเพิ่มเวลาเรียนตามลำดับชั้น โรงเรียนมุ่งให้ผู้เรียนรอบรู้ภาษาไทย ภาษาอังกฤษและความรู้ทั่วไป ก่อนต่อชั้น “พิเศษ” ซึ่งจะจัดสอนวิชาที่จำเป็นสำหรับงานราชการในกระทรวงต่างๆ¹¹³ หรือไปต่อวิชายังประเทศ การได้เรียนโรงเรียนนี้เป็นประโยชน์แก่ผู้จะไปต่างประเทศด้วย เพราะจะได้คุ้นเคยกับการเล่าเรียนและการใช้ชีวิตในโรงเรียนยุโรปตั้งแต่ยังอยู่ที่นี้ด้วยโรงเรียนจะดำเนินการตามแบบพับลิกสกูลของอังกฤษให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้¹¹⁴

เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการนำความขึ้นหารือเป็นการจรในที่ประชุมเสนาบดีก็ได้รับความเห็นชอบ ซึ่งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เองก็เห็นดีด้วยว่าโรงเรียนชนิดนี้เป็นหนทางให้ได้คัดกรองนักเรียนที่ฉลาดก่อนส่งไปศึกษาต่อต่างประเทศ แต่ติดตรงที่ตั้งอยู่ไกลถึงสระบุรี ทั้งคิดเก็บเงินค่าอาหารนักเรียนคนละ 20 บาทต่อเดือนด้วย คงหานักเรียนมาเรียนยาก แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงชี้แจงถึงประโยชน์ที่ตั้งที่เมืองสระบุรีโดยละเอียด และสมเด็จพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช ผู้ทรงรับจะอุดหนุนการโรงเรียนนี้ตั้งแต่ต้น รับเป็นธุระจัดหานักเรียนให้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ วันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2438 และได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดตั้งโรงเรียนได้¹¹⁵

การคิดจัดการศึกษาภาษาอังกฤษและความรู้สมัยใหม่ให้ดีขึ้นครั้งนี้ ตรงกับพระราชประสงค์ที่มีมาก่อนหน้านี้แล้วของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา

¹¹² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 55/56 มิสเตอร์กาเตอร์ขอทำสัญญาใหม่ (26 ต.ค.-26 มี.ค. 2447); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.8/1 ซ่อมแซม ร.ร. บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา (8 มี.ค. 2438-3 ม.ค. 2439)

¹¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/9 (ศ-อ) ว่าด้วยตั้งโรงเรียนสระบุรีและที่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา (22 มี.ค. 114-15 มี.ค. 115) วิชาที่จะจัดสอนในระดับพิเศษ (special division) ได้แก่ “แปลหนังสืออย่างยากขึ้นอีก เขียนย่อความ ภูมิศาสตร์ชั้นสูง วาดโดยวิธียอเมตตริ [Geometrical Drawing] ไชเอนส์ชั้นสูง [Advanced Science] วิชาเลขชั้นสูง นุกคิปปิง [Bookkeeping] ซอดแฮน [Shorthand] ภาษาฝรั่งเศส แลตติน [Latin]

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.8/1 ซ่อมแซม ร.ร. บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา (8 มี.ค. 2438-3 ม.ค. 2439)

วันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2439 ที่ตำหนักโรงเรียนราชกุมารที่กล่าวแล้วข้างต้น กล่าวถึงการตั้งโรงเรียนที่สระบุรีว่า พระองค์มีพระราชประสงค์อยากให้ตั้งโรงเรียนที่นั่นตั้งแต่เสด็จประพาสรถไฟครั้งก่อน “ก่อนท่านพวกที่คิดขึ้นหลังนี้มาแล้ว” การโรงเรียนนี้ถ้าเป็นไปได้เรียบร้อย นักเรียนอยู่สบายไม่เจ็บไม่ไข้ “ก็ยอมว่าจะให้ลูกไปเรียน” แต่จะขอการสักสองสามปีก่อน การตั้งโรงเรียนนี้ยังสอดคล้องกับพระบรมราชวินิจฉัยแก้ไขการจัดการเล่าเรียนเจ้านายยังต่างประเทศ ที่ให้พ่อแม่คัดลูกเพียงหนึ่งคนส่งเป็นนักเรียนหลวงไปยุโรป ที่เหลือให้เข้าโรงเรียนในกรุงก่อน ต่อเมื่อ “ไล่ได้ดีวิเศษ” จึงจะรับส่งเป็นนักเรียนหลวงเช่นเดียวกับบุตรขุนนางและราษฎรอื่น¹¹⁶ การจัดการอย่างใหม่นี้จึงต้องอาศัยโรงเรียนในประเทศที่ดีตั้งโรงเรียนสระบุรีที่จะตั้งขึ้น เพื่อเป็นที่เล่าเรียนของนักเรียนเจ้านายที่เหลือ และเป็นช่องให้ได้คัดเลือกคนก่อนส่งไปต่างประเทศ

ต่อมาเมื่อการโรงเรียนไม่คืบหน้า ทั้งที่ใกล้วันเปิดโรงเรียน 1 ตุลาคม พ.ศ. 2439 อีกทั้งครูชาวอังกฤษที่จ้างมาก็ใกล้มาถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเร่งรัดมายังกระทรวงธรรมการ ซึ่งตามแผนจัดการของคาร์เตอร์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการและอธิบดีกรมศึกษาธิการจะมีหน้าที่เป็นเพียงกรรมการภายนอกคอยประสานงานกับคณะกรรมการโรงเรียน¹¹⁷ ในการประชุมกับคณะกรรมการโรงเรียนวันที่ 5 กันยายน พ.ศ. 2439 กระทรวงธรรมการจึงเสนอจะรับเข้าจัดการโรงเรียนให้ก่อน ด้วยกรรมการโรงเรียนต่างก็มีหน้าที่ราชการอื่นกันทุกคน ต่อเมื่อการเรียบร้อยแล้วจะส่งมอบให้ทางกรรมการดูแลต่อไปซึ่งที่ประชุมก็เห็นชอบ ส่วนการตั้งโรงเรียนที่สระบุรีนั้นกระทรวงธรรมการเห็นว่าทางรถไฟยังไม่แล้วเสร็จ จึงควรตั้งในกรุงเทพฯ ไปก่อน ที่ประชุมตกลงว่าจะให้ตั้งขึ้นบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งพระยาสิทธิราชเดโชไชย (โต) ถวายใช้หนี้ภาษีร้อยชักสามของเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร) ผู้บิดา¹¹⁸ โรงเรียนที่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ นี้

¹¹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต 49/14 พระราชกุมารและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115)

¹¹⁷ คณะกรรมการโรงเรียนที่ได้รับพระบรมราชานุญาตแต่งตั้ง มี 7 ท่าน ประกอบด้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจันทาทตจตุธาร (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิจิตรวรณปรีชา) พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒน์ศักดิ์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) พระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, เจริญ แสง-ชูโต) พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์, ม.ร.ว. หลาน กุญชร)

¹¹⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/9 โรงเรียน (ศ-อ) ว่าด้วยตั้งโรงเรียนสระบุรีและที่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา (22 มี.ค. 114-15 มี.ค. 115)

ได้ชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า “คิงสคอลลิจ” หรือราชวิทยาลัย และได้เปิดทำการเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2440 การโรงเรียนภาษาอังกฤษแห่งนี้มีความสำคัญตลอดช่วงทศวรรษ 2440 ดังจะกล่าวในบทต่อไป

4.5 การส่งไปศึกษายุโรป

ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2420 เป็นต้นมา แม้ปรากฏว่ารัฐยังส่งนักเรียนบางกลุ่มมาเรียนแต่ ภาษาและความรู้สามัญยังต่างประเทศเช่นที่เคยทำมาตั้งแต่ต้นรัชกาล แต่เป้าหมายของการส่งมา เรียนต่างประเทศ ก็ค่อยๆ เปลี่ยนไปนับจากนั้น ด้วยรัฐเริ่มคาดหวังให้ผู้เรียนได้ความรู้ที่เป็น ประโยชน์ต่อราชการมากกว่าภาษาและความรู้สามัญ เนื่องจาก 1) รัฐเริ่มจัดการศึกษา ภาษาอังกฤษและความรู้เบื้องต้นในประเทศได้เองบ้างแล้ว 2) การขยายตัวของระบบราชการเป็น กระทรวง กรม กองใหม่ๆ ที่ต้องการผู้ชำนาญเฉพาะทาง ซึ่งการจัดการศึกษาในประเทศยังตอบสนอง ให้ไม่ได้ การส่งคนไปเรียนต่างประเทศจึงได้เปลี่ยนเป้าหมายเป็นการให้ไปเรียนวิชาชั้นสูงหรือ สาขาวิชาชีพต่างๆ ที่ทำประโยชน์ให้กับทางราชการได้ อย่างไรก็ดีด้วยความที่การจัดการศึกษา ภาษาอังกฤษและความรู้สามัญในเมืองไทยยังไม่ถึงขั้นที่จะให้นักเรียนไปต่อวิชาได้ทันที ไม่นับ นักเรียนอีกบางส่วนที่ไปเริ่มเรียนภาษาและความรู้สมัยใหม่ที่นั่นเลย นักเรียนสยามที่ไปเรียน ต่างประเทศไม่ว่าตั้งใจจะศึกษาวิชาอะไรจึงล้วนแต่ต้องเรียนภาษาและความรู้เบื้องต้นเป็นการ ปรับพื้นฐานกันละคนหลายปีก่อนแทบทั้งสิ้น ดังนั้นแม้ท้ายที่สุดแล้วการศึกษาภาษาอังกฤษจะ ไม่ใช่เป้าหมายที่รัฐส่งคนไปต่างประเทศ แต่ก็เป็นส่วนหนึ่งของการจัดการศึกษาที่รัฐให้กับนักเรียน ในต่างประเทศต่อไป และความรู้ทางภาษามักเป็นผลที่รัฐจะได้จากผู้ไม่ประสบความสำเร็จทาง การศึกษา

การตั้งเป้าหมายในการส่งคนมาเรียนต่างประเทศเริ่มเปลี่ยนไปราวกลางทศวรรษ 2420 เป็นต้นมา แม้รัฐจะยังกำหนดให้ผู้ไปเรียนต่างประเทศ ได้เล่าเรียนภาษาต่างประเทศและความรู้ สมัญคือ “เลขฝรั่ง” ให้ได้ชำนาญเสียก่อน แต่ก็เริ่มคาดหวังให้ได้เรียนวิชาชั้นสูงต่างๆ ที่จะ เป็นประโยชน์ต่อราชการต่อไปด้วย ดังความในพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2424 ที่พระราชทานแก่ราชทูตที่ยุโรปที่ทำหน้าที่ดูแลนักเรียนว่า

“การที่จะให้เรียนวิชานั้น ต้องจำเเนให้รู้ภาษาสำคัญสามภาษา คือ ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ถ้าไม่มีเวลากอ ให้ได้ภาษาใด ภาษาหนึ่ง ให้รู้ดีอ่านเขียน

แต่ได้ อย่างหนึ่ง กับวิชาเลขอย่างต่ำที่สุด เพียง อัลยิประ [Algebra] อย่างหนึ่ง ให้จงได้ทุกคน”¹¹⁹

ถ้าราชทูตเห็นว่านักเรียนคนใดเรียนรู้ “เอาดี” วิชาที่ว่านี้ไม่ได้ ก็ให้แจ้งมาให้ทรงทราบ จะ “ผ่อนผันให้เป็นคนใช้เขา ในที่วิชามือเปนนช่างอย่างราคาถูๆ ต่ำซ้ำได้เพียงใด ก็ให้ยกย้ายได้” ไม่ให้เสียเงินเปล่า ส่วนผู้ที่รู้วิชาเบื้องต้นดีแล้ว ถ้าเห็นผู้ใดดูท่าจะถนัดทางวิชา “ทหารบก ทหารเรือ ทางราชการทูต ทางกฎหมายและวิชาหมอยา ฤๅวิชาอย่างไร ที่จะเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดินได้” ก็ให้ผู้นั้นอุสหาเหล่าเรียนในทางนั้นต่อไป¹²⁰ เช่นเดียวกับพระบรมราชาวาทที่พระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอ 4 พระองค์แรกที่เสด็จไปทรงศึกษาที่ยุโรป พ.ศ. 2428 ความว่า

“วิชาที่จะออกไปเรียนนั้น ก็คงต้องเรียนภาษาและหนังสือในสามภาษา คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ให้ได้แม่นยำชัดเจนคล่องแคล่ว จนถึงแต่งหนังสือได้สองภาษา เป็นอย่างน้อย เป็นวิชาหนังสืออย่างหนึ่ง กับวิชาเลขให้เรียนรู้คิดใช้ได้ในการต่างๆ อีกอย่างหนึ่ง”

เมื่อรู้วิชาขั้นต้น “ที่จำเป็นจะต้องเรียนให้รู้ให้ได้จริงๆ” นี้แล้ว จะทรงให้เรียนวิชาอื่นๆ ให้เป็น “วิชาชำนาญพิเศษ” ใดใดต่อไปนั้นจะมีพระบรมราชาวาทมาในภายหลัง¹²¹

แม้ช่วงเวลาใกล้เคียงกันยังปรากฏว่ามีการส่งนักเรียนบางกลุ่มให้มา “เล่าเรียนทางหนังสือให้เป็นเสมียน”¹²² แต่การตั้งโรงเรียนหลวงที่จัดสอนภาษาอังกฤษและความรู้สามัญที่กรุงเทพฯ ทั้งโรงเรียนสวนนันทอุทยาน (พ.ศ. 2421) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนพระตำหนัก

¹¹⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.3/1. “พระบรมราชาวาทซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรปมีเมืองออสเตรีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เปนต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ๗ 9 ค่ำ ปีมเสงตรีศก14 1243 (ร.ศ. 100)

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹²¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2428 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), หน้า 12-13.

¹²² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/18 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์รายงานเรื่อง น.ร. ทูตหลวงที่เยอรมันและเวียนนา จ.ศ. 1246.

สวนกุหลาบ (พ.ศ. 2425) ก็น่าจะช่วยทดแทนความต้องการในส่วนนี้ไปได้บ้าง ที่สำคัญคือ การปฏิรูประบบราชการและการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยจากกลางทศวรรษ 2420 เป็นต้นมาได้เป็นตัวเร่งให้รัฐสยามต้องอาศัยสถานศึกษาในต่างประเทศผลิตข้าราชการในหลายแขนงที่การศึกษาไทยจัดให้ไม่ได้ หรือจัดได้ไม่ดี เห็นได้จากการที่รัฐเริ่มระบุนุสาวิชาที่ประสงค์ให้ผู้ไปต่างประเทศได้เรียนที่มากกว่าวิชาภาษาและเลข ดังกล่าวแล้วข้างต้น หรือการมีคำสั่งเจาะจงเป็นครั้งคราวตามความต้องการช่วงนั้นๆ เช่น ลายพระหัตถ์ของเสนาบดีว่าการต่างประเทศถึงราชทูตที่ยุโรป พ.ศ. 2428 ว่า “ต้องคิดให้เรียนวิชาที่จำเป็นใช้ในเมือง คือการโทรเลขแลไปรษณีย์ แลหมอกกฎหมาย แลอินชเนียทำการแผนที่บ่อแร่ถนนหนทางรถเรือกลไฟ”¹²³ ซึ่งในส่วนของกรมไปรษณีย์และกรมโทรเลขที่ตั้งขึ้นพ.ศ. 2426 สมเด็จฯ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช อธิบดีกรมได้ทรงมีคำสั่งโดยตรงถึงราชทูตให้จัดนักเรียนที่อยู่ต่างประเทศไปฝึกหัดเล่าเรียนในกิจการไปรษณีย์และโทรเลขเพื่อทดแทนชาวต่างชาติที่กรมจ้างอยู่ ส่งผลให้นักเรียนจำนวนหนึ่งได้เข้าเรียนและฝึกงานการไปรษณีย์และโทรเลขที่ลอนดอน ประเทศอังกฤษ และไลป์ซิก ประเทศเยอรมัน¹²⁴

นอกจากนี้ยังพบนักเรียนไทยจำนวนมากระหว่าง พ.ศ. 2426-2439 ที่ไปเรียนวิชาชีพเฉพาะต่างๆ เช่น นักเรียนทหารบก เช่น นายกลั่น แสง-ชูโต (พระยาสุรเสนา) ม.ร.ว. ครอบ และนายเอื้อน เรียนที่กรุงเวียนนา ม.ร.ว. สท้าน สนิทวงศ์ (เจ้าพระยาวางศานุประพัทธ์) และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช เรียนที่กรุงโคเปนเฮเกน หม่อมเจ้าบวรเดช กฤดากร หม่อมราชวงศ์มูลในหม่อมเจ้าจันทร์ หม่อมเจ้าปิยสรรพวงศ์ โศภางค์ เรียนที่ประเทศอังกฤษ เป็นต้น¹²⁵

¹²³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/3 นายช่าง, นายสายอยากจะเรียนเป็นทหารเรือ (พ.ศ. 2429)

¹²⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/18 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์รายงานเรื่อง น.ร. ทุนหลวงที่เยอรมันและเวียนนา จ.ศ. 1246; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/20 นายเอื้อนนักเรียนทุนศึกษาวิชาทหารที่เวียนนา จ.ศ. 1246. นักเรียนที่พบว่าเข้าเรียนการไปรษณีย์โทรเลขที่ลอนดอน ได้แก่ นายรองบำรุง นายสงบ นายเริ่ม นายเขม นายเขต ส่วนผู้ที่เรียนที่เมืองไลป์ซิก ได้แก่ นายเหม ซึ่งภายหลังได้เป็นพระยานิพัทธ์สุริยวงศ์ เจ้ากรมไปรษณีย์โทรเลข ระหว่าง พ.ศ. 2441-2447 ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/2 นายรองบำรุงขอเรียนวิชาไปรษณีย์ (พ.ศ. 2429); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/5 การเล่าเรียนนายสงบ นายเริ่ม นายเขมเข้าเรียนโทรเลข (พ.ศ. 2431); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.19/4 ร.ต.กลั่น นักเรียนสำเร็จการทหารออสเตรีย ขอเป็นผู้ช่วยทูตทหาร (พ.ศ. 2432-2434); การไปรษณีย์ระยะเริ่มแรก (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณา และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523, หน้า (6); 100 ปี โรงเรียนการไปรษณีย์และโทรคมนาคม 2432-2532 (กรุงเทพฯ: โอ เอส พรีนติ้งเฮ้าส์, 2532), หน้า 29.

¹²⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/20 นายเอื้อนนักเรียนทุนศึกษาวิชาทหารที่เวียนนา จ.ศ. 1246; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.19/4 ร.ต.กลั่น นักเรียนสำเร็จการทหารออสเตรีย ขอเป็นผู้ช่วยทูต

นักเรียนทหารเรือ เช่น นายช่าง แสง-ชูโต (พลเรือเอก พระยามหาโยธา) เรียนที่อังกฤษและเดนมาร์ก ม.ร.ว. พิน สนิทวงศ์ เรียนที่เดนมาร์ก พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ เรียนที่อังกฤษ เป็นต้น¹²⁶ นักเรียนกฎหมาย เช่น นายเปล่ง เภาภระ (ขุนหลวงพระยาไกรสี) พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ นายปลื้ม สุจริตกุล (เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี) หม่อมเจ้าจรรยาศักดิ์ กฤดากร นายเชื้อ มานิตยกุล นายเทพ บุณนาค ทั้งหมดเรียนที่อังกฤษ และนายปลั่ง ที่เรียนฝรั่งเศส¹²⁷ นักเรียนวิศวกรรม เช่น นายมานพ บุตรพระยาธรรมจรรย์ยานุกุลมนตรี เรียนวิศวกรรมเมืองแร่ และนายโมรา บุตรเจ้าพระยารัตนบดินทร์ เรียนวิศวกรรมโยธา นายเตน บุณนาค บุตรพระยาสิทธิราชเดโชไชย เรียนวิศวกรรมเครื่องกล หม่อมราชวงศ์สายหยุด สนิทวงศ์ (พระยาสวัสดิ์วโรวดี) เรียนวิศวกรรมโยธา ทั้งหมดเรียนที่อังกฤษ และมีนายหนา บุณนาค (พระยาเดชาอนุชิต) เรียนวิศวกรรมที่เยอรมนี¹²⁸ รวมถึงผู้ที่ถูกเจาะจงให้ไปเรียนวิชาช่างฝีมือแขนงต่างๆ ทั้งช่างเขียน ช่าง

ทหาร (พ.ศ. 2432-2434); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.15/2 หม่อมราชวงศ์สท้านกลางนักเรียนทหารกลับมากองทัพ (พ.ศ. 2435); สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระประวัติ จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (ม.ป.ท., 2459), หน้า 27-29; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.18/38 แจกรางวัลนักเรียนโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย ปี 115 (1-11 มี.ค. 2439)

¹²⁶ เช่น นายช่าง แสง-ชูโต (พลเรือเอก พระยามหาโยธา) นักเรียนทหารเรือที่อังกฤษและเดนมาร์ก ทศวรรษ 2420 ต่อทศวรรษ 2430 ม.ร.ว. พิน สนิทวงศ์ นักเรียนทหารเรือที่เดนมาร์ก ทศวรรษ 2430 พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ นักเรียนทหารเรือที่อังกฤษ ทศวรรษ 2430 ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/3 นายช่าง, นายสายอยากจะเรียนเป็นทหารเรือ (พ.ศ. 2430); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.15/3 หม่อมราชวงศ์พินกลับกองทัพ (พ.ศ. 2435-2436); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.18/38 แจกรางวัลนักเรียนโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย ปี 115 (1-11 มี.ค. 2439)

¹²⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/1 ส่งรายงานการที่นายเปล่งเรียนกฎหมาย (พ.ศ. 2428); “นักเรียนสยามกลับจากยุโรป เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แลเรื่องนายเปล่ง,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (1 กันยายน พ.ศ. 2430): 163-164; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/10 นายปลื้มนักเรียนกฎหมายกลับกองทัพ (พ.ศ. 2434); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 50.18/38 แจกรางวัลนักเรียนโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย ปี 115 (1-11 มี.ค. 2439); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.2/2 พระยาสุริยานุวัตร อัครราชทูต กรุงปารีส ส่งนายปลั่ง นักเรียนทุนหลวงกลับกองทัพ (20 พ.ย.-14 ก.พ. 2440)

¹²⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กต.43.10/6 นายมานพสำเร็จการศึกษาที่ส่งข่าวหนังสือพิมพ์ตัดเรื่องตั้งทูตออสเตรเลียประจำสยาม ญี่ปุ่น และจีน (พ.ศ. 2431-2435); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ 21.1/7 รายงานการเล่าเรียนนักเรียนสยามกรุงลอนดอน 1 นายโมรา บุตรเจ้าพระยารัตนบดินทร์ 2 ม.จ.เล็ก ปราโมช ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ 3 ม.ร.ว.เจิม บุตร ม.จ.ระเบียบ 4 ม.ร.ว.มูล บุตร ม.จ.จันทร์ 5 นายเทพ บุณนาค บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี 6 นายเชื้อ มานิตยกุล บุตรเจ้าพระยารัตนราชมานิต 7 ม.จ.กลาง ทวีวงศ์ ในกรม

ปั้น ช่างทอง ช่างก่อสร้าง ช่างทำกรอบรูป เช่น หม่อมเจ้าชายเล็ก ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ และ หม่อมราชวงศ์เจิมในหม่อมเจ้าระเบียบ เรียนเป็นช่างเขียนที่อังกฤษ นายจิบ เรียนเป็นช่างเขียนที่ ฝรั่งเศส นายพัน เรียนเป็นช่างเขียนที่เยอรมนี นายชอบ นายหมอ เรียนเป็นช่างปั้นที่ฝรั่งเศส หม่อมเจ้าชายเล็ก ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจ เรียนเป็นช่างทองที่เยอรมัน นายหุ่น เรียนเป็นช่างทองที่ฝรั่งเศส นายกัง เรียนเป็นช่างก่อสร้างที่อังกฤษ นายฉิม เรียนเป็นวิชาช่างทำกรอบรูปที่เยอรมนี¹²⁹

การให้ความสำคัญกับการส่งให้ไปเล่าเรียนวิชาความรู้ในแขนงต่างๆ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่า การให้ไปเรียนภาษา ยังเห็นได้จากการคัดสรรประเทศที่ส่งให้ไปเล่าเรียน แม้อังกฤษจะเป็น ประเทศที่รัฐส่งนักเรียนไปเรียนมากที่สุด¹³⁰ และภาษาอังกฤษเป็นภาษาต่างประเทศที่สำคัญที่สุด ของสยาม ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า “เป็นภาษาใช้

หมื่นภูเวศธำรงค์ดี (29 ก.ค. 2440-14 เม.ย. 2441); ศธ.21.1/20 พระยาวิสุทธข อัครราชทูตสยามกรุง ลอนดอน ส่งนายเตน บุณนาค บุตรพระยาสีหราชเดโชชัย กลับกรุงเทพฯ (21 ก.ค.-13 ก.ย. 2441); หอจดหมายเหตุ แห่งชาติ, ศธ.21.1/48 หม่อมราชวงศ์ชายหยุด นักเรียนหลวงกลับกรุงเทพฯ (20 มิ.ย.-26 ก.ค. 2445); หอจดหมายเหตุ แห่งชาติ, กต.43.19/4 ร.ต.กลิ่น นักเรียนสำเร็จการทหารออสเตรเลีย ขอเป็นผู้ช่วยทูตทหาร (พ.ศ. 2432-2434)

¹²⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/7 รายงานการเล่าเรียนนักเรียนสยามกรุงลอนดอน 1 นายโมรา บุตรเจ้าพระยารัตนบดินทร์ 2 ม.จ.เล็ก ปราโมช ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ 3 ม.ร.ว.เจิม บุตร ม.จ.ระเบียบ 4 ม.ร.ว.มูล บุตร ม.จ.จันทร์ 5 นายเทพ บุณนาค บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี 6 นายเชื้อ มานิตยกุล บุตรเจ้าพระยารัตนราชมานิต 7 ม.จ.กลาง ทวีวงศ์ ในกรมหมื่นภูเวศธำรงค์ดี (29 ก.ค. 2440-14 เม.ย. 2441); “พระเจ้าลูกเธอเสด็จยุโรป,” ราชกิจจานุเบกษา 5 (22 มกราคม พ.ศ. 2431): 322; หอจดหมายเหตุ แห่งชาติ, กต.43.11/6 หม่อมราชวงศ์มานพปวย (พ.ศ. 2435); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.12/2 นายเหม นายจิตร นายหนา นายเชยลิ้มภาษาไทย (พ.ศ. 2430-2431); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.12/4 หม่อม เจ้าชายเล็กเรียนวิชาช่างทองขอเงินค่าสอนกับค่าเครื่องมือ รวม 30000 มาร์ก พระราชทานพระบรมราชานุญาต แล้วตามขอ (พ.ศ. 2432); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต.49/5 พระราชกุมารแลนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียน เมืองต่างประเทศ (2 เม.ย. 109-14 ส.ค. 111); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.18/38 แจกรางวัลนักเรียน โรงเรียนสตรีสุนันทาลัย ปี 115 (1-11 มี.ค. 2439).

¹³⁰ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 150.

อยู่ในเมืองเรา”¹³¹ แต่การจัดส่งนักเรียนในช่วงนั้น ก็ตั้งใจที่จะกระจายการส่งให้ครอบคลุมทั้งประเทศฝรั่งเศส และเยอรมัน ด้วยเกรงว่านักเรียนที่เรียนอยู่อังกฤษ หรือฝรั่งเศส จะรู้เยอรมันไม่ดีพอ เช่นกันกับที่กลัวว่านักเรียนที่อังกฤษ หรือเยอรมันจะมีความรู้ภาษาฝรั่งเศสไม่พอ¹³² กระนั้นเรื่องภาษาก็ไม่ใช่เกณฑ์แต่เพียงประการเดียว แต่อยู่ที่ว่าประเทศนั้น “ขึ้นชื่อ” ด้านความรู้ในแขนงใดด้วย เช่น ใน พ.ศ. 2424 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสว่าควรจัดนักเรียนบางส่วน “แยกย้ายกันไว้ในที่เยอรมันภพอจะได้อ่านดี ในการทหารบกอินชเนียทหาร” และจัดบางส่วนไปเรียนที่ฝรั่งเศส “ภอกันอิจจาริชยาได้บ้าง เพื่อจะให้เรียนกฎหมาย แลการโปลิศ เพราะการชำระความตามโคตนาไปเสียนั้นเปนการดี เปนที่สรรเสริญกว่าเมืองอื่นๆ มาก”¹³³

การกำหนดเป้าหมายของการส่งไปต่างประเทศ และความคาดหวังที่มีต่อผู้เรียนจะเปลี่ยนไปอย่างเห็นได้ชัดในช่วงทศวรรษ 2430 แม้ปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ. 2430 ว่ามีการส่งนักเรียนคนหนึ่ง ที่กรมศึกษาธิการมุ่งหมายให้มาเรียนเพียง “ภาษาต่างประเทศ” ที่ประเทศเยอรมันเพื่อให้กลับมาเป็นครู “โรงเรียนชั้นสูง” แต่นักเรียนผู้นั้นคือนายชูเปริยญ ซึ่งเคยบวชเป็นสามเณรมาก่อนก็ได้ศึกษาวิชาเรื่อยมาจนจบชั้นสูงสุด คือได้รับปริญญาเอกเป็นคนแรกของไทยในปี พ.ศ. 2440¹³⁴ นอกจากนั้นไม่พบหลักฐานว่ารัฐตั้งใจส่งใครไปยุโรปโดยให้เรียนแต่ภาษาและความรู้สามัญอีกเลยโดยเฉพาะภาษาอังกฤษซึ่งการศึกษาในเมืองไทยได้ตั้งขึ้นมั่นคงมากแล้ว

การเปลี่ยนเป้าหมายของการส่งไปต่างประเทศโดยมุ่งหวังให้ไปเรียนความรู้ชั้นสูงที่จะเป็นประโยชน์ต่อทางราชการและหาเรียนในเมืองไทยไม่ได้ ปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 ที่กล่าวถึงการส่งนักเรียนไปต่างประเทศที่ผ่านมาว่าเป็นการส่งไปครั้งละมากๆ ทำให้จ่ายค่าเล่าเรียนนักเรียนแต่ละคนได้น้อย นักเรียนจึง “ได้เรียนแต่ขั้นต่ำๆ” ดังคำที่มิสเตอร์เวอร์นีย์ ที่ปรึกษาสถานทูตไทยที่ลอนดอนกล่าวว่า “หลุดจาก

¹³¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118 (พระนคร: ม.ป.ท., 2504), หน้า 228.

¹³² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.3/1. “พระบรมราชโองการซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรปมีเมืองออสเตรีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ เปนต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ๗ 9 ค่ำ ปีมเสงตรีศก 14 1243 (ร.ศ. 100)

¹³³ เรื่องเดียวกัน.

¹³⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.3/1 นายชูนักเรียนสยามกรุงเบอร์ลิน (20 ส.ค. 2434-11 มิ.ย. 2441); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กต.43.12/6 นายชู นักเรียน (พ.ศ. 2435-2446)

บิดามารดาไปในเมืองไกล ได้วิชาความรู้มาเพียงขั้นแต่พอเป็นเสมียน ซึ่งจะเรียนที่ไหนที่ไหนก็ได้เหมือนกัน”¹³⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริในการจัดการส่งนักเรียนไปเรียนยังต่างประเทศเสียใหม่ จากที่เคย “ส่งส่งๆ” ไปมากๆ แต่ให้ค่าเรียนได้คนละน้อยๆ เปลี่ยนไปสู่การ “เลือกพื้นที่” แต่นักเรียนที่เก่งที่ส่งไปเรียน ซึ่งจะจ่ายค่าเรียนให้ได้มากกว่าแต่ก่อนและ “ได้เรียนวิชาเป็นอย่างจริงจังแท้”¹³⁶ พระบรมราชวินิจฉัยดังกล่าวจึงนำไปสู่การตั้งโรงเรียนราษฎรและโรงเรียนราชวิทยาลัย เพื่อเตรียมซักซ้อมนักเรียนก่อนคัดสรรส่งไปต่างประเทศดังกล่าวแล้วข้างต้น รวมถึงการเรียกตัวนักเรียนไทยในต่างประเทศบางส่วนกลับโดยเฉพาะผู้ที่ “โง่เขลาไม่เอาการ” และบรรดานักเรียนช่าง ซึ่งอธิบดีกรมศึกษาธิการเห็นว่าเป็นพวกที่ “เรียนไม่ได้ประโยชน์อันใด” กลับมากรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2435 และนำเงินส่วนที่เหลือไปเพิ่มเป็นค่าเรียนให้กับนักเรียนคนอื่น ๆ¹³⁷

การส่งให้มาเรียนต่างประเทศถึงยุโรปซึ่งใช้ค่าใช้จ่ายต่อคนสูงมาก¹³⁸ จึงไม่ได้ตั้งเป้าให้มาเรียนเพียงภาษาหรือความรู้พื้นฐานขั้น “เสมียน” ซึ่งพอหาเรียนในเมืองไทยได้แล้วอีกต่อไป แต่ความรู้และความเชี่ยวชาญในภาษาจะกลายเป็นผลพลอยได้ที่ติดตัวผู้ที่ได้มาเรียนวิชาสูงๆ ยังต่างประเทศ โดยรัฐยังช่วยส่งเสริมให้ผู้ได้มายังต่างประเทศได้ฝึกฝนภาษาต่างประเทศสำคัญทั้ง 3 คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส และเยอรมันต่อไป ด้วยการอนุญาตให้นักเรียนใช้เวลาช่วงปิดภาคการศึกษาอย่างต่างแดน เพื่อหย่อนใจและฝึกฝนภาษา หรือให้นักเรียนที่สำเร็จการศึกษาจากประเทศหนึ่ง ไปเล่าเรียนและฝึกภาษาในอีกประเทศหนึ่งให้พูดได้ชำนาญก่อนเดินทางกลับไทย¹³⁹ ผู้มาเรียนยัง

¹³⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.1.1/2 สำเนา ร.ส. เรื่องราชการต่างๆ (10 มี.ค. 110-25 มี.ย. 111)

¹³⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹³⁷ เรื่องเดียวกัน; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต.49/5 พระราชกุมารและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (2 เม.ย. 109-14 ส.ค. 111); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/8 เงินค่าเดินทาง ม.ร.ว.เชื้อ นายสงบ และนายเริ่มกลับกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2433-2434)

¹³⁸ ในปี พ.ศ. 2441 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการเคยคำนวณค่าใช้จ่ายของนักเรียนอังกฤษในโรงเรียนชั้นสูงว่าตกคนหนึ่งเดือนละ 450 บาท ซึ่งสูงกว่าอัตราเงินเดือนของปลัดทูลฉลองของกระทรวง ส่วนนักเรียนที่เรียนขั้นต้นตกเดือนหนึ่งคนละ 300 บาท ซึ่งสูงกว่าเงินเดือนปลัดบัญชีของกระทรวง หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/4 สำเนาความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยามซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (13 พ.ค.-31 มี.ย. 117)

¹³⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.3/1 นายชู นักเรียนสยามกรุงเบอร์ลิน (10 ส.ค. 2434-11 มี.ย. 2441); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.15/2 หม่อมราชวงศ์สท้านกลางนักเรียนทหารกลับมากกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2435)

ต่างประเทศจึงมีโอกาสสูงที่จะได้ความรู้ทางภาษาติดตัวไปด้วย ทั้งภาษาของประเทศที่ตนศึกษา และภาษาสำคัญอื่นๆ

กระนั้นก็ตามแม้รัฐไม่ได้ตั้งเป้าส่งนักเรียนไปเรียนแต่เพียงภาษาและวิชาสามัญอีกต่อไปแล้ว แต่การจัดการศึกษานักเรียนไทยในต่างประเทศ ไม่ว่าจะมุ่งหมายให้ไปเรียนวิชาชั้นสูง หรือความรู้วิชาชีพใด ก็ยังต้องรวมการศึกษาริชาภาษาและความรู้สามัญเป็นการปรับพื้นฐานก่อน อยู่ต่อไป เฉลี่ยประมาณ 3 ถึง 4 ปีเป็นอย่างน้อย¹⁴⁰ สาเหตุที่รัฐยังคงต้องให้การศึกษาริชาและความรู้ขั้นต้นแก่นักเรียนที่ต่างประเทศต่อไปนั้น มาจากเหตุ 2 ประการ 1) การส่งคนไปต่างประเทศไม่ได้ใช้เกณฑ์เรื่องคุณสมบัติของผู้เรียน 2) การศึกษาริชาอังกฤษในเมืองไทยไม่พอให้นักเรียนมาต่อวิชาทันทีได้

1) การส่งคนไปต่างประเทศไม่ได้ใช้เกณฑ์เรื่องคุณสมบัติของผู้เรียน การส่งนักเรียนที่ผ่าน มา เป็นเรื่องของการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่บิดามารดา ผู้ปกครองนักเรียน ผู้มีใจ “สรัทธา” อยากรับบุตรหลานไปเรียน ต่างประเทศ ซึ่งก็จะพระราชทานให้เป็น “บำเหน็จ” ตอบแทนคุณความดีแก่เจ้านาย ข้าราชการ ผู้ เป็นบิดามารดาหรือผู้ฝากฝังเป็นรายๆ ไป¹⁴¹ การใช้เกณฑ์การพิจารณาที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับตัว ผู้เรียนโดยตรง ทำให้ได้นักเรียนจำนวนหนึ่งที่ “ไม่ทราบเกล้าฯ หนังสือแลภาษาอังกฤษดี”¹⁴² ข้าราชการบางคน “เมื่อมานั้นไม่รู้ภาษาอังกฤษแต่สักคำเดียว”¹⁴³ ไม่รวมถึงคุณสมบัติด้านลบอื่นๆ ที่ พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) อัครราชทูตกรุงลอนดอน เมื่อ พ.ศ. 2434 เห็นว่าจุดรั้ง ความก้าวหน้าในการเล่าเรียน เช่น บางคน “เป็นคนโง่เขลามามากแต่กำเนิด” เช่น นายพัน “เล่าเรียน อะไรก็ไม่มี ความจำ” แม้ได้เรียนในเยอรมันมา 5 ปีแล้ว “หนังสือภาษาเขาก็ไม่ทราบเกล้าฯ”¹⁴⁴ หรือ หลายคนที่มาเรียนเมื่ออายุมากแล้ว บางคนอายุกว่า 20 ปีถึงเริ่มเรียน ทำให้ “ฝึกสอนยากทั้ง

¹⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.1/1 ข้อบังคับนักเรียนหลวงในประเทศยุโรป (พ.ศ. 2431)

¹⁴¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต 49/14 พระราชกฤษฎีกาและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมือง ต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.1.1/2 สำเนา ร.ส. เรื่องราชการต่างๆ (10 มี.ค. 110-25 มิ.ย. 111); เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “การไปศึกษาที่ต่างประเทศ,” *ดุสิตสมิต* ฉบับพิเศษ (1 มกราคม 2466): 4

¹⁴² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.1/1 ข้อบังคับนักเรียนหลวงในประเทศยุโรป (พ.ศ. 2431)

¹⁴³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/48 หม่อมราชวงศ์ชายหยุดนักเรียนหลวงกลับกรุงเทพฯ (20 มิ.ย.- 26 ก.ค. 2445)

¹⁴⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.1/1 ข้อบังคับนักเรียนหลวงในประเทศยุโรป (พ.ศ. 2431); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.12/5 นายแย้ม นักเรียนเล่าเรียนอยู่ที่กรุงเบอร์ลิน (พ.ศ. 2432-2435).

ความจำก็สู้เด็กไม่ได้”¹⁴⁵ นักเรียนชั้นผู้ใหญ่เหล่านี้ยัง “มักจะเหนงแก่การเที่ยว การเล่น” ก่อหนังก่อ สิ้นตามห้างร้านต่างๆ ทั้งยัง “รู้จักซื้อของเชื่อเขามาจำหน่ายเอาเงินไปเที่ยวเล่นแลแสวงหาภรรยา” เช่น นายฉิม “กำลังเที่ยวหาภรรยาที่จะมันแลแต่งงานอยู่”¹⁴⁶ หรือ นายเอื้อนซึ่ง “เที่ยวคบผู้หญิงแล ใช้เงินทองมาก” จนถึงกับประพฤติชั่วขโมยของเพื่อนนักเรียนจนต้องออกจากโรงเรียนและถูกส่งตัว กลับ¹⁴⁷ จากที่ได้ประสบพบเจอ “เด็กที่มีนิสัยอันชั่วร้าย” มากต่อมาก ทำให้พระยามหาโยธาเชื่อว่า นักเรียนบางคนที่พ่อแม่ส่งมาต่างประเทศนั้น

“เพราะบิดามารดาญาติพี่น้องเห็นว่าเมื่อเวลาเด็กอยู่บ้านประพฤติการชั่ว เที่ยวซุกซนจนว่ายากสอนยาก ถ้าละไว้จะทำให้เสียเด็กเป็นแน่ จึงได้คิดอ่านขอร้องให้ได้ เป็นนักเรียนหลวงส่งออกไปเสียให้พ้นทุกข์ คาดหมายว่าบางทีเด็กนั้นไกลจากบิดามารดา ออกไปจะรู้สึกกลับตัวกลับใจเสียใหม่ได้บ้าง ถ้าหมั่นเล่าเรียนก็จะรอดตัว ถ้ากลับใจไม่ได้ ขึ้นประพฤติไปแต่ความชั่วอยู่แล้วก็เปนกรรมของเด็กเอง การที่เป็นดังนี้เสมอกับแกดั่ง เลือกล้านเวนเด็กที่ชั่วส่งออกไปผลานเงินของหลวงเสียเหมือนกัน”¹⁴⁸

การได้นักเรียนมาชนิดไม่ได้เลือกคัด ที่มีทั้งพวกที่ความรู้ไม่พอ พวกที่ไม่เคยเล่าเรียนมา เลย และพวกที่คุณสมบัติไม่เหมาะที่จะมาเรียน ทำให้รัฐยังต้องจัดการศึกษาภาษาและความรู้ สามัญ ซึ่งเป็นวิชาขั้นต้นให้แก่นักเรียนในต่างประเทศต่อไป ทั้งที่ได้เปลี่ยนเป้าหมายไปแล้วว่า ต้องการให้มาเรียนความรู้ในชั้นสูงกว่านั้น อย่างไรก็ดีตั้งแต่ พ.ศ. 2435 เป็นต้นมา การเตรียม นักเรียนและการคัดสรรนักเรียนให้มาเรียนต่างประเทศเริ่มค่อยๆ ดีขึ้น เห็นได้จากพระราชประสงค์ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะ “เลือกพัน” นักเรียนเสียก่อนจนนำไปสู่การตั้ง โรงเรียนราชกุมาร และโรงเรียนราชวิทยาลัยที่กล่าวไปแล้ว หรือการลดการ “ส่งสุ่มๆ” ออกมามากๆ เช่นแต่ก่อน เช่น การจำกัดการขอรับพระราชทานบุตรเป็นนักเรียนหลวงในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์

¹⁴⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.1/1 ข้อบังคับนักเรียนหลวงในประเทศยุโรป (พ.ศ. 2431)

¹⁴⁶ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/18 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์รายงานเรื่อง น.ร. ทุน หลวงที่เยอรมันและเวียนนา จ.ศ. 1246; ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 79.

¹⁴⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.1/1 ข้อบังคับนักเรียนหลวงในประเทศยุโรป (พ.ศ. 2431)

โดยทรงยอมให้เพียงรายละเอียดหนึ่งพระองค์เท่านั้น ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2437 เป็นอย่างน้อย¹⁴⁹ การไปเรียนต่างประเทศจึงไม่ใช่สิ่งที่หม่อมเจ้าจะได้รับพระราชทาน “ทั่วหน้ากันเหมือนกับโกนจุก พิธีตรุษ แลวชนาควัดพระแก้ว” อย่างที่หมายใจกันไว้¹⁵⁰ แต่การคัดกรองคนไปเรียนต่างประเทศจะก้าวสู่ทิศทางใหม่อย่างแท้จริงในปลายปี พ.ศ. 2439 เมื่อกรมศึกษาธิการคิดจัดการคัดเลือกนักเรียนตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 จำนวน 6 คน ด้วยวิธีสอบวัดความรู้เป็นครั้งแรกและให้นักเรียนทั่วไปที่รู้ภาษาอังกฤษเข้าสอบได้ โดยจัดการสอบเป็นภาษาอังกฤษทั้งหมด เว้นแต่การสอบเรียงความภาษาไทยเพียงข้อเดียว¹⁵¹ การสอบครั้งนี้ผู้ที่สอบได้ 6 ลำดับแรก เป็นบุตรขุนนาง 3 คน บุตรข้าราชการระดับล่าง “ไม่มีสัญญาบัตร” 1 คน และบุตรพลเรือน 2 คน ซึ่งทำให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ อธิบดีกรมศึกษาธิการ ทรงเห็นว่า การเลือกคัดครั้งนี้จะรับเอาแต่บุตรขุนนางคงจะยาก เพราะบุตรขุนนางหลายคนที่ไม่เข้าสอบต่างก็สอบตก ที่ไม่ตกก็ได้คะแนนต่ำ จึงทรงเรียนเสนอเสนาบดีกระทรวงธรรมการว่า

“มีอยู่สองทางคือ นักเรียนใดที่แคนนใกล้ๆ กันนับเสียว่าเท่ากันแล้วเลือกตามชอบใจ แต่ถ้าจะเลือกตามแคนนก็จะต้องเลือกตั้งที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว หากไม่ก็จะเป็นที่ทำให้นักเรียนมีความเสียใจแลเกิดข้อถอยขึ้น เพราะนักเรียนหวังเสียแล้วว่า ถ้าสอบได้จะได้ไปตามเสด็จพระราชดำเนิน”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

¹⁴⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.10/12 โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสุธาสินีทัย หม่อมเจ้าจุลดิศไปศึกษาวิชา ณ ประเทศยุโรป (พ.ศ. 2437-2438); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต 49/14 พระราชกฤษฎีกาและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115)

¹⁵⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ต 49/14 พระราชกฤษฎีกาและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115)

¹⁵¹ ข้อสอบแบ่งออกเป็น 8 ข้อ คือ “1. อ่านภาษาอังกฤษ-แปลเป็นไทย-ตอบคำถามความรู้สามัญ (พูดอังกฤษตลอดไม่มีเขียน) 2. เลขวิธี ใช้เขียน 3. เลขวิธี ใช้คิดไม่มีกระดาษปากกา 4. แปลภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ (เขียน) 5. แปลภาษาอังกฤษเป็นไทย (เขียน) 6. เขียนเลขเซ แลตอบคำถามสามัญต่างๆ ใช้ภาษาไทยล้วน (ผิดถูกในคำใช้ แลใช้ตัวสะกดไทยไม่นับในแคนน) 7. แต่งหนังสือเป็นภาษาอังกฤษ 8. เขียนตามคำบอกภาษาอังกฤษ ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/4 สอบคัดเลือกนักเรียนทุนหลวงส่งไปเรียนในประเทศยุโรป พร้อมกับการเสด็จพระราชดำเนินในประเทศยุโรป ศก 115 รวม 12 นาย (29 ม.ค.2439-เม.ย. 2440)

เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชหัตถเลขา กลับมาว่า “การที่สอบไล่นักเรียน เลือกลำดับตามคณนที่ 1 ถึงที่ 6 นั้น เปนยุติธรรมดีแล้ว ใ้ว่า จะเจาะจงเอาแต่เฉพาะผู้ดีนั้นเมื่อใด” และโปรดฯ ให้นำนักเรียนทั้ง 6 คนมาถวายตัวเป็น มหาดเล็กเสียก่อน “เพื่อจะให้ปรากฏว่าจำเป็นจะต้องเข้ารับราชการ ซึ่งจะไปเที่ยวทำมาหากินตาม อำเภอนั้นใจไม่ได้”¹⁵² นักเรียนทั้ง 6 คนนี้จะตามเสด็จประพาสไปศึกษาที่ยุโรปพร้อมกับนักเรียนจาก โรงเรียนอัสสัมชัญอีก 6 คนที่ทรงให้บาทหลวงกลอมเบต์ (Colombert) คัดชื่อมาถวาย และ นักเรียนชั้นผู้ใหญ่แล้วที่โปรดเกล้าฯ ให้ไปอีก 3 คน รวมถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูก ยาเธออีก 4 พระองค์¹⁵³

การสอบไล่หานักเรียนตามเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ ได้กลายเป็นต้นเค้าของการสอบทุน เล่าเรียนหลวง (King's Scholarship) คัดนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา แม้ว่าจำนวนทุนจะเปลี่ยนแปลงไปจาก 6 ทุน เป็น 3 ทุน และ 2 ทุนในที่สุด¹⁵⁴ แต่วิธีคัด นักเรียนของกรมศึกษาธิการที่วัดกันที่ความรู้ความสามารถโดยเฉพาะด้านภาษาอังกฤษ¹⁵⁵ ก็เป็น ตัวอย่างให้หน่วยราชการอื่นๆ ซึ่งเมื่อถึงทศวรรษ 2440 เป็นผู้รับผิดชอบจัดส่งนักเรียนไป ต่างประเทศเพื่อกลับมารับราชการในกระทรวง หรือกรมอื่นๆ ได้จัดการสอบวัดความรู้นักเรียนก่อน ส่งออกไป เช่น กระทรวงธรรมการ กระทรวงมหาดไทย กรมรถไฟ¹⁵⁶ หรืออาศัยคัดเอาจากผู้สอบทุน เล่าเรียนหลวงที่ได้คะแนนรองๆ ลงมา เช่น กรมป่าไม้ที่ให้นักเรียนไปเรียนการป่าไม้ที่อินเดีย¹⁵⁷ แม้

¹⁵² เรื่องเดียวกัน.

¹⁵³ เรื่องเดียวกัน; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ สมเด็จพระ รามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่อง ศรีพระบรมราชินีนาถ ขณะทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ภาค 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511) หน้า 169-171.

¹⁵⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/29 ขอนายชวนเป็นนักเรียนหลวง (2 ก.พ. 2442-3 ต.ค. 2443); “แจ้งความกระทรวงธรรมการ,” ราชกิจจานุเบกษา 17 (4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2443): 426-427.

¹⁵⁵ “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แพนกรมศึกษาธิการ การสอบวิชา,” ราชกิจจานุเบกษา 14 (20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440): 797-798; “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แพนกรมศึกษาธิการ เรื่องสอบแข่งขัน นักเรียนที่จะได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวงไปศึกษาวิชาต่างประเทศ,” ราชกิจจานุเบกษา 15 (26 มีนาคม พ.ศ. 2441): 568.

¹⁵⁶ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” หน้า 115-116, 132.

¹⁵⁷ “แจ้งความกระทรวงธรรมการ,” ราชกิจจานุเบกษา 17 (4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2443): 426-427.

บางหน่วยงานไม่ได้อาศัยเกณฑ์ความรู้เป็นตัวชี้วัดอย่างเดียว แต่จะพิจารณาด้านอื่นๆ ประกอบด้วย อาทิ ความดีความชอบของนักเรียนที่หลายคนเล่าเรียนอยู่ในโรงเรียนของกระทรวง หรือของกรม หรือทำงานที่กระทรวง หรือกรมอื่นๆ อยู่แล้ว หรือจากความดีความชอบของบิดามารดา ญาติพี่น้องของนักเรียนนั้นๆ ซึ่งมีบางหน่วยงานที่ไม่ได้อาศัยการสอบวัดความรู้แต่จะพิจารณาจากคุณสมบัติต่างๆ ข้างต้นแทน รวมไปถึงการมีนักเรียนที่เจ้ากระทรวงต้อง “เกื้อกูล” หรือการคง “นักเรียนพิเศษ” ที่มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ อยู่ต่อไป¹⁵⁸ แต่การเริ่มคัดนักเรียนที่ความสามารถ รวมไปถึงการเล่าเรียนภาษาอังกฤษในประเทศที่เจริญขึ้นๆ ก็ทำให้ปัญหาที่รัฐต้องจัดการศึกษาภาษาและความรู้สามัญให้ก่อนอยู่ช้านานหลายปีเบาบางไปได้บ้าง แต่ก็ไม่ได้หมดไปจนถึงกับเลิกได้แม้แต่สำหรับผู้ที่ได้เล่าเรียนในเมืองไทยมาอย่างดีที่สุดแล้ว ด้วยว่าการเรียนภาษาในเมืองไทยไม่พอที่จะให้นักเรียนเข้าต่อวิชาได้ทันที

2) การศึกษาภาษาอังกฤษในเมืองไทยไม่พอนักเรียนมาต่อวิชาทันทีได้ เป็นประเด็นปัญหาที่สำคัญถึงขนาดเป็นชนวนให้เกิดการปฏิรูปการศึกษาของชาติ รวมถึงการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของไทยช่วงทศวรรษ 2440 ดังจะกล่าวโดยละเอียดในบทต่อไป แต่ในที่นี้จะชี้ให้เห็นว่าปัญหาการจัดการศึกษาภาษาในประเทศได้ไม่พอกแก่การมาศึกษาต่อนี้ ยากต่อการแก้ไขมากกว่าเรื่องคัดกรองคนมาเรียนมากนัก แม้สิ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปแล้ว ปัญหาเด็กนักเรียนที่จะมาเรียนวิชาชั้นสูงต้องเรียนภาษาก่อนเป็นปีๆ ก็ยังคงอยู่ เห็นได้จากหนังสือวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2453 ที่พระยาอรรคราชวรราช (ภักดา บุรณศิริ) อัครราชทูตสยามประจำกรุงวอชิงตัน มีไปถึงพระยาวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สนธิวงศ์) เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ¹⁵⁹ ใจความต่อว่าทางกระทรวงที่ส่งนักเรียนให้มาเรียนการเพาะปลูกชั้นมหาวิทยาลัยโดยที่ยังรู้ภาษาอังกฤษไม่ดีพอ

¹⁵⁸ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” หน้า 137-139, 170. นักเรียนประเภท “เกื้อกูล” หมายถึง พระราชวงศ์ตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป บุตรเสนาบดี จอมพล นายพลทหารบก ซึ่งถ้ามีการคัดเลือกนักเรียนไปต่างประเทศแล้วพบผู้มีคุณสมบัติใกล้เคียงกัน นักเรียนเกื้อกูลจะได้รับการคัดเลือกก่อน ส่วน “นักเรียนพิเศษ” หมายถึงนักเรียนซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งออกไปเรียนตั้งแต่เด็กๆ โดยอยู่ในความดูแลและใช้งบประมาณของกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งเป็นอีกประเภทหนึ่งต่างหาก แยกจากนักเรียนส่วนพระองค์ที่ใช้เงินพระคลังข้างที่ ดู เชิงอรรดข้างต้น

¹⁵⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กส.13/1097 กระทรวงเกษตราธิการ ส่งนายแนบ, นายกิมบี้ไปศึกษาวิชาต่างประเทศ (ตอนที่ 1)

“ครั้นข้าพเจ้าจะหลับตาเสียส่งเด็กนักเรียนทั้งสองไปยังยูนิเวอร์ซิตีคอนเนลตามความขอร้องของกระทรวงเกษตร ก็จะทำมาซึ่งความลำคานใจภายหลังแลทั้งจะทำมาซึ่งความเสียชื่อแก่เด็กด้วยว่าเป็นคนเกียจคร้านหรือโรงเรียนวิชาสี่ปีไม่สำเร็จ แลทั้งผู้ที่ปกครองยูนิเวอร์ซิตีจะนึกติเตียนข้าพเจ้าได้ว่ามุ่งมั่งงำส่งนักเรียนที่ไม่รู้ภาษาพอไปเรียนวิชาซึ่งบางทีเขาคงจะไม่เคยเห็นมีตัวอย่างมาก่อน”

พระยาอรรคราชวราทจึงตัดสินใจส่งนักเรียนทั้งสองไปเรียนภาษาเสียหนึ่งปีก่อน ให้ “พอที่จะฟังเลกเชอเข้าใจดีแล้ว” จึงจะส่งเข้าไปเรียนชั้นมหาวิทยาลัยต่อไป จึงได้แจ้งมาให้ทางกระทรวงทราบ ซึ่งพระยาวงษานุประพัทธ์ก็มีหนังสือตอบลงวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2453 ว่าเป็นการดีแล้ว และ “ถึงแม้ว่าปีหนึ่งไม่พอ ก็ต้องให้เล่าเรียนเสียก่อนจนเห็นแน่ได้ว่า จะเข้าเรียนได้แล้ว จึงควรให้เข้า” และว่าที่จริงถ้าดูจากเนื้อความในหนังสือของกระทรวงที่ส่งไป จะพบว่าเพียงประสงค์ให้นักเรียน 2 คนนี้เข้าเรียนมหาวิทยาลัยคอร์เนล เพราะมีชื่อเสียงในวิชาเพาะปลูก และเป็นทีที่ปรึกษากระทรวงชาวอเมริกันแนะนำมา ไม่ได้หมายจะให้ไปเรียนทันที

“ประกอบกับการศึกษาของนักเรียนไทยในต่างประเทศที่เคยเป็นมาแลเป็นอยู่ในเวลานี้ ท่านก็คงจะทราบดีด้วยท่านก็ได้เคยไปศึกษาวิชาชั้นสูงในต่างประเทศมาแล้วเหมือนกัน ทั้งท่านก็เคยรับราชการอยู่ในต่างประเทศนาน ท่านคงชี้ตัวอย่างให้เห็นไม่ได้ว่านักเรียนไทยผู้ใดที่ได้เล่าเรียนในกรุงเทพฯ แล้วมีวิชาความรู้พอตรงเข้าไปยูนิเวอร์ซิตีได้ทีเดียว แม้แต่เจ้านายของเมืองไทยที่ทรงพระปรีชาสามารถมากแลที่ได้รับความเล่าเรียนอย่างดีที่สุดในประเทศสยามที่ฟังจะรับได้ ก็ยังต้องไปทรงตระเตรียมเล่าเรียนศึกษาในประเทศนั้นจนทรงมีความรู้พอแล้วจึงจะเสด็จเข้าศึกษาวิชาในโรงเรียนชั้นสูงและยูนิเวอร์ซิตีได้ทุกพระองค์”¹⁶⁰

ด้วยเหตุที่แม้แต่ นักเรียน “เจ้านาย” ที่ “ได้รับความเล่าเรียนอย่างดีที่สุดในประเทศ” ก็ยังต้องมาตระเตรียมการเล่าเรียนยังต่างประเทศเสียก่อน จึงจะเข้าโรงเรียนชั้นสูงหรือมหาวิทยาลัยในประเทศนั้นๆ ได้ กระทรวงจึงเห็นว่าสถานทูตไม่น่าจะลำบากถึงขนาดเข้าใจคลาดเคลื่อนไปได้ว่า

¹⁶⁰ เรื่องเดียวกัน; ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” หน้า 180-181.

กระทรวงจะส่งนักเรียน 2 คนนี้เข้ามาหาวิทยาลัยทันที โดยไม่ให้ตระเตรียมเรียนภาษาเหมือนเช่นนักเรียนอื่นๆ

การที่การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษรวมไปถึงภาษายุโรปอื่นๆ เป็นส่วนหนึ่งของการจัดการศึกษาที่รัฐต้องให้กับนักเรียนไทยในต่างประเทศชนิดขาดเสียมิได้เช่นนี้ ไม่รวมถึงการได้เรียนรู้ภาษาไปเองจากการได้มาอยู่และเล่าเรียนในต่างประเทศ ทำให้รัฐหวังว่าพึงจะได้รับประโยชน์จากความรู้ทางภาษาของนักเรียนในต่างประเทศ แม้แต่กับผู้ที่ไม่ประสบความสำเร็จในทางเล่าเรียนใดก็ตาม เช่น กรณีของนายสงว ที่ได้เล่าเรียนอยู่ในอังกฤษและฝรั่งเศสรวมกันถึง 14 ปี จนพูดได้ดีทั้ง 2 ภาษา แม้การเขียนจะยังไม่ดี และไม่มีความรู้เป็นขั้นเป็นอัน แต่เมื่อถูกส่งตัวกลับ พ.ศ. 2438 ก็ยังปรากฏว่าเป็นที่ต้องการตัวของเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเพราะกำลัง “ต้องการคนไทยที่รู้ภาษาฝรั่งเศสใช้อยู่ด้วย”¹⁶¹ หรือ นายทองสุกที่ตามเสด็จประพาสยุโรปมาเล่าเรียนในอังกฤษได้หนึ่งปีเศษแต่ป่วยจนไม่ได้เรียนทางวิศวกรรมอย่างที่ตั้งใจไว้ แต่ทางราชทูตก็ยังเห็นว่าที่ได้เรียนไปแล้วคงพอรับราชการได้ “ในความรู้ภาษาอังกฤษทางเสมียน เป็นต้น”¹⁶² แม้แต่นักเรียนที่ “ประพาศชั่ว” รัฐก็ยังเห็นควรให้กลับมาราชการพออาศัยความรู้ทางภาษาทำงานได้โทษ เช่น นายมานิต ที่ “ไปรักใคร่ได้ผู้หญิงอังกฤษปนภรรยา” ซึ่งเป็นการฝ่าฝืนข้อห้าม ทั้งยังหนีออกจากที่พัก จนทางสถานทูตต้องจ้าง “โปลิสลับ” ให้สืบตามเรื่อง เมื่อส่งตัวกลับกรุงเทพฯ พ.ศ. 2443 ได้ให้ไปเป็นพนักงานล่าม (แปล) กระทรวงยุติธรรม อัตราเงินเดือน 120 บาท แต่ภาคทัณฑ์ให้รับเงินเดือนเพียง 80 บาท เป็นการลงโทษ¹⁶³ ความรู้ทางภาษาจึงมักเป็นผลขั้นต่ำที่รัฐจะหวังได้จากผู้ไม่ประสบความสำเร็จในการเล่าเรียน

¹⁶¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กต.43.11/5 คำเล่าเรียนของนายสงว และอาการป่วยของนายสงว (พ.ศ. 2433-2438)

¹⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/21 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยามส่งนายทองสุกกลับกรุงเทพฯ (22 ก.ค.- 5 ก.ย. 2441)

¹⁶³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/32 ส่งนายมานิต มานิตยกุล บุตรเจ้าพระยานรรัตนราชมานิตกลับกรุงเทพฯ (4 มิ.ย. -15 ส.ค. 2443); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/36 นายมานิต มานิตยกุล นักเรียนกรุงอังกฤษมีภรรยาหญิงอังกฤษฝ่าฝืนข้อห้าม (19 ก.ค. -18 ส.ค. 2443); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21/16 มีพระบรมราชโองการห้ามนักเรียนทุนหลวงในประเทศยุโรปรักใคร่กับผู้หญิง (29 ส.ค. -4 พ.ย. 2442) ทามารา ลูส์ (Tamara Loos) นักประวัติศาสตร์ได้ศึกษาเรื่องนายมานิตต่อมาว่า หลังกลับมาเมืองไทยได้ไม่นาน นายมานิตออกไปสิงคโปร์เพื่อไปรับภรรยาชาวอังกฤษมาอยู่ด้วยกัน แต่เมื่อทั้งสองพบกันก็เกิดผิดใจกันจนท้ายสุดภรรยา นายมานิตถูกกระสุนปืนเข้า 2 นัด นายมานิตถูกดำเนินคดีแต่ศาลที่สิงคโปร์ตัดสินให้พ้นผิด ส่วนภรรยา นายมานิตได้รับการรักษาจนรอดชีวิต กรณีที่เกิดขึ้น ทามารา ลูส์ วิเคราะห์ในประเด็นเชื้อชาติ เพศสภาพ ชนชั้น

4.6 การจัดการศึกษาที่ไม่รองรับระบบราชการ

รัฐสยามจัดการศึกษาภาษาอังกฤษเพิ่มขึ้นมากในช่วง พ.ศ. 2426-2439 เพื่อรองรับการขยายตัวของระบบราชการ ทั้งการตั้งโรงเรียนจำนวนหนึ่งสำหรับบุตรผู้มีชาติตระกูล และการส่งไปศึกษาต่างประเทศ อย่างไรก็ตามในเวลาเดียวกันรัฐก็ได้จัดการศึกษาให้ผู้ไม่ทำราชการด้วย คือ 1) ราษฎรทั่วไปที่ประสงค์เป็นลูกจ้างห้างร้าน หรือพ่อค้า 2) หญิงชนชั้นสูง กระนั้นการศึกษาที่รัฐจัดให้เกิดขึ้นอย่างไม่ตั้งใจ ไม่เต็มใจ และปราศจากแผนการที่ชัดเจน ด้วยรัฐไม่ได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาของคน 2 กลุ่มข้างต้นนัก อย่างไรก็ตามที่เห็นคุณค่าของความรู้ภาษาอังกฤษก็ทำให้ราษฎรโดยเฉพาะเขตชุมชนเมืองและหญิงชนชั้นสูงสมัครที่จะเรียนจนโรงเรียนคงอยู่ได้ แม้รัฐไม่ได้ส่งเสริมหรือใส่ใจมากนักด้วยเห็นว่าการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษสำหรับผู้ไปทำราชการ สำคัญกว่า

โรงเรียนสำหรับลูกจ้างเอกชนหรือพ่อค้าแห่งแรก คือ โรงเรียนที่บ้านจีนแหม่ม หรือ “โรงเรียนใหม่” โรงเรียนตั้งขึ้นหลังจากครอบครัวบารามสามี ปูลตาร์ ต้องออกจากโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ พ.ศ. 2428 เนื่องจากโรงเรียนได้ครูคนใหม่ชาวอังกฤษมาทำหน้าที่แทน ครอบครัวบารามสามีแม้ได้รับเงินเลี้ยงชีพชดเชยแต่ก็คิดตั้งโรงเรียนขึ้นสอนเอง และได้รับการสนับสนุนจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมศึกษาธิการเวลานั้น¹⁶⁴ โดยประทานตึกบ้านจีนแหม่มที่ตกเป็นของหลวงและตั้งอยู่ย่านชุมชนชาวจีนให้เป็นที่ตั้งโรงเรียน โรงเรียนใหม่นอกจากสอนภาษาอังกฤษแล้ว ยังจ้าง “ชินแส” สอนหนังสือจีนด้วย โรงเรียนเปิดทำการเดือนธันวาคม พ.ศ. 2431 มีบุตรจีนเข้าเรียนภาษาอังกฤษ 13 คน เรียนภาษาจีน 10 คน ในปี พ.ศ. 2435 รัฐเรียกคืน

รวมถึงอารมณ์ความรู้สึก ว่ามีผลต่อการที่ชนชั้นนำอังกฤษที่สิงคโปร์ในกรณีนี้เลือกเข้าข้างชายชาวเอเชียอย่าง นายมานิต มากกว่าสตรีร่วมชาติ ดู Tamara Loos, “Besmirched with blood: an emotional history of transnational romance in colonial Singapore,” *Rethinking History* 16 (June 2012)

¹⁶⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/441 บารูร่าสามีครูโรงเรียนวัดมหารพลาออกจากตำแหน่งครูและพระราชทานเงินเลี้ยงชีพเดือนละ 100 (21 ก.พ. 2440-6 ก.ค. 2444); David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 124.

สถานที่เพื่อใช้ตั้งโรงพิมพ์หลวง โรงเรียนจึงย้ายไปอยู่ที่วัดมหรณพารามและจัดสอนอีกราว 10 ปี ก่อนปิดตัวลง¹⁶⁵

โรงเรียนตั้งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ส่วนหนึ่งให้ครูพราหมณ์ชาวเมืองกัลกัตตา ซึ่งขณะนั้นอายุ เข้า 70 ปีแล้ว หาเลี้ยงชีพของตนต่อไปได้ ทั้งยังเป็นการให้การศึกษาแก่ราษฎรชาวเมือง เช่น บุตร จีนที่ไม่ประสงค์ทำราชการ แต่ต้องการรู้ภาษาอังกฤษ รวมถึงความรู้หนังสือจีนเพื่อไปเป็นลูกจ้าง ห้างร้านต่างๆ โรงเรียนแห่งนี้เป็นที่นิยมอย่างดี ข้อมูล พ.ศ. 2435 ระบุว่ามึนักเรียนถึง 116 คน ขณะที่อาจารย์ยังมี 2 คนเท่าเดิม¹⁶⁶ อย่างไรก็ตามการตั้งกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2435 ซึ่งมีการจัดระเบียบงบประมาณใหม่และต้องลดค่าใช้จ่ายลงบางส่วน ส่งผลกระทบต่อการจัดการโรงเรียน นอกจากสถานที่และตึกเรียนถูกเรียกคืนเพื่อใช้เป็นโรงพิมพ์หลวงจนต้องไปหาที่ตั้งใหม่ที่วัดมหรณพาราม ที่เป็น “โรงสังกะสีร้อนนั้ก” แล้ว กระทรวงยังเปลี่ยนวิธีจัดการโรงเรียน จากโรงเรียนหลวงที่รัฐรับผิดชอบค่าใช้จ่ายทั้งหมด เป็นโรงเรียน “เซลดยศักดิ์” ที่รัฐ “สับสนุน” คือออกเงินช่วยเท่าเงินเดือนครูที่เคยจ่ายให้¹⁶⁷ แต่ค่าใช้จ่ายอื่นต้องบริหารจัดการเองจากเงินค่าเล่าเรียน เพราะโรงเรียนใหม่รวมถึงโรงเรียนสุนันทาลัยดังกล่าวถึงต่อไป ไม่ได้ดำเนินตามแนวทางกระทรวงที่มุ่งหมายผลิตคนรับราชการ ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ กราบทูลพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ วันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2435 ว่า

“นักเรียนเหล่านั้นก็แล้วแต่ใจจะสมัคมาเรียนเล็กบ้างโตบ้าง ที่รู้ภาษาไทยแล้วก็มี ที่ยังไม่รู้ก็มี มาเรียนได้ปีสองปีพอเขียนได้แลพูดได้บ้างเล็กน้อยแล้วก็หยุดเรียนไปหาการรับจ้างตามห้างเงินเดือนตั้งแต่ 30 บาทขึ้นไปถึง 100 บาท ที่ไปรับราชการในกรมไปรษณีย์ โทเรเลขก็มีบ้างแต่น้อยตัว ตกกลงเปนโรงเรียนหลวงที่สอนภาษาอังกฤษแต่แรกตั้งมายังไม่ได้นักเรียนที่รู้ภาษาชัดเจนดีเป็นราชการได้จริงๆ แต่สักคนเดียว ไม่สมกับเงินแผ่นดินที่ได้ออกไป แลเปนการติดอยู่กับโคด ซึ่งมีศเตอรโมรานต์ได้แต่งไว้สำหรับสอบไล่วิชา นักเรียนอังกฤษในโรงเรียนหลวงให้เรียนตามโคด แลกำหนดไว้ที่นักเรียนอังกฤษจะต้องรู้

¹⁶⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111); David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand* (London: Yale University Press, 1969), pp. 124, 169.

¹⁶⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111)

¹⁶⁷ เรื่องเดียวกัน

ภาษาไทยดีแล้ว จึงจะเรียนภาษาอังกฤษได้ การที่ไปไปแล้วไม่ได้ผลแก่นักเรียนที่รู้ภาษาอังกฤษ เพราะไม่มีกำหนดเวลาที่จะให้เรียน เป็นการที่เรียนตามชอบใจ แต่ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมเรียนด้วย”¹⁶⁸

การเป็นโรงเรียนที่รัฐลดการอุดหนุนและต้องหาเลี้ยงตัวเองมากขึ้น น่าจะส่งผลต่อคุณภาพการศึกษาไม่มากนักน้อย รายงานตรวจการโรงเรียน พ.ศ. 2438 ของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ระบุว่าโรงเรียนยังมีครูบาบูรณสามีเป็นผู้สอนหลักแต่ล่าช้าต่อไป และมีครูรอง 2 คนช่วยดูแลนักเรียนชั้นต่ำสุด นักเรียนมีชื่อในบัญชีทั้งสิ้น 99 คน แต่วันที่ไปตรวจมีนักเรียนมาเรียนไม่ถึงครึ่งหนึ่ง วิธีการสอนเป็นแบบเก่า คือให้ท่องจำเป็นหลักทั้งคำศัพท์และไวยากรณ์ แบบเรียนที่ใช้ก็เป็นของเก่าด้วย คือตำราพิมพ์ที่กัลกัตตากว่า 40 ปีแล้ว เมื่อให้นักเรียนทดลองอ่านหนังสือให้ฟัง พบว่า “อ่านอย่างแขกๆ คือสำเนียง sh นั้นเป็น t ทหา d ไปหมด ทั้งวางจังหวะคำก็ไม่ถูก” ส่วนการแปลหนังสือก็มีที่ผิดมาก ผู้ตรวจโรงเรียนทรงให้ความเห็นว่าวิธีสอนแบบเก่าที่ให้ท่องจำอย่างเดียว คงเป็นสาเหตุที่นักเรียนมักสอบไล่หลักสูตรกระทรวงไม่ได้ ไม่ใช่เพราะสอนเนื้อหาผิดจากหลักสูตร แต่เพราะสอนไม่ได้คุณภาพ อย่างไรก็ตามครูบาบูรณสามีก็ว่านักเรียนของโรงเรียน “ที่ได้ออกทำการตามร้านฝรั่งก็มีบ้าง” ทำยสุดผู้ตรวจโรงเรียนทรงสรุปสถานะและหน้าที่ของโรงเรียนว่า “โรงเรียนนี้ก็คงพอที่จะจำหน่าย (supply) นักเรียนได้แต่ในเวลานี้ เวลาที่มีความต้องการ (demand) ถ้าพอคนพอเสียแล้วก็จะไม่สามารถจำหน่ายได้”¹⁶⁹

อย่างไรก็ดีโรงเรียนก็ยังเปิดต่อมาอีกพักใหญ่ แม้ครูบาบูรณสามีขอลาออกกลับเมืองอินเดีย พ.ศ. 2440 เพราะชรามากอายุ 80 ปี¹⁷⁰ แต่กระทรวงธรรมการก็จัดให้มิสเตอร์ที่ ริชมอนด์ เปเรรา ชาวลังกา ทำการสอนแทน แต่เปลี่ยนวิธีจัดการด้วยการให้ครูเปเรราเรียกเก็บค่าเล่าเรียนเป็นเงินเดือน เพราะรัฐไม่ได้ให้เงินบำรุงเป็นเงินเดือนครูแล้ว ปีถัดมาเกิดเหตุชุลลุกชกขัดข้องขึ้น เพราะบางเดือนครูก็เก็บเงินได้ไม่พอ¹⁷¹ จากนั้น 2-3 ปี โรงเรียนก็ปิดตัวลงไป

¹⁶⁸ เรื่องเดียวกัน

¹⁶⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117)

¹⁷⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/441 บานูรามีครูโรงเรียนวัดมหารพลาออกจากตำแหน่งครูและพระราชทานเงินเลี้ยงชีพเดือนละ 100 (21 ก.พ. 2440-6 ก.ค. 2444)

¹⁷¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/55 มิสเตอร์ริชมอนด์ เปเรราถวายเรื่องราวว่ากรมศึกษาธิการไล่ออกจากตำแหน่ง (12 ส.ค. 118-6 ก.ย. 118)

โรงเรียนบ้านพระยานานา พ.ศ. 2437 เป็นอีกแห่งหนึ่งที่เป็น “โรงเรียนประชากร” คือเป็นโรงเรียนสำหรับราษฎรที่ไม่ได้ไปทำราชการแต่ทำมาหาเลี้ยงชีพเอง เช่น เป็นลูกจ้างบริษัท ร้านค้า หรือทำการค้าขาย การตั้งโรงเรียนบ้านพระยานานามีที่มาจากกรยุบโรงเรียนสุนันทาลัยเดิม ที่ปากคลองตลาด พ.ศ. 2435 เนื่องจากกระทรวงธรรมการต้องการสถานที่จัดเป็นโรงเรียนสตรีชั้นสูง โรงเรียนสุนันทาลัยแห่งเดิมเป็นโรงเรียนชายตั้งขึ้น พ.ศ. 2431 มี ดร.เอส จี แมคฟาร์แลนด์ ชาวอเมริกันอดีตมิชชันนารีเป็นอาจารย์ใหญ่ บทที่แล้วได้กล่าวถึงการตั้งโรงเรียนสวนนันทอุทยาน ย่านบ้านช่างหล่อ ฝั่งธนบุรี พ.ศ. 2421 (ค.ศ. 1879) ที่หม่อมแมคฟาร์แลนด์เป็นอาจารย์ใหญ่ว่า เดิมรัฐต้องการให้โรงเรียนแห่งนี้เป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับมูลนาย แต่หม่อมแมคฟาร์แลนด์ยื่นเงื่อนไขให้รับราษฎรสามัญชนจำนวนหนึ่งเข้าเรียนปะปนด้วย จนเกิดเหตุขลุกลนหลายประการ เช่น การวิวาทกันระหว่างนักเรียนเจ้านายกับไพร่ ทำยี่สุครัฐตัดสินใจยกเลิกแผนการเดิมที่จะส่งนักเรียนมูลนายเข้าเป็นนักเรียนหลวงที่นี้ปีละ 50 คน แต่เปลี่ยนมาตั้งโรงเรียนเอง คือ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ดังกล่าวไปแล้ว ส่วนโรงเรียนสวนนันทอุทยานแม้รัฐได้ต่อสัญญาให้หม่อมแมคฟาร์แลนด์จัดการโรงเรียนต่อไปตั้งแต่ พ.ศ. 2427 แต่โรงเรียนลดสถานะลงตั้งแต่ก่อนหน้านี้แล้ว ด้วยการรับบุตรคนหบดี พ่อค้าจีน และราษฎรละแวกใกล้เคียง รวมถึงบุตรผู้มีชาติตระกูลอื่นที่สมัครมาเรียนเองชดเชยนักเรียนหลวงที่รัฐไม่ได้ส่งมาเพิ่มเติม¹⁷²

การต้องให้ความสำคัญกับการหานักเรียนเข้าเรียน ทำให้โรงเรียนด้วยการสนับสนุนจากอธิบดีกรมศึกษาธิการขณะนั้น คือ สมเด็จพระยาอดิศัยราชานุภาพ ได้ย้ายมาตั้งที่ตึกสุนันทาลัย ย่านปากคลองตลาด ซึ่งเป็นอาคารที่สร้างเป็นอนุสรณ์แด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ สถานที่ใหม่ที่ท่ามกลางชุมชนชาวเมืองช่วยให้จำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 3 เท่า ข้อมูล พ.ศ. 2435 พบว่าโรงเรียนมีนักเรียนมากถึง 206 คน¹⁷³ อย่างไรก็ตามนักเรียนเหล่านี้ต้องรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการเล่าเรียนเอง ดังประกาศโรงเรียน พ.ศ. 2431ว่า “ประเพณีโรงเรียนนี้ นักเรียนจะต้องซื้อสมุดแลเครื่องเรียนของตัวเอง” ทั้งต้องชำระค่าอาหารกลางวันปีละ 20 บาทด้วย¹⁷⁴

¹⁷² Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland, M.D., D.D.S.* (New York: Vantage Press, 1958), p. 56; David K Wyatt, “Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877-1895,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005) p. 250.

¹⁷³ David K Wyatt, “Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877-1895,” pp. 253-254.

¹⁷⁴ “ประกาศกรมศึกษาธิการ,” *ราชกิจจานุเบกษา* 5 (8 พฤษภาคม พ.ศ. 2431): 447.

แม้โรงเรียนสุนันทาลัยไม่ใช่โรงเรียนเฉพาะบุตรผู้มีชาติตระกูลดังคราวแรกตั้ง แต่สมเด็จพระบรมราชาที่ 5 พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ “เหมือนอย่างโรงเรียนอิตอนกับฮาโลในเมืองอังกฤษ” คือเป็นโรงเรียนครูอเมริกันแห่งหนึ่ง โรงเรียนครูอังกฤษแห่งหนึ่ง¹⁷⁵ อย่างไรก็ตามการตั้งกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2435 การเปลี่ยนตัวผู้บริหารการศึกษา และการจัดงบประมาณแบบใหม่ที่ถูกต้องลดเงินลง ก็ทำให้แผนการดังกล่าวต้องเลิกไป เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ตัดสินใจย้ายหมอมแมคฟาร์แลนด์ที่ได้เงินเดือนสูง ไปทำหน้าที่อื่นที่จ่ายเงินเดือนน้อยกว่า และให้ตั้งโรงเรียนสุนันทาลัยเป็นที่ตั้งโรงเรียนสตรีชั้นสูงที่ได้จ้างครูสตรีชาวอังกฤษเข้ามาแล้ว ส่วนโรงเรียนสุนันทาลัยเดิมที่เป็นโรงเรียนชาย กระทรวงอุดหนุนเฉพาะเงินเดือนครู ค่าใช้จ่ายอื่นให้เรียกเอากจากค่าเล่าเรียน ทั้งแจกจ่ายครูส่วนหนึ่งไปทำการโรงเรียนอื่น แล้วให้โรงเรียนไปตั้งที่ธรรมสภาหลังบ้าน เสนาบดีเป็นการชั่วคราว¹⁷⁶ ในปี พ.ศ. 2437 โรงเรียนย้ายไปตั้งถาวรที่บ้านพระยานานาพิพิธภักษ์ที่ตกเป็นของหลวง โดยมีครูกร อมาตยกุล บุตรพระปรีชาภักดีที่ได้ไปศึกษาวิศวกรรมเหมืองแร่ที่วิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา แล้วมาเป็นครูโรงเรียนสุนันทาลัย เป็นอาจารย์ใหญ่¹⁷⁷

ตั้งแต่นั้นมารัฐจัดฐานะโรงเรียนบ้านพระยานานาเป็นโรงเรียน “ประชากร” สำหรับราษฎรทั่วไปรวมถึงบุตรจีนที่ไม่ได้มุ่งหมายทำการราชการเช่นเดียวกับโรงเรียนวัดมหรณพาราม ส่วนโรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบที่รัฐอุดหนุนทุกอย่างเป็นโรงเรียนสำหรับผู้ประสงค์ทำการราชการ¹⁷⁸ ข้อแตกต่างสำคัญนอกจากงบประมาณที่จัดให้แล้ว โรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบยังคงธรรมเนียมว่าจ้างชาวตะวันตกเป็นครูใหญ่รวมถึงครูรองบางตำแหน่งอยู่ต่อไป ขณะที่โรงเรียนประชากรด้วยงบประมาณที่จำกัดกว่าทำให้ไม่สามารถจ้างครูในอัตราเงินเดือนชาวตะวันตกได้ อย่างไรก็ตามกรณีโรงเรียนประชากรที่ไม่มีครูชาวตะวันตกก็มีข้อแตกต่างเหมือนกัน ระหว่างครูหนุ่มนักเรียนนอก

¹⁷⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111)

¹⁷⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 และ 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/95 มิสเตอร์เกลน คัลเบิร์ตสัน (Mr. Glenn Culbertson) ขอบแบบโคตสำหรับเรียน (2 พ.ค. 2436)

¹⁷⁷ David K Wyatt, “Almost Forgotten: Ban Phraya Nana School,” in *Studies in Thai history: collected articles* (Chiang Mai: Silkworm Books, 2005), p. 262.

¹⁷⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/24 มิสเตอร์ยอห์นสันไม่รับนักเรียนที่เป็นบุตรจีน (7 พ.ย.-5 ธ.ค. 2437)

สหรัฐอเมริกาที่เรียนชั้นมัธยมถึงวิทยาลัย กับครูชราแซกพราหมณ์อินเดีย ดังกล่าวไปแล้วว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณเสด็จตรวจการโรงเรียน พ.ศ. 2438 แล้วทรงรายงานผลการตรวจโรงเรียนวัดมหรณพารามว่าไม่เป็นที่น่าพอใจนัก และมีพระดำริว่าที่โรงเรียนตั้งอยู่ได้ เพราะความต้องการผู้รู้ภาษาอังกฤษที่มีมาก ไม่ใช่โรงเรียนจัดการดีมีคุณภาพ อย่างไรก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณเสด็จตรวจการโรงเรียนบ้านพระยานานาด้วย แม้วันที่เสด็จตรวจครูใหญ่ไม่อยู่ แต่ทอดพระเนตรเห็นการดำเนินไปอย่างเรียบร้อย นักเรียนที่มาเรียนราว 50 คนนั้น “ดีชิปลินนั้นดีมาก ถึงครูไม่อยู่ก็ไม่วุ่นวายต่างคนต่างเรียนไป” ส่วนด้านวิชาก็จัดว่าพอใช้ “ได้ดูคำตอบของนักเรียนในเรื่องแคลคูลัส ตอบยังไม่ใคร่ดีแลเขียนผิดๆ อยู่ด้วย แต่แอลยิบระ [Algebra] นั้นดีมากแลก็ทำได้มาก แต่มีอยู่คนเดียว”¹⁷⁹ คุณภาพโรงเรียนบ้านพระยานานาจึงจัดอยู่ระดับกลางแม้ด้อยกว่าโรงเรียนภาษาอังกฤษสวนกุหลาบที่ตรัสชมว่า “สั่งสอนดีมาก”¹⁸⁰ แต่ก็เหนือกว่าโรงเรียนวัดมหรณพาราม

ในปี พ.ศ. 2445 กระทรวงธรรมการตัดสินใจปิดโรงเรียนบ้านพระยานานา โดยให้เหตุผล 4 ข้อว่า 1) ที่ตั้งซึ่งอยู่ฝั่งธนบุรีไม่เหมาะสม เพราะนักเรียนข้ามมาจากฝั่งพระนครเกือบทั้งนั้น 2) การจัดให้เรียนภาษาอังกฤษไปพร้อมกับภาษาไทยทำให้นักเรียนเรียนได้ช้า ถือเป็นภาระสิ้นเปลืองเงินเดือนที่ใช้จ้างครูอังกฤษ 3) ผลเสียตกแก่นักเรียนเองด้วย ทำให้ “เรียนช้าและไม่ได้ความจริง” 4) หลวงวินิจวิทยาการ หรือ ครูกร เป็นผู้มีความรู้สูงทั้งภาษาอังกฤษและความรู้วิทยาศาสตร์อื่น เช่น วิชาเคมี เป็นต้น จึงควรไปสอนโรงเรียนชั้นสูงๆ ให้สมกับคุณวุฒิมากกว่ามาดูแลนักเรียนชั้นต่ำ กระทรวงธรรมการจึงประกาศปิดโรงเรียนบ้านพระยานานาตั้งแต่วันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2445¹⁸¹ พร้อมกันนั้นก็ได้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษแห่งใหม่ที่วัดสัมพันธวงษ์ โดยจัดเป็นโรงเรียนประถมศึกษาพิเศษ รับเฉพาะผู้สอบหนังสือไทยประโยค 1 ได้

“เข้าเล่าเรียนวิชาหนังสือสอนแต่ภาษาอังกฤษอย่างเดียว และจะสอนเพียงให้พูดได้และอ่านออกเขียนได้ในกิจการสามัญ กับสอนการทำบาญชี การเขียนจดหมาย และธรรมจริยาด้วย โดยความประสงค์จะให้เป็นที่โรงเรียนภาษาอังกฤษชั้นต่ำสำหรับให้เป็นป่อ

¹⁷⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117)

¹⁸⁰ เรื่องเดียวกัน

¹⁸¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/100 เลิกโรงเรียนไทยอังกฤษบ้านพระยานานา ตั้งโรงเรียนประถมศึกษาพิเศษ อังกฤษ วัดสัมพันธวงษ์ (23 ก.ย.- 31 ต.ค. 2445)

เกิดของราษฎรพวกที่จะไปรับจ้างเป็นพนักงานไปรษณีย์ โทรเลข และพนักงานรถไฟ เสมียนห้างเป็นต้น ให้สำเร็จการเล่าเรียนแต่เพียงภายใน 3 ปีเข้ามา”¹⁸²

การยุบโรงเรียนบ้านพระยานานาแล้วตั้งโรงเรียนแห่งใหม่สำหรับข้าราชการระดับล่าง และ เสมียนห้างร้าน อาจมาจากแนวทางการจัดการโรงเรียนบ้านพระยานานาที่ไม่ชัดเจน แม้คุณภาพ การศึกษาของโรงเรียนโดยเปรียบเทียบจะสูงกว่าโรงเรียนวัดมหรณพาราม เห็นได้จากผลสัมฤทธิ์ ของนักเรียนที่เข้าสอบไล่ของกระทรวงที่สูงกว่ามาก¹⁸³ แต่การที่รัฐตั้งใจเลือกไม่อุดหนุนโรงเรียน แห่งนี้อีกเต็มที่โดยเฉพาะงบประมาณก็ทำให้นักเรียนของโรงเรียนไม่สามารถแข่งขันกับนักเรียน โรงเรียนภาษาอังกฤษสวนกุหลาบ หรือโรงเรียนราชวิทยาลัยได้ เห็นได้จากการสอบทุนเล่าเรียน หลวง หรือ คิงสกอลาชิป ที่นักเรียนโรงเรียนบ้านพระยานานาได้ลำดับรั้งทำให้นักเรียนจาก 2 โรงเรียนข้างต้น¹⁸⁴ และไม่เคยชนะทุนเลย สถานะครึ่งๆ กลางๆ ของโรงเรียนน่าจะมีผลให้รัฐ ตัดสินใจยุบโรงเรียนแล้วตั้ง “โรงเรียนภาษาอังกฤษชั้นต่ำ” ที่ชัดเจนขึ้นแทน โดยเฉพาะเมื่อ โรงเรียนประชากรอีกแห่งหนึ่ง คือ โรงเรียนวัดมหรณพารามปิดตัวไปแล้ว

โรงเรียนตั้งอยู่ที่วัดสัมพันธวงศ์ไม่นานก็มีปัญหาว่าที่ตั้งไม่เหมาะสมจึงย้ายไปอยู่ที่วัดมหา พุฒารามที่เป็นย่านค้าขายซึ่งเหมาะสมกว่า โรงเรียนคงหลักการเดิมว่าต้องการ “เพียงจะสอน ภาษาอังกฤษและวิชาบางอย่างให้แก่บุตรจีนและบุตรพ่อค้าเป็นพื้นสำหรับจะได้ไปทำการค้าขาย หรือรับจ้างเป็นเสมียนพนักงานในโรงงาน และโรงค้าขายต่างๆ”¹⁸⁵ และเป็นโรงเรียนชนิดนี้แห่ง เดียวของรัฐตลอดรัชกาล เก็บเงินค่าเล่าเรียนนักเรียนคนหนึ่งเดือนละ 3 บาท¹⁸⁶ ส่วนครูผู้สอน พบว่ามีทั้งครูชาวตะวันตกและครูเอเชียชาวเมืองบอมเบย์¹⁸⁷ อย่างไรก็ดีปรากฏว่ามีนักเรียนของ

¹⁸² เรื่องเดียวกัน

¹⁸³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/18 เรื่องรายงานการสอบไล่วิชานักเรียนต่างๆ (2 ส.ค. 110-30 ธ.ค. 117)

¹⁸⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/50 เรื่องรายงานการสอบไล่แข่งขันกิงสกอลาชิป ซึ่งจะเป็น นักเรียนหลวงออกไปศึกษา ณ ประเทศยุโรป ศก 118-119 (19 เม.ย. 118-21 มี.ค. 119)

¹⁸⁵ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 24.

¹⁸⁶ เรื่องเดียวกัน

¹⁸⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/98 ให้มิสเตอร์ยี่คอลฟิลด์เเยมส์อาจารย์รองโรงเรียนสวน กุหลาบไปเป็นอาจารย์โรงเรียนอังกฤษวัดมหาพุดดาราม (16 ธ.ค. 2447); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/โรงเรียนอังกฤษมหาพุดดาราม (31 ก.ค. 2448-ต.ค. 2449)

โรงเรียนหลายคนที่ศึกษาจนจบหลักสูตรแล้วแต่ “หาออกทำงานไม่” แต่ศึกษาภาษาอังกฤษต่อไป ในโรงเรียนชั้นสูง เช่น โรงเรียนภาษาอังกฤษสวนกุหลาบซึ่งขณะนั้นอยู่ที่วัดเทพศิรินทร์ และมี 2 คน ที่สอบไล่ได้ทุนเล่าเรียนหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5¹⁸⁸ ความพยายามของรัฐที่ให้ชนชั้นของนักเรียน โรงเรียนที่สอน และอาชีพปลายทางสอดคล้องต้องกันจึงไม่สัมฤทธิ์ผลเสมอไป

การจัดการศึกษาที่ไม่รองรับระบบราชการอีกประเภทหนึ่ง คือ การศึกษาสำหรับสตรี รัฐจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับสตรีชนชั้นสูงด้วยการตั้งโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย พ.ศ. 2435 การจัดการศึกษารุ่นนี้เกิดขึ้นอย่างไม่ตั้งใจ และไม่ได้วางแผนล่วงหน้าเช่นกันกับการศึกษาของผู้ไปเป็นลูกจ้างห้างร้านและค้าขาย ทั้งเป็นการจัดการอย่างไม่เต็มใจด้วย โรงเรียนแห่งนี้เดิมสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีตั้งพระทัยอุปถัมภ์เป็นโรงเรียนส่วนพระองค์ในพระบรมราชินูปถัมภ์ แต่เงินที่ตั้งพระทัยใช้บำรุงโรงเรียนเกิดเหตุสูญไปเพราะ “เอาไปฝากห้างยูเกอซีตี้ ลัม” แต่ครูผู้หญิงชาวอังกฤษก็ได้หาเข้ามาแล้ว ทั้งการตั้งโรงเรียนก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้กระทรวงธรรมการรับไปดำเนินการต่อ โรงเรียนสตรีสุนันทาลัยเปิดทำการเดือนมกราคม พ.ศ. 2435 นักเรียนเข้าเรียนปีแรก 14 คน ทั้งหมดเป็นหม่อมเจ้าหญิงในพระเจ้านั่งงยาเธอ 6 พระองค์ บุตรขุนนางชั้นพระยาขึ้นไป 7 คน หม่อมราชวงศ์ในพระองค์เจ้า 1 คน โรงเรียนเก็บค่าเล่าเรียนคนหนึ่งเดือนละ 20 บาท และลดเหลือ 15 บาทในปีถัดมา¹⁸⁹

การตั้งเป็นโรงเรียนรัฐบาลทำให้กระทรวงธรรมการต้องเสนอบประมาณในที่ประชุมเสนาบดีพิจารณา การประชุมงบประมาณวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2435 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ทรงคัดค้านการตั้งโรงเรียนสตรีด้วยเห็นว่าไม่จำเป็น สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์เปล่า แม้แต่ในอังกฤษการเล่าเรียนของสตรีก็ยังไม่ใช้วิธีจ้างครูมาสอนที่บ้าน ฟังจะมีโรงเรียนขึ้นได้ไม่นาน จึงทรงเห็นว่าควรเลิกโรงเรียนเสีย แล้วยอมจ่ายค่าปรับให้กับครูเป็นค่ายกเลิกสัญญา แต่เมื่อถามมติที่ประชุมก็ไม่มีผู้ใดสนับสนุนโรงเรียนจึงคงอยู่ต่อไป ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิ

¹⁸⁸ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 24.

¹⁸⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 และ 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.18/5 เงินค่าเล่าเรียนโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย (24 มี.ค. 2436-10 ส.ค. 2438); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.18/53 เงินค่าเล่าเรียนโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย (26 ธ.ค. 2441-21 มิ.ย. 2445); David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 164-166.

โสภณกวีตรัสแต่แรกแล้วว่าคงไม่มีใครเห็นด้วยกับพระองค์เพราะ “ที่ประชุมได้ประโยชน์ในตัวด้วยทุกคน”¹⁹⁰ พระดำรัสข้างต้นมีส่วนจริงอยู่บ้างเพราะมีเสนาบดีอยู่ 2 ท่านส่งบุตรเข้าเรียนโรงเรียนแห่งนี้ตั้งแต่ปีแรก ไม่รวมถึงนักเรียนที่เป็นเครือญาติกับเสนาบดีท่านอื่นๆ การที่โรงเรียนสตรีสุนันทาลัยตั้งอยู่มาอีกกว่า 10 ปี ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะโรงเรียนสนองตอบความต้องการของชนชั้นสูงที่ปรารถนาให้บุตรได้เล่าเรียนภาษาอังกฤษและความรู้สมัยใหม่กับครูชาวต่างประเทศ

อย่างไรก็ดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีพระราชประสงค์ให้พระราชธิดาของพระองค์ศึกษาภาษาต่างประเทศ และเล่าเรียนกับครูชาวต่างประเทศ แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดาของพระองค์ทรงให้การศึกษารัฐบาลอังกฤษแก่เจ้านายฝ่ายในตั้งแต่ปีแรกที่ขึ้นครองราชย์ และทรงจ้างแอนนา เลียวโนเวนส์ หรือหม่อมแอนนา สตรีชาวอังกฤษมาสอนพระราชโอรสและพระราชธิดา แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการตรงกันข้าม ประการแรกทรงเห็นว่าการจ้างครูชาวต่างชาติมาสอนหนังสือจนได้รู้เห็นความเป็นไปในพระราชฐานจะเกิดเหตุวุ่นวาย เช่นครั้งหม่อมแอนนาพระอาจารย์ของพระองค์เองที่ไปแต่งหนังสือเล่าเรื่องราวในพระบรมมหาราชวัง “อันมีคนเชื่อถืออยู่มากเป็นช้านาน”¹⁹¹ ประการต่อมาทรงมีพระราชวิตกว่าการให้สตรีได้เล่าเรียนภาษาต่างประเทศและความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก อาจเป็นเหตุให้ประพฤติเสื่อมเสีย จึงไม่ทรงส่งเสริมให้พระราชธิดาศึกษาภาษาอังกฤษ โรงเรียนราชกุมารีที่สร้างขึ้น พ.ศ. 2436 จึงจัดสอนแต่ภาษาไทย¹⁹²

4.7 สรุป

การปฏิรูประบบราชการประมาณ พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา ทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ ซึ่งเป็นความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อราชการขยายตัวตาม ทั้งการส่งไปศึกษาต่างประเทศ และการจัดการเล่าเรียนในประเทศ อย่างไรก็ตามการส่งไปศึกษาต่างประเทศจะมุ่งด้านความรู้สมัยใหม่มากกว่าภาษาอังกฤษ หรือภาษาต่างประเทศอื่น ส่วนการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในประเทศรองรับความต้องการ รวมถึงเป็นการเตรียมคนก่อนส่งไปศึกษาต่างประเทศ ขณะที่รัฐเชื่อประโยชน์ด้านการศึกษาภาษาอังกฤษให้แก่ชนชั้นนำ แต่สามัญชน

¹⁹⁰ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เล่ม 3, (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550), หน้า 1640-1641.

¹⁹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/29 (ป-ย) โรงเรียนมหาดเล็ก (6 ส.ค. 117)

¹⁹² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/3 (ร-ล) โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี (22 ธ.ค. 113-17 ก.ค. 118)

รวมถึงบุตรจีนก็ได้ใช้โอกาสทางการศึกษาเลื่อนฐานะ หรือเป็นช่องทางเข้าทำราชการเช่นกัน ความตื่นตัวทางการศึกษาที่เกิดขึ้น จะทำให้รัฐค่อยๆ ลดการอุดหนุนและการศึกษาแบบให้เปล่า จนนำไปสู่การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัด ทั้งการจำกัดกลุ่มผู้ได้รับการศึกษา และการจำกัดการใช้งบประมาณ ดังจะกล่าวในบทต่อไป

บทที่ 5

การจัดการศึกษาอย่างจำกัด พ.ศ. 2440-2453

ในช่วงสิบกว่าปีปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัด ทั้งการจำกัดกลุ่มผู้ได้รับการศึกษา และการจำกัดการใช้งบประมาณ แม้รัฐเองมีความขัดแย้งภายใน กล่าวคือกระทรวงธรรมการตั้งแต่แรกตั้ง พ.ศ. 2435 มีแนวโน้มขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษมาตลอด อันเป็นผลจาก (1) การอิงแบบจัดการศึกษาและมาตรฐานการศึกษาของตะวันตก และ (2) ความปรารถนาของกระทรวงเองที่ต้องการขยายขอบข่ายภาระความรับผิดชอบ อย่างไรก็ตามพระบรมราชโองบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจัดการศึกษา ทั้งการจัดการศึกษาชาติทั้งระบบ และการศึกษาภาษาอังกฤษซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่ง ได้ดำเนินไปสู่ทิศทางที่ชัดเจนตั้งแต่ พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา โดยทรงมุ่งหวังให้การจัดการศึกษาของรัฐเป็นอิสระจากการศึกษาแบบตะวันตกมากขึ้น และสนองผลประโยชน์ของรัฐเป็นหลัก เช่น จัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้ผู้ที่รัฐเห็นว่าจำเป็นต้องใช้เป็นสำคัญ หรืองานราชการเพียงบางสาขา ทั้งต้องการจำกัดบทบาทของรัฐในการให้การศึกษ โดยเฉพาะด้านงบประมาณ โดยหลักการค่าใช้จ่ายบางส่วนให้กับผู้เรียนในรูปของการเก็บค่าเล่าเรียน การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในช่วงนี้จึงเป็นการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแทรกแซงให้การจัดการศึกษาของรัฐเป็นไปอย่างจำกัดมากขึ้น ทั้งส่วนที่จัดเพื่อให้ไปทำราชการ ทั้งในสายสามัญและสายวิชาชีพ และส่วนที่จัดให้ราษฎรทั่วไป คือการศึกษา “ทวยราษฎร” ที่ไม่จำเป็นต้องมีภาษาอังกฤษ การทรงเข้าแทรกแซงจัดการครั้งนี้นำไปสู่การวางรากฐานส่วนหนึ่งให้กับการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในสมัยหลังว่าจะจัดให้ใครบ้าง เพื่อวัตถุประสงค์ใด และจัดการอย่างไร

5.1 จะขยายหรือจำกัด: ความขัดกันระหว่างกษัตริย์กับกระทรวง

รัฐบาลมุ่งจัดการศึกษาภาษาอังกฤษเฉพาะแก่ผู้ที่จะไปทำราชการมาตั้งแต่ต้น อย่างไรก็ตามการขยายการจัดการศึกษารองรับระบบราชการตั้งแต่ พ.ศ. 2426 และค่านิยมที่เห็นถึงคุณค่าของภาษาอังกฤษก็ทำให้รัฐจำเป็นต้องขยายการศึกษาภาษาอังกฤษจนครอบคลุมส่วนที่ไม่ได้จะไปทำราชการด้วยโดยเฉพาะหญิงผู้ดี และผู้ที่จะไปประกอบอาชีพทางพาณิชย์ ดังกล่าวไปในบทที่แล้ว ที่น่าสนใจก็คือ กระทรวงธรรมการตั้งแต่สมัยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดี พ.ศ. 2435 มี

แนวโน้มต้องการขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษขึ้นเรื่อยๆ ทั้งไม่เจาะจงว่าต้องจำกัดแต่ผู้จะไปทำราชการ หรือเป็นบุตรผู้ดีเช่นที่เป็นมา ตัวอย่างเช่น ใน “ประกาศตั้งโรงเรียนมูลสามัญ” ที่ออกมาตั้งแต่ปีแรกที่ตั้งกระทรวง พ.ศ. 2435 ซึ่งมีเนื้อหาส่งเสริมให้วัดและผู้มีจิตศรัทธาตั้งโรงเรียนสอนหนังสือให้แก่ราษฎรทั่วไป ได้ทำความถึงความจำเป็นมาของการจัดการศึกษาว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าประชาชน มีพระบรมราชประสงค์ที่จะให้เรียนรู้อักษรหนังสือไทย แลภาษาต่างประเทศ ซึ่งจะเปนประโยชน์อันยิ่งใหญ่ เพื่อได้ประกอบกิจการเลี้ยงชีวิตได้โดยสะดวก”¹

ดังนั้นถ้าโรงเรียนมูลสามัญที่ “ผู้หนึ่งผู้ใดปรารถนาจะตั้ง” ขึ้นเอง ที่เรียกว่าโรงเรียนเฉลยศักดิ์จะสามารถจัดการสอนภาษาต่างประเทศได้ ไม่ว่าจะเป็นภาษารามัญ ภาษาอังกฤษ ภาษาจีน ภาษาแขก ทางกระทรวงก็ยินดีให้ตั้งได้โดยให้นับเป็นโรงเรียนพิเศษเฉลยศักดิ์ “ตามชั้นวิชาที่สอน”² คือ “พิเศษ” ด้วยว่าสอนภาษาต่างประเทศ

ในส่วนของโรงเรียนหลวงชั้นมูลศึกษาที่ตั้งขึ้นแล้วและจัดการสอนหนังสือไทยให้กับราษฎรทั่วไปอยู่นั้น เช่น โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส และโรงเรียนวัดประยุรวงศาวาส ทางกระทรวงธรรมการก็ได้มีหนังสือไปถึงโรงเรียนให้ชักชวนนักเรียนมาเรียนภาษาอังกฤษ ซึ่งกรณีนี้ขุนอนุกิจวิธูร อาจารย์โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส ได้มีหนังสือลงวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 แจ้งกลับมาที่กระทรวงว่าได้ชักชวนนักเรียนแล้ว ทั้ง “ชี้แจงผลประโยชน์ในการที่เรียนรู้อักษรอังกฤษ” ให้นักเรียนฟังทุกประการ แต่ก็ยังมีผู้มาสมัครไม่ ส่วนขุนอนุศาสนวินิจ อาจารย์โรงเรียนวัดประยุรวงศาวาส ก็ทำหนังสือตอบกลับมาเช่นกันว่าได้หารือบิดามารดาของนักเรียนแล้ว ซึ่งบางคนก็ว่าไม่มีเงินจะไปเสียค่าเรียน บางคนก็จะให้เรียนหนังสือไทยให้รู้ดีก่อนแล้วถึงจะให้เรียนภาษาอังกฤษ จึงยังหานักเรียนให้ไม่ได้ อีกทั้งวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ในเวลานั้นก็ทำให้นักเรียนวัดแลบ้านก็ชานชนไปมาก” ขุนอนุศาสนวินิจจึงว่าไว้รอเหตุการณ์สงบเสียก่อนจะได้เกลี้ยกล่อมชักชวนใหม่ ซึ่งถ้าหากว่าได้ผู้เรียนแล้วจะส่งตัวให้กับทางกระทรวงทันที³

ความต้องการจะขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างไม่เจาะจงว่าต้องเป็นผู้ดี หรือผู้ทำงานราชการ ยังปรากฏให้เห็นกรณีที่กระทรวงธรรมการตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่า พ.ศ. 2438 ที่วิทยาสถาน ย่านสี่กั๊กตะวันตก (สี่กั๊กพระยาศรี) ซึ่งเป็นตึกที่กระทรวงเช่าไว้ให้เป็นทั้ง

¹ “ประกาศตั้งโรงเรียนมูลสามัญ,” ราชกิจจานุเบกษา 9 (10 กรกฎาคม พ.ศ. 2435): 92.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 94-95.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.9.2/3 วัดประยุรวงศาวาส และวัดจักรวรรดิราชาวาส ชักชวนนักเรียนหนังสือไทย ให้เรียนภาษาอังกฤษ (22 ก.ค. 2435-23 ก.ค. 2436)

ห้องสมุดประชาชน ห้องแสดงปาฐกถาและธรรมเทศนารวมถึงโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำ โรงเรียนแห่งนี้ค่อนข้างไปทางโรงเรียน “ประชากร” คือตั้งขึ้นสำหรับราษฎรทั่วไปที่เป็นเสมียนหรือผู้ที่ติดทำการในเวลากลางวัน⁴ และต้องการใช้เวลาในช่วงค่ำเล่าเรียนภาษาอังกฤษ การสอนจัดขึ้นเพื่อให้ผู้เรียนสามารถเข้าสอบไล่ของกระทรวงเช่นเดียวกับนักเรียนปกติ หรือนักเรียนกลางวันโดยมีครูไทยจากกรมศึกษาธิการ และครูผู้ช่วยอีก 1 คนเป็นผู้สอน และเก็บค่าเล่าเรียนคนหนึ่งเพียงเดือนละ 2 บาท “ช่วยในค่าเช่าที่แลการใช้จ่าย” การดำเนินการของโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำเป็นไปด้วยดี เพียงปีแรกก็มีนักเรียนของโรงเรียนสอบไล่ได้ชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 จากการสอบที่มีทั้งหมด 6 ชั้น โดยนักเรียนที่เข้าสอบชั้น 2 จำนวน 4 คนสอบได้ทั้งหมด ส่วนชั้นหนึ่งเข้าสอบ 14 คน สอบได้ 7 คน ในการสอบครั้งถัดมาคือการสอบกลางปี พ.ศ. 2440 มีนักเรียนเข้าสอบรวม 32 คน สอบได้ 24 คน⁵

แม้จะไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับผู้เรียนอย่างครบถ้วน แต่จากรายชื่อนักเรียนที่สอบได้ ซึ่งจะปรากฏชื่อของบิดาด้วยก็พบว่านักเรียนโดยมากเป็นสามัญชน ทั้งมีบุตรจีนด้วย เช่น จากรายชื่อนักเรียนที่สอบไล่ได้กลางปี พ.ศ. 2440 จำนวน 24 คน พบว่าเป็นบุตรราษฎรสามัญ 14 คน บุตรจีน 2 คน ส่วนผู้ที่สอบไล่ได้ปลายปี พ.ศ. 2440 จำนวน 18 คน เป็นบุตรราษฎรสามัญ 11 คน บุตรจีน 5 คน⁶ จึงเป็นไปได้ด้วยว่าผู้ที่เป็นเสมียนและผู้ทำการเวลากลางวันแล้วมาเล่าเรียนเวลาค่ำจะมีผู้ทำการตามห้างร้านของเอกชนรวมอยู่ด้วย แม้โรงเรียนแห่งนี้จะเป็นที่นิยมของราษฎรสามัญเป็นอย่างดี ดังปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2441 มีนักเรียนมากถึง 60 คน ซ้ำยังทำให้มีผู้ออกอย่างเปิดโรงเรียนอังกฤษเวลาค่ำตามขึ้นบ้าง แต่ในปีนั้นเองกระทรวงก็ถูกตัดงบประมาณส่วนค่าจ้างครู ทำให้จะต้องปิดโรงเรียน แต่ด้วยว่าทางนักเรียนมาเข้าชื่อขอให้เปิดต่อไป ทั้งกระทรวงเห็นว่าหากเลิกเสียก็จะเป็นที่ติเตียนได้ จึงได้คิดเรียกริเงินมาอุดหนุนโรงเรียนต่อไป⁷ แต่ไม่พบหลักฐานว่าโรงเรียนแห่งนี้ได้ดำเนินการต่อไปหรือไม่ และดำเนินต่อไปอีกจนถึงเมื่อไร ทราบเพียงว่าประมาณ พ.ศ.

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/29 เจ้าพระยาภาสกร แลเบ็ดเตล็ด (เบ็ดเตล็ด) ธรรมการ (11 เม.ย. 113-10 ต.ค. 115)

⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/18 เรื่องรายงานการสอบไล่วิชานักเรียนต่างๆ (2 ส.ค. 110-30 ธ.ค. 117); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117)

⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/18 เรื่องรายงานการสอบไล่วิชานักเรียนต่างๆ (2 ส.ค. 110-30 ธ.ค. 117)

⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117)

2442 โรงเรียนที่วิทยาลัยอาชีวศึกษาได้มีครูสตรีชื่อ แม่พลอย เป็นครูใหญ่ ซึ่งต่อมากจะย้ายที่ตั้งและเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนบำรุงสตรีวิชา พ.ศ. 2444⁸

นอกจากความต้องการที่จะขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษโดยทั่วไปอย่างไม่จำเพาะเจาะจงแล้ว ในส่วนของเดิมที่จัดขึ้นเพื่อผลิตคนไปทำราชการ กระทรวงธรรมการเองก็มีแนวโน้มที่จะขยายการศึกษาทั้งในทางกว้างและทางลึก คือต้องการขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษแก่คนในวงกว้างมากขึ้น และจัดให้ได้คุณภาพสูงขึ้น อันเป็นผลจากการอิงแบบจัดการศึกษาและมาตรฐานการศึกษาของตะวันตก และความปรารถนาของกระทรวงเองที่ต้องการขยายขอบข่ายความรับผิดชอบ เพื่อให้ได้งบประมาณจากส่วนกลางมากขึ้น ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปอย่างไรก็ดีนับแต่ พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราโชบายชัดเจนที่ต้องการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดเฉพาะแต่ที่เห็นว่าจำเป็น ทั้งต้องการจำกัดบทบาทความรับผิดชอบของรัฐในการจัดการ โดยเฉพาะในส่วนงบประมาณด้านการศึกษา การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐจากปี พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา จึงมีการขัดกันอยู่ระหว่างฝ่ายพระเจ้าอยู่หัว และฝ่ายกระทรวงที่ดูแลด้านการศึกษา

การมีพระราชประสงค์ที่ต้องการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดจำเพาะมากขึ้นค่อยๆ ปรากฏในปีที่เสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 หลังจากได้ทรงพิจารณาความเจริญของบ้านเมืองในยุโรปและการเล่าเรียนที่นั่นด้วยพระองค์เองอย่างถี่ถ้วนแล้วมีพระราชดำริว่าอาจไม่เข้ารูปพอดีกับการสร้างความเจริญ และสร้างคนมาทำราชการของไทย เห็นได้จากความในพระราชดำรัสตอบพวกรักเรียนที่กรุงเทพฯ ที่เข้าถวายไทยมงคลหลังเสด็จกลับจากประพาสยุโรป เมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2440 ว่า จากที่ได้เสด็จทอดพระเนตรสถานศึกษาในยุโรป เช่น โรงเรียนอัสสัมชัญ โรงเรียนฮาร์วีย์ มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด เป็นต้น และได้ได้ส่วนการเล่าเรียนทั้งปวง รวมถึงการเล่าเรียนของนักเรียนไทยที่นั่น

“ทำให้เรากำหนดในใจได้อย่างหนึ่ง ว่าการเล่าเรียนเพื่อจะให้พอแก่ประโยชน์การทำงานทั้งปวงในเมืองเราไม่เปนสำคัญอยู่แต่ผู้ไปเรียนประเทศยุโรปนั้นเลย เพราะเหตุว่าทางเล่าเรียนของเราในเมืองต่างประเทศนั้น บางทีมากเกินไปกว่าความต้องการ หรือไม่

⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/783 แม่พลอยอาจารย์โรงเรียนวิทยาลัยอาชีวศึกษา ขอยกโรงเรียนขึ้นในบำรุงของกรมศึกษา (10 มิ.ย.-9 ก.ค. 2444); ม.ล. ปิ่น มาลากุล, “หม่อมเจ้าประภากร มาลากุล,” ใน ประวัติครู (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2515), หน้า 58, 60-63.

ตรงต่อความต้องการในเมืองเรา... แลเปนการไม่แน่เลยแท้จริงว่าคนที่ไปเรียนในยุโรปแล้ว จะดีกว่าคนที่เรียนประเทศในเมืองเราไปทั่วทุกคน”⁹

การเริ่มเห็นว่าการอาศัยสถานศึกษาในต่างประเทศ รวมถึงการจัดการเล่าเรียนเองในประเทศตามอย่างตะวันตกคงจะกล่าวต่อไป อาจจะไม่ใช่วิธีที่ถูกทางในการผลิตข้าราชการไทยนั้น เป็นสิ่งใหม่่มาก เพราะก่อนหน้านั้นการลงความเห็นที่ว่าทำไมสยามถึงไม่เจริญทัดเทียมกับต่างชาติ ต่างก็สรุปเพียงว่าเพราะคนในประเทศเรา “ลัทธิข” คือ มีความรู้ไม่พอ และต้องแก้ด้วยการเล่าเรียนให้ทันฝรั่ง¹⁰ แม้ก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จถึงแผ่นดินยุโรปเพียงไม่กี่วัน คือในขณะที่ยังประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งระหว่างโดยสารไปยุโรป ก็ได้มีกระแสพระราชดำรัสพระราชทานแก่ทหารเรือที่ตามเสด็จเมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2440 ว่าชาวสยามก็เป็นมนุษย์เช่นเดียวกับชาวยุโรป “ไม่ได้เลวกว่าเขาในการที่เกิดมานั้นเลย แต่เพราะเรามีความรู้น้อยกว่าเขาเท่านั้น จึงได้เห็นเป็นผิดกันบ้าง” แต่การมีความรู้ล้าหลังนี้ ก็ไม่ใช่การเสียอะไรเพราะ “เขาไม่ได้ซ่อนเร้นความรู้เขาเลย เราอยากรู้อันใดเราเรียนรู้ได้เหมือนเขาทั้งสิ้น ต้องการอย่างเดียวแต่การอุส่าห์ความเพียรเท่านั้น ที่จะให้วิเศษเสมอเขา”¹¹ อย่างไรก็ตามภายหลังจากการเสด็จประพาสยุโรป การคิดแต่ไล่ตามความรู้ หรือตามอย่างวิธีจัดการศึกษาของตะวันตกเริ่มไม่ถูกต้องเสมอไป แต่ควรต้องคิดปรับให้เหมาะสมแก่ความต้องการของบ้านเมืองด้วย เห็นได้จากกรณีของโรงเรียนราชวิทยาลัยที่ได้ครูใหญ่ชาวอังกฤษบริหารงาน ซึ่งกล่าวในบทที่แล้วว่าตั้งขึ้นโดยพระราชทานุมัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระราชประสงค์ต้องการจัดการโรงเรียนภาษาอังกฤษในประเทศให้มีมาตรฐานสูงขึ้น เพื่อให้นักเรียนเข้าต่อชั้นเรียนในต่างประเทศได้เร็วได้ไว แต่ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตกรุงลอนดอน ซึ่งทำหน้าที่ดูแลการศึกษาของพระราชโอรสที่ยุโรปด้วย เมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2441 คือราวหนึ่งปีเศษหลังการเสด็จประพาสยุโรป พระองค์ตรัสราวกับไม่เห็นด้วยมาตั้งแต่ต้น และตำหนิการจัดการของโรงเรียนขณะนั้นว่า

⁹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453) (พระนคร: กรมศิลปากร, 2458), หน้า 137-138.

¹⁰ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475), หน้า 61.

¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453) (พระนคร: กรมศิลปากร, 2458), หน้า 106-107.

“การโรงเรียนภาษาอังกฤษในเมืองเรา ดีแต่โรงของคนอื่น แต่โรงราชวิทยาลัย ซึ่งท่านผู้ดำแดงตนว่าเป็นผู้เอาใจใส่รักใคร่ในการเล่าเรียนได้คิดกันจะตั้งเมื่อเวลาเราเจ็บ เลือกกันเป็นกรรมการตั้งขึ้นพร้อมแล้วได้ประชุมครั้งเดียวก็เลยไม่ประชุมติดต่อกันอีก เพราะการประชุมของไทยเรา นับเป็นยาต้ม ครั้นเราหายเจ็บขึ้น รู้ว่าได้จ้างครูบาอาจารย์ มาแล้วเสียเงินอยู่เปล่าๆ จึงเข้าไปรับเอามาจัด ก็ต้องวิวาทกับเฮตมาสเตอร์เพราะมันไม่ยอมสอนนอกจากขึ้นไปตั้งสระบุรี จะนอนกินเงินเดือนคอย ช่มขึ้นเอาจนสำเร็จได้แล้ว แรกก็ทำทางจะดี เดียวนี้ก็ว่าโทรมลงไปแล้ว เพราะเหตุที่เฮตมาสเตอร์ไม่ตีคนเดียว เดือน กรรมการก็มึงชดกฏ ชดมึง แปลว่าชี้เกี้ยวจำคาญใจอย่างหนึ่ง เกรงใจการ์เตอร์อย่างหนึ่ง เจ้ากระทรวงเสนาบดีก็พูดเถียงใครไม่ขึ้นสักคำเดียว ไดเรกเตอร์ก็มัวแต่รีนรมยไปด้วย อังกฤษโฮมไลพ์ ซึ่งเขาสรรเสริญว่าสบายหาที่เปรียบมิได้ กล่าวคือมีแม่อยู่หัวเจ้าไว้สำหรับ ต้องปฏิบัติ แล้วอยู่เงียบๆ มีสปรอตติงมากๆ แปลว่าชด เช่นข้าเกลียดเหลือที่จะเกลียดแล้ว ถ้าเจ้าจะขึ้นสอนให้ลูกข้ามารีนรมยในอังกฤษโฮมไลพ์เช่นนี้แล้ว ข้าเห็นจะต้องเป็นบ้า ใจมันเสาะอะไรจริง ยิ่งกว่าปลาชิว งานหนักสักชนิดหนึ่งทนไม่ได้ ขอให้สอนให้มันฝรั่งชี้ข้า ที่ต้องวิ่งหาใส่ปากใส่ท้องเถิด”¹²

การจัดการโรงเรียนภาษาอังกฤษราชวิทยาลัยตามแบบ “บับลิกสกูล” ของอังกฤษ ให้นักเรียนมี “อังกฤษโฮมไลพ์” ในแบบของผู้ดี ทั้งยังให้ใช้เวลาในการออกกำลังกายด้วยการเล่นกีฬาให้ มากๆ จึงขัดกับพระราชดำริด้านการศึกษาที่เปลี่ยนแปลงไปแล้วจากช่วงที่เสด็จประพาสยุโรป ซึ่ง ย้อนกลับไปได้ถึงครั้งที่ประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษและได้มีพระราชดำรัสเมื่อวันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2440 ตักเตือนนักเรียนไทยที่นั่นที่มาเข้าเฝ้าว่า ถ้า “เรียนวิชาได้ไม่ตลอด เปนแต่เรียนวิชา ผิดๆ ไปเปนฝรั่ง” ก็จะทำให้เสียทั้งเงินเสียทั้งราชการในยามที่กลับไป ทั้งให้จำไว้ด้วยว่า “ถึงเจ้า จะเปนไทยไปเรื่อยๆ ราวๆ เจ้าก็คงจะได้ดี ไม่จำต้องทำทำเปนอย่างฝรั่ง”¹³ หลังจากทรงเห็นว่า นักเรียนบางคน “ตั้งหน้าเรียนเอาแบบฝรั่งแท้” กระทั่ง “ทอดธุระ” จนไม่มีความรู้ในภาษาของตัวเอง

¹² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118 (พระนคร: ม.ป.ท., 2504), หน้า 311.

¹³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453) (พระนคร: กรมศิลปากร, 2458), หน้า 109.

หรือลี้มภาษาไทยไปก็มี¹⁴ การเห็นข้อจำกัดของการพึ่งพาและอิงแบบจัดแบบจัดการศึกษาของตะวันตกนี้ ทำให้พระราชาธิบดีด้านการศึกษามาติทั้งระบบ รวมถึงการศึกษาภาษาอังกฤษจากช่วงนี้ไป จะไม่ใช่การขยายการจัดการศึกษาขึ้นเรื่อยๆ เช่นที่ผ่านมา แต่จะเปลี่ยนไปสู่ทิศทางการจัดการศึกษาอย่างจำกัดมากขึ้น ซึ่งต่างกับกระทรวงธรรมการที่ยังคงหลักในการขยายการจัดการศึกษาอยู่

การขัดกันระหว่างกษัตริย์กับกระทรวงอย่างชัดเจนครั้งแรก มีต้นตอจากปัญหาการจัดการเล่าเรียนในยุโรปที่กล่าวมาแล้ว ที่เป็นรูปธรรมชัดเจนคือการที่นักเรียนต้องมาเสียเวลาเล่าเรียนอยู่นาน บางคนอยู่ถึง 12 ปี ก็ยังไม่เล่าเรียนไม่แล้วเสร็จ “ต้องเปลืองพระราชทรัพย์” มากมายนัก¹⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการให้ราชทูตที่ยุโรปคิดอ่านหาทางแก้ไข ซึ่งพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตกรุงลอนดอนก็ได้ทำรายงานความเห็นขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2441 ว่า¹⁶ ที่นักเรียน “ไม่ใคร่จะเรียนได้ดีได้เร็ว” นั้น มีสาเหตุจากการเล่าเรียนที่ต้นทางยังบกพร่องอยู่มาก รัฐจึงควรจัดการศึกษาในประเทศให้ดีขึ้นสูงขึ้นเสียก่อน ซึ่งจะเกิดผลดีไม่แต่เฉพาะนักเรียนมาต่อวิชายังต่างประเทศได้เร็วไวขึ้น แต่จะช่วยให้การปลูกฝังวิชาในบ้านเมืองเป็นไปอย่างยั่งยืนด้วย การจัดการดังกล่าวควรดำเนินการเป็น 3 แนวทางไปพร้อมกัน คือ

1) ถ้ายาวิชาจากภาษาต่างประเทศเป็นภาษาไทย โดยจัดทำตำราภาษาไทยและจัดแปลตำรามากๆ แล้วขายราคาถูกลง เพื่อให้การเล่าเรียนเป็นไปได้โดยสะดวก ราษฎรทั่วไปที่ “ทุนรอนน้อย” จะได้มีกำลังหาวิชาได้โดยไม่ต้องไปเรียนภาษาต่างประเทศชั้นหนึ่งก่อนซึ่งต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก

2) จัดการเรียนภาษาต่างประเทศในเมืองไทยให้แพร่หลาย โดยแทรกวิชาภาษาอังกฤษในทุกระดับชั้นจากง่ายไปยาก ด้วยว่าตราบไต่ที่ตำรับตำราในภาษาไทยยังไม่บริบูรณ์ ก็ยังต้องอาศัยภาษาอังกฤษเป็นสะพานไปสู่ความรู้ที่อยู่ต่อไป หรือเปรียบได้กับการที่ต้องการ “นั่งร้าน” เวลาสร้างบ้าน แม้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จะกล่าวด้วยว่า

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

¹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/3 ความเห็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117 (8 เม.ย.-23 ก.พ. 117)

¹⁶ ความต่อไปนี้อ้างจาก เรื่องเดียวกัน.

“ก็ทำไมเราไม่คิดจะรื้อนั่งร้านเสียบ้าง นั่งร้านไม่ใช่ตัวบ้านของเราที่ต้องการ ถ้าจะเห็นดเห็นงามไปกินอยู่บนนั่งร้าน บ้านก็จะทำไปทำไม บ้านใดที่ทำยังไม่รื้อนั่งร้านตราบดีก็แลเห็นได้ว่าบ้านนั้นยังไม่แล้วตราบนั้น เพราะฉะนั้นควรที่เราจะมีความตั้งใจเป็นอย่างยิ่งที่จะคิดอ่านถ่ายเอาวิชาจากภาษาต่างประเทศมาเป็นภาษาเราให้จงได้ เพื่อว่าเมื่อวิชาได้เขียนเป็นตำรับตำราในภาษาของเราแล้ว ใครจะเรียนก็เรียนได้โดยง่ายโดยสะดวก”

อย่างไรก็ดีก็ไม่ควรที่จะ “ตึงตัง” รื้อนั่งร้านตราบดีที่บ้านยังสร้างไม่เสร็จ การเพิ่มเติมแทรกแซงการเรียนภาษาอังกฤษจึงยังคงความจำเป็นอยู่ ข้าควรจัดให้เป็นแบบแผนยิ่งขึ้นไปด้วย เช่น ในการสอบไล่ในฝ่ายภาษาไทยของกรมศึกษาธิการทุกระดับชั้น ควรเพิ่มข้อสอบภาษาอังกฤษเข้าไปด้วยตั้งแต่ชั้นล่างสุด คือ ประโยคบูรพบท (pre-elementary) โดยอาจให้เริ่มจาก “อ่านตัวอักษรได้แลผสมอักษรสองตัวอ่านถูก” เป็นต้น แล้วค่อยขยับมาตรฐานความรู้ขึ้นทีละน้อยภายหลัง ซึ่งจะทำให้ได้ราษฎรไพร่บ้านพลเมือง “ไม่ว่าผู้ดีเข็ญใจรู้ภาษาอังกฤษพอที่จะเขียนหลังของหนังสือฤๅคิดสำเนาได้สักสองสามพันคน” การจัดการเช่นนี้ “ใช้ว่าจะทำให้คนไทยเป็นฝรั่งไปทั้งบ้านทั้งเมืองก็หาไม่” เพียงหวังให้ได้ใช้เป็นทางไปสู่ความรู้ และการติดต่อกับชาวต่างประเทศ ทั้งไม่เกี่ยวว่าเป็นภาษาของประเทศมิตรหรือศัตรู เพราะแม้แต่ประเทศอังกฤษเองก็มีการสอบไล่วัดความรู้ทางภาษาทั้งฝรั่งเศสและเยอรมัน การเรียนภาษาต่างประเทศจึงสุดแล้วแต่ประโยชน์ที่เกี่ยวข้องระหว่างกันเป็นประมาณ สำหรับโรงเรียนภาษาอังกฤษที่มีอยู่แล้วก็ให้บำรุงไว้เป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษชั้นสูงต่อไป ทั้งจะได้ใช้จัดสอนในวิชาที่ยังไม่มีตำราเป็นภาษาไทยด้วย

3) ตระเตรียมนักเรียนให้เข้ารูปเข้าทางกับแผนการศึกษาของยุโรปทั้งส่วนวิชาและอายุ ที่แบ่งเป็น 5 ระดับ คือ มูลศึกษา ประถมศึกษา มัธยมศึกษา บัณฑิตศึกษา และศึกษาพิเศษ เพราะแม้นักเรียนที่ไปต่างประเทศในชั้นหลังๆ จะได้ศึกษาเล่าเรียนและสอบวัดความรู้มาบ้างแล้ว แต่วิชาที่เรียนมาจากกรุงเทพฯ นั้น บางอย่างก็ขาดไปหรือน้อยไป ทำให้ต้องเสียเวลาเรียนเพิ่มที่ยุโรป ข้าการเล่าเรียนที่เมืองไทยไม่ได้จำกัดอายุ คือ จะเริ่มเรียนเมื่ออายุเท่าใดก็ได้ จึงทำให้เกิดกรณีที่นักเรียนอายุมากแล้วแต่ความรู้ยังไม่ถึงขั้นตามอายุที่ควรเรียน เช่น นักเรียนไทยอายุ 20 ปี แต่ความรู้เทียบได้เพียงชั้นเด็ก 14 ปีที่ยุโรป ซึ่งจะไปเรียนร่วมชั้นกับคนวัยเดียวกันก็ไม่ได้ แต่ถ้าเรียนกับชั้นที่เด็กกว่ามากเช่นนี้โรงเรียนก็มักจะไม่รับ การจัดชั้นเรียนที่เมืองไทยจึงควรวางเกณฑ์อายุให้สมกับชั้นเรียนที่จัดในยุโรป ทั้งควรเพิ่มความรู้ให้ทันกันจนมาต่อวิชาได้โดยไม่ต้องเสียเวลามากด้วย การที่ว่านี้ต้องจัดให้เสมอกันทั้งคู่ที่จะส่งไปยุโรป และผู้ที่เล่าเรียนอยู่ในเมืองไทย เพื่อให้

เกิดผลว่าการเรียนวิชาไม่จำเป็นต้องเจาะจงมาเรียนที่ยุโรป เรียนอยู่เมืองไทยก็ได้ความรู้เหมือนกัน โดยจะเรียนเป็นภาษาอังกฤษหรือภาษาไทยก็ได้สุดแล้วแต่ ด้วยหมายเอาความรู้เป็นที่ตั้ง

การจัดการศึกษาในประเทศให้ดีขึ้นนี้ยังช่วยให้นักเรียนที่จะไปต่างประเทศได้เล่าเรียนอยู่นานในบ้านเมืองของตนก่อน จะได้เข้าใจขนบธรรมเนียมและผู้คนในบ้านเมืองเป็นพื้นหนักแน่นแล้ว เมื่อกลับเข้ามาจะได้เลือกใช้ความรู้ที่เล่าเรียนมาให้ถูกกับการไม่ตั้งหน้าตามแต่ฝรั่ง คือ “ยกคัมภีร์ให้ห่านเข้าไปวางทิ้งเล่มๆ” หรือ “คิดชุดแผ่นดินไทยให้เหมือนเกาะอังกฤษให้เป็นที่รังเกียจเบื่อหน่ายของคนในเมืองไทย” ฝ่ายผู้อยู่ในเมืองไทยเองเมื่อการเล่าเรียนเจริญขึ้นแม้ไม่บริบูรณ์เทียบเท่า ก็จะทำให้เกิดความ “นิยมยินดีในวิชา” น้อมใจเข้าหาผู้ที่ไปเล่าเรียนมา ทั้งมีความรู้อยู่กับตัวพอทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเหลือการงานได้ “ไม่ตรงกันข้ามเช่นสีขาวสีแดง”¹⁷

รายงานความเห็นเรื่องการศึกษาของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ขึ้นนี้เป็นที่ต่อพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกับมีพระราชหัตถเลขาตอบไปว่า “ขอยืนยันว่าได้เห็นชอบในความคิดนั้นทุกอย่าง” ทั้งมีพระราชกระแสไปยังกระทรวงธรรมการเมื่อวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2441 ให้ใช้รายงานขึ้นนี้ประกอบการพิจารณา “ริฟอม” ทั้งการเล่าเรียนที่เมืองไทยและที่ยุโรป และเห็นสมควรให้พิมพ์เป็นหนังสือไว้ด้วยอย่างน้อย 200 เล่ม สำหรับผู้ที่ต้องการใช้ตรวจสอบอ้างอิง และใช้คิดอ่านจัดการศึกษา¹⁸ แม้กาลต่อมาจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้มีพระราชดำริและพระบรมราโชบายด้านการศึกษาไปในทิศทางเดียวกับที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เสนอถึงเพียงนั้น แต่การที่รายงานฉบับนี้มีด้านที่วิพากษ์แนวทางการศึกษาที่ผ่านมา โดยเฉพาะการพึ่งพาสถานศึกษาของต่างประเทศมากเกินไป แล้วให้หันมาทบทวนและคิดจัดการศึกษาในประเทศเสียใหม่ให้ดีขึ้นและเหมาะสมกับความต้องการของรัฐยิ่งขึ้นก็ทำให้เป็นที่ต่อพระราชหฤทัย

อย่างไรก็ดีกระทรวงธรรมการกลับมองปัญหาการศึกษาต่างออกไป คือ เห็นด้วยว่าที่ผ่านมามาการส่งนักเรียนไปต่างประเทศยังจัดการไม่ดีนัก ที่สำคัญคือเป็นการสิ้นเปลืองมาก เช่น ค่าใช้จ่ายนักเรียนชั้นสูงที่อังกฤษคนหนึ่งเดือนละ 450 บาท ซึ่งสูงกว่าอัตราเงินเดือนปลัดทูลฉลองของกระทรวงเสียอีก การจัดส่งนักเรียนไปต่างประเทศที่ตกอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงเมื่อปีที่แล้วนี้ จึงควรจัดการอย่างถี่ถ้วนให้เกิดประโยชน์สูงสุด เช่น จะไม่ส่งนักเรียนที่ยังไม่รู้ภาษาไทย

¹⁷ สิ้นสุดความจากรายงานความเห็นของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117

¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

ดี หรือที่ยังไม่ผ่านชั้นประถมศึกษาไปต่างประเทศ และจะให้ผู้ตรวจการเล่าเรียนที่กรุงลอนดอนได้
ความรู้นักเรียน และทำรายงานส่งกระทรวงปีละ 2 ครั้ง เป็นต้น¹⁹

อย่างไรก็ดีกระทรวงไม่เห็นถึงความจำเป็นที่ต้องรู้รูปแบบ หรือจัดรูปการศึกษาที่
เมืองไทยใหม่เพราะ “การที่จัดอยู่ในกระทรวงที่ดำเนินไปได้ก็รูปคล้ายๆ กับความเห็นของพระยาวิ
สุทธ”²⁰ อยู่แล้ว คือพยายามจัดให้เข้ากับแบบการศึกษาที่ยุโรป และเมื่อกระทรวงได้รับรายงาน
ของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ก็ได้คัดสำเนาส่วนที่เป็นหลักสูตรสอบไล่ของที่อังกฤษไว้ จะได้แก้
แผนการศึกษาที่เมืองไทยให้เข้ากันยิ่งขึ้น ด้วย “กระทรวงก็ได้มุ่งหมายที่จะตั้งหลักถานของการเล่า
เรียนให้เสมอด้วยโรงเรียนอังกฤษ”²¹

แต่ที่การศึกษาในประเทศยังดำเนินไปได้ไม่ดีนัก เกิดจากการขาดงบประมาณที่จะใช้
ขยายการศึกษาให้กว้างขึ้นดีขึ้น ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ทำหนังสือกราบบังคมทูล วันที่ 21
มิถุนายน พ.ศ. 2441 ว่าตั้งแต่เข้ารับตำแหน่งเสนาบดี พ.ศ. 2435 ซึ่งได้มีการจัดสรรงบประมาณ
ในแบบใหม่ ที่ให้แต่ละกระทรวงเสนอแผนงบประมาณให้ที่ประชุมเสนาบดีพิจารณาเห็นชอบก่อน
แต่ตัวเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ซึ่งเป็นผู้ “มีน้ำหนกน้อย” ในหมู่เสนาบดี ทั้งไม่มีโวหารพอจะอธิบายได้
ทานความเห็นที่ประชุมข้างมากได้ ทำใ้งบประมาณกระทรวงธรรมการถูกตัดถูกลดแทบทุกปี
ตั้งแต่งบประมาณโรงเรียนหลวงที่กรุงเทพฯ และหัวเมืองซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เจ้ากระทรวงคนก่อนขอไว้ 50 โรง ก็ถูกตัดจนเหลือโรงเรียนหลวงเพียง 9 โรง กระทรวงจึงต้อง
เปลี่ยนวิธีช่วยเหลือโรงเรียนเป็นการให้เงินอุดหนุนโรงเรียนหลวงเดิมที่ต้องกลายเป็นโรงเรียน
ราษฎร์ หรือโรงเรียนเซนต์ศักดิ์โรงละ 10 บาทต่อเดือน พอประคับประคองกิจการ

กระนั้นก็ดีที่ประชุมเสนาบดียังเห็นว่าเป็นธรรมเนียมที่ไม่ดีจึงให้ตัดงบประมาณนี้ที่เคยได้ปีละ
120 ชั่ง หรือ 9,600 บาท ออกเสียครึ่งหนึ่ง ภายหลังจึงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้
ได้รับเงินเท่าเดิม ส่วนเรื่องงบประมาณการพิมพ์แบบเรียนที่กระทรวงขอไว้ ก็มักจะไม่ได้รับการ
อนุมัติ ด้วยที่ประชุมเสนาบดีพิจารณาแล้วเห็นว่าแบบเรียนโดยมาก “เปนอินเคียวเรเบอร์บ้าง
เปนข่าวต่างประเทศบ้าง” กระทรวงจึงต้องพิมพ์แต่แบบเรียนเดิมซ้ำไปมาเสียมาก เช่นเดียวกับการ

¹⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/4 สำเนาความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยาม
ซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (13 พ.ค.-31 มิ.ย. 117)

²⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/3 ความเห็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117
(8 เม.ย.-23 ก.พ. 117)

²¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/4 สำเนาความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยาม
ซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (13 พ.ค.-31 มิ.ย. 117)

โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ของกระทรวงที่ได้สร้างครูที่สอนตามวิธีแบบใหม่ขึ้นหลายคนแล้ว มาปีนี้งบประมาณที่ได้ขอเพิ่มก็ไม่ได้ได้รับความเห็นชอบทำให้กระทรวงไม่สามารถขยายการของโรงเรียนไปมากกว่านี้ได้ การที่ประชุมมุ่งตัดลดงบประมาณโดยประสงค์ “จะให้เงินแผ่นดินน้อยลง” ยังปรากฏแม้กับเรื่องปลีกย่อย อาทิเช่น การเลิกอัตราล่ามฝรั่งของกระทรวงที่ใช้แปล และแต่งตั้งการตัดงบประมาณสำหรับเพลงพระที่มาเรียนพระปริยัติธรรม รวมถึงการเลิกอัตราครูโรงเรียนอังกฤษเวลาค่าที่วิทยสถานดังที่กล่าวไปแล้ว และครูโรงเรียนอังกฤษวัดมหรณพารามซึ่ง 2 ประการหลังนี้กระทบกระเทือนสถานะการดำรงอยู่ของโรงเรียนเป็นอย่างมาก²²

การเห็นว่าปัญหาการศึกษาอยู่ที่การขาดทุนรอนที่ใช้อุดหนุนบำรุงการศึกษามากกว่าอย่างอื่น ทำให้แผนการ “ริฟอม” ที่กระทรวงกรรมการทูลเกล้าฯ ถวาย คือ “โครงการศึกษา ร.ศ. 117” ไม่ใช่การรื้อแบบแผน หรือแก้ไขแผนการศึกษาเดิม แต่เป็นการขยายการศึกษาที่เคยทำมาให้กระจายสู่ผู้คนในวงกว้างขึ้น และใกล้เคียงกับแบบจัดการศึกษาและมาตรฐานการศึกษาของยุโรปยิ่งขึ้น โดยตั้งงบประมาณไว้ให้สูงพอที่จะดำเนินการได้สำเร็จ โครงการศึกษา ร.ศ. 117 จึงจัดตามแบบการศึกษาของอังกฤษที่มีการศึกษาสามัญ 4 ระดับ คือ มูลศึกษา ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา และการศึกษาพิเศษแยกต่างหาก คือ โรงเรียนวิชาเฉพาะต่างๆ เช่น โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนแพทย์ เป็นต้น แต่ความที่การศึกษาของไทยยังไม่สามารถจัดการเรียนการสอนความรู้สมัยใหม่แต่เฉพาะภาษาไทยได้ ด้วยขาดแคลนทั้งครูอาจารย์ และตำราที่จำเป็น จึงต้องคง “โรงเรียนอังกฤษไทย” ที่สอนภาษาและความรู้สมัยใหม่ในภาษาอังกฤษไว้ ทั้งต้องจัดให้มีทั้งโรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น และโรงเรียนอังกฤษไทยเบื้องต้น ส่วนการศึกษาระดับอื่นๆ ที่ยังไม่มีในเมืองไทย เช่น มัธยมศึกษา และโรงเรียนวิชาเฉพาะประเภทต่างๆ ก็ต้องตั้งขึ้นด้วยเช่นกัน แต่อุดมศึกษาซึ่งเป็นการศึกษาขั้นสูงสุดนั้นจะยังจัดตอนนี้อยู่ไม่ได้ ด้วยต้องรอให้การศึกษาระดับต้นและชั้นกลางในเมืองไทยมั่นคงเสียก่อน จึงจะตั้งยูนิเวอร์ซิตี หรือ “สากลวิทยาลัย” ได้ ซึ่งคาดว่าจะตั้งได้ในปีสุวธรรมภิเษกซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงครองราชย์ครบ 50 ปี พ.ศ. 2461²³

การขยายการศึกษาเช่นที่ว่าจำเป็นอย่างยิ่งที่กระทรวงต้องได้รับงบประมาณจำนวนมากตามไปด้วย ที่สำคัญคืองบจัดสร้างโรงเรียน กรณีมณฑลกรุงเทพฯ ถ้าจะจัดให้รองรับจำนวนเด็กชาย ที่อยู่ในวัยเรียนและคาดว่าจะมาเรียนได้จำนวน 28,000 คน กระทรวงต้องสร้างโรงเรียน

²² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117)

²³ ปัญญาวัช และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553), หน้า 176-181.

ไทยเบื้องต้นปีหนึ่งอย่างน้อย 6 โรง คิดเป็นเงิน 720 ชั่ง และถ้าจะให้ให้มีโรงเรียนเบื้องต้นสูง รองรับนักเรียนที่คาดว่าจะศึกษาต่อจำนวน 2,000 คน ก็ต้องเพิ่มเงินอีกปีละ 280 ชั่ง รวมค่าก่อสร้างโรงเรียนปีละ 1,000 ชั่ง หรือ 80,000 บาท ไม่รวมถึงเงินที่ต้องใช้ขยายโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ให้เป็นโรงเรียนอยู่ประจำ 1,300 ชั่ง เงินสร้างโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแห่งใหม่ ทั้งโรงเรียนไทยและโรงเรียนอังกฤษ 1,000 ชั่ง และค่าใช้จ่ายอีกประการอื่นๆ เช่น เงินอุดหนุนโรงเรียนเซนต์คัสดี เงินค่าจัดทำตำรา เป็นต้น กระทรวงธรรมการจึงตั้งงบประมาณ พ.ศ. 2442 ที่ใช้จัดการศึกษา เฉพาะมณฑลกรุงเทพฯ ไว้สูงถึง 452,000 บาท ขณะที่กระทรวงเคยได้รับงบประมาณ พ.ศ. 2441 ที่ใช้กับทุกกรม และใช้กับการศึกษาทั้งประเทศเพียง 514,024.10 บาท²⁴ ที่น่าสนใจก็คือโครงการศึกษา ร.ศ. 117 กำหนดให้การศึกษสำหรับราษฎรตามหัวเมืองคงรูปแบบเดิมก่อน คือเป็นโรงเรียนตามวัดที่สอนแค่ให้รู้หนังสือ ที่เรียกว่า “โรงเรียน ก ข นโม” โดยใช้เงินที่จะเรียกเก็บตามแต่ ละห้องที่เรียกว่า “อาคารการเล่าเรียน” บำรุงการศึกษา โดยกระทรวงจะช่วยสนับสนุนด้วยการตั้งโรงเรียนเบื้องต้น และโรงเรียนฝึกหัดครูอาจารย์ให้มีประจำทุกมณฑล ส่วนนักเรียนที่มีปัญญาเฉียบแหลมจะให้ส่งมาเรียนชั้นอุดมศึกษาที่กรุงเทพฯ²⁵

อย่างไรก็ดีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วยกับความคิดของ กระทรวงธรรมการ แม้ทรงยอมรับว่าที่ผ่านมานับประมาณกระทรวงธรรมการ “ถูกตัดยับเป็นทุก ครั้ง” ทั้งที่การศึกษาเป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งส่วนหนึ่งมาจากการที่เสนาบดีไม่มีโวหารได้ทานที่ประชุม ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เองก็ยอมรับ แต่อีกส่วนก็มาจากความไม่มีประสิทธิภาพของกระทรวงเอง เช่น ใช้ผู้ที่ศึกษาตามแบบเก่าที่เป็น “เบรียญ” ฝ่ายวัดมาแต่งตำราเรียนสมัยใหม่ ซึ่งใครเห็นก็ ต้องว่าใช้ไม่ได้ “เปนอินเคียวเรเบอร์” อยู่นั่นเอง²⁶ ส่วนโครงการศึกษา ร.ศ. 117 ที่กระทรวงทำขึ้น ทุลเกล้าฯ ถวายนั้น ก็ไม่ตรงกับพระราชประสงค์ “วิพอม” การศึกษาแต่อย่างใด ดังพระราช ราชหัตถเลขาที่ทรงตำหนิเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ฟังว่า

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183, 185, 197-199; แฉ่งน้อย ติตติรานนท์, “เสนาบดีกระทรวงธรรมการใน ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 98.

²⁵ ปัญจมิตร และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1, หน้า 202-204.

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียุวกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 262; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117).

“ครั้นเมื่อเร่ร่อนว่ากล่าวอย่างใด นึกอะไรก็ไม่ใคร่จะออก เขาแต่ตำราออกมาทางแปลคำ เทคนิคเกอล ออกเป็นภาษามคธหรือสันสกฤต แปลวิธีจัดการที่เขาเขียนไว้เป็นภาษาอังกฤษ แล้วก็เอามาเชิดชูว่าเป็นความคิดที่จะจัดการต่อไป ก็วิธีการเล่าเรียนที่เขาสอนคนภาษานั้นให้เรียนหนังสือ ถ้าเรียนวิชาของประเทศนั้นจะเอามาใช้ในคนชาติอื่นซึ่งอยู่ในประเทศอื่น มันจะได้ประโยชน์เหมือนกันอย่างไรได้ เปรียบเหมือนคนซึ่งอยู่ในป่า ซึ่งหาทัพสัมภาระอันควรจะก่อตึกไม่ได้ จะต้องตั้งทำอิฐเผาปูนทำเป็นตึกขึ้น จึงจะอยู่ได้ให้เหมือนประเทศอื่น ๆ เมื่อไรเล่าจึงจะได้อยู่ตึก ถึงว่าจะทำขึ้นได้ จะให้เป็นบ้านเป็นเมืองไปได้เร็วฤา เป็นการจำเป็นที่จะต้องปลูกกระท่อมทับให้ได้อยู่พักอาศัย แล้วตัดไม้ป่ามาทำเรือนให้พออยู่สบาย ดูได้ง่ายๆ ไปก่อนกว่าจะเป็นตึกกรมบริบูรณ์ขึ้น การที่จะทำเช่นนี้ เจ้ากระทรวงทุกวันนี้บอกพร่องอยู่ด้วยความสามารถเป็นอันมาก”²⁷

การที่กระทรวงคิดแต่จะจัดการศึกษาของไทยตามแบบยุโรป โดยหวังแต่จะได้งบประมาณมากๆ มาดำเนินการ จึงเหมือนการคิดสร้าง “ตึก” ในบ้านเมืองที่ทรัพยากรควรแก่การปลูก “กระท่อม” พออาศัยไปพลางก่อน การไม่คิดปฏิรูป หรือ “ริฟอม” การศึกษาให้เหมาะกับตามความต้องการของรัฐ ทำให้ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินพระทัยโอนงานบางส่วนที่ควรอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงธรรมการให้ผู้อื่นไปดำเนินการแทน คือ การจัดการศึกษาตามหัวเมือง พ.ศ. 2441 และโรงเรียนข้าราชการพลเรือน พ.ศ. 2442 ดังจะกล่าวต่อไป

ที่น่าสนใจก็คือขณะที่การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษในประเทศจะเป็นประเด็นที่ทั้งพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ และกระทรวงธรรมการให้ความสำคัญและกล่าวถึงอยู่มาก กล่าวคือ ฝ่ายพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เสนอไว้ในรายงานว่าควรแทรกวิชาภาษาอังกฤษในหลักสูตรการศึกษาของไทยทุกระดับชั้น แม้กระทั่งระดับมูลศึกษาซึ่งจัดให้กับราษฎรทั่วไป ก็ควรมีภาษาอังกฤษด้วย คืออย่างน้อยให้ “รู้จักอ่านเขียนตัวหนังสืออังกฤษ” แม้ข้อเสนอดังกล่าวน่าจะเป็นส่วนที่เพิ่มเติมในภายหลัง ดังที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ใส่วงเล็บไว้ว่า “ตามที่ขอให้เพิ่มเติมเข้าใหม่”²⁸ กระนั้นก็ดีเนื้อความส่วนที่

²⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 297-298.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 262.

เหลือแสดงให้เห็นว่าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ให้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับ “ราษฎรไพร่บ้านพลเมือง” อยู่ไม่น้อย ดังที่ได้กล่าวถึงการแทรกภาษาอังกฤษเข้าไปในหลักสูตรโรงเรียนไทยที่ละน้อย ตั้งแต่ชั้นเตรียมประถม หรือประโยคบูรพบท ซึ่งจะทำให้ “มีคนไม่ว่าผู้ดี เชื้อญาใจรู้ภาษาอังกฤษพอที่จะเขียนหลังของหนังสือฤกษ์คานาได้” ดังกล่าวไปแล้ว ไม่นับถึงการศึกษามัธยมศึกษาที่จัดให้ผู้ไปทำราชการซึ่งควรต้องรู้ภาษาอังกฤษด้วย การ “แทรกแซงเพิ่มเติม” ภาษาอังกฤษในโรงเรียนไทยตั้งแต่ระดับกลางไปถึงระดับสูงจึงมีความจำเป็น รวมไปถึงการบำรุงโรงเรียนอังกฤษที่มีอยู่แล้วให้เจริญเป็นโรงเรียนชั้นสูงต่อไปด้วย ดังกล่าวไปแล้ว

ส่วนฝ่ายกระทรวงธรรมการเองก็แสดงความเห็นโต้ตอบในเรื่องนี้ว่าการคิดจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับราษฎรทั่วไปในโรงเรียนมูลศึกษา และการจัดสอบไล่ภาษาอังกฤษทุกระดับชั้น นั้นคงเป็นไปได้อีกหลายปี เพราะยังไม่สามารถผลิตครูภาษาอังกฤษได้มากพอที่จะสอนตามโรงเรียนมูลศึกษาได้ และเห็นว่าการจัดให้บุตรราษฎรทั่วไปในชั้นมูลศึกษา หรือ นักเรียนโรงเรียน ก ข โนม รู้ภาษาอังกฤษ “แต่เอปี่ซี แลคำพูดบ้างเล็กน้อยเมื่อจะใช้การจริงๆ ก็จะไม่เป็นประโยชน์แก่ตัวเด็กนั้นสักเพียงไร” ในเวลาที่ออกจากโรงเรียนไปแล้ว แต่สำหรับนักเรียนชั้นสูงกว่านั้น คือ “ปถมศึกษาชั้นสูง” ทางกระทรวงก็คิดไว้แล้วว่าเมื่อจัดได้เป็นแบบแผนลงตัวแล้ว “บางโรงเรียนจะให้สอนอังกฤษด้วย เพื่อที่นักเรียนปรารถนาจะศึกษาในภาษาอังกฤษในโรงเรียนอังกฤษชั้นกลางต่อไปจะได้ง่ายขึ้น”²⁹ การคิดส่งเสริมการศึกษาภาษาอังกฤษยังเห็นได้จากโครงการศึกษา ร.ศ. 117 ของกระทรวงธรรมการข้างต้นที่ให้ภาษาอังกฤษเป็นวิชาบังคับสำหรับนักเรียน “โรงเรียนไทยเบ็องกลาง” ที่ประสงค์จะศึกษาต่อ “โรงเรียนอังกฤษไทยเบ็องกลาง” นอกจากการมีโรงเรียนอังกฤษไทยเบ็องต้น และโรงเรียนอังกฤษไทยเบ็องกลางแยกต่างหากอยู่แล้ว³⁰ ความแตกต่างระหว่างความเห็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กับกระทรวงธรรมการจึงไม่ได้อยู่ที่ว่าควรจะขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษหรือไม่ แต่อยู่ที่ควรขยายให้ครอบคลุมมากน้อยเพียงใด และเริ่มได้ตอนไหนต่างหาก อย่างไรก็ตามการปฏิรูปการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกิดขึ้นต่อจากนี้ทั้งการจัดการศึกษาตามวัดสำหรับราษฎร และการฝึกหัดข้าราชการกรณีสอนโรงเรียนข้าราชการพลเรือนกลับไม่ได้จัดสอนภาษาอังกฤษ และไม่มีวิชาภาษาอังกฤษแต่อย่างใด ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไป

²⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/4 สำเนาความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยามซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (13 พ.ค.-31 มิ.ย. 117)

³⁰ ปัญจมรัช และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1, หน้า 180.

ความขัดกันระหว่างกษัตริย์กับกระทรวงต่อกรขยายการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ รวมถึงการศึกษาศาสนายิวใหม่ ซึ่งเกี่ยวกับแบบแผนและมาตรฐานการศึกษาของตะวันตก และงบประมาณที่ใช้ ยังปรากฏให้เห็นอีกจากพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2444 ที่มีต่อรายงานความเห็นเรื่องการศึกษาของที่ปรึกษากระทรวงธรรมการ มิสเตอร์ เจ. จี. ดี. แคมป์เบลล์ (J. G. D. Campbell) ตำแหน่งที่ปรึกษานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคิดให้มีขึ้นหลังมีพระราชดำริ “ริฟอม” การศึกษา เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2441 ดังกล่าวไปแล้ว เพื่อให้ได้ “ผู้ที่เคยจัดการธุระทางที่เคยจัดการชัดเจน” มาเป็น “แอดไวเซอร์” แนะนำการจัดการศึกษาให้กับกระทรวง³¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชกระแสให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ราชทูตกรุงลอนดอนจัดหาคนมาทำหน้าที่โดยยังไม่ต้องแจ้งให้ทางกระทรวงทราบ³² ซึ่งเดิมที่จะได้หัวหน้ากรมศึกษาธิการที่พม่าของอังกฤษมาดำรงตำแหน่ง แต่ มิสเตอร์ริวิต-คาร์แนค (Rivett-Carnac) ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังของไทยไม่เห็นด้วยว่าสูงวัยเกินไปและเรียกเงินเดือนสูง จึงได้ว่าจ้างมิสเตอร์แคมป์เบลล์ข้าราชการฝ่ายการศึกษาประเทศอังกฤษมาแทน โดยกำหนดสัญญา 2 ปี และเริ่มงานราวกลางเดือนกันยายน พ.ศ. 2442³³ กระนั้น แม้ที่ปรึกษาท่านนี้กระทรวงจะไม่ได้รู้เห็นเรื่องการจัดหาและไม่ได้เห็นถึงความจำเป็นมาก่อน³⁴ แต่ผลงานตลอด 2 ปีกลับแสดงให้เห็นว่าแคมป์เบลล์มีความเห็นเรื่อง “ริฟอม” การศึกษาไปในทิศทางเดียวกับกระทรวงมากกว่ากษัตริย์ ประการแรก แคมป์เบลล์คัดค้านวิธีการพิจารณางบประมาณการศึกษาที่ผ่านมา ที่มักจะตัดลดยิบย่อยตามแต่ที่ประชุมจะเห็นสมควร ซึ่งทำลายเอกภาพของแผนงบประมาณที่แต่ละส่วนต้องเกี่ยวเนื่องกัน การเลือกรับเพียงบางส่วนและตัดออกบางส่วนจึงเป็นวิธีการที่ผิด³⁵ นอกจากนี้เขายังเป็นผู้แทนกระทรวงในการ “ทุมเถียงกับฝรั่ง” ซึ่งเป็นที่ปรึกษากระทรวงพระคลังเพื่อเรียกร้องให้กระทรวงธรรมการได้รับงบประมาณการศึกษาที่พึงได้มากขึ้น

³¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียุวกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 262-263.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 263; David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand (London: Yale University Press, 1969), pp. 264-266.

³³ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 264-265; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ 74/10 มิสเตอร์แคมป์เบลมาเป็นที่ปรึกษาการศึกษา (25 ส.ค. 2442-20 ส.ค. 2444)

³⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ 74/10 มิสเตอร์แคมป์เบลมาเป็นที่ปรึกษาการศึกษา (25 ส.ค. 2442-20 ส.ค. 2444)

³⁵ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 270-271.

เห็นได้จากงบประมาณ พ.ศ. 2442 ที่ได้เพียง 473,401.39 บาท เมื่อถึง พ.ศ. 2443 และ พ.ศ. 2444 กระทรวงได้รับเพิ่มอีกกว่าเท่าตัวเป็น 1,005,830.40 บาท และ 1,000,166.55 บาท ตามลำดับ³⁶ ประการต่อมา แคมป์เบลล์เป็นผู้สนับสนุนการขยายโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับบุตรผู้ดีอย่างราชวิทยาลัยให้เป็น “secondary school” หรือโรงเรียนมัธยมศึกษา โดยเห็นว่าบุตรชนชั้นสูงสมควรได้รับการศึกษาตามมาตรฐานตะวันตกที่กรุงเทพฯ โดยไม่จำเป็นต้องไปตั้งยุโรป การจัดโรงเรียนภาษาอังกฤษให้มีมาตรฐานและรับนักเรียนให้ได้มากพอจึงมีความจำเป็น ข้อเสนอแนะของแคมป์เบลล์มีส่วนทำให้โรงเรียนได้ย้ายไปสู่สถานที่ใหม่ที่กว้างขวางขึ้นและมีโรงเรียนอาคารที่พร้อมพร้อมกว่าเดิม³⁷

การคิดให้การศึกษาไทยเจริญรอยตามตะวันตกดังข้อเสนอแนะให้ขยายโรงเรียนราชวิทยาลัย และสนับสนุนให้รัฐลงทุนด้านการศึกษามาก ยังปรากฏในรายงานความเห็นเรื่อง การศึกษาลงวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2444 ที่แคมป์เบลล์ทำส่งอธิบดีกรมศึกษาธิการก่อนเดินทางกลับหลังครบกำหนดสัญญา แคมป์เบลล์เสนอว่าปัญหาการศึกษาของไทยต้องอาศัยเวลาและต้องแก้ที่งบประมาณเป็นสำคัญ เนื่องจากการศึกษาที่มีอยู่เดิมอาศัยวัดและให้พระเป็นผู้สอน ซึ่งในอนาคตนอกจากการสร้างอาคารเรียนให้มากขึ้นแล้ว ต้องสร้างครูรุ่นใหม่ที่มีความรู้ให้ได้มากพอกับโรงเรียนเหล่านี้ด้วย สำหรับเขตกรุงเทพฯ กระทรวงกรรมการควรจัดตั้งโรงเรียนประถมชั้นสูง (higher primary) ตามแบบยุโรปให้เป็นตัวอย่างในทุกตำบล โดยจัดสอนวิชาที่สูงขึ้นซึ่งทำยสุดแล้วต้องสอนภาษาอังกฤษด้วย โรงเรียนเหล่านี้จะเป็นมาตรฐานตัวอย่างให้แก่โรงเรียนวัดต่อไป ส่วนการศึกษาในชั้นสูงขึ้นไป คือ มัธยมศึกษา แคมป์เบลล์เห็นว่าแม้โรงเรียนราชวิทยาลัย และโรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบเท่านั้นที่ใกล้เคียงแม้จะต่ำกว่ามาตรฐานมากก็ตาม ซึ่งเขาเห็นว่าต่อไปควรจัดให้โรงเรียนทั้งสองแห่งนี้ทำหน้าที่ต่างกัน กล่าวคือโรงเรียนอังกฤษราชวิทยาลัยควรเป็นโรงเรียนสำหรับผู้ที่จะไปทำราชการในตำแหน่งสูง หรือไปต่อวิชาชั้นสูงที่ยุโรป ส่วนโรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบควรเป็นโรงเรียนสำหรับบุตรชนชั้นกลางซึ่งต้องรีบทำมาหาเลี้ยงชีพ หรือผู้ที่จะไปต่อสายวิชาชีพที่ยุโรป เช่น วิชาชีพครู วิศวกรรมศาสตร์ เป็นต้น นอกจากนี้รัฐยังควรจัด

³⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.74/10 มิศเตอร์แคมป์เบลล์มาเป็นที่ปรึกษาการศึกษา (25 ส.ค. 2442-20 ส.ค. 2444); David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 270-272; แฉ่งน้อย ติตติรานนท์, “เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขารัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519), หน้า 75.

³⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.55/16 ย้ายโรงเรียนราชวิทยาลัยไปตั้งตำบลสระประทุม (9 พ.ย. 2443-19 เม.ย. 2445); David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 272-273.

การศึกษาสายเทคนิค (technical education) ขึ้นเองในประเทศด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านวิทยาศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์และเครื่องกล พาณิชยศาสตร์ การพืชสวน รวมถึงวิชาอื่นๆ เพื่อประโยชน์ต่อภาคการผลิตและภาคอุตสาหกรรมของประเทศโดยไม่ต้องพึ่งพาต่างชาติ แต่ในส่วนนี้อาจต้องรอไปก่อนจนกว่ารัฐจะตัดสินใจเลือกลงทุนในการศึกษาให้มากขึ้น และต้องรอให้การศึกษายสามัญในประเทศเจริญมากพอจะป้อนคนมาเรียนในชั้นนี้ ส่วนการศึกษาตามเขตหัวเมืองต่างๆ นั้นทำที่สุดแล้วควรจัดให้ได้ตามอย่างกรุงเทพฯ คือจัดให้มีโรงเรียนตัวอย่างที่สอนวิชาในชั้นสูงในทุกจังหวัดเพื่อให้เป็นที่เรียนสำหรับเด็กเก่งที่อยู่ตามเมืองรอบๆ นอก ซึ่งจะทำเช่นนี้ได้ต้องสร้างโรงเรียนให้ได้ปีละ 4 ถึง 5 โรงทุกๆ ปี การจัดการศึกษาในประเทศให้มีคุณภาพและได้มาตรฐานเช่นนี้จะทำให้การส่งนักเรียนไปต่างประเทศลดความจำเป็นลง คงเหลือไว้แต่กรณียกเว้นเป็นรายๆ ไป การที่จะทำได้เช่นนี้แคมป์เบลล์จึงสรุปว่ารัฐบาลและกระทรวงพระคลังควรต้องอนุมัติงบประมาณด้านการศึกษาของประเทศให้มากกว่าที่เป็นอยู่นี้มากๆ เพราะสัดส่วนน้อยนิดที่เจียดให้กับการศึกษาเช่นทุกวันนี้ จะไม่มีวันทำให้ความก้าวหน้าที่เกิดขึ้นได้³⁸

การคิดแต่จะขยายการศึกษาให้เข้ากับแบบแผนและมาตรฐานการศึกษาของตะวันตก และให้รัฐอุดหนุนงบประมาณให้มาก โดยเฉพาะภาษาอังกฤษ และการศึกษาที่จัดสอนเป็นภาษาอังกฤษ เป็นสิ่งที่ขัดกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาตอบเสนาบดีกระทรวงธรรมการที่นำรายงานของแคมป์เบลล์ทูลเกล้าถวายฯ ให้ทอดพระเนตรว่า

“เห็นว่าความคิดไม่มีถึงที่จะตั้งรกรากให้วิชาเกิดขึ้นในเมืองไทย นอกจากให้ไทยพูดอังกฤษให้หมด มีเงินแผ่นดิน 30 ล้าน แบ่งตั้งโรงเรียนครึ่งหนึ่ง ในเงินครึ่งหนึ่งนั้น ใช้ค่าจ้างครูฝรั่ง 8 ส่วน ครูไทยส่วนหนึ่ง สร้างโรงเรียนส่วนหนึ่ง เด็กไม่ต้องเรียนภาษาไทย พูดไม่เห็นพ้นจากที่รู้แล้วแต่ได้คิดแล้วซึ่งกระทรวงไม่ทำสำเร็จไปเท่านั้น”³⁹

พระราชดำริที่ไม่เห็นด้วยกับกระทรวงที่คิดแต่จะเอาอย่างแผนจัดการศึกษาของตะวันตกซึ่งเริ่มทรงเห็นเช่นนี้ตั้งแต่เสด็จประพาสยุโรปเป็นอย่างน้อยดังกล่าวแล้วข้างต้น จะเป็นสิ่งที่เดวิดไวแอทท์ นักประวัติศาสตร์การศึกษาคนสำคัญ อธิบายว่ามาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักอย่างชัดเจนถึงความต่างระหว่างตะวันตกกับไทย อันเป็นผล

³⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/6 แผนจัดการศึกษา (31 ก.ค. 117-17 ก.ย. 127)

³⁹ เรื่องเดียวกัน.

จากการเสด็จทอดพระเนตรยุโรปด้วยพระองค์เอง ซึ่งส่งผลย้อนกลับให้เกิดการฟื้นความภูมิใจในความเป็นไทย⁴⁰ ทำให้ทรงเลือกจะไม่พัฒนาประเทศด้วยวิธีเลียนอย่างตะวันตก หรือ westernization แต่ทรงเลือกพัฒนาประเทศให้เป็นสมัยใหม่ หรือ modernization ที่เลือกรับเอาแต่บางด้านที่ดีที่ประสานเข้ากับคุณค่าเดิมของสังคมได้⁴¹ การจัดการศึกษาสมัยใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่ใช่การลอกเลียน หรือการสร้างใหม่ตามอย่างตะวันตก แต่เป็นการปรับสิ่งที่มีอยู่แล้วให้ทันสมัยและรองรับหน้าที่ใหม่ๆ ได้ เช่น การให้วัดและส่วนงานปกครองหัวเมืองเข้ามามีบทบาทในการจัดการศึกษาให้กับราษฎรทั่วไปเป็นต้น⁴²

การที่ไวแอทท์ชี้ว่าสำนึกอัตลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผลทำให้การจัดการศึกษาของไทยดำเนินไปสู่ทิศทางใหม่ คือเป็นอิสระมากขึ้นจากแบบแผนและมาตรฐานการศึกษาของตะวันตก ดูจะเข้ากันดีกับหลักฐานต่างๆ ที่ได้กล่าวไปแล้วซึ่งเกี่ยวกับประเด็นอัตลักษณ์ความต่างระหว่างเขากับเรา หรือระหว่างตะวันตกกับไทย ตั้งแต่การเห็นว่าการเล่าเรียนที่ยุโรปหลายอย่างมากเกินไปหรือไม่ตรงกับความต้องการของบ้านเมือง หรือการเห็นว่าการจัดการโรงเรียนแบบลิกสกูลของอังกฤษไม่เหมาะกับไทย หรือการเห็นว่าการเอาอย่างวิธีจัดการศึกษาของยุโรปคือการคิดสร้าง “ตึก” ในบ้านเมืองที่ทรัพยากรควรแก่การปลูก “กระท่อม” เป็นต้น

อย่างไรก็ดีการเน้นไปที่การเกิดสำนึกอัตลักษณ์อันเป็นผลจากความต้องการจะอธิบายการปฏิรูปการศึกษา รวมไปถึงการปฏิรูปประเทศสมัยรัชกาลที่ 5 โดยรวมว่าเป็น modernization หรือการทำให้เป็นสมัยใหม่ ไม่ใช่ westernization หรือการทำให้เป็นตะวันตก ทำให้ไวแอทท์ละเลยอีกด้านที่สำคัญมากคือการคำนึงถึงผลประโยชน์รัฐ ทั้งที่การจัดการการศึกษาที่ผ่านมาแทบทุกอย่างล้วนคำนึงถึงผลประโยชน์รัฐเป็นสำคัญว่าจะใช้จ่ายทรัพยากรที่มีจำกัดคือเงินงบประมาณอย่างไรรัฐจึงจะได้ประโยชน์สูงสุด ตั้งแต่การมีพระบรมราชโองการให้ราชทูตที่ยุโรปคิดหาทางแก้ไขไม่ให้นักเรียนนอกต้องเล่าเรียนนานเกินควรซึ่ง “เปลืองพระราชทรัพย์” มาก และเมื่อกระทรวงธรรมการเสนอโครงการศึกษา ร.ศ. 117 ซึ่งต้องใช้งบประมาณจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงดำหนิกระทรวงว่าคิดแต่สร้าง “ตึก” ทั้งที่ทรัพยากรและงบประมาณที่มีควรแก่การสร้าง “กระท่อม” เท่านั้น จึงได้ทรงโองานส่วนที่เป็นการศึกษาสำหรับราษฎรทั้งหลายให้กับวัดและพระ ซึ่ง “โรงเรียนคงจะเกิดขึ้นได้ปีละหลายๆ ร้อยโดยไม่ผู้ต้อง

⁴⁰ David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 197-198, 232.

⁴¹ *Ibid.*, p. 377.

⁴² *Ibid.*, p. 384.

เสียอะไรมา”⁴³ เช่นเดียวกับพระราชวิจารณ์ความเห็นของที่ปรึกษากระทรวงธรรมการข้างต้นว่าไม่สามารถทำได้จริง เพราะต้องใช้เงินงบประมาณมากกว่าที่รัฐจะพึงให้ได้ การจัดการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่าเป็นอิสระจากแบบแผนมาตรฐานการศึกษาตะวันตกจึงมาจากการคิดเรื่องผลประโยชน์นี้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่า หรืออาจจะมากกว่าเรื่องอัตลักษณ์ดังจะเห็นได้จากการจำกัดการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษเฉพาะแก่บางกลุ่ม หรือบางสาขาอาชีพที่เห็นว่าจำเป็น อีกทั้งยังจำกัดบทบาทความรับผิดชอบโดยหลักการค่าใช้จ่ายบางส่วนแก่ผู้เรียน เช่น การเรียกค่าเล่าเรียนเป็นต้น ดังกรณี 1) การจัดการศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษสำหรับราษฎรทั่วไป 2) การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษโรงเรียนวิชาชีพ และ 3) การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษโรงเรียนสามัญ ที่จะกล่าวต่อไป ที่น่าสนใจก็คือแม้ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเปลี่ยนตัวผู้บริหารกระทรวงที่มีความคิดขัดแย้งกับพระองค์ทั้งในตำแหน่งเสนาบดีและอธิบดีกรมศึกษาธิการในเดือนเมษายน พ.ศ. 2445⁴⁴ แต่ผู้บริหารคนใหม่ที่ทรงเลือกขึ้นมาเองคือ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ในตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลดทูลฉลองกระทรวงธรรมการกลับมีแนวคิดต้องการขยายการศึกษารวมถึงการศึกษามหาวิทยาลัยตามแบบแผนและมาตรฐานการศึกษาของตะวันตกต่อไป ซึ่งจำเป็นต้องใช้งบประมาณมากอย่างเลี่ยงไม่ได้ ทำให้ความขัดกันในเรื่องขยายการศึกษาระหว่างกษัตริย์กับกระทรวง ซึ่งรวมไปถึงการศึกษามหาวิทยาลัยยังคงอยู่ต่อมาตลอดรัชสมัยดังจะกล่าวต่อไป

5.2 การไม่จัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้ราษฎรทั่วไป

การศึกษาอย่างแรกที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการหลังมีพระราชดำริปฏิรูปการศึกษาเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2441 คือ การจัดการศึกษาให้กับราษฎรทั้งหลายโดยให้วัดเป็นโรงเรียน และให้พระสงฆ์เป็นครู การให้การศึกษาก่อราษฎรทั่วหน้ากันนี้จะไม่มีภาษาอังกฤษ เพราะถือเป็นวิชาชั้นสูงเฉพาะแต่ผู้ที่จะเป็นข้าราชการ ส่วนราษฎรทั่วไปที่รัฐประสงค์เพียงสั่งสอนให้เป็นพลเมืองดี และให้คง “พื้นเพ” หรือสถานะแต่กำเนิดของตน ก็จะไม่สอน

⁴³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 298.

⁴⁴ แฉ่งน้อย ติตติรานนท์, “เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์,” หน้า 109-119, 122; David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 292-298.

พอให้อ่านออกเขียนได้เป็นสำคัญ อีกทั้งการที่รัฐมอบหมายให้ทางวัดและคณะสงฆ์ รวมถึงกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงนครบาลในเวลาต่อมาเป็นผู้รับผิดชอบจัดการศึกษา ไม่ใช่กรมศึกษาธิการหรือกระทรวงธรรมการ ยังทำให้ความรู้ที่สั่งสอนกันจำกัดแต่เฉพาะที่พระสอนได้ ทั้งการผลัดภาระเรื่องค่าใช้จ่ายให้วัดและชุมชนรับผิดชอบกันเองที่เรียกภายหลังว่าโรงเรียนประชาบาล ก็ทำให้ภาษาอังกฤษเป็นความรู้ที่สูงเกินกว่าที่โรงเรียนทั่วไปจะจัดให้กับราษฎร

การคิดจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับราษฎรทั่วไป ปรากฏในรายงานความเห็นของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ที่กล่าวไว้ว่าการศึกษาระดับมูลศึกษาที่จัดให้ชาวสยามทั่วไป ควรสอนให้ “รู้จักอ่านเขียนตัวหนังสืออังกฤษ” ด้วย⁴⁵ ซึ่งประเด็นนี้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้ทักท้วงว่าการคิดจัดการศึกษาภาษาอังกฤษตามโรงเรียนมูลศึกษานั้นคงต้องรออีกหลายปีกว่ากระทรวงจะผลิตครูภาษาอังกฤษได้มากพอ อีกทั้งตั้งข้อสังเกตด้วยการให้บุตรราษฎรทั่วไปรู้ภาษาอังกฤษ “แต่เอปี่ซี แลคำพูดบ้างเล็กน้อยเมื่อจะใช้การจริงๆ ก็จะไม่เป็นประโยชน์แก่ตัวเด็กนั้นสักเพียงไร” ในเวลาที่ออกจากโรงเรียน เจ้าพระยาภาสกรวงศ์จึงเสนอว่าควรมุ่งไปที่ชั้นที่สูงขึ้นสักหน่อยจะดีกว่า คือ “ปถมศึกษาชั้นสูง” ซึ่งกระทรวงได้คิดไว้ว่าเมื่อการศึกษาลงตัวเป็นแบบแผนแล้ว “บางโรงเรียนจะให้สอนอังกฤษด้วย เพื่อที่นักเรียนปรารถนาจะศึกษาในภาษาอังกฤษในโรงเรียนอังกฤษชั้นกลางต่อไปจะได้ง่ายขึ้น”⁴⁶ อย่างไรก็ตามข้อเสนอนี้จะจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับราษฎรทั่วไป ไม่ว่าจะจัดให้ชาวสยามทั่วทุกคนตั้งแต่ชั้นมูลศึกษา หรือจำกัดขึ้นมาหน่อย คือ “ปถมศึกษาชั้นสูง” หรือใน “โรงเรียนไทยเบื่องกลาง” ตามแผน “โครงการศึกษา ร.ศ. 117” ของกระทรวงธรรมการ⁴⁷ ต่างก็ได้รับการคัดค้านทันท่วงที

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสอบถามความเห็นเรื่องการศึกษา ได้ถวายหนังสือลงวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2441 ว่าทั้งรายงานของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ และของกระทรวงธรรมการ ต่างก็คิดจัดการศึกษา “ให้มีคนรู้วิชาชั้นสูงต่างๆ” เพื่อประโยชน์แก่ราชการบ้านเมือง แต่พระองค์ทรงเห็นว่าการจัดการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปนั้นคาดหวังประโยชน์ต่างกัน คือ หวังเพียงจะให้ “ไพร่บ้านพลเมืองมีความรู้แลความประพฤติดี” ความรู้ที่จะสอนจึงต้องการเพียง 4

⁴⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/3 ความเห็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117 (8 เม.ย.-23 ก.พ. 117)

⁴⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/4 สำเนาความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยามซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (13 พ.ค.-31 มิ.ย. 117)

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, ปัญจมรัช และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1, หน้า 180.

อย่าง คือ 1) รู้จักอ่านเขียนหนังสือ 2) รู้จักคิดเลข 3) รู้จักผิดชอบชั่วดี 4) รู้จักการเลี้ยงชีพ ซึ่งหมายถึง รู้จักบำรุงรักษาตนเอง ทั้งการกิน การอยู่ หาดอาหาร ทำอาหาร ทำความสะอาดร่างกาย เป็นต้น ส่วนสถานที่และครูผู้สอน ทรงแนะนำให้ปฏิบัติตามประเพณีเดิม คือ ให้อำนาจเป็นโรงเรียน และให้พระเป็นครู ซึ่งจะประหยัดทุนรอนไปได้มาก เพียงแต่ควรจะอุดหนุนด้วยการผลิตตำราเรียนวิชาต่างๆ ที่ว่า แจกจ่าย “เปนนาน” ให้กับวัดและพระสงฆ์ไว้ใช้สอนทั่วถึงกัน ที่สำคัญคืออย่าพึ่งไปคาดหวังเรื่องคุณภาพการศึกษา

“ที่จะหมายว่าพระสงฆ์จะฝึกสอนได้ถูกต้องตามแบบโรงเรียนหลวงนั้นหมายไม่ได้ อยู่เอง เพราะยังไม่มีความสามารถพอต้องปล่อยให้สอนตามแต่จะเปนไปได้ก่อน แต่ถึงจะบกพร่องอย่างไร ก็เปนการที่ไม่มีโทษ เปนแต่จะได้ประโยชน์มากหรือน้อย เมื่อเห็นว่าการสอนได้ลงมือสอนตามแบบหลวงแล้ว จึงค่อยคิดการตรวจตราสอบไล่แลอุดหนุนต่อไปโดยลำดับ”⁴⁸

การตั้งเป้าให้ราษฎรรู้เพียงหนังสือ เลข จรรยา และการบำรุงตนก่อน โดยไม่ได้มุ่งหวังคุณภาพการศึกษา โดยเฉพาะกับความรู้ที่พระสอนให้ไม่ได้ ทำให้ภาษาอังกฤษอยู่พื้นขอบเขตการศึกษาที่รัฐจะจัดให้กับราษฎร แม้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากรจะไม่ได้ตรัสออกมาตรงๆ ก็ตาม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นสถานศึกษาสำหรับพระสงฆ์และคฤหัสถ์ที่จัดตามวัดต่างๆ เป็นอีกผู้หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายรายงานการศึกษาทั้งของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์และของกระทรวงธรรมการให้ทรงพิจารณา พระองค์ได้มีหนังสือถวายความเห็นลงวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2441 ว่า ความเห็นของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ที่จะให้ขยายการศึกษาภาษาอังกฤษในเมืองไทยนั้น เป็นการสมควรอยู่ เพราะการเรียนภาษาต่างประเทศเป็นทางให้ได้เรียนรู้วิชาซึ่งยังไม่มีตำราเป็นภาษาไทย “แต่จะถือเป็นอุปายทั่วไปไม่ได้ ด้วยเหตุที่จะฝึกคนให้เข้าใจภาษาอังกฤษเป็นต้นได้ทั้งแผ่นดิน หรือมากกว่าก็เอาเถิด ถ้ายังไม่เป็นการพ้นวิสัย ก็ต้องกล่าวว่ามีใช่ง่ายเลย”⁴⁹

⁴⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ (ก.ย. 117-ก.พ. 117)

⁴⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 9-10.

การที่ทรงเห็นว่าการศึกษาที่จัดให้ราษฎรทั่วไป “ทั้งแผ่นดิน” ไม่ควรมีภาษาอังกฤษปรากฏชัดเจนใน “ความเห็นด้วยเรื่องการเล่าเรียน” ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2441 นอกจากทรงเห็นเช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่าควรให้วัดทุกแห่งเป็นโรงเรียน พระสงฆ์เป็นครู ทั้งให้นับเด็กวัดทุกคนเป็นนักเรียนแล้ว ยังทรงเสนอด้วยว่าควรแบ่งหน้าที่ระหว่างวัดกับกรมศึกษาธิการให้ชัดเจน คือ ให้วัดรับผิดชอบการศึกษาชั้นสามัญของเด็กผู้ชาย ส่วนกรมศึกษาธิการรับผิดชอบการศึกษาของเด็กผู้หญิงรวมถึงชั้นพิเศษที่วัดยังจัดสอนไม่ได้ ชั้นสามัญ “สำหรับคนที่เป้นพื้นเมือง” ควรจัดสอนวิชา 4 อย่าง ตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ส่วนชั้นพิเศษ “สำหรับคนบางจำพวก” นั้นยังระบุวิชาให้แน่ไม่ได้ “แต่คงอยู่ในภาษาต่างประเทศ วิธีคำนวณ ศิลปะวิทยาต่างๆ กับธรรมเนียมปฏิบัติ” ซึ่งจะเป็นความรู้ที่กว้างขวางไปกว่าชั้นสามัญ⁵⁰ การศึกษาชั้นสามัญที่วัดรับผิดชอบและพระจัดสอนได้จึงจะไม่มีวิชาของ “ชั้นพิเศษ” อย่างภาษาอังกฤษ

การศึกษาที่รัฐจัดให้ราษฎรทั่วไปจะเดินไปสู่ทางที่ไม่มีภาษาอังกฤษ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินพระทัยไม่ให้กระทรวงธรรมการ และกรมศึกษาธิการเข้าเกี่ยวข้อง แต่ให้อยู่ในความรับผิดชอบของพระ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และให้สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ดูแลพื้นที่หัวเมืองเป็นผู้อุดหนุนการเบิกจ่าย ในการประชุมผู้เกี่ยวข้องเมื่อวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสกล่าวถึงการศึกษาที่กรมศึกษาธิการได้จัดมาว่าเหมือนปลุกต้นไม้ในกระถาง ถึงจะออกงามก็จำกัดพื้นที่อยู่แค่นั้น แต่การศึกษาที่จะจัดต่อไปควรให้แพร่หลายออกงามไปทั่วพระราชอาณาเขต ทั้งเห็นด้วยว่าการศึกษาจะแยกจากวัดไม่ได้ เพราะสิ่งที่ควรสอนไม่ใช่แต่วิชาหนังสือหรือให้อู้้อักขรวิธี แต่ต้องสอนศาสนา หรือ “มอรัณ” (moral) ด้วย แต่โครงการศึกษาตามหัวเมืองที่กระทรวงธรรมการเสนอมากล่าวแต่ว่าให้จัดการศึกษาตามวัด เป็น โรงเรียน ก ข นโม แต่ไม่ได้คิดแผนการอะไรออกมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเห็นควรให้ปันหน้าที่เสียใหม่ คือการศึกษาชั้นต้นตามวัดให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นผู้จัด ส่วนการศึกษาชั้นสูงขึ้นมาที่จัดนอกวัดให้กรมศึกษาธิการจัด⁵¹ การกันไม่ให้ฝ่ายกระทรวงธรรมการเข้าเกี่ยวข้อง ส่งผลโดยตรงให้ความรู้ที่จัดสอนราษฎรทั่วไปจำกัดแต่เพียงที่วัดจัดให้ได้ก่อน คือให้อ่านเขียน คิดเลขได้ และรู้ศีลรู้ธรรมเป็น

⁵⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ (ก.ย. 117-ก.พ. 117)

⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

สำคัญ ทั้งส่งผลด้านกลับไม่ให้เกิดการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปได้รับอิทธิพลจากกระทรวงธรรมการที่มักคิดจัดการศึกษาตามแบบแผนและมาตรฐานการศึกษาตะวันตก ซึ่งจะทำให้มีโอกาสแทรกวิชาสมัยใหม่ รวมถึงความรู้ภาษาต่างประเทศเข้าไปในหลักสูตร ดังความเห็นของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการข้างต้น

การเห็นว่าการศึกษาที่รัฐจัดให้ราษฎรทั่วไปไม่ต้องมีภาษาอังกฤษ ซึ่งต่างจากการศึกษา “สำหรับคนบางจำพวก” ซึ่งควรมีภาษาอังกฤษได้ จะได้รับการยืนยันในหลักการอีกครั้ง และคงวิธีจัดการที่ว่านี้ไว้ หลังความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับกระทรวงว่าด้วยจะขยายหรือจำกัดการศึกษาได้เกิดขึ้นซ้ำอีกครั้งช่วงปลายทศวรรษ 2440 ต่อดันทศวรรษ 2450 แม้จะไม่ได้เกิดจากประเด็นภาษาอังกฤษโดยตรงก็ตาม

การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปถูกโอนมาให้กระทรวงธรรมการดูแลในปี พ.ศ. 2445 หลังเกิดการเปลี่ยนแปลงผู้บริหารกระทรวงในเดือนเมษายน โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อดีตอัครราชทูตกรุงลอนดอน ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการโรงเรียนข้าราชการฝ่ายพลเรือน เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการควบไปกับตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ และให้ข้าราชการอาวุโสซึ่งคนเป็นชั้นเก่าที่ชำนาญแต่การคณะสงฆ์ คือ พระยาอุฎติการบดี เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ การที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทั้งปวงโดยพฤตินัยจึงอยู่ในความรับผิดชอบของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์⁵²

แม้คณะสงฆ์จะคงมีหน้าที่ให้การศึกษาแก่ราษฎรอยู่ต่อไป ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2445 ที่กำหนดให้ผู้ปกครองสงฆ์ทุกระดับตั้งแต่ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง และเจ้าคณะแขวง มีหน้าที่ตรวจตราและบำรุงการศึกษาตามวัดในความปกครอง ส่วนเจ้าอาวาสในทุกวัดก็ต้องเป็นธุระให้กุลบุตรซึ่งเป็นศิษย์วัด “ได้ร่ำเรียนวิชาความรู้ตามสมควร”⁵³ แต่ฝ่ายกระทรวงธรรมการซึ่งกำกับดูแลงานการศึกษาตามวัดแทนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส⁵⁴ ต้องการให้การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปมีคุณภาพและเนื้อหาวิชาสูงกว่าที่วัดจัดกันอยู่ ในรายงานความเห็นจัดการศึกษา พ.ศ. 2445 ที่กระทรวงธรรม

⁵² David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 300-302; แฉ่งน้อย ติตติวานนท์, “เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์,” หน้า 119, 125-126

⁵³ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์,” *ราชกิจจานุเบกษา* 19 (29 มิถุนายน พ.ศ. 2445): 217, 219-221.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน; “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์,” *ราชกิจจานุเบกษา* 19 (20 กรกฎาคม พ.ศ. 2445): 295-296; David K. Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 304-305.

การร่างไว้ระบุว่าวิชาชั้นประโยค 1 หรือประถมศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปในกรุงเทพฯ นั้นนอกจากให้อ่านออกเขียนได้ คิดเลข และธรรมจรรยาแล้ว ควรเพิ่มวิชาบัญญัติ วิชา “ภาษา” คือฝึกแต่งหนังสือ และเก็บใจความสำคัญ วิชาภูมิศาสตร์ วิชาวาดเขียน และวิชากายบริหาร เข้าไปด้วย ส่วนของราษฎรตามหัวเมืองที่ยังอาจจัดไม่ได้เช่นนี้ ก็ให้นับเป็นชั้นประโยคมูล หรือมูลศึกษาไปก่อน โดยยอมให้หย่อนคุณภาพของเนื้อหาวิชาลงบ้าง และให้ตัดวิชาวาดเขียน และกายบริหารออกไป ส่วนการจัดชั้นเรียนนั้นควรมี “พิกัด” คือจำกัดจำนวนนักเรียนต่อครูต่อห้อง เช่น ครูคนหนึ่งควรสอนนักเรียนประมาณ 30 คน ถ้านักเรียนมีถึง 60 คน ก็ต้องแยกเป็น 2 ห้อง ใช้ครู 2 คนเป็นต้น เช่นเดียวกับตัวโรงเรียนซึ่งอาจรองรับนักเรียนได้ 60 หรือ 90 คน ซึ่งถ้ามีมากกว่านั้นก็ต้องแยกตั้งเป็น 2 โรง 3 โรง หรือ 4 โรง ห่างจากกัน⁵⁵

อย่างไรก็ดีการยกระดับคุณภาพการศึกษาเช่นนี้ต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก ที่สำคัญคือเงินปลูกสร้างอาคารเรียน และเงินจ้างครูซึ่งต้องให้เงินเดือน เพราะแม้เพียงสอนให้อ่านออกเขียนได้ ก็มีพระสงฆ์อยู่ “น้อยตัว” ที่สามารถสอนตามแบบเรียนของหลวง ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีพระดำรัสว่า “พระในหัวเมืองอ่านหนังสือไม่ได้เลยก็ยังมีมาก”⁵⁶ เมื่อพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ทำหนังสือหารือกับพระสงฆ์เจ้าคณะมณฑลต่างๆ ถึงความเป็นไปได้ที่จะใช้วิธีเรียไรเอาจากชาวบ้านในชุมชนเช่นเดียวกับการบำรุงวัดในส่วนอื่นๆ ก็ได้คำตอบว่ามักจะทำได้เพียงช่วงต้นๆ เมื่อล่วงเลยไป ก็มักไม่สม่ำเสมอพอที่จะให้การไปได้ตลอด การจะแยกจัดเป็นห้องเรียน การหาจ้างครูที่มีความรู้พอจะสอนได้ และการสร้างอาคารหรือโรงเรียน ล้วนต้องการทุนที่เป็นรายรับแน่นอนมากกว่าการบอกบุญซึ่งกะการไม่ได้⁵⁷ การคิดจัดการศึกษาราษฎรทั่วไปให้ได้คุณภาพยังต้องประสบปัญหาต่อไป เมื่อกระทรวงพระคลังตัดสินใจจำกัดเพดานเงินการศึกษาส่วนหัวเมือง ไว้ที่ 150,000 บาท ตั้งแต่ปีงบประมาณ พ.ศ. 2447 จนกว่าจะได้รับแผนจัดการศึกษาหัวเมืองที่ดูเป็นไปได้และน่าพอใจจากกระทรวงธรรมการ⁵⁸

⁵⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 4/11 ความเห็นจัดการศึกษา (8 ก.ย.-8 พ.ย. 2445)

⁵⁶ ปัญญาธิราช และอัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1, หน้า 207; สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 53.

⁵⁷ ปัญญาธิราช และอัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1, หน้า 273-275; พาสณา กิจถาวร, “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 175-180.

⁵⁸ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 304-305.

การประสบปัญหาเรื่องแผนการศึกษาทำให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มีหนังสือกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงวันที่ 22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2448 ว่าจากที่ได้จัดการ โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน ซึ่งหาผู้ที่รู้วิชาสามัญแล้วมาเรียนได้ยาก ทำให้เมื่อมาอยู่ กรมศึกษาธิการ จึง “ชวนขวยการฝึกสอนวิชาสามัญ” ตั้งแต่ประถมศึกษา จนถึงมัธยมศึกษา เพื่อ จะหาคนมาฝึกหัดข้าราชการได้ง่ายขึ้น แต่เมื่อได้ไปบวช และมีโอกาสแลกเปลี่ยนความเห็นเรื่อง การศึกษากับทั้งพระและฆราวาส รวมถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสและ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้ได้คิดว่าควรแยกจัดการศึกษาเป็น 2 ส่วน คือ 1) การศึกษาสามัญที่จัดเหมือนกันให้กับราษฎรทุกคน ให้รู้หนังสือ เลข ธรรมจรรยา การดูแลสุขภาพ ร่างกาย กับ 2) การศึกษาพิเศษซึ่งจัดต่างกันตาม “เขวณะและอุปนิสัย” ของแต่ละคนที่จะทำการ งานอาชีพต่างๆ เช่น การช่าง เพาะปลูก ค้าขาย ตลอดจนงานราชการต่างๆ การจัดการศึกษาให้ ราษฎรครบถ้วนทั้ง 2 ส่วนจะทำให้ฝ่ายความรู้สามัญแพร่หลายทั่วพระราชอาณาจักร ส่วนฝ่าย การศึกษาพิเศษก็จะเป็นประโยชน์แก่ “คนทุกชั้นทุกชนิด” อย่างไรก็ตามการทำให้ได้เช่นนี้ย่อมเป็นการ ยาก “เพราะจะจัดด้วยเอาเงินเข้าถม” ก็คงเป็นไปได้ จึงต้องหาวิธีที่ไม่สิ้นเปลืองนัก ทั้งต้องวาง รูปการให้ดีเสียก่อน แต่ถ้าจะจัดตามลำพังคนเดียวไม่น่าสำเร็จหรืออาจพลาดพลั้งได้ จึงขอ พระราชทาน “ผู้ชำนาญในการศึกษา” ให้ช่วยคิดอ่านกะวางรูปด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบ⁵⁹ และมีพระราชกระแสให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ยาวชิรญาณวโรรสและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทูลเกล้าฯ ถวายความเห็น

พระดำริเรื่องการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสและ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทูลเกล้าฯ ถวายวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2448 และ 1 เมษายน พ.ศ. 2449 ตามลำดับ ยืนยันตามพระดำริแต่ครั้ง พ.ศ. 2441 ที่ว่ารัฐควรจัดการศึกษา แยกกันเป็น 2 ระดับ คือ 1) การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไป และ 2) การศึกษา “สำหรับคนบาง จำพวก” ที่จะทำราชการ ซึ่งวิธีการจัดและความรู้ที่ให้แก่ก็ต่างกันไป สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีพระดำริว่าการศึกษาที่กรมศึกษาธิการจัดมามุ่งแต่ทางเดียว คือ “บำรุงวิชาหนังสือ” ให้ได้คนทำราชการ ทำให้คนรู้หนังสือมีดาษดื่น แต่พอนานวันเข้า “โอกาสที่จะ ขึ้นในราชการก็แคบเข้าทุกที” เมื่อเป็นเช่นนั้นคนที่ไม่ได้ชองก็ควรกลับไปทำทำงานเดิมของตระกูล แต่ก็หาเป็นเช่นนั้นไม่ ด้วยเห็นว่าหากหน้ามาทางหนังสือแล้ว ก็บากบั่นทางนั้นอยู่ต่อไป ที่สุดก็มัก เป็นเพียงเสมียนคัดลอกหนังสือมีรายได้พอประทังชีวิตไป การศึกษาที่จัดมาจึงสร้างปัญหา “พาให้

⁵⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117-29 ก.ย. 129)

คนมุ่งหมายเกินกว่าพื้นเดิม” และเป็นช่องให้ “เปลี่ยนพื้นเพ” ละทิ้งถิ่นฐานและเรือกสวนไร่นาของตระกูล การศึกษาที่จัดต่อไปยามคนรู้หนังสือมีพอใช้ในราชการแล้วเช่นนี้ ต้องหาอุบายกันไม่ให้คนทุ้มเทมาทางนี้ เช่น ต้องจำกัดการเรียนได้เปล่า หรือ “ฟรีเอดูเคชั่น” คือ ให้ผู้ศึกษา “ชั้นสูง” สำหรับราชการต้องเสียค่าเล่าเรียน และค่า “ใส่หุ้ย” อื่นๆ เอง ซึ่งจะทำให้ได้ “เล็อกกลั่น [แต่] นักเรียนผู้ฉลาดและมีกำลังทรัพย์” ส่วนการศึกษา “ชั้นต่ำ” สำหรับราษฎรทั่วไป ควรอุดหนุนวิธีเดิมคือฝากพระสอน สุดแต่จะสอนได้เพียงใด และถ้ากรมศึกษาธิการเห็นควรให้เพิ่มวิชาใด ก็ “ปลูกความรู้นั้นลงในวัดก่อน” โดยสอนพระและจัดทำแบบเรียนให้ซื้อหา “แต่ต้องระวังอย่าให้สูงเกินพระจะสอนได้” ส่วน “การศึกษาพิเศษ” หรือการศึกษาส่วนอาชีพที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เสนอมานั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นว่าแต่ก่อนมาราษฎรก็ฝึกหัดอยู่ตามตระกูลของตนอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็การทำนา ทำสวน หรือค้าขาย ถ้ารัฐยังไม่สามารถทำนุบำรุงให้เจริญขึ้นได้ การไม่ชักจูงให้ราษฎร “เปลี่ยนพื้นเพ” อย่างน้อยก็ถือว่าช่วยรักษาการศึกษาตามประเพณีเช่นนี้ไว้⁶⁰

สมเด็จพระยาตำรากราชาานุภาพก็เช่นกัน ทรงเห็นว่าการศึกษาที่รัฐจัดควรคำนึงเรื่อง “อัตรภาพ” ของผู้เรียนให้มาก เพราะความรู้บางอย่างสมควรแก่คนบางจำพวก คนอื่นถึงรู้ไปก็เปล่าประโยชน์ “เกินความต้องการแก่อัตรภาพ” ซ้ำอาจเป็นโทษได้ เช่น คนในสกุลชวานาที่ทำมาหาได้มีอันจะกินอยู่แล้ว เมื่อมาเข้าโรงเรียนรัฐวิชาเสมียน ก็พากันทิ้งการงานของตระกูลเที่ยวรับจ้างเขาตั้งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสตรัสว่าไว้ การศึกษาจึงควรจัดเป็น 2 ชั้น คนทั่วไปที่ “อัตรภาพต่ำ” ให้ศึกษาเพียงมูลศึกษาและประถมศึกษา พวกที่อัตรภาพพอจะเรียนสูงขึ้นไปได้ ให้ศึกษาต่อมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา โดยเว้นช่องให้ผู้ “อัตรภาพอยู่ในที่ต่ำ” แต่สติปัญญาดีได้เรียนด้วย “อย่าให้มีติดขัดด้วยอัตรภาพ” ส่วนความรู้ที่ให้ก็ต้องแยกเป็น 2 ชนิดด้วยเช่นกัน คือ “สาธารณศึกษา” ที่เล่าเรียนเหมือนกันทุกคน และ “วิชาการเฉพาะอย่าง” เฉพาะคนบางจำพวกที่เรียนในชั้นสูง ที่น่าสนใจก็คือ สมเด็จพระยาตำรากราชาานุภาพทรงระบุด้วยว่าชั้นสูงตั้งแต่มัธยมศึกษาขึ้นไปควรบังคับให้เรียนภาษาอังกฤษทุกคน เพราะทุกวันนี้ความรู้ภาษาต่างประเทศ “เกือบจะเป็นการจำเป็นของข้าราชการในเมืองเรา” ยิ่งชั้นอุดมศึกษาด้วยแล้วสมควรสอนเป็นภาษาอังกฤษเสียเลย เพราะโดยมากเป็นวิชาที่ “รับมาจากฝรั่ง” พันวิสัยที่จะหาครูสอน หรือแปลตำราภาษาไทยได้ทันใช้⁶¹

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน.

พระดำริที่ให้จัดการศึกษาเป็น 2 ระดับ ราษฎรทั่วไปไม่ได้ทำราชการไม่ต้องเรียนวิชาชั้นสูง รวมถึงภาษาอังกฤษ ปรากฏซ้ำอีกในปีเดียวกัน เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจัดประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเกี่ยวกับราชการในกระทรวงธรรมการ วันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2449 ทรงทำความเข้าใจการจัดการศึกษาที่ผ่านมามุ่งฝึกหัดคนเข้ารับราชการตามความต้องการขณะนั้น แต่บัดนี้ราษฎรพากันนิยมการเล่าเรียน จนหน้าที่ราชการมีไม่พอให้ทำ การจัดการศึกษาผิดพลาด ดังกล่าว “แม้อังกฤษที่จัดการศึกษาในประเทศอินเดียก็ได้ผิดมาเช่นเดียวกัน” คือฝึกคนเข้ารับราชการล้นเกินจนผู้จบชั้นสูงๆ ต้องมารับจ้างทำงานต่ำๆ การศึกษาที่จะจัดต่อไปจึงต้องแก้ไขให้ราษฎรทั่วไป “มีความรู้พอควรแก่อัตภาพเท่านั้น” เมื่อเสร็จการเล่าเรียนจะได้หาเลี้ยงชีพตามภูมิลำเนาเดิม ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงมีหน้าที่เกื้อหนุนให้วัดทุกวัดเป็นโรงเรียน พระสงฆ์เป็นครูสอนแต่เพียง “ก ข นโม” หรือวิชาชั้นต้นง่ายๆ ไปก่อน⁶²

การแยกการศึกษาเป็น 2 ระดับ เป็นฉันทามติร่วมกันของฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อย่างไรก็ตามการตั้งโรงเรียนตามวัดโดยให้ชุมชนอุดหนุนบำรุงเช่นเดียวกับที่ให้บำรุงดูแลวัด ก็ทำให้การเป็นไปได้ไม่สม่ำเสมอ ด้วยต้องอาศัยเงินบริจาค และการบอกรุณียะไรเป็นคราวๆ ตามแต่กำลังศรัทธาและการเห็นความสำคัญ ดังที่พระสงฆ์เจ้าคณะมณฑลต่างๆ กล่าวไว้ข้างต้น ข้าอาจผันผวนตามสถานะทางเศรษฐกิจ เช่น ถ้าเกิดปีไดนาลมัจจมน้ำท่วม หรือฝนแล้ง ก็อาจทำให้การโรงเรียนเสื่อมโทรมลง หรือล้มไปได้⁶³ การโรงเรียนวัดที่ไม่มีระบบระเบียบชัดเจนสุดแท้แต่วัดและชุมชน ส่งผลให้อัตราการเพิ่มของโรงเรียนชะลอตัวตลอดหลายปี⁶⁴ ในปี พ.ศ. 2449 พบโรงเรียนวัดเพียง 368 แห่งจากวัดทั่วประเทศที่สำรวจได้ 8,226 แห่ง หรือเพียง 4.48 เปอร์เซ็นต์⁶⁵ ส่วนการสำรวจ พ.ศ. 2451 ที่จัดทำอย่างละเอียด คือสำรวจวัดถึง 13,164 แห่ง และแบ่งประเภทวัดเป็น 4 ชั้น พบวัดชั้นหนึ่งที่มีโรงเรียนซึ่งรัฐบาลตั้ง ครูรับเงินเดือนหลวง 338 แห่ง วัดชั้นสองที่มีโรงเรียนซึ่งพระเป็นผู้จัดตั้งหรือเป็นผู้สอน รัฐบาลไม่ต้องออกทุน หรืออุดหนุนแต่เพียงน้อย 1,060 แห่ง วัดชั้นสามมีพระสอนตามกุฏิ หรือตามสำนักอาจารย์ ไม่ได้รวบรวมเป็น

⁶² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 42/5 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 125 (21 ส.ค. 2449- 14 ก.ย. 2450)

⁶³ พาสณา กิจถาวร, “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” หน้า 163.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 191.

โรงเรียน 4,720 แห่ง และวัดชั้นี่ที่ไม่มีการเรียนการสอนชนิดใดเลย มีถึง 6,774 แห่ง⁶⁶ การให้กิจการโรงเรียนวัดเป็นไปแล้วแต่จิตศรัทธาและความสมัครใจของทางวัดและชุมชน อีกทั้งกระทรวงธรรมการเองก็ยังไม่ได้รับอนุมัติงบประมาณแผนการศึกษาหัวเมือง ทำให้วัดที่จัดตั้งโรงเรียนมีรวมกันไม่ถึง 10 เปอร์เซ็นต์ และวัดเกินกว่าครึ่งไม่ได้ทำหน้าที่ให้การศึกษาแก่ราษฎรดังที่รัฐต้องการ

“การศึกษาของทวยราษฎร” ทว่าหน้าจะเป็นจริงได้ เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งได้รับโปรดเกล้าฯ ให้ดูแลการศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2452 ตัดสินพระทัยให้ทุกตำบลจัดตั้งกรรมการประจำตำบลรับผิดชอบการศึกษา รวมถึงการอนามัย กรรมการประจำตำบลซึ่งประกอบด้วย กำนัน พระสงฆ์เจ้าอธิการหมวด และแพทย์ประจำตำบล มีหน้าที่จัดเด็กในชุมชนให้เล่าเรียน เด็กชายอายุครบ 13 ปี ต้อง “อ่านหนังสือไทยออก” เมื่อสำรวจสำมะโนครัวจะให้ลองอ่านหนังสือดู ภายหน้าเมื่อการเจริญแล้วจะออกเป็นกฎหมายบังคับต่อไป⁶⁷ การให้การศึกษาตกเป็นหน้าที่ของผู้มีตำแหน่งในชุมชน ทำให้สายงานรับผิดชอบมีความชัดเจน เช่นเดียวกับภาระการจัดเก็บรายได้ชุมชนเพื่อบำรุงโรงเรียน⁶⁸ อย่างไรก็ตามก็มีการศึกษาที่คาดหวังเพียง “ให้อ่านหนังสือไทยออกก็ใช้ได้” ซ้ำไม่จำกัดว่าจะสอนที่ไหน และจะสอนกันอย่างไร⁶⁹ ก็ทำให้ความรับผิดชอบนี้ไม่เหลือปากว่าแรงจนเกินไป โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับร่างความเห็นของกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2445 ที่คาดหวังการศึกษาสำหรับราษฎรที่ได้มาตรฐาน

การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปที่ลดเกณฑ์ต่ำแค่ให้อ่านหนังสือออกนี้ สร้างความไม่พอใจให้กับกระทรวงธรรมการที่ต้องการให้การศึกษาได้มาตรฐานและเชื่อมโยงกันทั้งระบบ ทั้งได้เสียเวลาเตรียมแผนอยู่หลายปีเพื่อขอความเห็นชอบจากกระทรวงพระคลัง ดังที่พระยาวิสุทธรุธิชัยศักดิ์มีหนังสือปรึกษากับทางกรมศึกษาธิการว่า

“เมื่อมหาดไทยมารับจัดการแต่เพียงนี้ ก็แปลว่ามหาดไทยไม่รับจัดเท่ากับที่เข้าใจไว้แต่เดิมว่าจะจัดมูลศึกษา เพราะเหตุว่าหลักสูตรเท่านี้ต่ำกว่ามูลศึกษาของเรา...คือ

⁶⁶ “รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกธรรมการ รัตนโกสินทรศก 127,” เทศาภิบาล เล่ม 6 แผ่น 36 (1 มี.ค. 2451): 122.

⁶⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 42/7 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 128 (2 ก.ย. - 15 มี.ค. 2452)

⁶⁸ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 345-346

⁶⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 42/7 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 128 (2 ก.ย. - 15 มี.ค. 2452)

แปลว่าเราต้องใช้กำลังตลอดลงไปถึงมูลอยู่นั่นเอง เพราะมหาดไทยขีดเส้นต่ำหนึ่งลงไปเสียแล้ว ถ้าเราไม่จัดตามลงไป ก็คงจะไปขาดตอนอยู่ไม่ติดต่อกัน”⁷⁰

การคิดจัดการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปให้ได้มาตรฐานและอยู่ในฐานะระบบเดียวกันต้องยุติลงอย่างสิ้นเชิง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสณแผนจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ ของกระทรวงธรรมการ ในพระราชหัตถเลขานี้ 13 มีนาคม พ.ศ. 2452 พระองค์ทรงตำหนิกระทรวงธรรมการที่ยังคิดจะรับผิดชอบจัดการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปเอง ทั้งที่ประเทศอื่น เช่น ญี่ปุ่น กรมศึกษาธิการจะรับผิดชอบแต่การศึกษาชั้นสูงที่เป็น ชั้น “คอลเลจแลยูนิเวอร์ซิตี” ฝ่ายมณฑลรับผิดชอบชั้นรองลงมา คือ มัธยมศึกษาและประถมศึกษา ส่วนบิดามารดารับผิดชอบการเล่าเรียนชั้นต่ำของบุตร จึงทรงเห็นว่าเมื่อให้กระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบการศึกษาหัวเมือง โดยจัดการเล่าเรียนอย่าง “คอมมูนิก” ให้ชุมชนรับผิดชอบจัดการเองแล้ว ทำไมมณฑลกรุงเทพฯ จะจัดเช่นนั้นบ้างไม่ได้ ด้วยเสนาบดีกระทรวงนครบาล “ก็คือเทศาภิบาลกรุงเทพฯ” การศึกษาที่จะจัดต่อไปรัฐบาลจำต้องมีหน้าที่ “บังคับให้คนทั้งชาติออกเงินใช้สอยในการเล่าเรียนให้มีวิชาขึ้น แลบังคับให้จำต้องเรียน” ไม่ใช่ควักจ่ายเองหมดอย่างที่แล้วมา

“ด้วยความเชื่อใจ ว่าถ้าคลังให้เงินมากก็จัดการได้มาก คลังให้เงินน้อยก็จัดการได้น้อย มุ่งหมายเอาเงินแผ่นดินเป็นที่ตั้ง ที่จะส่งสอนให้คนเล่าเรียน ตั้งแต่เสมียนขึ้นไปจนปนเจ้ากรม สำหรับทำราชการทั้งนั้น ความคิดเช่นนี้มันไม่ลงกันกับที่ตั้งใจจะให้คนเล่าเรียนคนในพื้นที่เมืองดีทั่วไป ถ้าว่าดีได้ตามความมุ่งหมายก็ไม่มิจานจะให้ทำ”⁷¹

การคิดจัดการศึกษาให้เป็นระบบเดียวกันของกระทรวงธรรมการสิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการ เมื่อที่ประชุมเสนาบดีสภาในวันที่ 26 พฤษภาคม พ.ศ. 2453 เห็นชอบให้กระทรวงนครบาลรับผิดชอบการศึกษาชั้นต่ำในมณฑลกรุงเทพฯ โดยจะเริ่มในศกหน้า⁷² การศึกษาไทยจึงแยกกันเป็น 2 ระดับตั้งแต่นั้น การศึกษาชั้นต่ำสำหรับราษฎรทั่วไปอยู่ในความดูแลของฝ่ายท้องถิ่นคือ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงนครบาล โดยชุมชนรับผิดชอบการจัดการและการอุดหนุน ซึ่งต่อมาเรียกว่าโรงเรียนประชาบาล ส่วนการศึกษาชั้นสูงสำหรับราษฎรบางจำพวกตั้งแต่

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁷¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117-29 ก.ย. 129)

⁷² เรื่องเดียวกัน.

ประณตศึกษาขึ้นไปอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงธรรมการ การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปจึงพ้นจากข้อผูกมัดเรื่องมาตรฐานการศึกษาไปอีกหลายปี ไม่ต้องพูดถึงภาษาอังกฤษ ซึ่งรัฐกำหนดแล้วว่าเป็นวิชาชั้นสูงราษฎรทั่วไปไม่จำเป็นต้องเรียน ที่น่าสนใจก็คือขณะที่รัฐให้ชุมชนรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการศึกษาชั้นต่ำ แต่การศึกษาชั้นสูงซึ่งมีภาษาอังกฤษด้วยนั้นรัฐจะให้ปัจเจกบุคคลที่มาเล่าเรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการศึกษาบางส่วน ที่สำคัญคือการจ่ายค่าเล่าเรียนดังกล่าวต่อไป

5.3 โรงเรียนสามัญศึกษาที่เสียค่าใช้จ่าย

การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดของรัฐ ทั้งจำกัดกลุ่มผู้ได้รับการศึกษา และจำกัดบทบาทจัดการศึกษา โดยเฉพาะงบประมาณค่าใช้จ่าย ทำให้รัฐใช้วิธีให้ผู้เรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายบางส่วน ที่สำคัญคือการจ่ายค่าเล่าเรียน ซึ่งเก็บสูงต่ำต่างกันตามสถานะของโรงเรียน และระดับชั้นที่เรียน การเก็บค่าเล่าเรียนนอกจากต้องพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ต้องการให้ราษฎรร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาแล้ว ยังทำให้ความมุ่งหมายที่จะแยกจัดการศึกษารัฐเป็น 2 ระดับดำเนินไปได้ ทั้งช่วยให้ภาษาอังกฤษคงสถานะวิชา “ชั้นสูง” ที่เหมาะสำหรับคนบางจำพวกที่มีอัธยาศัยจะเรียนด้วย

การจัดการโรงเรียนภาษาอังกฤษ ค่อยๆ เปลี่ยนจากโรงเรียนที่รัฐออกค่าใช้จ่ายให้ทุกอย่างเป็นโรงเรียนที่ผู้เรียนรับผิดชอบค่าใช้จ่ายเองบางส่วนตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เห็นได้จากการที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบทั้งแผนกภาษาไทยและภาษาอังกฤษงดจ่ายหนังสือและเครื่องเขียนให้กับนักเรียน รวมถึงเรียกเก็บเงินค่าอาหารปีละ 20 บาทในปี พ.ศ. 2432 ในปีถัดมาโรงเรียนเลิกเก็บเงินค่าอาหารด้วยเห็นว่า “การทำเล็้ง” ต้องใช้คนมากล้นเปลืองพนักงาน จึงให้ร้านค้าเช่าแผงขายอาหารให้กับนักเรียนแทน อย่างไรก็ตามโรงเรียนยังคงเรียกเก็บเงินจากนักเรียนต่อไป โดยเปลี่ยนเป็นเงินประกันปีละ 12 บาทให้นักเรียนหมั้นมาโรงเรียนและประพฤติตัวดี ซึ่งจะจ่ายคืนให้ทุกสิ้นเดือนเดือนละ 1 บาท การให้ผู้เรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายเอง รวมถึงการเรียกเก็บเงินประกัน ช่วยลดค่าใช้จ่ายไม่ให้ “เปลืองพระราชทรัพย์” ทั้งเป็นเครื่องกีดกันไม่ให้ “คนเลว” หรือพวกไพร่ปะปนกับ “นักเรียนดี” หรือผู้ดี⁷³

⁷³ ดู 4.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ

กระนั้นความนิยมต่อการศึกษาก็ทำให้ผู้มีทรัพย์เริ่มประสบกับผู้ดี ดังที่เจ้าพระยา
 ภาสกรวงศ์กล่าวถึงโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ พ.ศ. 2435 ว่า “เดี๋ยวนี้ก็ไม่จำเพาะแต่
 เจ้านาย แลบุตรข้าราชการที่ไปเรียนแล้ว บุตรราษฎรพลเรือนที่สามารถจะเสียเงินประกันปีละ 12
 ได้ก็มาเรียนโดยมาก”⁷⁴ การมีสามัญชนเข้าปะปนอาจเป็นสาเหตุให้โรงเรียนตัดสิ้นใจลดสถานะ
 โดยยกเด็กนักเรียนกินอยู่ประจำซึ่งเป็นธรรมเนียมจัดการโรงเรียนผู้ดี เหลือแต่นักเรียนไปกลับ
 ตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2435⁷⁵ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เองก็คิดปรับโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้เป็น
 โรงเรียนมัธยมศึกษา โดยเห็นควรให้ย้ายไปตั้งนอกพระบรมมหาราชวัง⁷⁶ การย้ายโรงเรียนเป็น
 ผลสำเร็จปลายปี พ.ศ. 2439 เมื่อจำนวนนักเรียนมีมากกว่า 400 คน แบ่งเป็นโรงเรียนไทย 381 คน
 โรงเรียนอังกฤษ 83 คน แต่โรงเรียนก็ต้องระเห่ระร้อนตลอดทศวรรษ 2440 ต่อต้นทศวรรษ 2450
 โรงเรียนอังกฤษย้ายไปตั้งที่ตึกในเขตพระราชวังบวรฯ ต่อด้วยโรงเรียนเลี้ยงเด็กของพระอรรคชายาเธอ
 ต่อมาย้ายไปที่ตึกสุนันทาลัย ทำยุบไปตั้งที่ตึกแมนณุมิตรที่วัดเทพศิรินทราวาศใน พ.ศ. 2449⁷⁷
 โรงเรียนไทยย้ายไปที่ศาลาวัดมหาธาตุ ต่อด้วยตึกโรงเรียนมหาดเล็ก ตึกกระทรวงธรรมการในเขต
 พระราชวังบวรฯ สุดท้ายไปสมทบกับโรงเรียนมัธยมวัดราชบูรณะ พ.ศ. 2451⁷⁸ การย้ายที่ตั้งบ่อยๆ
 กระทบสถานะของโรงเรียน ทั้งส่งผลให้จำนวนนักเรียนลดลงบางช่วง⁷⁹ เมื่อถึงปี พ.ศ. 2454
 โรงเรียนสวนกุหลาบไทยและอังกฤษได้กลับมารวมในพื้นที่เดียวกันอีกครั้งยังที่ตั้งถาวร ณ ตึกเรียน
 ที่สร้างใหม่เขตวัดราชบูรณะซึ่งเป็นที่ตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยปัจจุบัน⁸⁰

⁷⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111)

⁷⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117).

⁷⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111)

⁷⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.5/10 (ศ-อ) จะย้ายโรงเรียนสวนกุหลาบ (5 มี.ค. 115-12 มิ.ย. 117); กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แพนกรมศึกษาธิการ ปี 127 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 23.

⁷⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศ.5/10 (ศ-อ) จะย้ายโรงเรียนสวนกุหลาบ (5 มี.ค. 115-12 มิ.ย. 117); “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แพนการศึกษาธิการ เรื่องการศึกษาของบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์,” ราชกิจจานุเบกษา 19 (15 มีนาคม พ.ศ. 2445): 1012; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แพนกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 18.

⁷⁹ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แพนกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 23.

⁸⁰ ตำนานสวนกุหลาบ: สวนกุหลาบวิทยาลัยใน 12 ทศวรรษ (กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, 2538), หน้า 135, 138.

เมื่อโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษสถานะลดลง โรงเรียนราชวิทยาลัยหรือ “คิงสคอลลิช”⁸¹ ที่ตั้ง พ.ศ. 2440 ก็ได้ทำหน้าที่โรงเรียนสำหรับ “บุตรผู้มีบรรดาศักดิ์” แทน⁸² โรงเรียนแห่งนี้เดิมครูใหญ่ชาวอังกฤษคิดจะตั้งขึ้นที่สระบุรีให้เด็กผู้ดีได้ไกลจากครอบครัวและผู้อุปถัมภ์จะได้ง่ายต่อการฝึกสอนวินัยเด็ก⁸³ อย่างไรก็ตามเมื่อทางรถไฟไปสระบุรียังไม่แล้วเสร็จโรงเรียนจึงใช้ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาเป็นโรงเรียนไปก่อน โดยจัดการตามแบบ “บับลิกสกูล” ของอังกฤษและให้นักเรียนกินอยู่ประจำที่โรงเรียน แม้โรงเรียนจัดสอนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ แต่จะเพิ่มวิชาในภาษาอังกฤษขึ้นไปทุกๆ ชั้น ให้เข้ากับหลักสูตรโรงเรียนที่ยุโรป นักเรียนผู้ดีที่จะไปต่อวิชาต่างประเทศจึงจะได้ประโยชน์จากความคุ้นเคยทั้งการเล่าเรียนและชีวิตในโรงเรียนยุโรปตั้งแต่อยู่ที่นี้⁸⁴ การโรงเรียนราชวิทยาลัยดึงดูดใจ “บุตรผู้มีบรรดาศักดิ์” ได้เป็นอย่างดี เห็นได้จากรายชื่อผู้เข้าเรียนในปีการศึกษาแรกรวม 71 คน ปรากฏว่าเป็นเจ้านายและเชื้อสายเจ้านาย 27 คน อีก 26 คนเป็นบุตรขุนนางตั้งแต่ชั้นพระยา⁸⁵

ที่น่าสนใจก็คือโรงเรียนราชวิทยาลัยดำเนินการตามแบบโรงเรียนผู้ดีที่ตั้งมาก่อน คือใช้วิธีให้ผู้เรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่าย ด้วยการเก็บ “ค่าเครื่องเรือน” สำหรับนักเรียนแรกเข้าทุกคนๆ ละ 80 บาท และค่าอาหารเดือนละ 20 บาท การเก็บ “ค่าเครื่องเรือน” แรกเข้า 80 บาท เป็นอุปสรรคสำหรับการหานักเรียนมาเข้าเรียนอยู่บ้าง⁸⁶ เช่นเดียวกับค่าอาหารเดือนละ 20 บาท ที่ทำให้ในปีแรกพ่อแม่นักเรียนอย่างน้อย 2 คนที่ไม่มีกำลังพอต้องให้ลูกออกจากโรงเรียน⁸⁷ อย่างไรก็ตามก็มีการศึกษาธิการก็คิดไว้แต่แรกว่าจะอุดหนุนนักเรียนที่สติปัญญาดีแต่ยากจนให้เป็นนักเรียนทุนกรมศึกษาธิการไม่เกิน 30 คน ทั้งจัดให้มีทุนอื่นๆ สมทบด้วย เช่น ทุนของสมเด็จพระกุหลาบวิทยาลัย กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช อาจารย์ใหญ่ เอ. เซซิล คาร์เตอร์ และสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นต้น⁸⁸

⁸¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/9 โรงเรียน (ศ-อ) ว่าด้วยตั้งโรงเรียนสระบุรีและที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา (22 มี.ค. 114-15 มี.ค. 115)

⁸² ดูตัวอย่างการใช้คำใน “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แพนกศึกษาธิการ เรื่องการศึกษาของบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์,” ราชกิจจานุเบกษา 19 (15 มีนาคม พ.ศ. 2445).

⁸³ David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 183.

⁸⁴ ดู 4.4 โรงเรียนราชวิทยาลัย

⁸⁵ David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 186.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 185.

⁸⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/7 (ร-ล) โรงเรียนราชวิทยาลัย (26 ก.ย. -8 มี.ค. 117)

⁸⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/9 (ศ-อ) ว่าด้วยตั้งโรงเรียนสระบุรีและที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา (22 มี.ค. 114-15 มี.ค. 115); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ 55/5 สอบไล่ให้นักเรียนที่โรงเรียนราชวิทยาลัยให้เป็นสกุล

บัญชีนักเรียน พ.ศ. 2445 จำนวน 84 คน มี 22 คนที่กรมศึกษาธิการจ่ายค่าเรียนให้ และ 11 คนที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงชำระให้⁸⁹

ขณะที่โรงเรียนราชวิทยาลัยเรียกเก็บเงินนักเรียนค่าอาหารเดือนละ 20 บาท และขึ้นเป็น 25 บาท ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 เป็นอย่างน้อย⁹⁰ โรงเรียนสวนกุหลาบที่ใช้วิธีเก็บเงินประกันและจ่ายคืนตลอดทศวรรษ 2430⁹¹ ก็หันมาเก็บเงินค่าเล่าเรียนบ้างอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. 2443 เป็นต้นมา โดยเก็บนักเรียนโรงเรียนอังกฤษเดือนละ 3 บาท นักเรียนโรงเรียนไทยประโยค 2 เดือนละ 3 บาท ประโยค 1 เดือนละ 2 บาท⁹² ปี พ.ศ. 2447 โรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษขึ้นค่าเล่าเรียนเป็นเดือนละ 6 บาท⁹³ ส่วนโรงเรียนราชวิทยาลัยซึ่งย้ายมาตั้งที่โรงเรียนเด็กของพระอรรคชายาเธอ และเคยเก็บค่าอาหารก็เปลี่ยนมาเก็บค่าเล่าเรียนแทนซึ่งรวมค่าอาหารด้วย โดยเรียกเงินขึ้นเป็นเดือนละ 40 บาท⁹⁴ แต่ พ.ศ. 2451 พบว่าโรงเรียนราชวิทยาลัยเก็บค่าเล่าเรียนเพียงเดือนละ 30 บาท โดยรับ “นักเรียนกลางวัน” หรือนักเรียนไปกลับด้วย ค่าเล่าเรียนเดือนละ 12 บาท⁹⁵

แม้ค่าเล่าเรียนที่สูงจะเป็นอุปสรรคแก่นักเรียนบางคน “ขาดสน” เล่าเรียนไม่ได้ตลอดต้องออกจากโรงเรียนไปหางานทำ⁹⁶ แต่โรงเรียนอังกฤษทั้งราชวิทยาลัยและสวนกุหลาบต่างก็เป็นที่มีมุ่งมาดปรารถนาของนักเรียนและผู้ปกครองที่ “อัสภาพ” พอจะส่งเสียให้เรียนได้ เพราะได้ผลสัมฤทธิ์

ชีพ 2 คน (19 ต.ค. 2441); “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ,” ราชกิจจานุเบกษา 15 (7 เมษายน พ.ศ. 2441): 16; “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ ว่าด้วยการสอบไล่พิเศษให้ทุนเล่าเรียนในราชวิทยาลัย,” ราชกิจจานุเบกษา 15 (6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441): 321-322.

⁸⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ 55/34 ให้มีสเตอร์ฟิลลิปส่งจำนวนนักเรียนราชวิทยาลัย (22 ก.ค. 2445).

⁹⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.55/25 กระทรวงการคลังให้ส่งเงินรายได้ของโรงเรียนราชวิทยาลัยและโรงเรียนสวนกุหลาบ (22 ก.ค. 2445).

⁹¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/43 ส่งรายงานประจำปีพนักงานกับครูทำการณะโรงเรียนสวนกุหลาบศก114 (30 ธ.ค. 2439)

⁹² ตำนานสวนกุหลาบ: สวนกุหลาบวิทยาลัยใน 12 ทศวรรษ, หน้า 118.

⁹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/95 เพิ่มเงินค่าเล่าเรียนนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ (20 ก.ย. 2447)

⁹⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.55/54 ระเบียบการ ร.ร. ราชวิทยาลัย (9 เม.ย. 2447-31 ม.ค. 2449).

⁹⁵ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 12Z, หน้า 22.

⁹⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/103 โรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบ (9 ต.ค. 2448-29 ต.ค. 2449)

ที่น่าพอใจทั้งการได้งานที่ดีทำ หรือการศึกษาต่อ⁹⁷ เห็นได้จากการสอบทุนเล่าเรียนหลวง หรือ “คิงสคอลาชิป” ที่ให้ผู้ได้คะแนนสูงสุด 2 คน ได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวงไปศึกษาต่อต่างประเทศ ทุนที่ทรงเกียรติที่สุดนี้วัดความรู้ภาษาอังกฤษเสียมาก ทั้งต้องตอบข้อสอบส่วนหนึ่งเป็นภาษาอังกฤษ⁹⁸ จึงไม่น่าแปลกใจที่นักเรียนจากโรงเรียนอังกฤษที่สำคัญที่สุด 2 แห่งจะผูกขาดทุนนี้ตลอดรัชสมัย⁹⁹

การที่ผู้มีอิทธิพลส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียนที่จัดการเรียนการสอนเป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งกรมศึกษาธิการเรียกว่า “หลักสูตรพิเศษ” ได้รับการสนับสนุนด้วยดีจากทางกรม ดังความในรายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ พ.ศ. 2451 ว่า

“ต่อไปโรงเรียนสอนหลักสูตรพิเศษเหล่านี้จะยิ่งเป็นที่นิยมมากขึ้น บรรดาผู้มีกำลังหาทางที่จะส่งบุตรหลานเล่าเรียนได้นานปี และส่งเข้าโรงเรียนได้แต่อายุน้อยๆ คงส่งเข้าเรียนทางสายพิเศษนี้ทั้งนั้น เพราะจะเป็นโอกาสให้หนทางแห่งความเจริญในส่วนตัวในภายหน้าไปได้ไกลยิ่งกว่าเรียนทางสามัญ”¹⁰⁰

และบันทึกที่กรมศึกษาธิการเรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. 2452 ว่า

⁹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.1/43 กรมตรวจกรมบัญชีขอให้นักเรียนอังกฤษไปรับราชการนายหนึ่ง (6-26 มิ.ย. 2445); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.1/50 กระทรวงเกษตรขอให้นักเรียนอังกฤษไปฝึกหัดราชการ (9-14 ม.ค. 2445); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.1/60 นักเรียนภาษาอังกฤษ 2 นาย (20 ส.ค. 2446); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 55/49 กรมขุนนครสวรรค์ ทรงฝากนายประทีปเปนนักเรียนโรงเรียนราชวิทยาลัย (8 ต.ค. 2446)

⁹⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/50 เรื่องรายงานการสอบไล่แข่งขันกิงสคอลาชิป ซึ่งจะเป็นนักเรียนหลวงออกไปศึกษา ณ ประเทศยุโรป ศก 118-119 (19 เม.ย. 118-21 มี.ค. 119) และดู 4.5 การส่งไปศึกษาต่างประเทศ

⁹⁹ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 22-24, 80; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 176. ตั้งแต่ พ.ศ. 2441-2452 นักเรียนโรงเรียนราชวิทยาลัย และสวนกุหลาบอังกฤษผูกขาดการรับทุนเล่าเรียนหลวงมาตลอด เว้นแต่ พ.ศ. 2440 ที่นักเรียนโรงเรียนอัสสัมชัญได้รับทุน 1 คน โดยสอบได้ที่ 2 ส่วนนักเรียนโรงเรียนราชวิทยาลัยสอบได้ที่ 1 ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 21.1/12 สอบไล่นักเรียนที่จะส่งไปต่างประเทศในศก 116 ได้นายบัว นายบัว (7 ก.พ. 2440-10 ส.ค. 2441)

¹⁰⁰ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 21.

“ผู้ใดมีกำลังพาหนะจะให้บุตรหลานเรียนได้นานปี เพื่อให้ได้วิชามากๆ มีความรู้เป็อย่างชั้นสูง ควรจะเข้าเรียนทางโรงเรียนพิเศษ เพราะจะได้มีความรู้ทางภาษาต่างประเทศมาก ไม่ว่าจะออกทำงานในพะเนกใดก็จะได้สำเร็จประโยชน์ยิ่งขึ้นตามความเป็นไปของโลกในสมัยนี้ ยิ่งเป็บุตรพ่อค้าหรือเป็บุตรข้าราชการ ยิ่งควรเข้าโรงเรียนสายพิเศษทุกคนเพราะเงินก็มีเสีย ความรู้ภาษาต่างประเทศก็ต้องการมาก”¹⁰¹

การส่งเสริม “หลักสูตรพิเศษ” เห็นได้จากการที่กรมศึกษาธิการ พ.ศ. 2451 ให้ทุนนักเรียนศึกษาต่อ “มัธยมพิเศษ” ที่โรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ และ “ประถมพิเศษ” ที่โรงเรียนอังกฤษมหาพฤฒารามซึ่งเป็นสายพาณิชย์ ผู้ที่สอบไล่ได้ก่อนเกณฑ์อายุ ทั้งหลักสูตรประถมสามัญที่ไม่มีภาษาอังกฤษ และมัธยมสามัญที่ไม่เน้นภาษาอังกฤษ สามารถเข้าเรียนหลักสูตรประถมพิเศษ และมัธยมพิเศษได้ตามลำดับ เช่นเดียวกับผู้สำเร็จหลักสูตรประถมพิเศษก็สามารถศึกษาต่อมัธยมพิเศษได้ โดยผู้รับทุนไม่ต้องชำระค่าเล่าเรียน¹⁰²

การให้ความสำคัญกับหลักสูตรพิเศษ ยังเห็นได้จากการที่กรมศึกษาธิการตัดสินใจขั้น 4 และ 5 ของหลักสูตรมัธยมพิเศษเดิม ขึ้นเป็นมัธยมสูง (high school) ในปี พ.ศ. 2452 โดยให้เรียนเพิ่มอีก 1 ปี รวมเป็น 3 ปี จัดเป็นชั้นอุดมศึกษาที่ได้ยกเว้นการเกณฑ์ทหารตลอดเวลาเรียนด้วย ส่วนมัธยมพิเศษที่เหลือ 3 ปี ถือเป็น secondary school¹⁰³ หลักสูตรมัธยมสูงนี้เทียบเท่ากับ “การสอบไล่คั่นต้น” หรือ matriculation ของมหาวิทยาลัยต่างๆ ในประเทศอังกฤษซึ่งได้ตกลงไว้แล้ว มีมหาวิทยาลัยลอนดอน เป็นต้น ผู้สำเร็จหลักสูตรซึ่งโดยมากจะไปเรียนต่อประเทศยุโรปจะได้ยกเว้นการสอบ โดยสอบเฉพาะวิชาคำนวณและภาษาอังกฤษ กับสอบปากเปล่าอีกบางอย่างเท่านั้น แล้วจะได้เข้าเรียนเลย นักเรียนที่จบมัธยมสูงจึงไม่ต้องเสียเวลาที่ต่างประเทศเพื่อเตรียมตัวเข้ามหาวิทยาลัยเหมือนที่เคยมา¹⁰⁴ โรงเรียนมัธยมสูงได้ชื่อว่าสวนกุหลาบวิทยาลัยเปิดเรียนครั้งแรกภาคการศึกษา 2 ปีการศึกษา 2452 เก็บค่าเล่าเรียนเดือนละ 12 บาท โดยฝากเรียนที่ราช

¹⁰¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452).

¹⁰² กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 22-24.

¹⁰³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452)

¹⁰⁴ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452,

วิทยาลัยก่อน¹⁰⁵ แล้วไปรวมกับแผนกอื่นๆ ทั้งหลักสูตรภาษาอังกฤษและภาษาไทย หลังตีพิมพ์ใหม่สร้างเสร็จ พ.ศ. 2454 ซึ่งเป็นที่ตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยปัจจุบัน

ขณะที่หลักสูตรภาษาอังกฤษขยายจนครบถ้วนตลอด ตั้งแต่มูลศึกษาพิเศษ¹⁰⁶ ประถมศึกษาพิเศษ มัธยมศึกษาพิเศษ จนถึงมัธยมสูง กรมศึกษาธิการก็ได้แทรกวิชาภาษาอังกฤษเข้าไปในหลักสูตรมัธยมศึกษาของโรงเรียนไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 เป็นอย่างน้อย จากการจัดชั้นประโยค 3 เทียบมัธยมศึกษาของโรงเรียนสวนกุหลาบไทย¹⁰⁷ แต่การกำหนดวิชาภาษาอังกฤษเป็นส่วนหนึ่งของมัธยมศึกษาและเริ่มบังคับใช้จริงเริ่มต้นจากหลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. 2448¹⁰⁸ ทำให้มีการจัดสอนภาษาอังกฤษในชั้นมัธยมศึกษา แต่ความไม่พร้อมต่างๆ และการขาดแคลนบุคลากรผู้สอนก็ทำให้กรมศึกษาธิการอนุมัติให้หลักสูตรมัธยมมี 2 ระดับไปก่อน คือ “มัธยมวิทยา” ซึ่งจัดสอนวิชาการสมัยใหม่เต็มรูปแบบ ที่สำคัญคือ วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ และภาษาอังกฤษ กับ “มัธยมหนังสือ” คือสอนแต่วิชาหนังสือเป็นพื้นอย่างเดิมไปก่อน แต่แทรกวิชาใหม่ๆ บ้าง เท่าที่สอนได้ เช่น “ให้เริ่มเรียนภาษาอังกฤษจนถึงอ่านเขียนประโยคง่ายๆ เป็นต้น โดยโรงเรียนที่จัดสอน “มัธยมวิทยา” ได้ มี 2 โรงเรียน คือ โรงเรียนมัธยมราชบุรณะและโรงเรียนมัธยมสวนกุหลาบ¹⁰⁹ ต่อมา พ.ศ. 2452 เมื่อโรงเรียนทั้งหลายมีความพร้อมมากขึ้นแล้ว จึงได้เลิก “มัธยมหนังสือ” และใช้เกณฑ์อย่างเดียวกันโดยให้ชื่อใหม่ว่า “มัธยมสามัญ” และมี 4 โรงเรียนที่จัดสอนภาษาอังกฤษ คือ โรงเรียนราชบุรณะซึ่งรวมสวนกุหลาบเข้าไปด้วยแล้ว โรงเรียนเบญจมบพิตร โรงเรียนอุดมทีวัดอนงค์คาราม และโรงเรียนนวนนรดิศ¹¹⁰

เมื่อจัดสอนภาษาอังกฤษในโรงเรียนมัธยมไทย กรมศึกษาธิการก็เริ่มจัดเก็บค่าเล่าเรียนนักเรียนมัธยมศึกษาในปี พ.ศ. 2452 โดยให้เหตุผลว่าการสอนวิชาพิเศษเพิ่มขึ้นหลายอย่าง “มี

¹⁰⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452); “ประกาศกำหนดนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยเป็นนักเรียนวิชาชั้นอุดมศึกษา ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124,” ราชกิจจานุเบกษา 27 (24 เมษายน พ.ศ. 2453): 4-5.

¹⁰⁶ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 4.

¹⁰⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.16/67 พรอมเปลี่ยนแปลงกองตรวจสอบไล่, แต่งตำรา, โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์แลโรงเรียน--อังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ (8 พ.ค.-2 ม.ค. 2444)

¹⁰⁸ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (ธนบุรี: โรงพิมพ์ส่งเสริมอาชีพ, 2504), หน้า 10-11; David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 348.

¹⁰⁹ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127, หน้า 4; กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 11.

¹¹⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452)

สอนภาษาต่างประเทศมากขึ้นเป็นต้น” นั้น “เปลื้องพระราชทรัพย์มากนัก” จึงต้องมีการเก็บค่าเล่าเรียนเจือจางทุนที่รัฐบาลอุดหนุนบ้าง ภาคการศึกษาละ 5 บาท หรือตกเดือนละ 1 บาท¹¹¹ การเก็บค่าเล่าเรียนยังรวมถึงประถมศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษด้วย เพราะ “เพิ่มวิชามากขึ้นตามส่วนเหมือนกัน ยิ่งโรงเรียนใดได้จัดให้เป็นอย่างดีก็ยิ่งมีการใช้จ่ายเปลืองมากขึ้นด้วย” จึงต้องให้ผู้ปกครองนักเรียนช่วยอุดหนุนบ้าง โดยโรงเรียนที่จัดเป็นอย่างดีคิดค่าเล่าเรียนภาคการศึกษาละ 1 บาท แต่ในปีการศึกษา พ.ศ. 2453 มีการวางระเบียบจัดเก็บค่าเล่าเรียนเสียใหม่ โดยแบ่งโรงเรียนประถมเป็น 3 ระดับ โรงเรียนชั้น 1 จำนวน 34 โรง เก็บภาคการศึกษาละ 5 บาท ชั้น 2 จำนวน 17 โรง เก็บภาคการศึกษาละ 3 บาท ที่เหลือเป็นชั้น 3 เก็บภาคการศึกษาละ 1 บาท¹¹²

การเก็บค่าเล่าเรียนชั้นมัธยมศึกษา และประถมศึกษาต้องพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเห็นว่าราษฎรโดยมากเข้าใจผิดว่า “การเล่าเรียนทั้งหลายต้องเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะออกทุนรอนให้หมด”¹¹³ การเก็บค่าเรียนยังสอดคล้องกับการที่รัฐต้องการจัดการศึกษาเป็น 2 ระดับ โดยให้ค่าเล่าเรียนเป็นอุปสรรคหรือเครื่องกั้นให้ประถมศึกษาขึ้นไปเป็นการศึกษาชั้นสูงเฉพาะผู้มีอัธยาศัยและสติปัญญา ดังการวางหลักการศึกษาในที่ประชุมร่วม 3 ฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษา พ.ศ. 2453 คือกระทรวงธรรมการ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงนครบาลว่า

“การศึกษาของทวยราษฎรควรกำหนดดังนี้เป็นหลัก คือชั้นมูลศึกษาเป็นการศึกษาที่ราษฎรทุกๆ คนจะต้องเรียน แต่การศึกษาชั้นสูงขึ้นไปกว่านี้คือ ประถม มัธยม และอุดมชั้นสำหรับแต่ราษฎรบางจำพวกที่มีอัธยาศัยและสติปัญญาควรจะให้เล่าเรียนให้สูงขึ้นไปอีกได้ ไม่ใช่บังคับให้เรียนทุกคนเหมือนมูลศึกษา”¹¹⁴

¹¹¹ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452, หน้า 1.

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-2; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปีพระพุทธศก 2453 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 8.

¹¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กจช. (อ.) 6/2 ลายพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สมัยเป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์) และลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹¹⁴ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปีพุทธศก 2453, หน้า 2.

แม้เมื่อขึ้นสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2454 กระทรวงธรรมการจะลดค่าเล่าเรียนของแผนกภาษาอังกฤษลง คือมัธยมสูงจากเดือนละ 12 บาท เหลือเดือนละ 4 บาท มัธยมพิเศษทุกโรงเรียนจากเดือนละ 6 บาท เหลือเดือนละ 4 บาท และขึ้นค่าเล่าเรียนมูลพิเศษโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยจากเดือนละ 1 บาท เป็นเดือนละ 2 บาท และมัธยมสามัญโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยจากเดือนละ 1 บาท เป็นเดือนละ 2 บาท การลดค่าเรียนหลักสูตรพิเศษ และเพิ่มค่าเรียนหลักสูตรสามัญ เป็นการ “บากทางให้คนเรียนทางพเนกพิเศษมากขึ้น” เพราะหลักสูตรพิเศษซึ่งสอนเป็นภาษาอังกฤษ ช่วยให้ผู้เรียน “ได้ความรู้กว้างขวางเหมาะแก่ความต้องการของสมัย” ซึ่งแผนกภาษาไทยไม่มีหรือยังจัดสอนไม่ได้¹¹⁵ แต่โรงเรียนที่มีแผนกภาษาอังกฤษก็มีจำกัดมาก ในปี พ.ศ. 2455 นอกจากหลักสูตรมัธยมสูงที่สวนกุหลาบ มีอีกเพียง 4 โรงเรียนที่มีหลักสูตรถึงมัธยมพิเศษ คือ สวนกุหลาบวิทยาลัย วัดเทพศิรินทร์ วัดปทุมคงคา และวัดสุทธิวาราม¹¹⁶ ส่วนราชวิทยาลัยถูกเปลี่ยนเป็นโรงเรียนเตรียมของกระทรวงยุติธรรมแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2453¹¹⁷ การศึกษาภาษาอังกฤษในเมืองไทยจึงยังเป็นลำดับขั้นอยู่มาก ตั้งแต่หลักสูตรพิเศษที่จัดการเรียนการสอนเป็นภาษาอังกฤษ ไล่ลงมาที่มัธยมสามัญที่สอนภาษาอังกฤษบ้างแต่น้อยกว่าหลักสูตรพิเศษ จนถึงประถมสามัญและมูลสามัญสำหรับราษฎรที่ไม่มีภาษาอังกฤษ แม้รัฐจะลดค่าเล่าเรียนดังที่กล่าวไปแล้วรวมถึงมีการให้ทุนการศึกษาก็ตาม

5.4 โรงเรียนข้าราชการที่มีและไม่มีภาษาอังกฤษ

การจัดการศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำหลังมีพระราชดำริปฏิรูปการศึกษา นอกจาก (1) ให้การศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษแก่ราษฎรทั่วหน้าโดยใช้วัดเป็นโรงเรียนและพระเป็นครู และ (2) ให้กระทรวงธรรมการจัดแต่การศึกษาชั้นสูงซึ่งมีภาษาอังกฤษ โดยผู้เรียนร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายบางส่วนแล้ว ยัง (3) ตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน พ.ศ.

¹¹⁵ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำปีพระพุทธศก 2454 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 30.

¹¹⁶ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพระพุทธศก 2455 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 165-166.

¹¹⁷ “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ,” ราชกิจจานุเบกษา 26 (27 มีนาคม พ.ศ. 2452): 2787.

2442 เพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนข้าราชการโดยเฉพาะ ที่น่าสนใจก็คือโรงเรียนไม่ได้สอนภาษาอังกฤษและจะเป็นเช่นนั้นตลอดศตวรรษ 2440 การเห็นว่าภาษาอังกฤษไม่ได้จำเป็นสำหรับข้าราชการเสมอไป มาจากความคิดที่จะถอยห่างจากแบบจัดการศึกษาและมาตรฐานตะวันตก ด้วยส่วนหนึ่ง แล้วจัดหลักสูตรให้เหมาะสมกับความต้องการและสถานการณ์เฉพาะหน้า อย่างไรก็ตาม การที่ราชการในหลายหน่วยงานต้องเกี่ยวข้องกับวิทยาการตะวันตก อีกทั้งโรงเรียนสามัญศึกษาซึ่งเป็นพื้นให้มาต่อโรงเรียนข้าราชการแขนงต่างๆ ก็ให้ความรู้ภาษาอังกฤษขั้นต้นบ้างแล้ว ทั้งข้าราชการเองโดยเฉพาะชั้นสัญญาบัตรก็เป็นอาชีพที่มีเกียรติสูงในสังคม ทำให้โรงเรียนข้าราชการต่างๆ ส่วนใหญ่แล้วจะสอนวิชา “ชั้นสูง” อย่างภาษาอังกฤษด้วย

การคิดตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนเกิดขึ้น พ.ศ. 2439 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชปรารภกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดารงราชานุภาพว่าพระองค์ไม่ใคร่ทรงรู้จักขุนนางใหม่ๆ ที่ขึ้นจากเสมียนตามกระทรวง ซึ่งไม่ได้ถวายเป็นมหาดเล็กจนทรงคุ้นเคยแล้วค่อยเป็นขุนนางดังแต่ก่อน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดารงราชานุภาพจึงทรงเสนอทางแก้ว่าควรตั้งโรงเรียนขึ้นในกรมมหาดเล็ก ให้นักเรียนถวายเป็นมหาดเล็ก จะได้ศึกษาธรรมเนียมราชสำนักและเฝ้าแทนให้ทรงรู้จัก แต่ก็ให้เรียนวิชาที่ใช้ในราชการต่างๆ ด้วย ก่อนส่งไปสำรองราชการตามกระทรวง ต่อเมื่อทำงานได้ดีแล้ว ถึงค่อยพระราชทานสัญญาบัตรให้เป็นขุนนาง การโรงเรียนมหาดเล็กจึงจะช่วยรักษาธรรมเนียมเดิมที่กษัตริย์ได้คุ้นเคยกับข้าราชการจนไว้วางพระราชหฤทัย ส่วนข้าราชการก็ทราบพระราชอัธยาศัยก่อให้เกิดความจงรักภักดี แต่นักเรียนมหาดเล็กเหล่านี้ก็ต้องเล่าเรียนความรู้ใหม่ๆ ที่จำเป็นในราชการปัจจุบันไปพร้อมๆ กันด้วย¹¹⁸

การคิดตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนโดยอาศัยธรรมเนียมมหาดเล็ก เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริจะให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดารงราชานุภาพบริหารจัดการ แต่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดารงราชานุภาพไม่ทรงรับ โดยให้เหตุผลว่าโรงเรียนที่ฝึกหัดข้าราชการสำหรับทุกกระทรวง อธิบดีโรงเรียนควรเป็นอิสระจากกระทรวงต่างๆ จะดีกว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริจะให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ที่เพิ่งสำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษบริหารจัดการแทน แต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ก็ไม่ทรงรับเช่นกัน ว่าทรงศึกษาทางนิติศาสตร์และสมัครที่จะรับ

¹¹⁸ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดารงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2544), หน้า 176-177; David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 188.

ราชการสายยุติธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบหมายการโรงเรียนให้กระทรวงธรรมการในที่สุด¹¹⁹

แผนจัดการโรงเรียนที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ อธิบดีกรมศึกษาธิการทูลเกล้าฯ ถวายวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439 ผลิตจากพระดำริในชั้นแรกของสมเด็จพระยาตำรางราชานุภาพอยู่มาก คือ ให้นักเรียนที่สำเร็จการศึกษาแล้วแต่ยังไม่ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก เข้าถวายตัวก่อนไปทำราชการตามกระทรวง การถวายตัวพอเป็นพิธีก่อน “จำหน่าย” ไปรับราชการ จึงไม่ได้ปมเพาะความคุ้นเคยระหว่างกษัตริย์กับนักเรียนในระหว่างเล่าเรียนดังที่หวังใจไว้แต่ต้น แผนจัดการดังกล่าวยังละส่วนที่เป็นภาคปฏิบัติ คือการฝึกงานที่สมเด็จพระยาตำรางราชานุภาพทรงเสนอ คือ ให้ไปสำรวจราชการตามกระทรวงต่างๆ ก่อน หลักสูตรจึงมีแต่ส่วนทฤษฎีที่เป็นวิชาความรู้ต่างๆ ได้แก่ เรียงความ อักษรวิธี ลายมือ เลขวิธี ภูมิศาสตร์ ในชั้นที่สูงขึ้นๆ เทียบได้กับประโยค 1 ถึง ประโยค 3 ของกรมศึกษาธิการ ทั้งเพิ่มวิชาชั้นสูงในประโยค 4 อาทิ “วิชากฎหมาย (Jurisprudence) พระธรรมนูญราชประเพณีในการปกครอง (Constitution and Government of the Kingdom) นิติวิทยา (Economic Science) ธรรมวิทยา (Moral Science)” เป็นต้น ส่วนประโยค 5 จะเป็นวิชาเฉพาะทางตามแต่กระทรวงต่างๆ จะต้องการให้สอน การเรียนมีกำหนด 6 ปี ตกประโยคละ 1 ปี เว้นแต่ประโยค 4 ต้องเรียน 2 ปี โดยผู้สำเร็จการศึกษาแต่ละประโยค สามารถออกไปทำราชการได้เลย แต่จะมีความรู้สูงต่ำต่างกัน ผู้เรียนจะได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นไปตามแต่ละประโยคด้วย คือ 6, 8, 10, 12, 15 บาทตามลำดับ ซึ่งในชั้นแรกจะจัดถึงประโยค 3 ก่อน แล้วจะขยายตามความรู้นักเรียนขึ้นเป็นลำดับไป¹²⁰ ที่น่าสนใจคือหลักสูตรข้าราชการฝ่ายพลเรือนที่สอนวิชาสมัยใหม่จากตะวันตก รวมถึงวิชาเฉพาะทางสำหรับกระทรวงต่างๆ กลับไม่ได้บรรจุวิชาภาษาอังกฤษเข้าไปด้วย ทั้งที่กระทรวงธรรมการเองก็มีจุดยืนที่จะจัดการศึกษาตามแบบแผนและมาตรฐานตะวันตกมาตลอดดังกล่าวไปแล้ว อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานที่ให้คำอธิบายในเรื่องนี้

แม้แผนของกระทรวงธรรมการจะไกลจากความคิดตั้งต้นมาก¹²¹ แต่ก็ได้รับพระบรมราชานุมัติจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวงประชุมย่อยที่นอกจากเสนาบดีกระทรวง

¹¹⁹ สมเด็จพระยาตำรางราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี, หน้า 177; David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, p. 188.

¹²⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 5/7 (ก-บ) สคิมที่จะตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาฝ่ายพลเรือน (30 พ.ย. 115- 21 พ.ค. 116)

¹²¹ David K Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, p. 190.

ธรรมการและอธิบดีกรมศึกษาธิการแล้ว ยังมีสมเด็จพระยาธรรมาธิบดีศรีรัตนโกสินทร์ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงร่วมประชุมด้วย เพียงแต่ต้องปรับแก้เล็กน้อย อย่างไรก็ตามการพิจารณางบประมาณประจำปีซึ่งคาบเกี่ยวกับการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ที่ประชุมเสนาบดีสภากลับมีมติให้กระทรวงธรรมการทบทวนโครงการ โดยให้ตัดลดงบประมาณลง ทำให้กระทรวงต้องตัดส่วนที่จะให้เงินเดือนนักเรียนออกไป¹²² แต่แผนที่เสนอกลับไปใหม่ก็ต้องค้างอยู่ เมื่อที่ประชุมยกให้เจ้าพระยาอภัยราชา ที่ปรึกษาราชการทั่วไปไปตรวจแก้และหารือกับกระทรวง แต่เจ้าพระยาอภัยราชาก็มีราชการอื่นมาก ทำให้จนถึง พ.ศ. 2441 โครงการโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนก็ยัง “เปนอันเข้าตุนิ่งอยู่”¹²³

การคิดตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนเกิดขึ้นอีกครั้ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปแล้วเสร็จในเดือนกันยายน พ.ศ. 2441 ดังกล่าวแล้วข้างต้น และมีพระราชดำริต่อมาที่จะตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการ เพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนข้าราชการที่ทวีมากขึ้นหลังรัฐเริ่มจัดการปกครองมณฑลหัวเมืองตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ พ.ศ. 2440¹²⁴ ควบคู่ไปกับการจัดเก็บภาษี และการพิจารณาความตามหัวเมือง ทำให้ต้องการข้าราชการเพิ่มขึ้นมาก ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ วันที่ 21 มกราคม พ.ศ. 2441 ว่า

“ด้วยความรู้สึกขัดสนย่อมน่าเกิดขึ้นแก่พวกเราทั้งหลาย ไม่แต่เฉพาะตัวเราเอง บรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก อย่างเช่นกรมหมื่นดำรง ซึ่งมีหน้าที่ต้องจัดข้าราชการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าหลวงประจำเมือง ซึ่งต้องเปลี่ยนต้องแซมปีละหลายๆ สิบคนหรือตั้งร้อย กรมหมื่นมเหศวร ซึ่งต้องส่งข้าหลวงคลังไปประจำหัวเมืองซึ่งตั้งขึ้นใหม่ปีละหลายสิบคน เป็นตัวผู้ที่ร่อนรนรเบาเราอยู่ไม่ได้ขาด ในเรื่องที่จะต้องคนแลต้องช่วยกันหา ยังกระทรวงอื่นเช่นกระทรวงยุติธรรม ถ้าจะได้คนที่มีความรู้ในกฎหมายพอประมาณสักร้อยคน ก็จะได้รับตำแหน่งในปีเดี๋ยวนี้อย่างสิ้นไม่เหลือหลง ด้วยได้

¹²² David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, pp. 190-191; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ 58/2 เรื่องตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน (2 พ.ศ. 2440)

¹²³ *ปัญญาวัช และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1*, หน้า 196-197.

¹²⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ใน *70 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย* ([กรุงเทพฯ]: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 82.

สั่งให้ขยายกระบวนการพิจารณาความใหม่ออกไปให้ทั่วพระราชอาณาเขตในงบประมาณ ศก 118 นี้”¹²⁵

ทั้งนี้ไม่รวมถึงหน่วยงานอื่นอีกมากที่ขาดแคลนกำลังคน เช่น กระทรวงการต่างประเทศ และกระทรวงนครบาล “ซึ่งเจ้าของไม่ผู้ตะเกียกตะกาย แต่ถ้าถูกติเตียนอันใดเข้าก็ร้องเรื่องคนติดขึ้นมา” ทั้งใช้วิธีแก้ปัญหาด้วยการจ้างชาวต่างประเทศเข้าทำงานแทน เช่นกันกับกระทรวงโยธาธิการ “ซึ่งมีคนไทยอยู่ในกรมขึ้นของกรมนี้ไม่เกินกว่ากรมละคนในพวกชั้นสูง” แต่จะรับคนมาทำงานไม่เลือกหน้าก็ได้ “เพราะไม่มีความรู้ก็ใช้ไม่ได้”

เช่นเดียวกับลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่ทรงมีไปถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2442 ก็ทรงกล่าวถึงปัญหาการขาดแคลนข้าราชการว่า “เป็นหัวใจของการทั้งปวง” พระองค์เองขณะนี้ต้องการผู้จะมาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล 2 คน ผู้ว่าราชการอย่างน้อย 5 คน ปลัดอำเภออย่างน้อย 15 คน และนายอำเภอ “ซึ่งเป็นคนสำคัญทำงานของเจ้าเมือง” อีกราว 30 คน แต่ก็ทรง “ยังหาตัวไม่ได้”¹²⁶

การคิดตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะดำเนินการตามหลักปฏิรูปการศึกษาที่ทำไปแล้ว คือจัดให้เหมาะสมกับความต้องการ และทรัพยากรที่รัฐมี ที่เปรียบเหมือนคนอยู่ป่าก็ควรปลูกกระท่อมอาศัยไปก่อน ไม่ใช่คิดสร้างตึกไปที่เดียว ดังที่พระองค์ทรงใช้วัดเป็นโรงเรียน ให้พระเป็นครู จัดสอนราษฎรทั่วไปพอให้รู้หนังสือก่อน ดังกล่าวไปแล้ว การโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนก็เช่นกัน ดังพระราชหัตถเลขาข้างต้นที่มีถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ว่า “ต้องเข้าใจว่าไม่ใช่โรงเรียนชิววิไลอย่างฝรั่งในชั้นต้น เป็นโรงเรียนที่เปรียบด้วยปลูกเรือนไม้ แล้วจึงค่อยแก้ไขไปโดยลำดับ” โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนจึงควรเป็น “โรงเรียนชั้นกลางคล้ายกับโรงเรียนกฎหมาย” ที่ตั้งขึ้น พ.ศ. 2440 “ให้รู้กระบวนการพิจารณาความใหม่แลกฎหมายเก่าของเรา” ซึ่งจะได้แจกจ่ายไปเป็นผู้พิพากษาพิจารณาความทั่วพระราชอาณาเขตในงบประมาณ พ.ศ. 2442¹²⁷

¹²⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 292-293.

¹²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 358-359.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 293, 298-299.

โรงเรียนกฎหมายที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเป็นเยี่ยงอย่างได้
นี้ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ซึ่งขณะนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมแล้ว ได้
ทรงจัดการสอนเองที่ตึกกระทรวงยุติธรรมหลังเวลาเสวยพระกระยาหารกลางวัน โดยมีพระยา
ประจักษ์กรจักร (แถม บุนนาค) อธิบดีผู้พิพากษาศาลแพ่ง ขุนหลวงพระยาไกรสี (เปล่ง เวภาระ)
อธิบดีผู้พิพากษาศาลอาญา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร กรรมการศาลฎีกา และ
พระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ ร่วมเป็นคณะผู้สอน พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงสอน
กฎหมายโดยใช้ตำราของไทยและต่างประเทศ กฎหมายไทยทรงใช้หนังสือกฎหมายตราสามดวง
ฉบับที่พระองค์ทรงพิมพ์ชำระใหม่ พ.ศ. 2444 ที่เรียกภายหลังว่า “กฎหมายราชบุรี” ส่วนกฎหมาย
อาญาใช้ประมวลกฎหมายอาญาแบบชวีลลอร์วของอินเดีย แต่กฎหมายวิธีพิจารณาความ
กฎหมายแพ่งลักษณะสัญญาและละเมิดใช้ตำราของอังกฤษ โดยทรงอธิบายว่า “เราจะพ่ายไป
ฝ่ายเดียวไม่เหลือแลดูใครนั้นไม่ได้ ต้องเดินตามทางกฎหมายที่โลกนิยม” ด้วย สำหรับวิธีการสอน
พระองค์ “ต้องดูหนังสือเพื่อเตรียมมาสอนนักเรียนจนกระทั่งดึกดื่น” แล้วทำการ “เลกเชอร์” หรือให้
จดตามคำบอก คำบรรยายการสอนของพระองค์ต่อมาจะถูกรวบรวมจัดพิมพ์เป็นตำรา ไม่รวมถึง
หนังสือกฎหมายที่ทรงรวบรวมและนิพนธ์ขึ้นอีกจำนวนมาก¹²⁸

โรงเรียนกฎหมายประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ในปีแรกมีนักเรียนกว่า 100 คน
นอกจากนี้ยังได้ผู้พิพากษาในศาลหัวเมืองบางส่วน และผู้พิพากษาที่เพิ่งทำงานมาร่วมฟังคำสอน
และศึกษาระบบกฎหมายและการศาลแบบใหม่ไปพร้อมกันด้วย และในเดือนธันวาคมปีเดียวกันก็
มีผู้สอบเป็นเนติบัณฑิตออกทำการเป็นผู้พิพากษาได้ถึง 9 คน อย่างไรก็ตามหลักสูตรที่ดูล้าลองว่าเล่า
เรียนไม่ถึงปีก็สอบได้นี้เชื่อว่าจะย่อหย่อนมาตรฐานแต่อย่างใด เพราะผู้เข้าไต่ต้องสอบถึง 6 วิชาฯ
ละประมาณ 10 ข้อ ให้เวลาทำวิชาละ 4 ชั่วโมง รวมสอบทั้งสิ้น 6 วัน กฎหมายที่ได้ได้แก่ 1) อาญา
2) สัญญา 3) มรดกกับประทุษร้ายส่วนแพ่ง 4) ผัวเมีย ทาส และประกาศต่างๆ 5) วิธีพิจารณา 6)
กฎหมายระหว่างประเทศ ทั้งผู้ที่สอบได้ 9 คนแรกนั้น ต่างก็มีประสบการณ์ทำงานกระทรวง
ยุติธรรมแล้วทั้งสิ้น การคงมาตรฐานเนติบัณฑิต ยังเห็นได้จากจำนวนผู้สอบได้เป็นเนติบัณฑิต
ตั้งแต่ พ.ศ. 2440 ถึง 2445 มีรวมกันทั้งสิ้นเพียง 54 คน คือตกปีละ 9 คน ทั้งที่นักเรียนโรงเรียน

¹²⁸ เรื่องของเจ้าพระยามหิธร (พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2499), หน้า 51-52; 100 ปี โรงเรียน
กฎหมาย (กรุงเทพฯ: เนติบัณฑิตยสภา, 2540), หน้า 79, 82-84; หลวงสารนัยประศาสน์ (สัญญา ณ สงขลา),
พัฒนาการการศึกษากฎหมายในประเทศไทย (พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2499), หน้า 3, 8-9.

กฎหมายก็มากขึ้นตามลำดับ จากกว่า 100 คน ใน พ.ศ. 2440 เป็น 292 คน ในปี พ.ศ. 2443 จนถึง 375 คน ในปี พ.ศ. 2444¹²⁹

ที่น่าสนใจก็คือ การโรงเรียนกฎหมายที่เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมจัดขึ้นนี้สามารถจัดสอนวิชาทั้งอย่างเก่าอย่างใหม่ได้โดยไม่ต้องติดกับอุปสรรคเรื่องภาษาต่างประเทศ เพราะผู้สอนถ่ายทอดหรือ “เลกเชอร์” ความรู้ให้ในภาษาไทย ทั้งทยอยผลิตตำรากฎหมายต่างๆ ให้ศึกษาเพิ่มเติม การสอนแต่ที่จำเป็นต้องให้รู้ก่อน ทั้งไม่ให้เกิดข้อติดขัดเรื่องภาษา จะเป็นนโยบายของทางโรงเรียนตลอดมาอีกกว่าทศวรรษ แม้ยอมรับกันอยู่ว่าคนเรียนกฎหมายในภาษาไทย “เสียเปรียบคนที่รู้ภาษาฝรั่ง”¹³⁰ ปี พ.ศ. 2444 มีการเสนอให้โรงเรียนกฎหมายแบ่งการสอนเป็น 2 แผนก คือ แผนกที่สอนในภาษาไทยอย่างของเดิม กับแผนกที่สอนในภาษาต่างประเทศ “เหมือนอย่างที่เขาสอนกันที่นอก” เช่นที่ประเทศญี่ปุ่นได้ทำสำเร็จแล้ว แต่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ไม่ทรงเห็นด้วย ว่านอกจาก “ต้องออกพระราชทรัพย์ไม่สู้่น้อย” แล้ว การที่ความรู้พื้นฐานของนักเรียนไทยทุกวันนี้ยังอ่อนอยู่มาก ทั้งความรู้หนังสือไทยและความรู้วิชาขั้นต้นที่ควรรู้ดีแล้ว ก็ทำให้สงสัยว่าการเรียนอย่างประเทศญี่ปุ่นจะเป็นผลสำเร็จหรือไม่ “หรือจะเสียพระราชทรัพย์เปล่า”¹³¹ การศึกษากฎหมายในเมืองไทยจะปลอดจากภาษาต่างประเทศเรื่อยมา ต่อเมื่อหม่อมเจ้าจรัญศักดิ์ กฤษดากรเข้าดูแลการกระทรวงยุติธรรมแทนพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ในปี พ.ศ. 2452 จึงคิดตั้งโรงเรียนเตรียมเทียบชั้นมัธยมศึกษา ฝึกหัดนักเรียนให้รู้ภาษาอังกฤษ และภาษาละตินพอจะเล่าเรียนกฎหมายในภาษาต่างประเทศต่อไป จึงได้ให้โอนโรงเรียนราชวิทยาลัยมาขึ้นกับกระทรวงยุติธรรม พ.ศ. 2453 ดังกล่าวแล้วข้างต้น¹³²

การโรงเรียน “พอหัดคนขึ้นใช้ให้ได้ทันเวลา” เช่นที่โรงเรียนกฎหมายได้ทำนี้เป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า “เจ้ากระทรวง” ธรรมการคงคิดทำไม่ได้ จึง

¹²⁹ เรื่องของเจ้าพระยามหิธร, หน้า 52-55; 100 ปี โรงเรียนกฎหมาย, หน้า 79, 82, 85, 87; พชรินทร์ เปี่ยมสมบุญ, “การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 จนถึง พ.ศ. 2478,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 84-85, 87; หลวงสารนัยประสาสน์ (ธัญญา ณ สงขลา), พัฒนาการการศึกษากฎหมายในประเทศไทย, หน้า 3-4, 9-11; “แจ้งความกระทรวงยุติธรรม,” ราชกิจจานุเบกษา 14 (22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2440): 530-531.

¹³⁰ ลายพระหัตถ์ของเสด็จในกรมหลวงราชบุรี ๓ กับ เรื่องกระทรวงและศาลยุติธรรม (พระนคร: กระทรวงยุติธรรม, 2504), หน้า 16.

¹³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-16.

¹³² “แจ้งความกระทรวงยุติธรรม,” ราชกิจจานุเบกษา 26 (20 มีนาคม พ.ศ. 2452): 2757-2759.

ทรงคาดหวังให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ซึ่งเห็นว่าเหมาะเป็น “เจ้ากรมศึกษา” ในภายหน้า ทั้งตรัสถึงในเวลาต่อมาด้วยว่า “เป็นผู้มีความสามารถที่จะผ่อนผันวิธีศึกษาให้เหมาะสมกับกาลเทศะในนี้ได้” เข้ารับจัดการการโรงเรียน¹³³ อย่างไรก็ตามพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ซึ่งเป็นอัครราชทูตกรุงลอนดอนอยู่เวลานั้น ได้มีหนังสือถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตั้งแต่ 20 มกราคม พ.ศ. 2441 แล้วว่าหน้าที่ที่ทำอยู่เดี๋ยวนี้ “เป็นการสำคัญไม่น้อย” และยังไม่สมควรมาทำการในกระทรวงธรรมการ¹³⁴ แต่ต้องการคิดช่วยเหลืองานด้านการศึกษาอยู่ทางนี้มากกว่า เช่น ช่วยคิดแผนจัดการศึกษา ส่งวัสดุอุปกรณ์จากที่นี้ไปให้ และช่วยการแต่งตำรา เป็นต้น สำหรับโครงการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนนั้นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้สนองพระราชประสงค์ โดยทำแผนจัดการ “โรงเรียนราชบริพาร” (Civil Service Training) ขึ้นทุกเกล้าฯ ถวายวันที่ 16 มีนาคม พ.ศ. 2441¹³⁵

อย่างไรก็ดีแผน “โรงเรียนราชบริพาร” ของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ดูไม่ใช่ “กระท่อม” หรือ “ปลูกเรือนไม้” ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ แต่เหมือนคิดจะปลูก “ตึก” เสียมากกว่า ตั้งแต่เรื่อง “เครื่องแต่งห้องเรียน” ที่เสนอว่าห้องเรียนควรประกอบด้วยโต๊ะนักเรียนที่มีลิ้นชักเก็บของ ไม่เช่นนั้นก็ต้องให้แต่ละคนได้มีตู้เก็บของต่างหาก กระดานดำสำหรับครู โต๊ะครู เครื่องพิมพ์ดีด แผนที่โลก และนาฬิกาเรือนใหญ่ ซึ่งในเวลาต่อมาพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ก็ได้จัดซื้อบางอย่างส่งกลับมาให้โรงเรียนที่จะตั้งใหม่นี้¹³⁶ นอกจากนี้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ยังเสนอให้จัดแปลตำราวิชาสมัยใหม่ที่ต่อไปจะต้องใช้ด้วย ได้แก่ “กสิกรรมวิธี (Agriculture) อักษรหาคำนวณ (Algebra) ดาราศาสตร์ (Astronomy) ชีววิทยา (Biology) ภูตศาสตร์ (Botany) วิชาวิทยาศาสตร์ (Chemistry) เลขวิเคราะห (Euclid) ภูมิวิเคราะห (Geography) โลหศาสตร์

¹³³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 298-299, 331; David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 256.

¹³⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 5/8 (ก-บ) จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาหมาดไทย (20 ก.พ. 117-26 มี.ค. 119)

¹³⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 5/5 (ร-ล) โรงเรียนราชบริพาร (16 มี.ค. 117-2 ก.ย. 118)

¹³⁶ ประพัฒน์ ตริณรงค์, *ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จ (เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี)* (ม.ป.ท.: อุดมศึกษา, 2504), หน้า 244-246; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/135 พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เครื่องพิมพ์เขียนไทย, อังกฤษ, กับโต๊ะตั้งแลลูกโลกสำหรับโรงเรียนราชบริพาร (11 พ.ค.-22 ก.ย. 2442)

คราวแรกไม่เกิน 50 คน การคิดตั้งโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการตามแผนข้างต้นนี้ ได้รับพระบรมราชานุมัติจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยทันที¹⁴⁰

โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนเปิดทำการ พ.ศ. 2442 รับนักเรียนที่มีความรู้ขั้นต้นแล้ว มาเรียนการชั้นเสมียนเพิ่มเติม อาทิ เขียนหวัดเร็ว พิมพ์ดีด แต่งบัญชี รวมถึงวิชาทำแผนที่ ภูมิศาสตร์ และราชประเพณี ผู้สอบได้ในชั้นนี้ เรียกว่าไล่ได้ “ประโยคกระทรวง” จะให้ไปเรียน “ความรู้ในการอำเภอ” ที่โรงเรียนมณฑลอยุธยา ซึ่งจัดสอนหน้าที่ราชการหัวเมือง ลักษณะปกครองท้องที่ การที่ดิน การอัยการ การสรรพากร ผู้สำเร็จการเล่าเรียนจะให้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กและไปทำราชการตามหัวเมืองต่อไป สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงรับเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนเองในชั้นแรก ต่อเมื่อพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ยินยอมรับการและเดินทางกลับถึงกรุงเทพฯ กลางปี พ.ศ. 2442 พระองค์จึงทรงรับเป็นผู้บัญชาการโรงเรียน และให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้อำนวยการแทน¹⁴¹ ต่อมาโรงเรียนได้เพิ่มขึ้น “นักซ่อม” สำหรับผู้ที่ยังมีความรู้สามัญไม่พอจะถึงชั้น “นักเรียน” แต่ประสงค์จะเข้าเรียนต่อไป ก็ให้เรียนชั้น “นักซ่อม” ก่อน เมื่อสอบได้ครบหลักสูตรจึงจะให้เข้าชั้น “นักเรียน” รายงานโรงเรียนสิ้นปี พ.ศ. 2443 แจ้งว่า มีนักเรียนชั้น “นักซ่อม” ทั้งสิ้น 107 คน ชั้น “นักเรียน” 66 คน สอบได้ “ประโยคกระทรวง” แล้วเรียนอยู่โรงเรียนมณฑลกรุงเก่า 9 คน¹⁴²

ในปีการศึกษา พ.ศ. 2444 ได้มีการปรับปรุงหลักสูตร โดยแยกชั้น “นักซ่อม” ไปตั้งที่โรงเรียนต่างหาก ส่วนชั้น “นักเรียน” แยกออกเป็น 3 ชั้น ชั้นแรกเรียก “ประโยคนักเรียน” เรียนเขียนอ่านแต่งหนังสือ ไวยากรณ์ เลข เป็นต้น ชั้น 2 เรียก “ประโยคความรู้” เรียนการออฟฟิศ การตรวจการ แบบการปกครอง การปกครองท้องที่ การภาษีอากร การคลัง ราชประเพณี พงศาวดาร ชั้น 3 เรียก “ประโยคความชำนาญ” เรียนการเสมียนในออฟฟิศ ตรวจการตามหน้าที่ เก็บภาษีอากร ใต้อรรถาธิบาย เปรียบเทียบความแฟ่ง และทำแผนที่ สำหรับ “ประโยคนักเรียน” และ “ประโยคความรู้” จะเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ส่วน “ประโยคความชำนาญ” ซึ่งเหมือนการฝึกงานให้ไป

¹⁴⁰ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 5/8 (ก-บ) จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาหมาดไทย (20 ก.พ. 117-26 มี.ค. 119)

¹⁴¹ เรื่องเดียวกัน; David K Wyatt, *The Politics of Reform in Thailand*, p. 262; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมณฑรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118, หน้า 335.

¹⁴² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 5/8 (ก-บ) จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาหมาดไทย (20 ก.พ. 117-26 มี.ค. 119)

เรียนที่บางปะอิน ประมาณ 6 เดือน นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารานุกรมภาพยงทรงเสนอให้เปลี่ยนธรรมเนียมการถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ว่าควรถวายตัวตั้งแต่ชั้น “นักเรียน” เลย เพื่อให้มีเวลาศึกษาวิชาการในราชสำนัก และเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทให้ทรงคุ้นเคยด้วย อย่างน้อย 1 ปี หรือ 1 ปีครึ่ง ก่อนรับพระราชทานสัญญาบัตรทำราชการต่อไป พระดำรินี้เป็นที่สพพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก ดังมีพระราชหัตถเลขาว่า “จะทำให้ความไว้วางใจในระหว่างเจ้าแผ่นดินกับข้าราชการมั่นคงขึ้น”¹⁴³ และในปีถัดมา พ.ศ. 2445 โรงเรียนก็ได้รับพระราชทานชื่อใหม่เป็น “โรงเรียนมหาดเล็ก” ให้สมกับการที่ทำอยู่¹⁴⁴

การโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน หรือโรงเรียนมหาดเล็กในชื่อใหม่จะดำเนินการตามทางที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารานุกรมภาพยงวางไว้ คือ สอนความรู้ที่ใช้ปฏิบัติราชการเป็นหลัก และส่งไปฝึกหัดความชำนาญและเรียนรู้การทำงานจริงในมณฑลหัวเมือง ทั้งให้ใช้ธรรมเนียมเก่าคือการมหาดเล็กในการผูกสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับข้าราชการแบบใหม่ แม้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จะกลับเข้ามาเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนจนถึง พ.ศ. 2445 และได้ “แก้ไขหลักสูตรที่ฝึกสอนให้สูงขึ้น” ในปีการศึกษา 2444¹⁴⁵ แต่วิชาที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เคยเสนอในแผน “โรงเรียนข้าราชการบริพาร” ซึ่งไม่ใช่วิชาเชิงประยุกต์ใช้งานอย่างที่เรียนกันอยู่ รวมถึงวิชาภาษาอังกฤษ ก็ไม่เคยปรากฏในหลักสูตรเลย และจะเป็นเช่นนี้ตลอดทศวรรษ 2440

ขณะที่โรงเรียนกฎหมาย และโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนจะปลอดจากการศึกษาภาษาอังกฤษตลอดทศวรรษ แต่ในเวลาเดียวกันก็มีโรงเรียนข้าราชการบางแห่งที่จัดสอนภาษาอังกฤษ เช่น โรงเรียนทหารบก กรณีโรงเรียนทหารบก หรือ โรงเรียนทหารสราญรมย์เดิม หรือ “คะเด็ตสกูล” มีความพิเศษต่างหาก คือ โรงเรียนนายทหารชั้นสัญญาบัตรจะจัดสอนภาษาอังกฤษให้นักเรียนมาตลอด ตั้งแต่ครั้งโรงเรียนในกรมทหารมหาดเล็กที่ได้ครูแพทเทอร์สันมาสอน พ.ศ. 2415 หรือโรงเรียนทหารมหาดเล็ก พ.ศ. 2424 ที่ภายหลังเป็นโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ หรือ โรงเรียนทหารหน้า หรือ “คะเด็ตทหารหน้า” พ.ศ. 2424 โรงเรียนทหารสราญรมย์ หรือ “คะเด็ตสกูล” พ.ศ. 2430 เรื่อยมาถึงโรงเรียนทหารบก พ.ศ. 2441 ซึ่งสมทบโรงเรียนนายสิบมาอยู่ทีเดียวกับโรงเรียนนายร้อยแต่แยกกองกัน และในชื่อใหม่ว่าโรงเรียนนายร้อยทหารบก พ.ศ. 2446

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.5/9 (ก-บ) โรงเรียนข้าราชการพลเรือน (24 มิ.ย. 120-12 ม.ค. 127)

¹⁴⁴ เรื่องเดียวกัน

¹⁴⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 5/8 (ก-บ) จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาามหาไทย (20 ก.พ. 117-26 มี.ค. 119)

เมื่อแยกนักเรียนนายสิบไปอยู่อีกที่หนึ่งแล้ว¹⁴⁶ การจัดให้นักเรียนนายร้อยได้ศึกษาภาษาอังกฤษด้วยอาจเกี่ยวกับที่การทหารสมัยใหม่เป็นวิทยาการจากตะวันตก แต่ที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันก็คือเป็นเครื่องเสริมเกียรติยศให้กับโรงเรียนทหาร รัฐสมัยรัชกาลที่ 5 พยายามยกฐานะให้กับโรงเรียนทหารมาตลอด ตั้งแต่การให้แต่เฉพาะ “ผู้มีชาติตระกูล” คือ พระบรมวงศานุวงศ์ บุตรข้าราชการ และบุตรนายทหารเข้าเรียน พระราชทานเครื่องแต่งตัว อาหารเลี้ยง เงินเดือน ทั้งให้ถือศักดินาทันที 400 ไร่¹⁴⁷ ไปจนถึงให้เรียนภาษาอังกฤษ แต่การเป็นทหารซึ่งเทียบเคียงได้กับไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปรบทัพจับศึกแต่ครั้งอดีต ทั้งเป็นอาชีพที่ถือว่าต้องก่อกรรมทำเข็ญเพราะต้องฆ่าฟันศัตรู¹⁴⁸ ก็ทำให้ภาพลักษณ์ต่อวิชาชีพทหาร หรือการเป็นข้าราชการสายทหารไม่เป็นที่นิยมนักโดยเฉพาะเมื่อเทียบกับอาชีพข้าราชการสายพลเรือนและจะเรื้อรังเช่นนี้ไปอีกหลายปี¹⁴⁹ เห็นได้จากจำนวนนักเรียนที่ตั้งเขตแดนไว้ พ.ศ. 2430 ว่าไม่ให้เกิน 200 คน แต่จำนวนนักเรียนระหว่าง พ.ศ. 2437-2440 กลับมีแค่ 43 ถึง 63 คนเท่านั้น¹⁵⁰

การให้เรียนภาษาอังกฤษพอเป็นความรู้ระดับเกียรติ ทำให้การศึกษาไม่ใคร่เข้มข้นจริงจัง ภาษาอังกฤษเป็นเพียงวิชาเรียนวิชาหนึ่งในหลายวิชา แต่ไม่ใช่ภาษาที่ใช้ในการสอนแม้โรงเรียนใช้ครูชาวต่างชาติสอนวิชาทหารอยู่หลายคนก็ตาม¹⁵¹ จึงมีผู้ปกครองบางคนผิดหวังที่โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษก็จริงแต่ดูให้ความรู้ไม่ได้เต็มที่ เช่น ในช่วงกลางทศวรรษ 2430 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศราชอุดมเดชทรงเคยส่งคนของพระองค์ไปเรียนโรงเรียนทหารสราญรมย์ เพื่อหวังให้รู้

¹⁴⁶ ดู 3.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษในพระบรมมหาราชวัง; และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1 ตอนปราบฮ่อครั้งที่ 1 (ม.ป.ท., 2476), หน้า 126; โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า (พระนคร, 2510), หน้า 9, 37; Sukunya Bumroongsok, “Chulachomkhalo Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” (Ph. D. dissertation, Northern Illinois University, 1991), p. 106.

¹⁴⁷ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, หน้า 14-15.

¹⁴⁸ Kullada Kesboonchoo Mead, The Rise and Decline of Thai Absolutism, p. 79.

¹⁴⁹ Ibid.; Sukunya Bumroongsok, “Chulachomkhalo Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” p. 90.

¹⁵⁰ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, หน้า 14; Sukunya Bumroongsok, “Chulachomkhalo Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” p. 106.

¹⁵¹ Sukunya Bumroongsok, “Chulachomkhalo Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” p. 76.

ภาษาอังกฤษ แต่การเรียนภาษาอังกฤษ เพียง 1-2 ครั้งต่อสัปดาห์ ครั้งหนึ่งไม่เกินครึ่งชั่วโมง ที่เหลือเป็นการ “หัดม้าขี่แลทำงานต่างๆ” ไม่มีเวลาให้ท่องหนังสือ ก็ทำให้ทรงเห็นว่า “ให้เรียนไปห้าปีก็ไม่รู้” จึงทรงให้ออกจากโรงเรียนเสีย¹⁵² ช่วงเวลาใกล้เคียงกันนักหนังสือพิมพ์ชาวอังกฤษที่เคยมาเยี่ยมชมโรงเรียนก็ได้เขียนเสียดสีคุณภาพการศึกษาของนักเรียนนายร้อยว่าแค่สะกด ซี-เอ-ที แคท (c-a-t) ยังสะกดไม่ถูก¹⁵³

การโรงเรียนทหารบกจะเจริญมั่นคงตั้งแต่ พ.ศ. 2441 เป็นต้นมา เมื่อมีการส่งเสริมสถานะโรงเรียนทหารอย่างจริงจังอีกครั้ง ด้วยการให้พระราชวงศ์ชั้นพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า รวมถึงบุตรข้าราชการจำนวนมากเข้าเป็นนักเรียนนายร้อย ทำให้มีนักเรียนทั้งเก่าใหม่รวมกันกว่า 120 คน การให้ชนชั้นสูงช่วยปลูกความนิยมให้กับโรงเรียน ยังเห็นได้ในปีถัดมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ 4 พระองค์ ร่วมเป็นนักเรียนนายร้อยช่วงเวลาหนึ่งด้วย¹⁵⁴ อย่างไรก็ดีในปี พ.ศ. 2442 เช่นกันโรงเรียนได้เปิดให้บุคคลสามัญเข้าเรียนด้วย เพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนผู้เรียนในระยะยาว ทำให้จำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วแทบจะทันที่รวมเป็นกว่า 200 คน และกว่า 300 คน ใน พ.ศ. 2446 และกว่า 500 คน ใน พ.ศ. 2447 จนโรงเรียนสามารถยกเลิกการให้เงินเดือนนักเรียนซึ่งเคยใช้จูงใจให้มาเรียนได้¹⁵⁵

คุณภาพการศึกษาของโรงเรียนก็เจริญขึ้นเช่นกัน ความต้องการนายทหารความรู้สูงจำนวนมาก “ที่รู้ภาษาต่างประเทศเพื่อได้ทราบวิชาการให้กว้างขวางออกไปด้วยจึงจะเป็นที่เบาใจเบาแรงแลกระทำให้ราชการเจริญดีรวดเร็วขึ้น” ทำให้โรงเรียนทหารบกเริ่มคัดนักเรียนส่งไปศึกษาต่างประเทศปีละ 2 คน ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 ทั้งได้ขยายชั้นเรียนที่มีอยู่จาก 4 ชั้น เป็น 6 ชั้น โดย 3

¹⁵² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/1 จะให้หม่อมเจ้าชายและนายปทุมเรียนภาษาอังกฤษ (21 เม.ย. 2436)

¹⁵³ Sukunya Bumroongsook, “Chulachomkloa Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” p. 84.

¹⁵⁴ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, หน้า 35, 38-39. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอักษราวงค์เดชาวรุทธทรงเป็นนักเรียนฝึกวิชาทหาร ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิ์เดชนั ทรงเป็นนักเรียนนายร้อยพิเศษ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทั้ง 4 พระองค์นี้ทรงร่วมเรียนเป็นกรณีพิเศษ ก่อนเสด็จไปศึกษาต่อต่างประเทศต่อไป

¹⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39, 47, 51; Sukunya Bumroongsook, “Chulachomkloa Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” p. 84.

ชั้นแรกให้เรียนความรู้สามัญให้รู้ดีเสียก่อน เรียกว่านายร้อยสามัญ (ต่อมาคือนายร้อยชั้นปฐม) ส่วน 3 ชั้นหลังที่เรียนวิชาทหารเรียกนายร้อยชั้นสูง (ต่อมาคือนายร้อยชั้นมัธยม) ต่อมาในปี พ.ศ. 2453 ได้มีการรับ “นักเรียนชั้นมูล” ที่เป็นเด็กเล็กอายุตั้งแต่ 7-9 ปี ให้เล่าเรียนความรู้พื้นฐานในโรงเรียนนายร้อยทหารบก เพื่อซึมซับบรรยากาศและปลูกฝังให้มีใจสมัครเป็นทหารต่อไป แต่จะรับเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป และบุตรนายทหารบกตั้งแต่จ่านายสิบขึ้นไป¹⁵⁶ การให้ความสำคัญกับความรู้ภาษาต่างประเทศ ความรู้วิชาสามัญซึ่งตั้งแต่ พ.ศ. 2455 จะขยายหลักสูตรนายร้อยชั้นปฐมให้มีถึง 6 ชั้น ก็น่าจะส่งผลให้นักเรียนนายร้อยมีความรู้ภาษาอังกฤษดีขึ้นด้วย แม้หลักสูตรโดยรวมยังสอนในภาษาไทยอยู่เช่นเดิมก็ตาม เห็นได้จากงานเขียนของนักเรียนที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์รายเดือนของโรงเรียน คือ เสนาศึกษา ราวทศวรรษ 2460 จะมีบทความทั้งที่เกี่ยวกับวิทยาการใหม่ๆ และเรื่องแปลต่างๆ¹⁵⁷

ขณะที่โรงเรียนข้าราชการทศวรรษ 2440 จะมีทั้งที่สอนและไม่สอนภาษาอังกฤษดังกล่าวไปแล้ว แต่การที่ราชการหลายหน่วยงานเกี่ยวข้องกับวิทยาการตะวันตกโดยตรง ก็ทำให้โรงเรียนข้าราชการหลายต่อหลายแห่งในที่สุดแล้วเลือกจะสอนภาษาอังกฤษให้กับนักเรียนด้วย เช่น โรงเรียนราชแพทยาลัย หรือ โรงเรียนแพทยากรในชื่อเดิม โรงเรียนแห่งนี้จัดสอนวิชาการแพทย์สมัยใหม่ตั้งแต่ พ.ศ. 2433¹⁵⁸ มีนายแพทย์ ที. เฮย์วาร์ด เฮย์ส (T. Heyward Hays) หรือ “หมอมเฮย์ส” ชาวอเมริกันที่รู้ภาษาไทยบ้างเป็นผู้สอน แต่หมอมเฮย์สก็ต้องใช้ล่ามเป็นผู้ช่วยถึง 2 คนในการแปลและบอกเป็นภาษาไทยให้นักเรียนจด¹⁵⁹ อาจารย์คนต่อมา คือ นายแพทย์ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์ (George B. McFarland) ชาวอเมริกันที่ชำนาญภาษาไทยมาก เพราะบิดามารดาเป็นมิชชันนารีที่มาเผยแผ่ศาสนาในเมืองไทย นายแพทย์แมคฟาร์แลนด์เกิดและเติบโตในเมืองไทยก่อนไปศึกษาวิชาแพทย์ที่สหรัฐอเมริกา นายแพทย์แมคฟาร์แลนด์มาช่วยสอนที่โรงเรียนตั้งแต่

¹⁵⁶ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, หน้า 41-42, 45-46, 92; Sukunya Bumroongsook, “Chulachomkloa Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948),” pp. 117-118.

¹⁵⁷ Ibid., p. 124; โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า, หน้า 96-97, 102.

¹⁵⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

¹⁵⁹ ศิริราชร้อยปี : ประวัติและวิวัฒนาการ ([กรุงเทพฯ]: คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล, 2531), หน้า 24; ยุวดี ตปนียากร, “วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 200.

เดือนมกราคม พ.ศ. 2434 ก่อนรับตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ในปี พ.ศ. 2436¹⁶⁰ นอกจากสอนนักเรียนแพทย์เป็นภาษาไทยแล้ว นายแพทย์แมคฟาร์แลนด์ยังได้จัดทำตำราแพทย์ภาษาไทยหลายเล่ม พิมพ์อัดสำเนาแจกจ่ายให้ศึกษา เพราะนักเรียนไม่สามารถใช้ประโยชน์จากตำราภาษาอังกฤษได้ นายแพทย์แมคฟาร์แลนด์ถึงกับกล่าวว่าถ้าต่อนั้นโรงเรียนราชแพทยาลัยใช้เกณฑ์ว่ารับแต่ผู้รู้ภาษาอังกฤษดีเป็นนักเรียน โรงเรียนคงตั้งขึ้นไม่ได้¹⁶¹ อีกทั้งอาชีพแพทย์เองก็มีสถานะค่อนข้างต่ำ เมื่อเทียบกับข้าราชการอื่น เช่น แม้เวลาเรียนจะได้รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ 12 บาท แต่อัตราเงินเดือนเมื่อทำงานอยู่ที่ 25 บาท สูงสุดไม่เกิน 40 บาทตายตัวอยู่แค่นั้น หรือถ้าได้ตำแหน่งแพทย์ประจำเมืองในกระทรวงมหาดไทย ก็ได้บรรดาศักดิ์เพียงขุน เทียบเท่าเพียงปลัดอำเภอ ทำให้นักเรียนที่มีความรู้ดี หรือรู้ภาษาอังกฤษบ้างแล้วมักไม่เลือกเรียนแพทย์ แต่ไปเรียนวิชาอื่นที่ง่ายกว่า ได้เงินเดือนระหว่างเรียนมากกว่า แล้วเมื่อจบไปได้งานที่ดีกว่า¹⁶² อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. 2446 โรงเรียนราชแพทยาลัยก็เลือกจะสอนภาษาอังกฤษให้นักเรียนด้วย โดยให้ครูคนไทยเป็นผู้สอน หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ของไทยรายงานเรื่องนี้ว่าทางโรงเรียนมุ่งหมายเพียงให้ “นักเรียนคุ้นกับคำที่ต้องการใช้ มีน้ำหนักในมาตราซึ่งเป็นภาษาอังกฤษ ฯลฯ เท่านั้น ไม่ใช่จะสอนวิชาอังกฤษให้”¹⁶³ กระนั้นวิชาภาษาอังกฤษก็เป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรแพทย์ตั้งแต่นั้นมาก่อนที่คุณภาพการศึกษาและสถานะของวิชาชีพแพทย์จะดีขึ้นในภายหลัง

ช่วงทศวรรษ 2440-2450 นอกจากโรงเรียนแพทยากรแล้ว ยังพบโรงเรียนข้าราชการอีกหลายแห่งที่จัดสอนภาษาอังกฤษ ซึ่งล้วนแต่เป็นวิชาชีพที่เกี่ยวข้องหรือต้องอาศัยความรู้วิทยาการจากตะวันตก¹⁶⁴ เช่น โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์¹⁶⁵ โรงเรียนกระทรวงเกษตรราธิการ โรงเรียนนายเรือ

¹⁶⁰ ศิริราชร้อยปี : ประวัติและวิวัฒนาการ, หน้า 24, 27.

¹⁶¹ ยอร์ช บี.แมคฟาร์แลนด์, ที่ระลึกแห่งงานที่ได้กระทำให้แก่สยาม (พระนคร: โรงพิมพ์เสรีวานิช, 2493), หน้า 17-18.

¹⁶² ศิริราชร้อยปี : ประวัติและวิวัฒนาการ, หน้า 22-23, 31, 56.

¹⁶³ ยอร์ช บี.แมคฟาร์แลนด์, ที่ระลึกแห่งงานที่ได้กระทำให้แก่สยาม, หน้า 17.

¹⁶⁴ กระทรวงการต่างประเทศซึ่งต้องการข้าราชการจำนวนมากที่รู้ภาษาอังกฤษเคยตั้งแผนการสอนภาษาอังกฤษให้กับข้าราชการหลังเลิกงาน ตั้งแต่ครั้งที่สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มเข้าว่าการต่อมากกระทรวงกำหนดตั้งแต่ “นักเรียนผู้ช่วย” ขึ้น โดยส่งไปทำหน้าที่เสมียนหรือผู้ช่วยราชทูตในสถานทูตที่ต่างประเทศ ให้ได้เรียนรู้ภาษาต่างประเทศ พร้อมฝึกหัดธรรมเนียมการทูตไปพร้อมกันด้วย ดู ประวัติความเป็นมาและรูปร่างของกระทรวงต่างประเทศไทย และระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับหนังสือเดินทาง (พระนคร: โรงพิมพ์การพิมพ์พาณิชย์, 2499), หน้า 25; วิมลพรรณ ปัตถวิชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984), 2547), หน้า 160-161; ละออทอง อัมรินทร์รัตน์, “การส่ง

โรงเรียนนายช่างกล และโรงเรียนจำ สามโรงเรียนหลังนี้สังกัดกระทรวงทหารเรือ¹⁶⁶ ที่น่าสนใจก็คือ ในปี พ.ศ. 2450 แม้แต่โรงเรียนมหาดเล็ก หรือโรงเรียนข้าราชการพลเรือนเดิม หลังฝึกหัดคนพอมีความรู้ไปปฏิบัติราชการทันกับ “ดิमानต์” หรือความต้องการของกระทรวงมหาดไทยแล้ว ก็คิด “บ่มนักเรียนให้สูงยิ่งขึ้น” ด้วยการขยายเวลาเรียนเป็น 5 ปี และ “เพิ่มวิชาสำคัญในปัจจุบันนี้” คือภาษาอังกฤษ “ให้รู้ถึงทำการงานได้”¹⁶⁷ เช่นเดียวกับที่กระทรวงยุติธรรม พ.ศ. 2453 โอนโรงเรียนอังกฤษอย่างราชวิทยาลัยเป็นโรงเรียนเตรียมของกระทรวงเพื่อผลิตนักเรียนที่รู้ภาษาดีไปเรียนโรงเรียนกฎหมายต่อไปดังกล่าวไปแล้ว แม้โรงเรียนกฎหมายเองจะไม่ได้สอนภาษาอังกฤษก็ตาม¹⁶⁸ อย่างไรก็ตามก็ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็ยังมีโรงเรียนข้าราชการอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่ได้สอนภาษาอังกฤษ เช่น โรงเรียนนายร้อยตำรวจในสังกัดกระทรวงมหาดไทย โรงเรียนนายกองตระเวนในสังกัดกระทรวงนครบาล โรงเรียนไปรษณีย์โทรเลขในสังกัดกระทรวงคมนาคม¹⁶⁹ เหตุที่ในยุคนั้นโรงเรียนเหล่านี้ไม่ได้สอนภาษาอังกฤษ ส่วนหนึ่งอาจเพราะเป็นวิชาชีพที่ไม่ต้องใช้หรือไม่ต้องเกี่ยวข้องกับภาษาอังกฤษนัก แต่อีกส่วนหนึ่งอาจมาจากสถานะทางวิชาชีพที่โดยเปรียบเทียบแล้วไม่ทรงเกียรตินักก็เป็นได้ โรงเรียนข้าราชการที่มีและไม่มีภาษาอังกฤษจึงนอกจากจะเกี่ยวกับประโยชน์ใช้สอยแล้ว ยังเกี่ยวกับเกียรติในทางสังคมของวิชาชีพนั้นๆ ด้วย

นักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 138.

¹⁶⁵ โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์สอนภาษาอังกฤษตั้งแต่แรกตั้ง พ.ศ. 2435 ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111)

¹⁶⁶ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2550), หน้า 250; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำปีพระพุทธศก 2454 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 39; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพระพุทธศก 2455 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 42.

¹⁶⁷ 70 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ([กรุงเทพฯ]: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 60; ปัญญาธิปไตยและรัฐราชการกับการศึกษา เล่ม 1, หน้า 300-306.

¹⁶⁸ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำปีพระพุทธศก 2454, หน้า 39; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพระพุทธศก 2455, หน้า 43.

¹⁶⁹ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำปีพระพุทธศก 2454, หน้า 39; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพระพุทธศก 2455, หน้า 43.

5.5 สรุป

ตั้งแต่ พ.ศ. 2440 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2453 รัฐสยามมีนโยบายจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดมากขึ้น ทั้งการจำกัดกลุ่มผู้ได้รับการศึกษา และการจำกัดการใช้งบประมาณ ทำให้รัฐ (1) ริเริ่มตั้งโรงเรียนข้าราชการที่ไม่สอนภาษาอังกฤษ (2) จัดการศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษให้ราษฎรทั่วไปโดยใช้วัดเป็นโรงเรียนและให้พระเป็นครู และ (3) จัดการศึกษาภาษาอังกฤษเฉพาะผู้มีอิทธิพลจ่ายค่าเล่าเรียนได้ นโยบายจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดมีที่มาจากหนึ่งจากการคำนึงเรื่องอัตลักษณ์ความต่างระหว่างตะวันตกกับไทย อันเป็นผลจากการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพิจารณาความเจริญของบ้านเมืองและการเล่าเรียนที่นั่นแล้วมีพระราชดำริว่าอาจไม่เข้ารูปพอดีกับการสร้างความเจริญ และผลิตคนเข้ารับราชการของไทย ทำให้ทรงจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างเลือกสรรมากขึ้น เช่น เห็นว่าข้าราชการหลายหน่วยงานยังไม่จำเป็นต้องศึกษาภาษาอังกฤษ เป็นต้น แต่สาเหตุอีกประการหนึ่งที่อาจสำคัญมากกว่า คือ การคำนึงถึงผลประโยชน์ ว่ารัฐควรแยกการศึกษาเป็น 2 ระดับให้ชัดเจน คือ การศึกษาที่ใช้ทุนต่ำสำหรับราษฎรทั่วไป และการศึกษาที่ใช้ทุนสูงสำหรับราษฎรบางจำพวกที่มีอิทธิพล ที่ร่วมช่วยรับผิดชอบค่าใช้จ่ายด้วยการเสียค่าเล่าเรียนได้ ซึ่งการจัดการศึกษาอย่างหลังช่วยป้อนคนส่วนหนึ่งเข้าสู่ระบบราชการ และควรให้การศึกษารัฐบาลอังกฤษ การที่รัฐจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัดดังกล่าวเปิดทางให้โรงเรียนราษฎรที่มีอยู่ในสมัยนั้น โดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ที่ครูส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศ เติบโตและคงอยู่ในสังคมได้ ดังจะกล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ 6 การมีอยู่ของโรงเรียนราษฎร์

โรงเรียนคริสต์โปรเตสแตนต์ที่ตั้งขึ้นเป็นทางการสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อปลูกศรัทธาในศาสนา ได้จัดสอนภาษาอังกฤษแก่เด็กสยามบ้างแล้ว แต่ค่านิยมในสังคมสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ตระหนักถึงคุณค่าของความรู้ภาษาอังกฤษ กอปรกับการที่รัฐไม่ได้มุ่งจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้กับทุกกลุ่มทุกคน แต่หวังจัดให้ผู้จะไปทำราชการเป็นหลัก โดยเลือกส่งเสริมบุตรผู้มีชาติตระกูลก่อน แล้วขยายสู่ผู้มีอัตรภาพพอจะเรียนได้ในเวลาต่อมา แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาของหญิง ผู้ดีและผู้ต้องการหาเลี้ยงชีพทางอื่นที่ไม่ใช่รับราชการ เช่น ค้าขาย หรือเป็นลูกจ้างบริษัท ร้านค้า ก็ทำให้เกิดช่องว่างให้โรงเรียนคริสต์โปรเตสแตนต์ที่สอนภาษาอังกฤษเติบโตและคงอยู่ในสังคมได้ โดยเปลี่ยนจากการให้บริการโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย เป็นการเก็บค่าเล่าเรียนเพื่อให้โรงเรียนดำรงอยู่ได้ และเน้นสอนภาษาอังกฤษมากขึ้นเพื่อดึงดูดผู้เรียน ที่น่าสนใจก็คือแม้แต่พระคาทอลิกที่เผยแพร่ศาสนาในเมืองไทย ซึ่งโดยมากเป็นชาวฝรั่งเศสและไม่ได้ใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาแม่ ก็ยังตั้งโรงเรียนที่สอนภาษาอังกฤษคู่กับภาษาฝรั่งเศสด้วย โดยจัดหาครูชาวต่างประเทศมาเพิ่มเติม ความนิยมศึกษาภาษาอังกฤษทำให้ช่วงปลายรัชกาลปรากฏมีโรงเรียนราษฎร์ไทยจัดสอนพิเศษภาษาอังกฤษ โดยตั้งเป็นโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำ หรือโรงเรียนกลางคืน รัฐให้การสนับสนุนโรงเรียนราษฎร์เหล่านี้ด้วยดี โดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ที่แม้จะแทรกการสอนศาสนาเข้าด้วย แต่ก็จัดการสอนอย่างมีคุณภาพ ซึ่งเท่ากับช่วยแบ่งเบาภาระความรับผิดชอบของรัฐ ทำให้ในที่สุดบุตรผู้มีชาติตระกูล หรือกระทั่งเจ้านาย ก็เข้าศึกษาโรงเรียนคริสต์เช่นเดียวกับบุตรชาวตะวันตก บุตรจีน และสามัญชน

6.1 โรงเรียนโปรเตสแตนต์ทั่วไป: กรณีกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย

มิชชันนารีโปรเตสแตนต์เริ่มเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในสยาม พ.ศ. 2371 โดยใช้วิธีแจกจ่ายหนังสือสอนศาสนา และยารักษาโรคเพื่อชักจูงให้คนสนใจและศรัทธาในคริสต์ศาสนา¹ การสั่งสอนเด็ก ๆ ให้ศรัทธาในศาสนาเริ่มขึ้นในช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2370 เมื่อภรรยามิชชันนารีที่ตามมา

¹ ดี.บี. บรัดเล, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม, แปลโดย ป่วน อินทวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 3, 5, 20.

ด้วยเปิดโรงเรียนที่บ้านของตน สอนเด็กที่พวกเขาได้นำมาหรือซื้อจากพ่อแม่เด็ก และเด็กในละแวกบ้าน² การที่มิชชันนารีเริ่มเผยแพร่ศาสนากับชุมชนชาวจีนก่อนด้วยเหตุว่ารัฐสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่ได้กีดขวางห้ามปราม³ ทำให้โรงเรียนตามบ้านเหล่านี้ใช้ครูจีนและสอนเป็นภาษาจีน แม้แต่โรงเรียนมิชชันนารีแห่งแรกที่กุ๊วจิน พ.ศ. 2395 ก็ให้ กี้เอ็ง ก้วยเซียน ครูจีนที่เข้ารีตเป็นผู้สอน ต่อเมื่อครูกี้เอ็งเสียชีวิตและครูไทยที่เข้ารีต ชื่อครูซิ่นเข้าดูแลการสอนแทน ภาษาที่ใช้สอนจึงเปลี่ยนจากภาษาจีนเป็นภาษาไทยใน พ.ศ. 2403 ซึ่งไม่เป็นปัญหานักเพราะในเวลานั้นมิชชันนารีได้เผยแพร่ศาสนาในหมู่คนไทยมากแล้ว⁴

การใช้ภาษาของคนพื้นเมืองในการเผยแพร่และสั่งสอนศาสนา เป็นธรรมเนียมที่มิชชันนารีปฏิบัติแพร่หลายทั่วไป ก่อนจะเผยแพร่ศาสนาแก่คนพื้นเมืองในที่หนึ่งๆ พวกเขาจะศึกษาภาษาของคนพื้นเมืองนั้นๆ ก่อนทำการเทศนาสั่งสอน แปลหนังสือสอนศาสนา และแปลพระคัมภีร์เป็นภาษาพื้นเมือง⁵ ต่อจากนั้นก็จัดโรงเรียนสอนศาสนาและสั่งสอนให้รู้หนังสือด้วย เพราะมิชชันนารีมีความคิดว่า “คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาแห่งหนังสือ กล่าวคือ คริสเตียนจะต้องอ่านพระคัมภีร์ ดังนั้นทุกคนจึงควรรู้หนังสือ”⁶ โรงเรียนที่มิชชันนารีตั้งขึ้นในสยามก็เช่นกัน แม้มิชชันนารีอเมริกันจะสอน

² เคนเนท อี แวลส์, ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828-1958 (พระนคร: สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2501), หน้า 10-11; วิลเลียม แอล บรัดเลย์, สยามแต่ปางก่อน : 35 ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์ (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 118-121.

³ ดี.บี. บรัดเลย์, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย, หน้า 3-4.

⁴ จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, แปลโดย จิตราภรณ์ ตันรัตนกุล (กรุงเทพฯ: อินเตอร์พับลิชชิง เอ็นเตอร์ไพรส์, 2555), หน้า 247-248; ยอร์ช ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4 (พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 2504), หน้า 101, 108.

⁵ ดี.บี. บรัดเลย์, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย, หน้า 5-8.

⁶ แม้น พงศ์อุดม และประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “งานธรรมทูตด้านการศึกษาในล้านนา,” ใน ล้านนากับการศึกษาแบบใหม่, (กรุงเทพฯ: นวชนก, 2527), หน้า 112, อ้างใน วัชระ สิริบุประมา, “ภาษาที่ใช้ในการสอนและการสอนภาษาในโรงเรียนของมิชชันนารีภาคเหนือ นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง,” ใน เฮอริเบิร์ต อาร์ สวอนสัน และประสิทธิ์ พงศ์อุดม (บรรณาธิการ), ศาสนาคริสต์-มิชชันนารี-สังคมไทย: รวมบทความชุดที่ 1 (เชียงใหม่: ฝ่ายประวัติศาสตร์ สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 2533), หน้า 14.

ภาษาอังกฤษ รวมถึงวิทยาการตะวันตกแก่ผู้สนใจแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3⁷ และเมื่อเปิดโรงเรียนมิชชันที่กุฎีจีน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเคยส่งคนของพระองค์ คือ เจ้านาย 2 พระองค์ และบุตรมหาดเล็ก 12 คนมาเรียนภาษาอังกฤษใน พ.ศ. 2399⁸ ทั้งปรากฏราษฎรทั่วไปในเวลานั้นที่เรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีแล้วได้รับราชการต่อมาก็หลายคน⁹ แต่พบว่านอกจากพวกที่มาเรียนภาษาอังกฤษแล้ว โดยทั่วไปโรงเรียนมิชชันถือธรรมเนียมที่จะใช้ภาษาพื้นเมืองในการสอน ดังที่มิชชันนารีรุ่นหลังตั้งข้อสังเกตถึงการสอนครั้งนั้นว่า วิชาใหม่ๆ จากตะวันตก อาทิ ปรัชญา เลขคณิต ภูมิศาสตร์ เรียงความ และดาราศาสตร์ “คงจะสร้างความเครียดให้กับภาษาที่ใช้สอนและนักเรียนที่ยังมีอายุน้อยอย่างแน่นอน”¹⁰ การสอนในภาษาพื้นเมืองซึ่งต่อมาคือภาษาไทยยังปรากฏแม้ในทศวรรษ 2430 เมื่อโรงเรียนมิชชันที่สำเหร่ในชื่อใหม่ว่า “สำหรับบอยคริสเตียนไฮสกูล” ซึ่งมีครูชาวอเมริกัน 4 คน ครูสยาม 4 คน และขยายหลักสูตรเป็น 8 ปี ยังคงธรรมเนียมสอนในภาษาไทย ซ้ำถือหลักด้วยว่าจะ “สอนภาษาอังกฤษให้น้อยที่สุด” จึงได้มีการจัดพิมพ์ตำรา เช่น วิชา คณิตศาสตร์ และเรขาคณิตเป็นภาษาไทย¹¹ การสอนในภาษาพื้นเมืองยังพบในกรณีของโรงเรียนมิชชันในภาคเหนือ ที่สอนเป็นภาษาล้านนาก่อน แล้วค่อยๆ เปลี่ยนเป็นภาษาไทยภาคกลางเมื่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับรัฐส่วนกลางมีมากขึ้น ส่วนการสอนใน

⁷ ดู บทที่ 2

⁸ ยอร์ช ฮอวส์ เฟลด์ส, *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4*, หน้า 100.

⁹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่าเฉพาะผู้ที่เรียนภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีอเมริกันในสมัยรัชกาลที่ 4 แล้วมาทำราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 เท่าที่พระองค์ทรงทราบมี 6 คน คือ พระยาสวรรสินสวามิภักดิ์ (เทียนฮี้) พระยาสมุทรราษฎร์ (สิน) พระยาอุตรกิจพิจารณา (สุด) พระยาชินนทรวักดี (เปลี่ยน) พระภรรณินฤเบศร (ปูน) หลวงสกลโลหการ (อยู่) ดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” ใน *ชุมนุมพระนิพนธ์* (พระนคร: องค์การค้ำของครุสภา, 2503), หน้า 61-62.

¹⁰ Joseph Nguyen - Van Khoi, “A Study of the Impact of Christian Missionaries on Education in Thailand 1662-1910,” (Ph. D. dissertation, Saint Louis University, 1972), pp. 137-139; จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), *หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม*, หน้า 248.

¹¹ *The Eakin family in Thailand* (Bangkok: Prachandra Press, 1955), p. 37.

ภาษาอังกฤษใช้เฉพาะชั้นเรียนระดับสูงบางวิชา เช่น คณิตศาสตร์ เรขาคณิต ประวัติศาสตร์สากล และภูมิศาสตร์¹²

การใช้ภาษาพื้นเมืองอาจเป็นประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนา แต่ในด้านการศึกษา โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับโรงเรียนที่จัดสอนเป็นภาษาอังกฤษ เช่น โรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ โรงเรียนราชวิทยาลัย หรือ โรงเรียนอัสสัมชัญที่จะกล่าวต่อไป ก็ทำให้โรงเรียนมิชชันนารีดูดีด้อยกว่า ยิ่งไปกว่านั้นที่ตั้งของโรงเรียนที่ย้ายจากกุฎีจีนหลังวัดอรุณราชวรารามไปอยู่ตำบลลำห่อ พ.ศ. 2400 ซึ่งเป็นชนบทของธนบุรี และใช้เป็นที่พักพิงชีวิตนักโทษด้วยการตัดหัวเสียบประจาน ก็ทำให้ไม่เป็นที่ดึงดูดใจแม้โรงเรียนไม่ได้เก็บค่าใช้จ่ายก็ตาม¹³ นอกจากนักเรียนอยู่ประจำแล้ว ที่เหลือก็มักเป็นบุตรชาวบ้านละแวกนั้น โดยจำนวนนักเรียนตั้งแต่ พ.ศ. 2408 เฉลี่ยอยู่ที่ 20 คน มากสุดไม่เกิน 50 คน โรงเรียนยังตั้งใกล้กับโรงสีข้าวทำให้มีฝุ่นละอองปลิวว่อน และเกิดมลภาวะทางอากาศ¹⁴ แม้จอห์น เอ. เอकिन (John A. Eakin) อดีตครูโรงเรียนสวนนันทอุทยานระหว่าง พ.ศ. 2423-2427¹⁵ จะเข้าดูแลลำห่อบอยคริสเตียนไฮสกูลตั้งแต่ทศวรรษ 2430 และได้ยกระดับมาตรฐานการศึกษา เช่น ขยายหลักสูตรเป็น 8 ปี และจัดพิมพ์ตำราภาษาไทยดังกล่าวไปแล้ว จนเคยมีนักเรียนมากถึง 150 คน และได้เก็บค่าเล่าเรียนเฉพาะผู้มีกำลังจ่ายบ้างแล้ว¹⁶ แต่สถานการณ์ของโรงเรียนจะมั่นคงอย่างแท้จริงต่อเมื่อทำการย้ายโรงเรียนมาอยู่ฝั่งพระนครที่ถนนประมวญ พ.ศ. 2446 การย้ายที่ตั้งจากย่านชนบทของฝั่งธนบุรีมาอยู่ชานเมืองกรุงเทพฯ¹⁷ ทำให้โรงเรียนเปลี่ยนสถานะจากโรงเรียนชาวบ้านมาเป็นโรงเรียนชาวเมืองมากขึ้น

¹² วังระ สินธุประมา, “ภาษาที่ใช้ในการสอนและการสอนภาษาในโรงเรียนของมิชชันนารีทางภาคเหนือ นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง,” หน้า 20, 24-29; Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio-Cultural Change in Northern Thailand, 1898-1942” (Ph.D. dissertation, University of Hawaii, 1988), p. 103.

¹³ ประสงค์ สุขุม, 150 ปี จากกุฎีจีนถึงประมวญมิชชันนารีกับการศึกษาไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548), หน้า 58-62, 79; The Eakin family in Thailand, p. 20.

¹⁴ ประสงค์ สุขุม, 150 ปี จากกุฎีจีนถึงประมวญมิชชันนารีกับการศึกษาไทย, หน้า 65-66, 99; The Eakin family in Thailand, pp. 20, 42.

¹⁵ สุนิตย์ แสงขำ, “บทบาทมิชชันนารีในกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2367-2475,” (ปริญญานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2527), หน้า 27.

¹⁶ The Eakin family in Thailand, pp. 30, 36

¹⁷ เล็ก ไทยง, “วิลเลียม กูดเดล แมคคัลลัวร์,” ใน ประวัติครู (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2506), หน้า 18-19.

นอกจากสอนหนังสือในภาษาไทย และอยู่ไกลจากชุมชนเมืองแล้ว อุปสรรคสำคัญที่กีดขวางความรุ่งเรืองและความนิยมในโรงเรียน ก็คือ เป้าหมายของโรงเรียนเอง โรงเรียนมิชชันตั้งขึ้นเพื่อเป็นช่องทางประกาศศาสนา และเตรียมผู้นำของชุมชนคริสเตียน และผู้นำของคริสตจักร¹⁸ การโรงเรียน “คริสเตียน” จึงรับใช้ศาสนา มากกว่ามุ่งผลเลิศทางวิชาการ หรือเป็นธุรกิจเลี้ยงตัวเอง เห็นได้จากการตั้งใจแทรกศาสนาไปกับการสอนในทุกๆ เรื่อง เช่น วิชาดาราศาสตร์ที่ให้ผู้เรียนตระหนักว่าพระเจ้าคือผู้สร้างและผู้ดูแลสรรพสิ่ง หรือ วิชาฟิสิกส์ที่ชี้ให้เห็นว่าพระเจ้าทรงงานในโลกมนุษย์อยู่ตลอด¹⁹ เช่นกันกับการดำเนินการของโรงเรียน ที่เรียกเก็บค่าเล่าเรียนเฉพาะผู้จะให้ ได้ หรือรับเป็นข้าวและผลผลิตการเกษตรต่างๆ ที่ผู้ปกครองเด็กหามา หรือรับเป็นแรงงานที่ผู้ปกครองมาช่วยการทำงานของโรงเรียน และอีกหลายกรณีที่โรงเรียนสงเคราะห์ให้เปล่าโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย²⁰ เนื่องจากโรงเรียนอยู่ได้ด้วยอุดหนุนจากองค์กรคริสตจักรในสหรัฐอเมริกา²¹ นอกจากนี้พวกมิชชันนารีซึ่งโดยมากเป็นชาวอเมริกัน ก็มีหลักในการจัดการศึกษาว่าควรจัดให้เสมอภาคทั่วหน้า มากกว่าคิดจัดโรงเรียนสำหรับชนชั้นนำ²²

การตั้งโรงเรียนคริสเตียนในแบบอเมริกันนี้เห็นได้ชัดในกรณีของ จอห์น เอ. เอकिन อดีตครูโรงเรียนสวนนันทอุทยาน ก่อนที่จะเดินทางกลับสหรัฐอเมริกาหลังสิ้นสุดสัญญา พ.ศ. 2427 เอकिनเคยปฏิบัติตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ของโรงเรียนหลวงแห่งใหม่ คือ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอให้ ด้วยเหตุผลว่าโรงเรียนแห่งนี้สงวนไว้แต่เฉพาะแต่เจ้านาย ซึ่งเอकिनเห็นว่าผิดหลักการจัดการศึกษา และเขาแจ้งให้พระองค์ทรงทราบถึงความต้องการที่จะจัดการศึกษาให้กับราษฎรสามัญชน ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรง

¹⁸ วัชร สันธิประมา, “ภาษาที่ใช้ในการสอนและการสอนภาษาในโรงเรียนของมิชชันทางภาคเหนือ นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง,” หน้า 13-14.

¹⁹ *The Eakin family in Thailand*, p. 37.

²⁰ พวรรณตรี แซ่อึ้ง, “ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2416-2484,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550), หน้า 108; 150 ปี หน้า 62; ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม พ.ศ. 2410-2476,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550), หน้า 167.

²¹ *The Eakin family in Thailand*, pp. 30, 33.

²² ดู บทที่ 3

ยีนดีรับจะช่วยเหลือ²³ หลังไปศึกษาในสหรัฐอเมริกาอยู่ 4 ปี เอकिनกลับมาเมืองไทยในปี พ.ศ. 2431 พร้อมกับนำแผนจัดตั้งโรงเรียนถวายให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชราชานุภาพทอดพระเนตร ซึ่งพระองค์ก็ทรงเห็นด้วยทุกประการ เว้นแต่ข้อสุดท้ายที่กล่าวว่า “สถานศึกษาแห่งนี้เป็นโรงเรียนคริสต์เถียน และด้วยเหตุที่ผู้ก่อตั้งเห็นว่าการอบรมศีลธรรม สำคัญยิ่งกว่าการสั่งสอนภูมิปัญญาเสียอีก บทเรียนพระคัมภีร์จึงต้องมีประจำทุกวัน เพื่อเป็นฐานให้ได้ใช้ชีวิตอย่างถูกต้อง”

การเป็นโรงเรียนคริสต์เถียนอย่างเต็มตัวเช่นนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชราชานุภาพ ซึ่งเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการเวลานั้นตรัสปฏิเสธว่ารัฐบาลคงอุดหนุนทุนให้ไม่ได้²⁴ บางกอกคริสเตียนไฮสกูล ที่เอकिनตั้งขึ้นที่กุฎีจีน พ.ศ. 2431 จึงเข้าสังกัดในองค์กรของคริสตจักรที่สหรัฐอเมริกา ในปีถัดมาได้ย้ายไปรวมกับโรงเรียนมิชชันเดิมที่ลำหู่ ในชื่อลำหู่บอยคริสเตียนไฮสกูล²⁵ ก่อนย้ายไปตั้งที่ถนนประมวญ พ.ศ. 2446 และใช้ชื่อกรุงเทพคริสเตียนไฮสกูล และกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัยในที่สุด การเป็นโรงเรียนคริสต์เถียนสำหรับสามัญชนบรรลุเป้าหมายด้วยดี นอกจากหัวใจนักเรียนส่วนหนึ่งให้หันมานับถือคริสตศาสนาแล้ว ยังเป็น “โรงเรียนสำหรับคนยากจนที่อยู่แถวฝั่งธนบุรี” ดังที่ผู้เขียนประวัติโรงเรียนคนหนึ่งกล่าวไว้²⁶ การโรงเรียนจะเปลี่ยนแปลงไปหลัง ดร.วิลเลียม กูดเดล แมคคัลลัวร์ เข้ารับตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ต่อจากเอकिनใน พ.ศ. 2447 ช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 6 ดร.แมคคัลลัวร์ได้วางโครงการก่อสร้างและขยายโรงเรียน ตลอดจนยกมาตรฐานการศึกษาของโรงเรียนให้สูงขึ้น²⁷ ทั้งชูจุดแข็งเรื่องการศึกษาภาษาอังกฤษให้ชัดเจน ดังข้อความในเดอะ คอลเลจ นิวส์ (The College News) วารสารของโรงเรียน ค.ศ. 1913 (พ.ศ. 2456) ว่า

“กรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย ประสงค์ให้มีโอกาสเรียนหนังสือและหัดพูดให้ชำนาญทั้งสองภาษา อันเป็นประโยชน์ในการเลี้ยงชีพและเป็นเครื่องอารมณ์ประดับตัว... ให้มีโอกาสเรียนวิทยาศาสตร์ต่างๆ พอให้คุ้นเคยกับสิ่งเป็นธรรมดาจนรู้กฎนิสัยแห่งโลก

²³ The Eakin family in Thailand, p. 19; สุนิตย์ แสงขำ, “บทบาทมิชชันนารีในกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2367-2475,” หน้า 27.

²⁴ The Eakin family in Thailand (Bangkok, Thailand: Prachadra Press, 1955), pp. 29-30.

²⁵ Ibid., pp. 30, 33; ประสงค์ สุขุม, 150 ปี จากกุฎีจีนถึงประมวญมิชชันนารีกับการศึกษาไทย, หน้า 78-80;

²⁶ ประสงค์ สุขุม, 150 ปี จากกุฎีจีนถึงประมวญมิชชันนารีกับการศึกษาไทย, หน้า 419.

²⁷ เล็ก ไทยง, “วิลเลียม กูดเดล แมคคัลลัวร์,” หน้า 18-19.

พอเป็นประโยชน์ในการทำงานทุกประการ คำนวณวิธีก็ให้เรียนตำราเลข พีชคณิต ยีออเมตรี ตรีโกณมิติ ย่อมมีประโยชน์ 2 ประการ คือ ฝึกหัดความคิด ทำให้สมองดีขึ้น ให้อ่องไว ในการนับ ประสมประดิษฐ์คิดการใหม่ และแก้ปัญหา ความประสงค์ของผู้จัดการ วิทยาลัยนี้ จะใคร่ฝึกหัดดัดแปลงนิสัยของนักเรียนให้มีความสนใจอันใฝ่ใฝ่ในวิชาวิทยาศาสตร์ เป็นผู้ดีรอบคอบ ประกอบการซึ่งมีคุณประโยชน์แก่ตนเอง และมหาชนทั่วไป”²⁸

การย้ายที่ตั้งมาอยู่ชานพระนคร พ.ศ. 2446 และการขยายโรงเรียนทั้งยกกระดับคุณภาพ วิชาการสมัยต้นรัชกาลที่ 6 ทำให้ในที่สุดแม้แต่สมเด็จพระยาธรรมาธิบดีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ยังทรงส่ง พระโอรส คือ หม่อมเจ้านิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล ให้มาเป็นนักเรียนพิเศษกินนอนกับอาจารย์ใน พ.ศ. 2462 เพื่อฝึกหัดภาษาก่อนไปศึกษาต่อประเทศอังกฤษ และจะมีนักเรียนพิเศษชนิดเดียวกันร่วม เรียนด้วยอีก 3 คน คือ นายพจนาน วรรณง หม่อมราชวงศ์ทวยเทพ เทวกุล และหม่อมราชวงศ์ เทวทัต เทวกุล²⁹ การปรับตัวให้โรงเรียนอยู่รอดและแข่งขันกับโรงเรียนอื่นได้ อาจทำให้อุดมการณ์ ดั้งเดิมหักเหไปบ้างดังในรายงานของมิชชันนารีสยาม พ.ศ. 2471 ที่กล่าวถึงวัตถุประสงค์การจัด การศึกษาของมิชชันนารีอย่างเปิดกว้างว่า แม้นักเรียนจำนวนมากจะสำเร็จการศึกษาโดยไม่ได้รับ เชื้อคริสต์ศาสนา แต่ก็ยังได้ประสบการณ์ที่เป็นทัศนคติ ความซาบซึ้งตรึงใจ และความเข้าใจ เข้าใจ ตามแบบคริสต์ศาสนาติดตัวไปสู่สังคมภายนอก ส่วนคริสเตียนที่จบการศึกษาแต่ไม่ได้ทำงานกับ คริสตจักร พวกเขาก็ก็นำคริสเตียนที่ดีในสายอาชีพของตน ทั้งในงานราชการ ธุรกิจ และสัมมาชีพอื่น³⁰ หรือดังที่ซินแคลร์ ทอมป์สัน ผู้อำนวยการโรงเรียนในเครือมิชชันช่วงหลัง สงครามโลกครั้งที่ 2 กล่าววิจารณ์ไว้ในรายงานการประเมินผลงานการศึกษาโรงเรียนคริสตจักร พ.ศ. 2498 ว่า “ถ้าจุดประสงค์ของเรามีเป้าที่จะเพาะผู้นำคริสเตียน เราคงต้องสำรวจภาพว่า โรงเรียน

²⁸ The College News, Vol. 1 No. 6 (November 1913): 1 อ้างใน สุนิตย์ แสงขำ, “บทบาทมิชชันนารี นิการยโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2367-2475,” หน้า 29-30.

²⁹ ม.จ.นิพัทธพันธุ์ดิศ ดิศกุล “แห่งความหลัง” ใน ม.ร.ว.พันธุ์ทิพย์ บริพัตร, เรื่องที่เขาพบเจ้าสนใจ : รวบรวมพิมพ์แจกเป็นมิตรพลี เนื่องในวันอายุครบ 5 รอบ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์, 2512), หน้า 31.

³⁰ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีโปรเตสแตนต์กับการปฏิรูปและการจัดการศึกษาในประเทศไทย,” ใน นนทชัย มีชูชน (บรรณานุกรม), 175 ปี พันธกิจคริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย (ค.ศ. 1828-2003) (กรุงเทพฯ: สหกิจคริสเตียนแห่งประเทศไทย, 2004 [2547]), หน้า 143.

เคยทำหน้าที่ในสมัยก่อนดีกว่าที่กำลังทำอยู่ ณ บัดนี้ เพราะโรงเรียนเกือบเลิกเป็นศูนย์เพาะผู้นำคริสเตียนอยู่แล้ว การประกาศศาสนาในโรงเรียนยังอยู่ในขั้นที่ไม่พอใช้”

นอกจากนี้การมุ่งหวังในเชิงปริมาณ ด้วยการรับนักเรียนเป็นจำนวนมาก ซึ่งก็ต้องรับครูเพิ่มตามไปด้วย ก็ทำให้สัดส่วนนักเรียนและครูที่เป็นคริสเตียนลดน้อยลง จนไม่สามารถแสดงอิทธิพลความเป็นผู้นำคริสเตียนในสังคมได้³¹ ขณะที่โรงเรียนมิชชันหลายแห่งต้องปรับตัวในยุคที่รายได้หลักมาจากค่าธรรมเนียมของนักเรียน ไม่ใช่เงินสนับสนุนจากคริสตจักร หรือองค์กรศาสนาในต่างประเทศดังแต่ก่อน³² แต่มีโรงเรียนคริสต์สมัยรัชกาลที่ 5 อย่างน้อย 2 แห่ง ที่ปรับตัวตามสภาพสังคม และความต้องการเล่าเรียนภาษาอังกฤษสมัยนั้น จนมีสถานะเป็นโรงเรียนชั้นนำในสังคมไทย นั่นคือ โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง และโรงเรียนอัสสัมชัญ

6.2 โรงเรียนหญิงชั้นนำ: กุลสตรีวังหลัง

โรงเรียนสตรีเริ่มต้นจากการเป็นโรงเรียนตามบ้านของมิชชันนารีที่ส่งสอนเด็กละแวกบ้าน รวมถึงเด็กที่มิชชันนารีนำมาเลี้ยงดู ให้อ่านหนังสืออ่านพระคัมภีร์ได้เช่นเดียวกับเด็กชาย แต่เพิ่มความรู้ด้านการเรือนเข้าด้วย อาทิ การเย็บปักถักร้อย การทำครัว เป็นต้น สำหรับหญิงชาวบ้านที่ไม่สนใจการอ่านออกเขียนได้นัก ก็จะเน้นความรู้ทางวิชาชีพมากขึ้น เช่น สอนให้ใช้จักรเย็บผ้า ถักนิตติ้ง ถักโครเชต์ และการฝีมือต่างๆ ดังเช่นโรงเรียนฝึกการฝีมือของมิชชันที่เพชรบุรี พ.ศ. 2408 จนทำให้เมืองนี้เป็นที่รู้จักว่าเป็น “เมืองแห่งจักรเย็บผ้า” แม้เหตุของการตั้งโรงเรียนจะมาจากการสอนภาษาอังกฤษให้กับบุตรข้าราชการ โดยเฉพาะครอบครัวของปลัดเมืองเพชรบุรีที่เป็นผู้อุปถัมภ์การเผยแผ่ศาสนาในเมืองนี้ก็ตาม³³

³¹ เกื้อ สาลิคุปต์, ทอมสันอนุสรณ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2504), หน้า 74, 76-77, 87-89, อ้างใน ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีโปรเตสแตนต์กับการปฏิรูปและการจัดการศึกษาในประเทศไทย,” ใน นนทชัย มีชูธน (บรรณาธิการ), 175 ปี พันธกิจคริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย (ค.ศ. 1828-2003), หน้า 143-144.

³² ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีโปรเตสแตนต์กับการปฏิรูปและการจัดการศึกษาในประเทศไทย,” หน้า 144-145.

³³ เดเนียด แมคกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว: อดีตชีวิตประวัติของศาสตราจารย์เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี., แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: มติชน, 2544), หน้า 50-52, 58; จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขป

โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ฝั่งธนบุรีก็เช่นกัน โรงเรียนแห่งนี้ แฮร์เรียต เอ็ม เฮาส์ (Harriet M. House) ภรรยามิชชันนารีเป็นผู้ตั้งขึ้น เริ่มเปิดสอนวันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2417 โรงเรียนใช้อาคาร 2 ชั้นที่วังหลังจัดเป็นโรงเรียนประจำ โดยสอนเย็บปักถักร้อย การใช้จักรเย็บผ้า ภาษาอังกฤษพื้นฐาน และการบ้านเรือนต่างๆ นักเรียนรุ่นแรก 7 คน เป็นผู้ที่เคยเรียนตามบ้านมิชชันนารีมาก่อน การเรียนที่นี้ผู้ปกครองต้องทำสัญญายินยอมให้บุตรหลานอยู่เล่าเรียนตามกำหนด ตั้งแต่ 3 ปี ถึง 5 ปี โดยโรงเรียนเป็นฝ่ายรับผิดชอบค่าใช้จ่าย ทั้งค่าอาหาร เสื้อผ้า และค่าเล่าเรียน³⁴

การโรงเรียนในระยะ 10 ปีแรกดำเนินไปอย่างไม่มั่นคงนัก แม้จำนวนนักเรียนเพิ่มเป็น 20 คนในปีที่ 2 และเฉลี่ยปีละไม่มากกว่า 30 คนต่อจากนั้น แต่หลังจากมิสซิสเฮาส์ไม่สบายและต้องเกษียณตัวเองกลับไปรักษาตัวตั้งแต่มีนาคม พ.ศ. 2418 โรงเรียนก็ต้องเปลี่ยนตัวครูผู้จัดการรวม 8 คนตลอด 10 ปี เพราะบางคนลาไปแต่งงาน หรือย้ายไปที่อื่น ผู้บริหารที่เข้าทำการสั้นๆ จึงไม่คุ้นกับงานดี อย่างไรก็ตามโรงเรียนได้ครูตัวน บุดริครูก็เอ็ง และเคยเป็นศิษย์โรงเรียนตามบ้านมาก่อน ทั้งเข้ารีตนับถือศาสนาคริสต์แล้ว ช่วยเป็นล่ามให้ครูใหม่กับนักเรียน และช่วยอำนวยความสะดวกต่างๆ ให้โรงเรียนดำเนินไปได้³⁵ แต่การที่โรงเรียนอุดหนุนค่าใช้จ่ายนักเรียนทุกอย่างก็ทำให้สถานะทางการเงินไม่สู้ดีนัก ดังรายงานของมิสเบลล์ คอลด์เวล ที่มาเป็นผู้จัดการโรงเรียน พ.ศ. 2421 (ค.ศ. 1878) ว่าโรงเรียนกำลังเติบโต มีนักเรียน 29 คน ใช้จ่ายทั้งปี 490 เหรียญ แต่รายได้ปีเดียวกันมีเพียง 40 เหรียญ³⁶

ของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, หน้า 117; Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland*, p. 43.

³⁴ จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, หน้า 117.

³⁵ ยอร์ช ฮอวส์ เฟลด์ส, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, หน้า 146; อาริยา สิบธุจวิตร (บรรณาธิการ), อนุสรณ์ 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย พ.ศ. 2417 - 2537 (ค.ศ. 1874 - 1994) (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานฉลอง 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย, 2541), หน้า 82, 157; จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, หน้า 90-91; ต. ประทีปเสนา, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมิลตัน (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : ม.ป.ท., 2517), หน้า 4-6.

³⁶ จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม หน้า 91.

สถานการณ์โรงเรียนเข้าสู่วิกฤตเมื่อครูตัวน ที่เป็นทั้งหัวหน้าครูและแม่บ้านลาออก พ.ศ. 2428 ซึ่งทำให้ผู้ช่วย และนักเรียนผู้ใหญ่หลายคนที่นับถือกันพากันลาออกตามไปด้วย ซ้ำมิสโอมส เตท ครูต่างชาติที่เหลืออยู่คนเดียว ก็มีปัญหาสุขภาพต้องเดินทางกลับสหรัฐอเมริกา³⁷ เมื่อมิสเอ็ดนา ซาราห์ โคล (Edna Sarah Cole) ที่สอนโรงเรียนมิชชันที่เชียงใหม่ตั้งแต่ ค.ศ. 1879 (พ.ศ. 2422) เข้าทำการ โรงเรียนเหลือรายได้เพียงเดือนละ 9 บาท มิสโคลกับ มิสแมรี เจ. เฮนเดอร์สัน ครูคนหนึ่ง จึงได้ปรึกษากันคิดหาวิธีจัดการใหม่ โดยเห็นตรงกันว่าชาวสยามโดยเฉพาะที่กรุงเทพฯ ก็ไม่ใช่คนยากจน แต่ก็เหมือนคนที่อื่นทั่วไปที่ “ไม่ได้ให้ความสนใจต่อสิ่งที่เสียค่าใช้จ่ายน้อย”³⁸ แต่ถ้าทำให้ชาวสยามตระหนักถึงความสำคัญของโรงเรียน จำนวนนักเรียนและการสนับสนุนก็จะมากขึ้นตามไปด้วย สิ่งที่โรงเรียนกุลสตรีวังหลังดำเนินการต่อจากนั้น คือ 1) ยกเลิกนักเรียนตาม “สัญญา” ที่ขุดหนุนให้เปล่า เปลี่ยนเป็นคิดค่าเล่าเรียน ค่ากินอยู่ เดือนละ 5 บาท 2) ปรับปรุงอาคารโรงเรียนที่ทรุดโทรม และขยายสถานที่โดยขอให้คริสตจักรยกตึกและที่ดินวังหลังทั้งหมดให้เป็นสมบัติของโรงเรียน พ.ศ. 2431 (ค.ศ. 1888) 3) ยกกระดับคุณภาพการศึกษา ตามเจตนารมณ์ของมิสโคลที่ต้องการให้สตรีสยามได้รับ “การศึกษาสูงสุดอันเกิดประโยชน์แก่ประเทศ” คือส่งสอนให้เป็นแม่บ้านและมารดาที่ดี³⁹

การเลิกการเรียนให้เปล่า และเรียกเก็บค่าใช้จ่ายส่งผลให้จำนวนนักเรียนลดลงทันที เหลือ 16 คน⁴⁰ แต่การปรับปรุงสถานที่ให้ดีขึ้น และการยกระดับคุณภาพการศึกษา ก็ทำให้ในระยะยาวผู้มีชาติตระกูล และผู้มีทรัพย์สนใจส่งบุตรหลานมาเรียนมากขึ้น ตั้งแต่แรกตั้งนักเรียนของโรงเรียนมักเป็นชั้นผู้ใหญ่ที่สนใจวิชาการฝีมือ มากกว่าการเล่าเรียนเขียนอ่าน เพราะเป็นการฝึกหัดอาชีพ และช่วยให้มีรายได้จากการผลิตสินค้าจำหน่าย⁴¹ อย่างไรก็ตามมิสโคลได้ปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาเสียใหม่ ให้ความสำคัญวิชาหนังสือสำคัญทัดเทียมกับวิชาการฝีมือ โดยให้เรียนหนังสือในช่วงเช้า และ

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92-93.

³⁹ George Bradley McFarland (ed.), *Historical sketch of Protestant missions in Siam, 1828-1928* (Bangkok: White Lotus Press, 1999), p. 81; อาริยา สีนุจจิวัต (บรรณารักษ์), *อนุสรณ์ 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย พ.ศ. 2417 - 2537 (ค.ศ. 1874 - 1994)*, หน้า 91-92.

⁴⁰ จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณารักษ์), *หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ. 1828-ค.ศ. 1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม*, หน้า 93.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 248; เสถ์อน ศุภโสภณ และประทีป เชิดธรณินทร์, *ประวัติการโรงเรียนราษฎร์ในเมืองไทย และ ทำเนียบโรงเรียนราษฎร์ (พิมพ์ครั้งที่ 2, พระนคร: สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย, 2514)*, หน้า 59.

เรียนการฝีมือในช่วงปลาย⁴² การเน้นให้ความรู้วิชาการด้วยเป็นสิ่งที่มิสโคลได้ปฏิบัติตั้งแต่ทำการสอนที่เชียงใหม่แล้ว⁴³ ในปี พ.ศ. 2430 โรงเรียนได้จัดสอบไล่ นักเรียนจบหลักสูตรเป็นครั้งแรก นักเรียนไล่ได้ 4 คน โดยมี 3 คน ที่รับทำการเป็นครูโรงเรียนในปีถัดมา⁴⁴ การปรับปรุงคุณภาพ การศึกษายังเกิดขึ้นต่อเนื่อง นักเรียนที่เข้าเรียนปลายทศวรรษ 2430 เล่าว่าขณะนั้นโรงเรียนได้ขยายการสอนเป็น 9 ชั้นแล้ว เทียบประถม 4 ชั้น เทียบมัธยม 5 ชั้น และสอบไล่เลื่อนชั้นทุกปี โดยเจ้าพนักงานกระทรวงธรรมการมาจัดสอบให้ เมื่อกระทรวงธรรมการจัดสอบไล่มัธยมบริบูรณ์ หรือสอบจบมัธยมศึกษาปีที่ 6 ขึ้นเป็นครั้งแรก พ.ศ. 2446 โรงเรียนก็ส่งนักเรียนหญิง 4 คนเข้าสอบพร้อมกับนักเรียนชายโรงเรียนอื่นๆ ปรากฏว่าสอบได้ถึง 3 คน และได้รับรางวัลใน 2 วิชา คือ ไวยากรณ์ไทย และเขียนอังกฤษ⁴⁵ การคงมาตรฐานการศึกษาไว้ ยังเห็นได้จากการที่โรงเรียนเล็ก จะส่งนักเรียนเข้าสอบในหลักสูตรมัธยมชายต่อไป แม้มีการจัดสอบหลักสูตรมัธยมหญิงซึ่งวิชา อ่อนกว่าแล้วในทศวรรษ 2450⁴⁶

โรงเรียนกุลสตรีวังหลังเน้นการศึกษาภาษาอังกฤษมากขึ้นด้วยตั้งแต่มิสโคลเข้ามาดูแล⁴⁷ รายงานตรวจการศึกษาของกระทรวงธรรมการ พ.ศ. 2435 ระบุว่าแม้โรงเรียนจัดให้นักเรียนชั้นต้นเรียนหนังสือไทยให้มากกว่า และเรียนหนังสืออังกฤษพออ่านตัวอักษรได้ แต่เมื่อผ่านชั้นต้นซึ่งกินเวลาประมาณ 2 ปีแล้ว นักเรียนต้องเรียนภาษาอังกฤษมากขึ้นเรื่อยๆ ตั้งแต่เรียนหนังสือหัดอ่านเล่ม 1 ถึง เล่ม 4 เรียนการเขียนภาษาอังกฤษ ไวยากรณ์ รวมถึงเลขอังกฤษ และความรู้ที่ต้องใช้ตำราอังกฤษ เช่น “ซีอเกอร์ฟี” (ภูมิศาสตร์) “ไฟลอปโซฟี” (ปรัชญา) “พงษาวดาร เรื่องยิศราเอล”

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

⁴² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111)

⁴³ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม พ.ศ. 2410-2476,” หน้า 121.

⁴⁴ สุนิตย์ แสงขำ, “บทบาทมิชชันนารีในกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาคณะเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2367-2475,” หน้า, 37; อาริยา สีนุจจิวัตน์ (บรรณาธิการ), อนุสรณ์ 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย พ.ศ. 2417 - 2537 (ค.ศ. 1874 - 1994), หน้า 107

⁴⁵ ต. ประทีปเสนา, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมโคล์, หน้า 17-18.

⁴⁶ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 171.

⁴⁷ อาริยา สีนุจจิวัตน์ บุนนาค (บรรณาธิการ), รำลึกพระคุณมิสเอ็ดน่า เอส. โคล 150 ปี ผู้ก่อตั้งวัฒนาวิทยาลัย, หน้า 45.

(ประวัติศาสตร์) และศาสนา⁴⁸ นอกจากนี้โรงเรียนยังออกกฎให้นักเรียนต้องใช้ภาษาอังกฤษในการสนทนา ดังที่นักเรียนคนหนึ่งเล่าว่าพวกเขาต้องพูดแต่ภาษาอังกฤษเท่านั้น ตั้งแต่ตื่นนอนจนถึง 1 ทุ่ม เว้นวันอาทิตย์ที่โรงเรียนอนุญาตให้พูดภาษาไทยได้ การฝึกให้ใช้ภาษาอังกฤษนี้ นักเรียนต้องรายงานให้ครูทราบทุกวันว่าวันนี้ได้ใช้ภาษาอังกฤษตลอดวันหรือไม่ ถ้าสมุดรายงานของใครมีคะแนนใช้ภาษาอังกฤษมาก สิ้นปีก็จะมีรางวัลให้สำหรับที่หนึ่ง ที่สอง ส่วนใครที่สมุดไม่ใคร่มีคะแนน ก็จะถูกครูใหญ่ซึ่งคอยตรวจสมุดเสมอเรียกมาลงโทษต่างๆ กัน⁴⁹

การที่โรงเรียนเปลี่ยนแนวทางการศึกษา จากเน้นสอนการฝีมือซึ่งเหมาะกับสามัญชนผู้หาเลี้ยงชีพทั่วไป ไปสู่การฝึกหัดแม่ศรีเรือนที่ทันสมัย รู้ภาษาต่างประเทศให้หูตากว้างไกล คู่กับความรู้การบ้านการเรือน ก็ทำให้เป็นที่ดึงดูดผู้มีชาติตระกูล และผู้มีทรัพย์ให้ส่งบุตรหลานมาเรียน แม้โรงเรียนเคยมีประวัติอยู่แล้วว่าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) ส่งบุตร 4 คน มาเรียนกับมิสซิสเฮาส์ตั้งแต่แรกตั้ง หรือแม้แต่ในช่วงต้นที่มีสโกลเข้าดูแลการ แล้วพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงส่งพระธิดาองค์โต หม่อมเจ้าพรรณพิมลมาเป็นนักเรียน พ.ศ. 2431⁵⁰ แต่จากรายชื่อในทะเบียนนักเรียนพบว่า โรงเรียนเป็นที่นิยมของผู้มีชาติตระกูลเมื่อสิ้นทศวรรษที่สอง หรือหลังจากมิสโคลเข้ารับหน้าที่ประมาณ 10 ปี (พ.ศ. 2438) คือ นอกจากมีนักเรียนเข้าเรียนเต็มทุกชั้น จนโรงเรียนสามารถเลี้ยงตัวเองได้จากค่าเล่าเรียน และค่าการฝีมือที่จำหน่ายในงานประจำปี⁵¹ นักเรียนชาติตระกูลดี ทั้งเจ้านายและบุตรขุนนางชั้นสูงต่างก็เข้าเรียนกันเป็นปกติ จากที่เมื่อก่อนจะพบแต่บุตรของผู้เขาริต ผู้มีถิ่นฐานที่สำเหร่ ที่ตั้งของคริสตจักร ชาวต่างชาติ ชาวจีน และสามัญชนทั่วไปเป็นส่วนใหญ่ รายชื่อส่วนหนึ่งของผู้ที่ส่งบุตรมาเรียนในสมัยรัชกาลที่ 5 เฉพาะผู้ที่ส่งมามากกว่าหนึ่งคน ซึ่งบางรายส่งบุตรชายอายุน้อยๆ มาเรียนด้วย ได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์

⁴⁸ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111)

⁴⁹ ต. ประทีปะเสน, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมโคล์, หน้า 17-18.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4; จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี. (บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ. 1828-ค.ศ. 1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, หน้า 95-96

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96; อาริยา สีนุจจิวัต (บรรณาธิการ), อนุสรณ์ 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย พ.ศ. 2417 - 2537 (ค.ศ. 1874 - 1994), หน้า 83.

เจ้าสายสนิทวงศ์ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) และ ม.ร.ว.สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ เป็นต้น⁵²

การสั่งสอนอบรมสตรีสยามให้เป็นแม่บ้านและมารดาที่ดีประสบผลอย่างดี ศิษย์เก่าของโรงเรียนแต่งงานและมีครอบครัวที่ดีมากมาย จำนวนมากทำงานเป็นครูซึ่งเป็นอาชีพมีเกียรติไม่ก๊อย่างที่หญิงผู้ด้อยคนนั้นพึงทำได้ ในราว พ.ศ. 2443 ครูผู้หญิงที่สอนอยู่โรงเรียนรัฐบาล 13 แห่ง และโรงเรียนมิชชันนารีทั่วราชอาณาจักร ล้วนสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง⁵³ ศิษย์เก่าของโรงเรียนยังเป็นเจ้าของ หรือ ผู้จัดการโรงเรียนหลายแห่งในสมัยต่อมา เช่น หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี เจ้าของและอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเขมะศิริ ครูถนอมวงศ์ เจ้าของและผู้จัดการโรงเรียนทัด สิงหนเสนี ครูรัสมิภา เจ้าของโรงเรียนศิษย์วัฒนา ครูกิมฮ็อก สุทธิคำ เจ้าของโรงเรียนผดุงดุณี ครูปลีก อุณวงศ์ เจ้าของโรงเรียนอนุกุลดุณี ครูสุตสวาท วัชรเกียรติ เจ้าของโรงเรียนศึกษาวัฒนา ครูเชิญ พิศลยบุตร เจ้าของโรงเรียนสตรีวรรณารถ เป็นต้น⁵⁴ ศิษย์เก่าของโรงเรียนยังมีชื่อเสียงว่าสันตในภาษาอังกฤษ รู้การเรือนของตะวันตก และค่อนข้างไปทางสมัยใหม่ ดังมีผู้วิจารณ์ว่า “ถึงจะไก่อีกะปุบกะปั๊บๆ นั่งไม่เป็น คลานไม่เรียบร้อย”⁵⁵

ความสำเร็จของโรงเรียนทำให้ผู้ปกครองสมัครใจส่งบุตรหลานมาเรียน ทั้งที่ทราบดีว่าโรงเรียนตั้งขึ้นด้วยมูลเหตุของการเผยแผ่ศาสนา และยังคงหลักการนี้อยู่ คือ นอกจากแทรกคตินิยมทางศาสนาในการสอนแล้ว ยังมีการเรียนพระคัมภีร์ ปฏิบัติพิธีทางศาสนา และการประชุมสวดนมัสการทุกวัน ผู้ปกครองจึงต้องสมยอมโดยพฤตินัยให้บุตรหลานศึกษาคริสต์ศาสนา ทั้งปรากฏนักเรียนส่วนหนึ่งหันมาเข้ารับนับถือศาสนาคริสต์ด้วย⁵⁶ การโรงเรียนเจริญเรื่อยมาจนที่วัง

⁵² โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย. คณะกรรมการจัดงาน 120 ปี กุลสตรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย, ทะเบียนนักเรียนกุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย (พ.ศ. 2417-2545/ค.ศ. 1874-2002) เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: กุลสตรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย, 2546), หน้า ท 1-ท 42.

⁵³ เคนเนท อี แวลส์, ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828-1958 (พระนคร: สมาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2501), หน้า 46.

⁵⁴ ต. ประทีปะเสน, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมโคล์, หน้า 12.

⁵⁵ สุนิตย์ แสงขำ, “บทบาทมิชชันนารีในกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2367-2475,” หน้า 35, 38; ยี่ฮัด, “จากความทรงจำของหม่อมเจ้ามารยาตภิญญา ดิศกุล,” ดิฉัน 11 (กันยายน 2530): 72, อ้างใน ยุพารักษ์ แจ่มเจนนิก, “การศึกษาของสตรีไทย : ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี (พ.ศ. 2447-2503),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 35.

⁵⁶ ต. ประทีปะเสน, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมโคล์, หน้า 42-45.

หลังไม่สามารถรองรับได้ โรงเรียนจึงย้ายไปที่ตั้งตำบลบางกะปิ พ.ศ. 2464 โดยใช้ชื่อว่าวัฒนาวิทยาลัยจนถึงปัจจุบัน

6.3 โรงเรียนชายชั้นนำ: อัสสัมชัญ

ขณะที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ตั้งโรงเรียนตามบ้านให้การศึกษาแก่ชาวสยามที่เป็นคนนอกศาสนาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และตั้งโรงเรียนเป็นกิจจะลักษณะในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่มิชชันนารีคาทอลิกซึ่งได้แก่บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนายังสยามอีกครั้งในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2373⁵⁷ ใกล้เคียงกับการมาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ พ.ศ. 2371 กลับไม่ได้ตั้งโรงเรียนสอนคนนอกศาสนาในลักษณะเดียวกัน มีแต่โรงเรียนของมิชชันนารีคริสตัง “อุปถัมภ์บำรุงฝึกสอนคนที่เข้ารับเป็นสำคัญ” ความแตกต่างของวิถีทำงานทางศาสนาระหว่างมิชชันนารี 2 นิกายในเวลานั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าเป็นเพราะผู้เผยแผ่ถือคติต่างกัน กล่าวคือ บาทหลวงคาทอลิกวางตัวเป็น “พระ” พยายามสร้างชุมชนของคริสตัง และอุปถัมภ์บำรุงคริสตบริษัทที่เข้ารับ ส่วนมิชชันนารีโปรเตสแตนต์วางตัวเป็น “ครู” ส่งสอนศาสนาและอารยธรรมความเจริญแก่คนต่างชาติต่างศาสนาไม่เลือกหน้า ทั้งทำประโยชน์ต่างๆ เช่น รักษาโรค และสอนวิชาความรู้เพื่อจูงใจคนให้เลื่อมใสและเป็นเหตุแห่งการสอนศาสนา⁵⁸ การที่บาทหลวงเป็น “พระ” ซึ่งมีศาสนกิจต้องปฏิบัติ ข้าเป็นพระต่างศาสนาไม่ได้คลุกคลีใกล้ชิดกับชาวสยามเท่ากับพวกวางตัวเป็น “ครู” ทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่ามิชชันนารีโปรเตสแตนต์ซึ่งโดยมากเป็นคนอเมริกัน “เข้ากับไทยได้ ผิดกันกับพวกบาทหลวง”⁵⁹

ข้อจำกัดของวิถีทำงานที่ผ่านมาในสมัยที่คู่แข่งต่างนิกายประพัตติตัวเป็น “ครู” ข้ำตั้งโรงเรียนเป็นที่ปลูกศรัทธาในศาสนาให้กว้างขวางแล้ว ปรากฏในรายงานประจำปีของมิชชันนารี พ.ศ. 2427 (ค.ศ. 1884) ที่กล่าวถึงการคิดตั้งโรงเรียนขึ้นมาบ้างว่า

⁵⁷ สุพรรณณี กาญจนษรฐิติ, “บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507), หน้า 18.

⁵⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), หน้า 64-65.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน.

“จนปัจจุบัน มีสซังให้การศึกษาในโรงเรียนในเขตคริสตชนกลุ่มต่างๆ ของเรา ภายใต้ร่มเงาของวัด, แต่ต่อไปเราจะต้องทำงานมากกว่านั้นอีก. ในกรุงเทพฯ พวกโปรเตสตันท์ยังทำอะไรไม่ได้เลยที่เกี่ยวกับพระศาสนา, เขาจึงหันไปหาความนิยมชมชอบ โดยการเปิดโรงเรียนเพราะเป็นสิ่งที่ยังขาดอยู่ในเมืองหลวงนี้. สำหรับเรื่องนี้ เราก็ไม่มีทางเลือก ด้วยว่ามีกลุ่มชาวยุโรปขยายตัวมากขึ้นอย่างรวดเร็วทีเดียว. หากเราลังเลเมื่อใครต่อใคร มาพากันมาหาเราเพื่อขอรับการศึกษาแล้ว, เราก็อาจจะเสียชื่อเสียงที่มีอยู่ในการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์.”⁶⁰

การคิดตั้งโรงเรียนที่กรุงเทพฯ เช่นเดียวกับที่พวกโปรเตสแตนต์ทำอยู่นี้ จำต้องให้การศึกษาคบถ้วนสมบูรณ์กว่าการจัดการโรงเรียนมิสซังสำหรับคริสตชนที่ผ่านมา ซึ่งใช้ครูพื้นเมืองสั่งสอนศาสนาแก่เด็กโดยแทรกความรู้สามัญแต่เล็กน้อย แต่โรงเรียนมิสซังดังกล่าวถือว่าไม่เพียงพอสำหรับเด็กและเยาวชนในเมืองปัจจุบัน ที่การศึกษาสำคัญและจำเป็นต่อการประกอบอาชีพในภาคพื้นบ้าน โรงเรียนมิสซังที่ตั้งขึ้นต่อไป จึงต้องจัดการศึกษาให้ได้คุณภาพ “มิฉะนั้นเราจะขัดขวางมิให้พวกเด็กคริสตังไปเรียนต่อในโรงเรียนของโปรเตสตันท์ได้อย่างไร”⁶¹ นอกจากนี้ยังต้องให้ความสำคัญกับการสอนภาษาต่างประเทศให้มาก เพราะ “ขณะนี้คนไทยกำลังมัวแต่จะศึกษาภาษายุโรป, หากเราวิร้อไม่ตัดสินใจเร็ว, เขาจะต้องร้องว่าเรา”⁶² โรงเรียนมิสซังแห่งแรกที่เปิดรับนักเรียนทั่วไปในวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2427 (ค.ศ. 1885) จึงเป็นโรงเรียน 3 ภาษา คือ สอนภาษาไทย ภาษาฝรั่งเศส และภาษาอังกฤษ ตั้งอยู่ที่วัดสวนท่าน ย่านบางรัก ในชื่อ “โรงเรียนอาชมชาน” (College de l' Assomption) ภายหลังทั้งโรงเรียนและวัดจะได้ชื่อในภาษาไทยว่า “อัสสัมชัญ”

ที่น่าสนใจก็คือโรงเรียนมิสซังแห่งนี้เลือกสอนภาษาอังกฤษแก่นักเรียนด้วย ทั้งที่ไม่ใช่ภาษาแม่ของบาทหลวงซึ่งเป็นฝรั่งเศส เมื่อเปิดเป็นโรงเรียนทั่วไปจึงต้องจ้างครูต่างชาติมา

⁶⁰ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯ ถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1, แปลโดย ว. ลาร์เก (เอกสารอดิสาเนา), หน้า 30-31.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

ต่างหาก⁶³ ยิ่งไปกว่านั้นบาทหลวงคาทอลิกได้เคยทดลองสอนภาษาอังกฤษตั้งแต่ครั้งเป็นโรงเรียนสำหรับคริสตัง ในปี พ.ศ. 2420 บาทหลวง เอมีล กอลมเบต์ (Emile Colombert) เจ้าอาวาสวัดสวนทาน ได้ริเริ่มจัดการศึกษาภาษาฝรั่งเศส และหนังสือไทยแก่เด็กกำพร้าที่เลี้ยงดูอยู่ในละแวกวัด โดยประกาศให้ผู้ปกครองส่งบุตรหลานมาเรียน แต่โดยมากไม่เห็นความสำคัญของการศึกษา ทำให้จำนวนนักเรียนอยู่ในหลักสิบคน แม้ทางบาทหลวงรับสอนภาษาอังกฤษเพิ่มด้วยรวมเป็น 3 ภาษาในปี พ.ศ. 2422 แต่จำนวนนักเรียนก็ไม่เกินกว่า 12 คนเท่านั้น⁶⁴ เมื่อบาทหลวงกอลมเบต์จัดการเปลี่ยน “โรงเรียนวัด” เดิม เป็นโรงเรียนทั่วไปที่รับนักเรียนไม่เลือกชาติ ศาสนา พ.ศ. 2427 (ค.ศ. 1885) ทังจ้างครูชาวอังกฤษ ชื่อ มิสเตอร์โดโนแวน (Mr. Donovan) มาเป็นครูใหญ่รับผิดชอบแผนกอังกฤษ⁶⁵ ภาษาอังกฤษก็เป็นแผนกหลักของโรงเรียนตั้งแต่เปิดเรียน เห็นได้จากนักเรียนแรกเข้า 33 คน ปรากฏว่าอยู่แผนกอังกฤษถึง 26 คน แผนกฝรั่งเศสเพียง 7 คน⁶⁶ เมื่อถึงสิ้นปีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 80 คน แต่สัดส่วนแผนกอังกฤษก็ยิ่งมากกว่าแผนกฝรั่งเศสอย่างเห็นได้ชัดเช่นเดิม คือมีแผนกอังกฤษ 6 ห้อง แผนกฝรั่งเศส 3 ห้อง⁶⁷ การมีนักเรียนแผนกอังกฤษมากกว่าฝรั่งเศสมากทำให้บางครั้งเมื่อครูภาษาอังกฤษขาด ก็มีการย้ายครูภาษาฝรั่งเศสที่รู้ภาษาอังกฤษมาสอนชั่วคราว หรือจ้างบุคคลภายนอก เช่น ครูต่างชาติที่เคยสอนโรงเรียนรัฐบาลมาสอน เป็นต้น⁶⁸ แนวปฏิบัติของโรงเรียนตั้งแต่แรกที่ให้นักเรียนเลือกสังกัดแผนกภาษายุโรปภาษาใดภาษาหนึ่ง ไม่ให้เรียน 2 ภาษาพร้อมกัน “เพราะจะทำให้เรียนได้ช้า”⁶⁹ ยังทำให้นักเรียนแผนกฝรั่งเศสหลายคนแม้จบหลักสูตรแล้ว ก็เลือกมาศึกษาต่อแผนกอังกฤษโดยได้ข้ามชั้นพื้นฐานที่เนื้อหาซ้ำซ้อนกัน⁷⁰ ความสำคัญของภาษาอังกฤษในโรงเรียนอัสสัมชัญยังเห็นได้จากเมื่อเจษฎาจารย์คณะเซนต์คาเบรียลในประเทศฝรั่งเศส เข้ารับจัดการโรงเรียนต่อจากบาทหลวงกอลมเบต์

⁶³ Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland*, p. 75; สมามคมอัสสัมชัญ, *อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ* (กรุงเทพฯ: สมามคมอัสสัมชัญ, 2546), หน้า 213-217.

⁶⁴ *กึ่งศตวรรษ* (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมต์, 2477), หมวด 1 หน้า 23-24.

⁶⁵ สมามคมอัสสัมชัญ, *อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ*, หน้า 213.

⁶⁶ *กึ่งศตวรรษ*, หมวด 4 หน้า 79.

⁶⁷ สมามคมอัสสัมชัญ, *อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ*, หน้า 120.

⁶⁸ เสฐียรโกเศศ, *ฟื้นความหลัง เล่ม 1* (พิมพ์ครั้งที่ 2, พระนคร: ศึกษิตสยาม, 2513), หน้า 394-395.

⁶⁹ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, *รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯ ถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1*, หน้า 33.

⁷⁰ วีระ ทรรทรานนท์, “พระเรียมวิรัชชพากย์ (เรียม ทรรทรานนท์)” ใน *ประวัติครู* (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2519), หน้า 84; เสฐียรโกเศศ, *ฟื้นความหลัง เล่ม 1*, หน้า 427.

พ.ศ. 2444 ภราดา (brothers) ชุดแรก 5 คนที่เข้ามา นอกจากชาวฝรั่งเศส 4 คนแล้ว ยังต้องนำชาวแคนาดาเข้ามาด้วยอีก 1 คน ด้วยเหตุว่าเป็นผู้รู้ภาษาอังกฤษดี⁷¹ รายงานประจำปีของมิสซังสยาม พ.ศ. 2446 สรุปให้เห็นถึงความสำคัญที่ต่างกันของภาษาต่างประเทศ 2 ภาษาว่าภาษาฝรั่งเศสสำคัญเพราะสยามอยู่ติดกับโคชินไชน่า แต่ภาษาอังกฤษสำคัญเพราะเป็นภาษาทางการค้า⁷²

การเน้นให้การศึกษาภาษาต่างประเทศของโรงเรียนอัสสัมชัญปรากฏชัดเจนในวิธีจัดการสอน กล่าวคือนักเรียนเมื่อผ่านชั้นประถมและชั้นเตรียมเข้าเรียน เมื่อขึ้นชั้นตามแผนกที่แยกเป็นอังกฤษและฝรั่งเศส ก็จะเรียนวิชาต่างๆ ในภาษานั้นๆ ครูก็สอนเป็นภาษาต่างประเทศโดยมาก นักเรียนชั้นสูงตั้งแต่ชั้น 3 ขึ้นไปจนถึงชั้น 6 ซึ่งเป็นชั้นสูงสุด ครูประจำชั้นมักเป็นชาวต่างประเทศ การสอนจึงจัดในภาษานั้นล้วนๆ นอกจากนี้โรงเรียนยังบังคับให้นักเรียนใช้ภาษาต่างประเทศตามแผนกของตนในโรงเรียนเสมอ ถ้าพูดภาษาไทย หรือแทรกคำไทยในบทสนทนาจะถูกทำโทษสำหรับนักเรียนชั้นต้น เช่น ชั้น 1 ยังมีการฝึกปรับสำเนียง ด้วยการให้นักเรียนท่องบทสนทนามาแล้วผลัดกันพูดกลางที่ประชุมให้ครูตรวจสอบ โดยให้ฝึกเช่นนี้เดือนละ 2 ครั้ง⁷³

การเน้นภาษาต่างประเทศซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาต่อชั้นสูง หรือการออกไปทำงาน ทั้งราชการและเอกชน ทำให้โรงเรียนเป็นที่นิยมในเวลาอันรวดเร็ว ที่น่าสนใจก็คือการปรับเป็นโรงเรียนที่รับนักเรียนทั่วไปไม่เลือกชาติ ศาสนาตั้งแต่ ค.ศ. 1885 (พ.ศ. 2427) เกิดขึ้นใกล้เคียงกับการปรับโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบให้เป็นโรงเรียนสำหรับฝึกหัดข้าราชการทั่วไปราว พ.ศ. 2426 เพื่อรองรับการขยายตัวของระบบราชการที่กำลังเกิดขึ้น ขณะที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบปรับฐานจากโรงเรียนสำหรับบุตรผู้มีชาติตระกูล ตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์ บุตรขุนนาง เป็นโรงเรียนที่รับผู้มีอิศภาพพอจะเรียนได้ โดยใช้การเก็บค่าเล่าเรียน โรงเรียนอัสสัมชัญกลับสวนทางกัน คือเป็นโรงเรียนสำหรับคนทั่วไปที่เก็บค่าเล่าเรียนก่อน โดยมีบุตรผู้มีชาติตระกูลร่วมเรียนด้วย แล้วกลายเป็นโรงเรียนชั้นนำที่แม้แต่พระบรมวงศานุวงศ์ก็มาเรียนด้วยในที่สุด ที่น่าสนใจก็คือขณะที่โรงเรียนกุลสตรีวังหลังใช้เวลากว่า 2 ทศวรรษ กว่าจะปลูกความนิยมให้ผู้มีชาติตระกูลส่งบุตรหลานมาเรียนอย่างสม่ำเสมอ แต่โรงเรียนอัสสัมชัญกลับมีบุตรผู้มีชาติตระกูลเข้าเรียนตั้งแต่ปีแรกๆ และแทรกปนไปกับคริสตัง บุตรชาวต่างชาติ ชาวจีน และสามัญชนทั่วไปแต่นั้นมา เช่น

⁷¹ สยามคอมมิวนิสต์, อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ, หน้า 68.

⁷² หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯ ถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1, หน้า 110.

⁷³ เสฐียรโกเศศ, พื้นความหลัง เล่ม 1, หน้า 398-403.

นักเรียนจากตระกูลขุนนาง สนธิวงศ์ กุญชร บุญยรัตพันธุ์ เป็นต้น⁷⁴ การตั้งโรงเรียนถูกกับจังหวะที่รัฐต้องการคนมีความรู้ไปทำราชการ ทำให้นักเรียนอัสสัมชัญทั้งผู้มีตระกูลอยู่แต่เดิม และผู้ที่เกิดในตระกูลสามัญชน เช่น เป็นบุตรชาวยุโรป ชาวจีน ชาวต่างชาติอื่นๆ และชาวไทย ต่างก็เจริญในหน้าที่ราชการมากมาย ดังปรากฏว่านักเรียนอัสสัมชัญที่เข้าเรียนสมัยรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้เป็นขุนนางถึงชั้นพระยาอย่างน้อย 99 คน และชั้นเจ้าพระยาอีก 1 คน⁷⁵ ไม่นับรวมถึงผู้หาเลี้ยงชีพทางอื่นที่ไม่ใช่รับราชการ เช่น ค้าขาย หรือเป็นลูกจ้างบริษัท ร้านค้า ซึ่งจำนวนมากประสบความสำเร็จ มีฐานะร่ำรวย ความนิยมในโรงเรียนยังเห็นได้จากจำนวนนักเรียนเชื้อพระวงศ์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 นักเรียนหม่อมราชวงศ์ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงสุดที่เรียนที่นี่ มีรวมกันเพียง 7 คน แต่ในสมัยรัชกาลที่ 6 คือตั้งแต่ พ.ศ. 2454 ถึง พ.ศ. 2468 เฉพาะนักเรียนอัสสัมชัญชั้นหม่อมเจ้า ซึ่งบางพระองค์เป็นพระราชนัดดาสายตรงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมีมากถึง 42 องค์ ไม่นับรวมถึงนักเรียนหม่อมราชวงศ์อีก 41 คน⁷⁶

การที่โรงเรียนเป็นที่นิยมกว้างขวางแก่คนทุกชาติ ทุกชั้น ทำให้อาจารย์เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จากนักเรียนแรกเข้า พ.ศ. 2427 (ค.ศ. 1885) จำนวน 33 คน เป็น 80 คนในตอนสิ้นปี และ 130 คนในปีถัดไป และ 180 คนในอีกปีหนึ่ง เมื่อถึง พ.ศ. 2439 (ค.ศ. 1896) หรือหลังเปิดโรงเรียนไปแล้ว 10 ปี โรงเรียนมีนักเรียนทั้งสิ้น 380 คน⁷⁷ จนทำให้อาคารหลังใหม่ที่สร้างเสร็จ พ.ศ. 2433 ที่เคยถูกต่อว่าว่าสร้างใหญ่โตเกินไปราวกับปราสาทคับแคบไปแล้ว⁷⁸ เมื่อโรงเรียนมีนักเรียนเกินกว่า 400 คน และมีที่ท่าว่าจะเพิ่มจำนวนขึ้นไปอีก บาทหลวงกอลมเบต์ เจ้าอาวาสวัดซึ่งมีศาสนิกที่ตักตุมมากอยู่แล้ว จึงมอบหมายให้เจ้าอาวาสวัดซึ่งมีฝรั่งเศส ซึ่งได้รับการฝึกฝนและมีพันธกิจด้านการศึกษาเป็นการเฉพาะ เข้ารับผิดชอบการโรงเรียน

⁷⁴ สมาคมอัสสัมชัญ, ทำเนียบอัสสัมชัญ หมายเลข อสช.1 - 45833 เรียงตามตัวเลข, เรียงตามพยัญชนะ (กรุงเทพฯ: สมาคมอัสสัมชัญ, 2546), หน้า 110-112. และ หน้าทำเนียบอัสสัมชัญ 1-5, 324. และดูเปรียบเทียบกับ 4.2 โรงเรียนภาษาอังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ, 5.3 โรงเรียนสามัญศึกษาที่เสียค่าใช้จ่าย

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 110-112 และ หน้าทำเนียบอัสสัมชัญ 324.

⁷⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121-123 และ หน้าทำเนียบอัสสัมชัญ 324-325.

⁷⁷ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1, หน้า 38-39, 76.

⁷⁸ กึ่งศตวรรษ, หมวด 1 หน้า 25; หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1, หน้า 76.

ตั้งแต่ พ.ศ. 2444⁷⁹ จากนั้นโรงเรียนก็ยิ่งขยายตัวมากขึ้น โดยรับนักเรียนเพิ่มเติมเฉลี่ยปีละกว่า 100 คนตลอดคริสต์ทศวรรษ 1900 (พ.ศ. 2443-2452) และเป็นกว่า 200 คนในคริสต์ทศวรรษ 1910 (พ.ศ. 2453-2462) และมากกว่า 300 คนในคริสต์ทศวรรษ 1920 (พ.ศ. 2463-2472)⁸⁰ เมื่อเข้าสู่ พ.ศ. 2463 โรงเรียนมีนักเรียนกว่า 1,700 คนแล้ว⁸¹

การเปลี่ยนโรงเรียนจากสาธารณกุศลสำหรับคริสตัง เป็นโรงเรียนที่เปิดรับนักเรียนทั่วไป ทำให้จำเป็นต้องเรียกเก็บค่าเล่าเรียน ดังหลักฐานใบเสร็จ พ.ศ. 2434 ว่าโรงเรียนเรียกเก็บเงินนักเรียนประเภทอยู่ประจำเดือนละ 10 บาท ตกปีละ 120 บาท⁸² ซึ่งสูงกว่าโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ที่เรียกเก็บนักเรียนอยู่ประจำคนละ 5 บาท ก่อนขึ้นเป็น 8-10 บาทในอีกประมาณ 3 ปีถัดมา⁸³ และสูงกว่าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบที่เปลี่ยนเป็นโรงเรียนกลางวัน เข้าไปเย็บกลับ และเริ่มเก็บเงินอุดหนุนบ้างแล้ว เริ่มจากค่าอาหารปีละ 20 บาท แล้วเปลี่ยนเป็นเงินประกันปีละ 12 บาท ดังกล่าวไปแล้ว แม้โรงเรียนอัสสัมชัญจะรับนักเรียนไปกลับด้วยซึ่งเสียเงินน้อยกว่า ส่วนนักเรียนประจำเอง ก็มีให้เลือกเป็นชั้น 1 ชั้น 2 ที่เสียค่าบำรุงไม่เท่ากัน และได้บริการที่ต่างกันเล็กน้อย เช่น นักเรียนชั้น 1 ได้กินขนมปังกับกาแฟเป็นอาหารเช้า ส่วนนักเรียนชั้น 2 กินข้าว เป็นต้น⁸⁴ แต่ค่าเล่าเรียนก็คงเป็นอุปสรรคต่อการศึกษาไม่ใช่น้อย อย่างไรก็ตามก็ปรากฏว่าโรงเรียนให้ความช่วยเหลือต่อ

⁷⁹ สมาคมอัสสัมชัญ, อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ, หน้า 65-68.

⁸⁰ สมาคมอัสสัมชัญ, ทำเนียบอัสสัมชัญ หมายเลข อสช.1 - 45833 เรียงตามตัวเลข. เรียงตาม พยัญชนะ, หน้าทำเนียบอัสสัมชัญ 324-325.

⁸¹ หอจดหมายเหตุจักรวรรดิสยามกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯ ถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 2, แปลโดย ว. ลาร์เก (เอกสารอดิสาเนา), หน้า 187.

⁸² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.13/10 บาทหลวงกล่อมแบร์นหนังสือไปจากกรมศึกษายังไม่ใช้เงิน (11 มิ.ย.-15 ต.ค. 2435)

⁸³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111); ต. ประทีปะเสน, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมอนด์, หน้า 10.

⁸⁴ วีระ ทรรทรานนท์, "พระเรียมวิรัชชพากย์ (เรียม ทรรทรานนท์)" หน้า 82-83; สมุดระเบียนการโรงเรียน พ.ศ. 2456 ให้ข้อมูลว่าโรงเรียนแบ่งการเก็บค่าเล่าเรียนนักเรียนเป็น 5 ประเภท ได้แก่ 1) นักเรียนนอกกินที่บ้าน เดือนละ 6 บาท 2) นักเรียนนอกกินที่โรงเรียน หนึ่งมื้อ กลางวัน ชั้นที่ 1 เดือนละ 12 บาท 3) นักเรียนนอกกินที่โรงเรียน หนึ่งมื้อ กลางวัน ชั้นที่ 2 เดือนละ 9 บาท 4) นักเรียนประจำชั้นที่ 1 เดือนละ 36 บาท 5) นักเรียนประจำชั้นที่ 2 เดือนละ 26 บาท ดู หอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์, สมุดระเบียนการโรงเรียนอัสสัมชัญของ นาย Bunchong (บรรจง ธรรมศักดิ์) สบ.9.1.1/1 ปี ค.ศ. 1913 (2456)

เรื่องนี้ เช่น ยอมให้ผ่อนผันการชำระเงิน ลดค่าเล่าเรียนให้กรณีมีบุตรเรียนหลายคน หรือครอบครัว อยู่ในภาวะเดือดร้อน กระทั่งให้เรียนเปล่าถ้าขาดเงินจ่ายค่าเรียนไม่ได้โดยให้ช่วยงานรับใช้อาจารย์ แทน⁸⁵ หรือกรณีเด็กกำพร้าที่โรงเรียนสั่งสอนเลี้ยงดูปะปนกับนักเรียนทั่วไปมาตั้งแต่ต้น ภายหลังจาก แม้มีการตั้งโรงเรียนเด็กกำพร้าให้เป็นที่อยู่ขึ้นต่างหาก พ.ศ. 2431 แต่เด็กเหล่านี้ก็ได้รับการ สงเคราะห์ให้เล่าเรียนที่อัสสัมชัญอยู่ต่อไปเช่นเดียวกับนักเรียนอื่นๆ และออกไปมีหน้าที่การงานใน ราชการและเอกชนไม่ต่างกัน⁸⁶

การตั้งเป็นโรงเรียนทั่วไปส่งสอนนักเรียนไม่เลือกชาติ ศาสนา ทำให้โรงเรียนอัสสัมชัญ เลือกลงจะไม่ปะปนเรื่องศาสนาไปกับการศึกษานัก เช่น จัดชั้นเรียนคริสตศาสนาเฉพาะนักเรียน คริสต์ตั้งในเวลาหลังเลิกเรียน⁸⁷ หลักการนี้ยังได้รับการยืนยันจากข่าวในหนังสือพิมพ์ สยามปริทรรศน์ วันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2438 ว่า

“ท่านทั้งหลายที่เคยได้ยินใครต่อใครซึ่งมีความเลื่อมใสแตกต่างกันกับพวก คาทอลิก ตีเตียนศาสนา คาทอลิกและบาทหลวงว่า มีนิสัยใจคอคับแคบ ไม่รู้จักอนุโลมต่อ ความเลื่อมใสเชื่อถือของบุคคลศาสนาอื่น เขาได้ไปเห็นโรงเรียนอัสสัมชัญในกรุงเทพฯ ก็ จะรู้สึกตรงกันข้ามกับความตีเตียนนั้น พยานสำคัญก็คือโรงเรียนอัสสัมชัญนั่นเอง เป็น โรงเรียนคาทอลิกจริงแต่กระนั้นก็ใช้ว่าจะแผ่เมตตาจิต จำเพาะแต่เด็กคริสตังค์เป็นพวก เดียวก็หาไม่ได้ แต่ได้แผ่เมตตาจิตเด็กโปรเตสแตนต์ เด็กพุทธ อิสลามและศาสนาอื่นๆ ที่มี อยู่ในโลกต่างก็ได้รับการสั่งสอนและร่วมเย็นเสมอหน้ากันหมด ด้วยเหตุนี้จึงพร้อมเพรียง กันนิยมนับถือ และสมัครไปเรียนทั่วถึงกัน โดยไม่เลือกที่รักมักที่ชัง เห็นสอนดีที่ไหนก็ไปที่ นั้น เพราะเหตุนี้ชนทุกชั้นทุกภาษาพร้อมกันช่วยบำรุงโรงเรียนอัสสัมชัญให้วัฒนาเจริญ เป็นลำดับรวดเร็วถึงเพียงนี้”⁸⁸

⁸⁵ สุลักษณ์ ศิวรักษ์, “ฟ. ฮีแลร์ที่ข้าพเจ้ารู้จัก,” ใน สังคมไทยจากพุทธศตวรรษที่ 25 สู่คริสต์ศตวรรษที่ 21 (กรุงเทพฯ: สมาคมอัสสัมชัญ, 2546), หน้า 2044.

⁸⁶ สมาคมอัสสัมชัญ, อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ, หน้า 123-124, 234-235.

⁸⁷ หอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์, สมุดระเบียบการโรงเรียนอัสสัมชัญของนาย Bunchong (บรรจง ธรรมศักดิ์) สบ. 9.1.1/1 ปี ค.ศ. 1913 (2456)

⁸⁸ อ้างใน สมาคมอัสสัมชัญ, อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ (กรุงเทพฯ: สมาคมอัสสัมชัญ, 2546), หน้า 236.

การไม่ปนศาสนาไปกับการศึกษานัก ไม่ได้หมายความว่าโรงเรียนไม่สามารถจูงใจคนให้หันมานับถือคริสตศาสนา ดังที่รายงานประจำปีของมิสซังสยาม พ.ศ. 2439 ระบุว่านักเรียนที่เป็น “เด็กต่างศาสนา” ได้กลับใจมานับถือคริสตศาสนาเฉลี่ยปีละ 15 คน และ 10 ถึง 12 คน ในรายงานประจำปีอีก 10 ปีต่อมา⁸⁹ หรือดังความในรายงานประจำปี พ.ศ. 2456 ว่า การมีอยู่ของโรงเรียนทำให้ “เราได้มีผู้ใหญ่รับศีลล้างบาปหลายร้อยคน”⁹⁰ และแม้ว่านักเรียนโดยทั่วไป “มิได้เรียนคำสอนกันอย่างจริงจัง” แต่ก็เรียนรู้จากความคุ้นเคยในโรงเรียนจนเข้าใจหลักศาสนา⁹¹ ทางมิสซังจึงเห็นวาทิษย์เก่าของโรงเรียนที่รู้จักศาสนาคริสต์คาทอลิกดี ซึ่งหลายคนมีตำแหน่งสูงๆ ในวงราชการ อยู่ในฐานะที่ดีที่จะช่วย “ขจัดปัดเป่าเรื่องใส่ความนินทาต่างๆ ซึ่งตัวมารชอบเอามาใช้ทำร้ายเรา”⁹² ในทางกลับกันการแยกเรื่องศาสนาออกจากการศึกษาทางการก็ทำให้ผู้ปกครองนักเรียนที่เป็นคนต่างศาสนาไม่ตะขิดตะขวงใจนักที่จะส่งบุตรหลานมาเรียน แม้แต่ชั้นพระบรมวงศานุวงศ์ก็ตาม

ความสำเร็จของโรงเรียนอัสสัมชัญทำให้มีการตั้งโรงเรียนคาทอลิกในกรุงเทพฯ ตามมาอีกมาก ทั้งโรงเรียนหญิง โรงเรียนชาย เช่น โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ พ.ศ. 2447⁹³ โรงเรียนซางตาครู้สคอนแวนต์ พ.ศ. 2449 โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์ พ.ศ. 2450 โรงเรียนเซนต์คาเบรียล พ.ศ. 2463 โรงเรียนเซนต์ฟรังซิสซาเวียร์คอนแวนต์ พ.ศ. 2468 เป็นต้น ส่วนโรงเรียนในต่างจังหวัดตั้งขึ้นแห่งแรกที่เชียงใหม่ ได้แก่ โรงเรียนมงฟอร์ตวิทยาลัย พ.ศ. 2475⁹⁴ โรงเรียนเหล่านี้เน้นสอนภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษเช่นเดียวกับโรงเรียนอัสสัมชัญ ทำให้ประสบความสำเร็จด้วยดี ส่วนโรงเรียนโปรเตสแตนต์ นอกจากกรุงเทพฯคริสเตียน และกุสสตรีวิงหลังในกรุงเทพฯ ที่กล่าวไปแล้ว โรงเรียนอื่นๆ ที่ตั้งตามมาแม้หลายแห่งสอนภาษาอังกฤษด้วย แต่ก็อยู่

⁸⁹ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1, หน้า 76, 125.

⁹⁰ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 2, หน้า 160.

⁹¹ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1, หน้า 110.

⁹² หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ, รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 2, หน้า 160.

⁹³ เปิดทำการสอนวันที่ 2 มีนาคม ค.ศ. 1905 ตรงกับ พ.ศ. 2447 ตามปฏิทินเดิม

⁹⁴ ปิยนุช สุวรรณทัต, “วิวัฒนาการของการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาโดยมิชชันนารีนิกายโรมันคาทอลิก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประถมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), หน้า 82, 85.

ตามหัวเมืองที่มีขัณฑ์นาภิไปเผยแผ่ศาสนาเสียมากกว่า เช่น โรงเรียนเด็กหญิง (ดาราวิทยาลัย) พ.ศ. 2422 โรงเรียนเด็กชาย (ปรีณสรอัยล) พ.ศ. 2429 ที่เชียงใหม่ โรงเรียนเด็กหญิง (วิชานารี) พ.ศ. 2431 โรงเรียนเด็กชาย (เคนเนตแมคเคนซี) พ.ศ. 2434 ที่ลำปาง โรงเรียนสหศึกษาที่พิษณุโลก (ผดุงราษฎร์) พ.ศ. 2441 โรงเรียนเด็กชาย (ลินคอล์นวิทยาลัย) พ.ศ. 2450 โรงเรียนเด็กหญิง (รังษีเกษม) พ.ศ. 2452 ที่น่าน โรงเรียนเด็กชาย (ศรีธรรมราชวิทยาลัย) พ.ศ. 2450 โรงเรียนเด็กหญิง (ศึกษากุมารี) พ.ศ. 2452 ที่นครศรีธรรมราช เป็นต้น⁹⁵

นอกจากโรงเรียนคริสต์ที่สังกัดคณะหรือนิกายเป็นทางการแล้ว ยังพบโรงเรียนของอดีตมิชชันนารีด้วย คือ “ยูนิเวอร์ซิตีสยาม” ของ ซามูเอล เจ. สมิท หรือ “ครูสมิท” ที่ลาออกจากคณะมิชชันเมื่อ พ.ศ. 2412 (ค.ศ. 1869) หนังสือพิมพ์ จดหมายเหตุสยามไสมย ที่ครูสมิทเป็นเจ้าของ มีโฆษณาโรงเรียนในปี พ.ศ. 2425 ว่า โรงเรียนรับทั้งเด็กชาย เด็กหญิง สอน “ภาษาไทย ภาษาฝรั่ง ภาษาอังกฤษ” ส่วนค่าใช้จ่าย คือ “ค่าสอนค่าเลี้ยง จะเรียกเอาแต่สมการ” นอกจากนี้โฆษณาชิ้นนี้แล้ว พบหลักฐานประเภทประวัติบุคคลจำนวนหนึ่ง ที่กล่าวว่าเคยได้รับการศึกษาจากครูสมิท หรือได้เรียนที่ยูนิเวอร์ซิตี บางคอแหลม สำหรับหลักฐานอื่นพบว่าภรรยาของครูสมิท คือ มิสซิสสมิท หรือ มิสซิสซาราห์ สลีย์เปอร์ โจนส์เด็ม เคยเปิดโรงเรียนประจำที่เก็บค่าใช้จ่ายตั้งแต่ พ.ศ. 2400 มีนักเรียนแรกเข้า 42 คน และเพิ่มเป็น 66 คนในปีต่อมา จึงเป็นไปได้ว่ามีซิสสมิทอาจมีบทบาทช่วยจัดการ “ยูนิเวอร์ซิตีสยาม” ของสามี และเป็นไปได้ในประการต่อไปว่ายูนิเวอร์ซิตีแห่งนี้อาจดำเนินการรูปแบบเดียวกับโรงเรียนตามบ้านของมิชชันนารีทั่วไปที่สอนหนังสือไทย หนังสืออังกฤษ และวิชาต่างๆ เช่น พระคัมภีร์ หรือ วิชาการเรือนสำหรับเด็กหญิง⁹⁶

⁹⁵ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 190-192.

⁹⁶ สำหรับโฆษณาของโรงเรียนที่ลงไว้ตลอดปีแรกของหนังสือพิมพ์ ดูโน ซามูเอล เจ. สมิท, จดหมายเหตุสยามไสมย เล่ม 1 จ.ศ. 1244 และ เล่ม 2 จ.ศ. 1245 (พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: สมาคมกิจวัฒนธรรม, 2548), หน้า 12-98. ประวัติบุคคลที่เรียนกับหมอสมิท หรือที่ยูนิเวอร์ซิตี บางคอแหลม ดู เคนเกลียน สิบญูเรื่อง, พระถังซัมจั๋ง (ม.ป.ท., 2484), หน้า ญ-ห, อ้างใน สิริลักษณ์ (ศักดิ์เกรียงไกร) สัมภาษณ์, ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2453) (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), หน้า 121-122; หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี (บรรณาธิการ), จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1239 พุทธศักราช 2420 (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2554 [2011]), หน้า 414; พระบำราศนราดูร, “พระบำบัดสรรพโรค (แฮนซ์ อดัมเซิน),” ใน ประวัติคึก (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2505), หน้า 1-2; ส่วนเรื่องครูสมิท และมิสซิสสมิท ดู จอร์จ บรัดเลย์ แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี.

โรงเรียนคาทอลิกและโรงเรียนโปรเตสแตนต์เป็นสถานศึกษาเอกชนสอนภาษาอังกฤษที่สำคัญของสยามทั้งในเมืองหลวง และตามหัวเมืองใหญ่แต่ขึ้นมา แต่โรงเรียนทั้ง 2 กลุ่มศาสนาเป็นโรงเรียนสายสามัญ จึงรับนักเรียนแต่ชั้นเด็ก สอนภาษาและความรู้สามัญในเวลากลางวัน ทั้งต้องจ่ายค่าเล่าเรียนในอัตราสูงพอควร โดยเฉพาะกรณีโรงเรียนชั้นนำ จึงเกิดการศึกษาทงเลือกชนิดหนึ่งขึ้นในสมัยนั้น นั่นคือ โรงเรียนสอนพิเศษ ที่เน้นสอนภาษา ไม่เน้นความรู้สามัญ ทั้งเริ่มสอนเวลาค่ำ เหมาะแก่ผู้ทำกรกลางวันที่ต้องการหาความรู้เพิ่มเติมหลังเลิกงาน โรงเรียนชนิดนี้จะรู้จักกันในชื่อ โรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืน หรือ โรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำ

6.4 โรงเรียนสอนพิเศษภาษาอังกฤษ

การเรียนภาษาอังกฤษนอกโรงเรียนหรือนอกเวลาเรียนปกติที่ต่อมาเรียกว่าการเรียนพิเศษ เป็นอีกทางเลือกหนึ่งสำหรับผู้ต้องการใฝ่หาความรู้ภาษาอังกฤษ แต่ไม่สามารถศึกษาในโรงเรียนสามัญหรือเข้าเรียนเวลากลางวันได้ ในทางกลับกันการเปิดสอนพิเศษภาษาอังกฤษก็เป็นช่องทางที่ให้ผู้รู้ภาษาอังกฤษสามารถหารายได้เพิ่มเติม รัฐเองคือกระทรวงธรรมการก็เคยคิดช่วยให้ผู้ทำงานแล้วได้มีโอกาสเล่าเรียนภาษาอังกฤษโดยตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำที่วิทยาสถานสถาน ย่านสี่กั๊กตะวันตก หรือสี่กั๊กพระยาศรีเมื่อ พ.ศ. 2438 โรงเรียนแห่งนี้ใช้ครูชาวไทยของกรมศึกษาธิการ และเก็บค่าเรียนเดือนละ 2 บาท พอ “ช่วยในค่าเช่าที่แลการใช้สอย” โรงเรียนเป็นที่นิยมอย่างดี ผู้เรียนโดยมากเป็นบุตรราชกรูสามัญ รองลงมาคือบุตรจีน ใน พ.ศ. 2440 นักเรียนของโรงเรียนเข้าสอบหลักสูตรภาษาอังกฤษของกรมศึกษาธิการ 32 คน สอบได้ 24 คน หรือร้อยละ 75 ความสำเร็จของโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำทำให้ “มีผู้เอาอย่างไปตั้งขึ้นบ้างแล้ว” อย่างไรก็ตามแม้ พ.ศ. 2441 โรงเรียนจะมีนักเรียนถึง 60 คน แต่ปัญหาจากการตดงบประมาณประจำปี ก็ทำให้โรงเรียนต้องปิดตัวลงไป⁹⁷

(บรรณาธิการ), หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ.1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม, แปลโดย จิตรภรณ์ ตันรัตนกุล (กรุงเทพฯ: อินเตอร์ พับลิชชิ่ง เอ็นเตอร์ไพรส์, 2555), หน้า 38, 145.

⁹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/29 เจ้าพระยาภาสกร แลเบ็ดเตล็ด (เบ็ดเตล็ด) ธรรมการ (11 เม.ย. 113-10 ต.ค. 115); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/18 เรื่องรายงานการสอบไล่วิชานักเรียนต่างๆ (2 ส.ค. 110-30 ธ.ค. 117); และดูหัวข้อ 5.1

ต่อมากระทรวงธรรมการได้สนับสนุนการโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่าอีกครั้ง แต่ไม่ได้จัดการเอง แต่ให้สามัคยาจารย์สมาคม ซึ่งเป็นสมาคมของผู้ประกอบอาชีพครูที่ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2447 เป็นผู้จัด โรงเรียน “สโมสรอังกฤษ” จัดการสอนภาษาอังกฤษแก่ครูที่เป็นสมาชิก นักเรียนมัธยม และผู้สนใจทั่วไป โดยเก็บค่าเล่าเรียนสมาชิกและนักเรียนมัธยมเดือนละ 1 บาท บุคคลทั่วไปเดือนละ 2 บาท หลักสูตรที่สอนมีกำหนด 3 ปี เมื่อสอบไล่ได้จะได้รับประกาศนียบัตรของสามัคยาจารย์สมาคม ซึ่งผู้ประกอบอาชีพครูสามารถใช้เทียบโอนหลักสูตรครูมัธยมได้⁹⁸ เนื้อหาการสอนแบ่งเป็น 4 ส่วน คือ 1) การหัดพูด 2) แต่งจดหมาย 3) แปลจดหมาย 4) คัดลอกรายงาน และทำสำเนาจดหมาย⁹⁹ การจัดการสอนเช่นนี้ไม่เพียงแต่อาชีพครูจะได้ประโยชน์ แต่ผู้จะไปทำการเสมียนทั้งราชการ และเอกชนก็ได้ประโยชน์ด้วย โรงเรียนจึงเป็นที่นิยมมาก ข้อมูล พ.ศ. 2451 พบว่ามีนักเรียน 119 คน ในปีถัดมานักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 373 คน¹⁰⁰

นอกจากสโมสรอังกฤษที่เป็น “โรงเรียนเซนต์สตี” หรือโรงเรียนราชบุรีในความดูแลของกระทรวงธรรมการแล้ว ตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ยังปรากฏโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่าหลายแห่ง แต่ด้วยความที่กระทรวงธรรมการในช่วงนั้นยังไม่มีระเบียบจัดการโรงเรียนราชบุรี ทำให้โรงเรียนเหล่านี้ไม่ต้องขึ้นทะเบียนกับทางราชการ หลักฐานราชการเกี่ยวกับเรื่องนี้จึงมีน้อยมาก แต่หลักฐานประเภทประวัติบุคคลก็มีกล่าวถึงอยู่บ้าง เช่น พระยาวิทยาปริชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการสมัยรัชกาลที่ 7 ผู้กำพร้าบิดาตั้งแต่อายุไม่ถึง 6 เดือน ทั้งมารดาก็มีฐานะยากจน ทำให้ในวัยเด็กมีความเป็นอยู่อัตคัด แต่ต่อมามีโอกาสได้เรียนโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษจนจบชั้น 4 ตามหลักสูตรเก่าเมื่ออายุ 14 ปีราว พ.ศ. 2439 ก็ต้องออกมาทำงานเก็บเงิน ก่อนกลับไปศึกษาต่อโรงเรียนเดิมซึ่งขยายหลักสูตรถึงชั้น 6 แล้ว ช่วงทำงานสะสมเงินไว้ใช้ศึกษาต่อนี้เองที่พระยาวิทยาปริชามาตย์หารายได้พิเศษด้วยการเปิดโรงเรียนกลางคืนสอนภาษาอังกฤษที่บ้านของพระยารัชฎานุประดิษฐ์ (สินธุ์) พี่ชายต่างมารดาที่พระยาวิทยาปริชามาตย์อยู่เฝ้าบ้านให้ โรงเรียนมีนักเรียนประมาณ 40-50 คน ซึ่งเป็นเด็กในละแวกบ้าน ย่านสะพานหัน

⁹⁸ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 14-15.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 145-147.

¹⁰⁰ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ พแนกกรมศึกษาธิการ ปี 127 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 33; กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง พแนกกรมศึกษาธิการ ประจำปี 2452, หน้า 14.

วัดสามปลื้ม และลำเพ็ง เก็บค่าเรียนคนละ 1 บาทต่อเดือน ทำให้มีรายได้เดือนละกว่า 40 บาท¹⁰¹ ชาวต่างประเทศก็เปิดโรงเรียนสอนพิเศษภาษาอังกฤษเช่นกัน เช่น มิสเตอร์กอดเดโร (Cordeiro) เชื้อสายโปรตุเกส ซึ่งเคยเป็นครูโรงเรียนอัสสัมชัญ แต่ต้องพินหน้ำที่เมื่อเจ้าพระยาจักร์คณะเซนต์คาเบรียลเข้าทำการแทนใน พ.ศ. 2444 เมื่อออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญครูกอดเดโรเปิดโรงเรียนของตนที่บ้านพัก โดยได้ชาวต่างประเทศอีก 1 คนมาเป็นครู โรงเรียนเปิดสอนเวลาค่ำด้วย พระยาอนุমানราชชนเกล้าว่าครั้งที่ไปเรียนราว พ.ศ. 2448 โรงเรียนมีนักเรียนไม่มากนัก เพียง 7-8 คน โดยมากเป็นศิษย์เก่าอัสสัมชัญที่ทำงานแล้ว แต่ต้องการศึกษาเพิ่มเติม¹⁰²

แม้แต่ตามหัวเมืองใหญ่ เช่น เชียงใหม่ก็ปรากฏโรงเรียนกลางคืนด้วยเช่นกัน ดังรายงานของนายเจริญ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนคุ้มหลวงนครเชียงใหม่เมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2445 ที่แจ้งมายังกรมศึกษาธิการถึงเรื่องที่ตั้ง “โรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืน” โดยจะให้ชาวพม่าที่รู้หนังสือไทยและสอบไล่ภาษาอังกฤษได้มาแต่เมืองพม่าเป็นผู้สอน ส่วนเงินเดือนครูจะใช้การเรียกรายจากผู้เรียน¹⁰³ ต่อมาโรงเรียนได้เปิดสอนในวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2445 ได้มีมิสเตอร์สตือป “ฝรั่งครึ่งชาติ” ผู้เป็นล่ามเจ้าพนักงานกรมแผนที่เป็นครู เพราะหม่อมปะลุดย ชาวพม่าที่ตั้งใจจะให้สอนในคราวแรกมีราชการไปเมืองแพร่กับกงสุลอังกฤษ โรงเรียนมีนักเรียนแรกเข้า 17 คน เก็บค่าเรียนเดือนละ 2 รูปีต่อคน แต่ก็ตั้งอยู่ได้เพียง 4 เดือน เพราะผู้เป็นครูทั้ง 2 คน ต่างก็มีราชการอื่นที่ต้องออกนอกพื้นที่ ทำให้โรงเรียนต้องหยุดไป นายเจริญ อาจารย์ใหญ่จึงได้ทำหนังสือถึงกรมศึกษาธิการ ขอครุมาประจำโรงเรียนเพื่อให้การเรียนเจริญขึ้น แต่ทางกรมเห็นว่าเชียงใหม่ไกลจากกรุงเทพฯ นัก คงหาคนสมัครไปยาก หรือไม่ก็คงเรียกเงินเดือนสูง จึงเห็นว่าถ้าทางโรงเรียนยังหาครูในพื้นที่ไม่ได้ก็ให้ยุติไปก่อน¹⁰⁴

แม้หลักฐานราชการเกี่ยวกับโรงเรียนอังกฤษเวลาค่ำช่วง 10 กว่าปีทำในสมัยรัชกาลที่ 5 จะมีอยู่น้อย แต่เมื่อรัฐคิดจัดระเบียบการโรงเรียนราษฎร ข้อมูลเกี่ยวกับโรงเรียนเหล่านี้ก็เริ่มปรากฏ ใน พ.ศ. 2460 หรือ 1 ปีก่อนการออกพระราชบัญญัติการโรงเรียนราษฎร พบว่ามีโรงเรียน

¹⁰¹ เสนาะจิต สุวรรณโพธิ์ศรี, “พระยาวิทยาปริชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา),” ใน ประวัติครู (กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2506), หน้า 89-94.

¹⁰² เสฐียรโกเศศ, พื้นความหลัง เล่ม 2 (พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547), หน้า 59.

¹⁰³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.9.1/5 นายเจริญจำนำยตำราเรียนมณฑลพายัพ (26 เม.ย. 2445-14 ต.ค. 2446)

¹⁰⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.51.10/1 ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษ เมืองนครเชียงใหม่ (27 พ.ย. 2445-23 ก.ค. 2446)

สอนพิเศษภาษาอังกฤษที่กรมศึกษาธิการรับรู้การมีอยู่แล้วอย่างน้อย 11 แห่ง โรงเรียนเหล่านี้ตั้งอยู่ตามเขตชุมชนเมืองในกรุงเทพฯ นอกจากนี้สโมสรอังกฤษของสามัคยาจารย์สมาคมแล้ว ก็มีโรงเรียนกัลยาประดิษฐ์ โรงเรียนเทียนรูปพลี ย่านบางขุนพรหม โรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำวัดสามพระยา โรงเรียนสถิตวิทยา ย่านบางลำภูบน โรงเรียนวัฒนาวิทยา โรงเรียนดุสิตวิทยา ย่านถนนจักรพงษ์ โรงเรียนเจริญประชาราษฎร์ หลังวังบูรพา โรงเรียนสังคหวิทยา เชียงสะพานแม่น้ำศรี โรงเรียนเสนาเศรษฐ์ดารี ย่านนางเลิ้ง และโรงเรียนยุในเต็ดอิงลิศสะกุล ย่านสำราญราษฎร์ โดยโรงเรียนทั้งหมดมีผู้จัดการเป็นคนไทย¹⁰⁵ เมื่อมีพระราชบัญญัติการโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461 ปรากฏว่าในช่วง 2 ปีแรกนอกจากโรงเรียนข้างต้นทยอยมาลงทะเบียนบ้างแล้ว ยังมีโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำอีก 7 แห่งที่มาขอจดทะเบียนกับกรมศึกษาธิการ ได้แก่ โรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำวัดบวรนิเวศ โรงเรียนมหาไชยศึกษา แผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน โรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืนวัดประยูรวงศ์ โรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำวัดราชบพิธ โรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืนวัดเบญจมบพิตร โรงเรียนภาษาอังกฤษส่วนศึกษาลัย ตรอกหลังวัดระฆัง และโรงเรียนภาษาอังกฤษวัดทรงธรรม จังหวัดพระประแดง¹⁰⁶ การจัดสอนพิเศษภาษาอังกฤษเวลา

¹⁰⁵ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 10 ประจำปีพระพุทธศก 2460 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 116.

¹⁰⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/5 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำวัดบวรนิเวศ ขึ้นที่วัดบวรนิเวศ (19-30 ก.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/12 แจ้งความตั้งโรงเรียนเทียนรูปพลี แผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน และแผนกภาษาไทย (31 ก.ค.-14 ธ.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/21 แจ้งความจ้างดำรง ร.ร. ดุสิตวิทยา แผนกกลางวันและแผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน (21 ส.ค.-31 ม.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/53 แจ้งความจ้างดำรงโรงเรียนเจริญประชาราษฎร์แผนกกลางวันและแผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน (11 ก.ย.-6 ธ.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/86 แจ้งความจ้างดำรงโรงเรียนมหาไชยศึกษาแผนกกลางวันและแผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน (24 ก.ย.-3 มี.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/103 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนวัฒนาวิทยาแผนกการสอนภาษาอังกฤษกลางคืน อยู่ที่ถนนจักรพงษ์ ตำบลจักรพงษ์อยู่ต่อไป (3-17 ต.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/143 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำวัดสามพระยา ตั้งอยู่ที่วัดสามพระยา ตำบลบางขุนพรหมอยู่ต่อไป (9-19 ธ.ค. 2461); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/185 อนุญาตให้ตั้งสอนภาษาอังกฤษกลางคืนขึ้นที่วัดประยูรวงศ์ (2-20 มี.ย. 2462); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/196 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาคำวัดราชบพิธ ขึ้นที่โรงเรียนวัดราชบพิธ (28 ก.ค.-7 ส.ค. 2462); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/200 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืนขึ้นที่วัดเบญจ (30 ก.ค.-23 ส.ค. 2462); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/210 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนส่วนศึกษาลัย (สอนภาษาอังกฤษเวลาคำ) ตั้งที่ตรอกหลัง

ค่า ซึ่งหลายแห่งใช้สถานที่ของโรงเรียนกลางวันจัดสอนในเวลากลางวัน จึงน่าจะเป็นธรรมเนียมที่นิยมแพร่หลายก่อนหน้านี้นี้แล้ว เพราะแม้แต่โรงเรียนอัสสัมชัญเองก็เปิดหลักสูตรภาษาต่างประเทศภาคค่ำสำหรับวัยทำงานตั้งแต่ พ.ศ. 2456 แล้ว¹⁰⁷ การจัดสอนพิเศษภาษาอังกฤษจะเป็นเช่นนี้ไปอีกหลายสิบปี ต่อเมื่อการศึกษาในโรงเรียนสามัญขยายตัวมากแล้ว โรงเรียนสอนพิเศษทั้งที่เปิดกลางวัน และกลางวันจึงค่อยๆ เพิ่มหน้าที่จากให้ความรู้ หรือเพิ่มพูนความรู้ภาษาอังกฤษแก่คนทั่วไปเป็นการกวาดวิชาสำหรับนักเรียนในโรงเรียนสามัญเพื่อการสอบเข้าต่างๆ หรือเพื่อให้ได้ผลการเรียนที่ดีขึ้นตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา¹⁰⁸

6.5 รัฐกับการโรงเรียนราษฎร์

จากที่กล่าวมาเห็นได้ว่าโรงเรียนคริสต์ทั้งคาทอลิก และโปรเตสแตนต์มีบทบาทในการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ ทั้งโรงเรียนหญิง โรงเรียนชาย ทั้งกับบุตรผู้มีตระกูล ผู้มีอศัตภาพข้าราชการ เรียนได้ และผู้ยากไร้ที่ได้รับการสงเคราะห์ การที่โรงเรียนคริสต์ดำเนินการโดยชาวต่างประเทศ ก็ทำให้มีน้ำหนักในการขอความสนับสนุนจากภาครัฐ ในทางกลับกันรัฐก็ตระหนักถึงประโยชน์ของการมีอยู่ของโรงเรียนคริสต์ ซึ่งจัดการศึกษาอย่างมีคุณภาพ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษ ซึ่งเท่ากับช่วยแบ่งเบาภาระของรัฐส่วนหนึ่ง แม้โรงเรียนเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายในการปลูกศรัทธาทางศาสนาอยู่ด้วยก็ตาม ส่วนโรงเรียนอื่นๆ ที่จัดสอนพิเศษภาษาอังกฤษ แม้ไม่ปรากฏการห้ามปราม แต่ก็ไม่พบการสนับสนุนใดใดเช่นกัน

การโรงเรียนคริสต์เริ่มขึ้นอย่างจริงจังต้นสมัยรัชกาลที่ 4 โดยค่อยๆ เปลี่ยนจากโรงเรียนจำลองตามบ้าน เป็นโรงเรียนที่ตั้งแยกต่างหาก และรับนักเรียนในปริมาณที่มากขึ้น อันเป็นผลส่วนหนึ่งจากการที่กษัตริย์พระองค์ใหม่ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมรา

วัดระฆัง ตำบลบ้านขมิ้นอยู่ต่อไป (10 ก.ย.-2 ธ.ค. 2462); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.54.1/215 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นวัดทองธรรม จังหวัดพระประแดง (1 พ.ย.-2 ธ.ค. 2462)

¹⁰⁷ ธนพล ทับทิม, “บทบาทของภราดาคณะเซนต์คาเบรียลต่อการศึกษาในประเทศไทย พ.ศ. 2444-2544,” (สารนิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2548), หน้า 56.

¹⁰⁸ นาวิ ชันศิริ, “พัฒนาการของโรงเรียนกวดวิชาในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ. 2497-2540),” (ปริญญา นิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2549), หน้า 35-59.

ชานูญาตให้มิชชันนารีอยู่ได้อย่างอิสระในสยาม และทำงานเผยแผ่ศาสนาได้เต็มที่¹⁰⁹ ในสมัยรัชกาลที่ 5 การออกพระราชกฤษฎีกาประกาศขึ้นติธรรมทางศาสนา พ.ศ. 2421 ช่วยย้าสิทธิของมิชชันนารีในการเผยแผ่ศาสนาโดยเฉพาะในดินแดนล้านนาที่เจ้านายท้องถิ่นยังขัดขวางอยู่มาก ซึ่งส่งผลให้การโรงเรียนที่นั่นเริ่มขึ้นอย่างเป็นทางการจะลักษณะแทบจะทันทีหลังจากนั้น¹¹⁰

การให้การสนับสนุนโรงเรียนโดยตรง ยังเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมถึงเจ้านายและขุนนางบริจาคเงินช่วยเหลือโรงเรียนคริสต์ โดยเฉพาะการสร้างตึกเรียน หรือซื้อที่ดินโรงเรียน เช่น ใน พ.ศ. 2420 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงิน 1,000 ดอลลาร์ สมทบทุนอาคารเรียนหลังใหม่ของโรงเรียนมิชชันที่เพชรบุรี ซึ่งประสบปัญหาเงินสนับสนุนจากองค์กรมิชชันที่สหรัฐอเมริกาไม่พอกับงบประมาณก่อสร้าง ทั้งนี้เจ้านายและขุนนางอื่นยังร่วมบริจาคด้วยรวมเป็นเงิน 2,200 ดอลลาร์ มากกว่าที่ต้องการถึง 200 ดอลลาร์¹¹¹ หรือครั้งที่โรงเรียนสำหรับอวยคริสเตียนไฮสกูลคิดซื้อที่ดินนประมาณ 17,500 บาท เพื่อย้ายไปตั้งโรงเรียนที่นั่น นอกจากเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เจ้าของที่จะสมทบทุนด้วยการลดให้ 2,500 บาทแล้ว โรงเรียนยังได้รับเงินพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 20 ชั่ง หรือ 1,600 บาท และเงินบริจาคจากเจ้านายและขุนนาง 21 คน มาสมทบกับเงินจากองค์กรมิชชันจนสามารถซื้อที่ดินได้¹¹²

โรงเรียนอัสสัมชัญก็เช่นกัน โรงเรียนคาทอลิกแห่งนี้มีความสัมพันธ์อันดีกับรัฐมาตั้งแต่ต้น ก่อนเปิดโรงเรียนบาทหลวงกลอมเบตได้เข้ามาปรึกษา และชี้แจงให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมศึกษาธิการขณะนั้น ทราบว่าจะตั้งโรงเรียนสอนความรู้ ไม่ใช่โรงเรียนสอนศาสนา ด้วยเกรงว่าถ้ารัฐเห็นว่าเป็นโรงเรียนของบาทหลวงก็จะเข้าใจว่าสอนแต่ศาสนาและจะไม่อุดหนุน¹¹³ ต่อมาเมื่อโรงเรียนคิดสร้างอาคารเรียนหลังใหม่ พ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้พระราชทานเงิน 50 ชั่ง หรือ 4,000 บาท ส่วนสมเด็จพระนางเจ้าสว่าง

¹⁰⁹ ยอร์ช ฮอวส์ เฟลด์ส, *หมอบแฮสในรัชกาลที่ 4*, หน้า 62-66.

¹¹⁰ เดเนียด แมคกิลวารี, *กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว: อดีตชีวิตประวัติของศาสนาจารย์เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี.*, หน้า 233-252

¹¹¹ Bertha Blount McFarland, *McFarland of Siam: the Life of George Bradley McFarland*, pp. 43-44; เคนเนท อี แวลส์, *ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828-1958* (พระนคร: สมาคริสตจักรแห่งประเทศไทย, 2501), หน้า 41.

¹¹² *The Eakin family in Thailand*, p. 45.

¹¹³ *กึ่งศตวรรษ*, หมวด 1 หน้าพิเศษ ข.

วัฒนา พระบรมราชเทวี พระราชทานเงิน 25 ชั่ง หรือ 2,000 บาท สมทบทุนสร้างอาคาร ทั้ง พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เสด็จวางศิลาฤกษ์ด้วย¹¹⁴ อาคารหลังนี้สร้างเสร็จ พ.ศ. 2433 แต่บาทหลวงกลอมเบตต์ยังติดหนี้ค่าก่อสร้างและค่าข้าวของต่างๆ แม้ทยอยหาเงินชำระบ้างแล้ว แต่ก็ยังเป็นหนี้ถึง 20,701 บาท พระสังฆราชเวย์ (Jean Louis Vey) แห่งมิสซังสยามจึงได้มีหนังสือลงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ 2433 กราบทูลสมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพ ขอให้ทรงช่วยกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอพระราชทานความช่วยเหลือ เพราะถ้าให้บาทหลวงกลอมเบตต์หาทางผ่อนหนี้ต่อไป “ก็ยากที่จะวางใจได้ เหตุด้วยได้อุสหาชวนขวยหาสินกำลังแล้ว” พระบารมีโปรดเกล้าฯ ครั้งนี้ “คงช่วยให้บาทหลวงกลอมเบตต์ “พ้นจากกังวลอื่นๆ มีแต่เอาใจใส่ในการโรงเรียนฝ่ายเดียว” ได้ แต่สมเด็จพระปาดำรงราชานุภาพ ทรงมีราชการต้องเสด็จสิงคโปร์ วันที่ 18 กุมภาพันธ์ 2433 จึงทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือของพระสังฆราชให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบก่อนในวันนั้น ซึ่งก็มีลายพระหัตถ์มาว่า “กรมดำรงไม่อยู่ให้ตอบรับไปว่าหนังสือนี้รับแล้ว ต่อเมื่อกลับมาจึงให้จดหมายกราบทูลใหม่อีกฉบับหนึ่ง”¹¹⁵ อย่างไรก็ตามไม่พบหลักฐานราชการ หรือรายงานมิสซังที่กล่าวถึงเรื่องนี้อีก

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับโรงเรียนอัสสัมชัญ ยังเห็นได้จากเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ได้โปรดฯ ให้บาทหลวงกลอมเบตต์ทูลเกล้าฯ ถวายรายชื่อนักเรียนโรงเรียนอัสสัมชัญเป็นนักเรียนตามเสด็จไปศึกษาต่อต่างประเทศ และรับพระราชทานทุนหลวง 6 คน ร่วมกับนักเรียนอีก 6 คนที่กรมศึกษาธิการสอบคัดเลือกมาปรากฏว่านักเรียนอัสสัมชัญที่ตามเสด็จต่างก็เป็นบุตรขุนนางทั้งสิ้นโดยเป็นนักเรียนแผนกอังกฤษ 4 คน แผนกฝรั่งเศส 2 คน¹¹⁶

¹¹⁴ สมเด็จพระอัสสัมชัญ, อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ, หน้า 222-231; “การวางศิลาจากโรงเรียนอัสสัมชัญชั้นคอเลจ,” ราชกิจจานุเบกษา 4 (23 สิงหาคม พ.ศ. 2430): 155-157.

¹¹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ. 1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ. 108-28 มี.ค. 111); “กรมหมื่นดำรงราชานุภาพถวายบังคมลาไปเมืองสิงคโปร์,” ราชกิจจานุเบกษา 7 (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433): 425-426.

¹¹⁶ ได้แก่ นายนิน และนายทองสุข บุตรหลวงชำนาญการ นายชม บุตรหลวงบริหารหิรัญราช นายมานิต บุตรเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต ม.ล.ประยูร และม.ล.ตุ้ม บุตรพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ นักเรียน 2 คนหลังอยู่แผนกฝรั่งเศส ดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.21.1/4 สอบคัดเลือกนักเรียนทุนหลวงส่งไปเรียนในประเทศยุโรป พร้อมกับการเสด็จพระราชดำเนินในประเทศยุโรป ศก 115 รวม 12 นาย (29 ม.ค.2439-เม.ย. 2440); สมเด็จพระอัสสัมชัญ, อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ, หน้า 236-237; รายชื่อนักเรียน ดูเอกสารแรก

นอกจากนี้โรงเรียนคริสต์ยังได้รับการสนับสนุนโดยตรงจากกระทรวงธรรมการด้วย โดยเฉพาะตั้งแต่ครั้งหลังของทศวรรษ 2440 เมื่อกระทรวงพยายามดูแลการศึกษาให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน และเริ่มใส่ใจกับโรงเรียนราษฎรที่มีอยู่มากขึ้น ดังนั้นเมื่อโรงเรียนคริสต์ขอความช่วยเหลือจากทางกระทรวง เช่น ขอให้จัดสอบไล่ให้ ขอให้ตรวจตราการโรงเรียน ขอขึ้นทะเบียนในกรมศึกษาธิการ ขอให้รับรองวิทยฐานะของหลักสูตร ขอครูไปช่วยสอนในบางวิชา หรือขอยกเว้นนักเรียนให้ไม่ต้องไปเกณฑ์ทหาร กระทรวงก็ตอบสนองและให้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดีแทบจะทุกเรื่อง เช่น ส่งครูไปสอนให้เปล่าโดยไม่คิดค่าป่วยการ ดังนโยบายผู้บริหารที่ว่า “โรงเรียนชนิดนี้เราต้องการอุดหนุน เพื่อจะได้เกี่ยวข้อมากขึ้น”¹¹⁷ โรงเรียนคริสต์จึงได้รับการสนับสนุนและความร่วมมือจากหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านการศึกษาเป็นอย่างดี

รัฐได้รับผลตอบแทนที่ดีจากการสนับสนุนโรงเรียนคริสต์ ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวคราวเสด็จเยี่ยมโรงเรียนอัสสัมชัญ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2469 ว่า “โรงเรียนนี้ได้เพาะข้าราชการและพลเมืองที่ดีขึ้นเป็นอันมาก นักเรียนเก่าของโรงเรียนนี้ได้รับราชการในตำแหน่งสูงๆ อยู่เป็นอันมาก”¹¹⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเองก็มีพระ

¹¹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/49 โรงเรียนวังหลังขอนายเล็กเป็นครูวาดเขียน (22 ม.ค.-1 ก.พ. 2458); และดู หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/38 มิสเตอร์อีกินขอขียนายอื่นไปเป็นครู ร.ร.คริสเตียนไฮสคูลสำหรับ (5 ส.ค.-25 มี.ค. 2448); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/39 มิสเตอร์ เจ. เออีกิน (Mr. J. A. Eakin) ครูใหญ่ ร.ร.คริสเตียนไฮสคูลขอพนักงานไปช่วยสอบไล่นักเรียน (29 ม.ค.-24 ก.พ. 2448; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/41 รายงานของ ร.ร.คริสเตียนไฮสคูล (16-27 ก.พ. 2452); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/43 ร.ร.คริสเตียนไฮสคูลสำหรับขอครูพระ (22 ม.ค.-1 ก.พ. 2458); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50/50 โรงเรียนวังหลังขอครูภาษาไทย 1 นาย (23-27 ก.พ. 2459); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.13/1 ปี มาตินดีตัวขอให้โรงเรียนอัสสัมชัญเป็นโรงเรียนอุดม (18 พ.ย.-9 ก.พ. 2453); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.13/3 ร.ร. แอสซัมชันขอประกาศนียบัตรประถมและมัธยมพิเศษให้แก่เด็กนักเรียน (10 ม.ค.-4 ก.พ. 2453); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.13/4 โรงเรียนอัสสัมชัญขอพนักงานไปสอบไล่เด็กนักเรียน (2-23 พ.ย. 2454); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.50.13/6 โรงเรียนอัสสัมชัญขอรางวัลหมั้นเรียน (3 ส.ค.-27 ก.ย. 2453); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.51.10/23 มิสเตอร์ฮาร์ดีขอให้โรงเรียนอะเมริกรรเชียงใหม่อยู่ในความปกครองของรัฐบาล และให้หม่อมหลวงพัมน์ ครูโรงเรียนเจดีเยลเยี่ยมไปเป็นครูโรงเรียนอเมริกัน และให้นำายเปล่งไปเป็นครูโรงเรียนเจดีเยลเยี่ยม (31 ม.ค.-3 มี.ค. 2448); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.71/1 นายดำรงคีนนักเรียนคริสเตียนถูกเร่งเป็นทหาร (10-20 พ.ย. 2453); หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.71/3 โรงเรียนอัสสัมชัญขอยกเว้นการเกณฑ์ทหาร (6 มี.ค. 2453-16 พ.ค. 2454)

¹¹⁸ กึ่งศตวรรษ (พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2477), หมวด 4 หน้า 8.

คำจารึกตรงกันว่า การโรงเรียนคริสต์ เช่น อัสสัมชัญ “เหมือนช่วยรับภาระของรัฐบาลไปส่วนหนึ่ง”¹¹⁹ โรงเรียนคริสต์ซึ่งจุดแข็งอยู่ที่ภาษาต่างประเทศยังสามารถช่วยราชการได้ยามที่ผู้รู้ภาษาดีหายาก โดยเฉพาะสตรี ดังเมื่อคราวพระเจ้านิโคลัส (Nicolas II) ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นมกุฎราชกุมารแห่งรัสเซียเสด็จเยือนสยาม พ.ศ. 2434 ครูโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง 6 คนซึ่งก็คือศิษย์เก่าโรงเรียนนั่นเอง ถูกเรียกตัวไปร่วมเฝ้ารับเสด็จ และได้สร้างความประทับใจให้แก่มกุฎราชกุมารเป็นอย่างมาก จนรับสั่งว่าเรียนภาษาอังกฤษที่ไหน เมื่อได้คำตอบว่าเรียนในกรุงเทพฯ ก็รับสั่งซ้ำอีกด้วยความประหลาดใจว่าไม่ได้เรียนมาจากต่างประเทศหรือ เช่นเดียวกับครั้งที่เคานต์แห่งตูริน (Count of Turin) เสด็จเยือนประเทศสยาม พ.ศ. 2441 ครูโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ก็ได้ร่วมเฝ้ารับเสด็จด้วยเช่นกัน¹²⁰ การให้ความร่วมมือกับรัฐ ยังปรากฏในตัวอย่างอื่นๆ อีก เช่น การที่โรงเรียนมิชชันที่เชียงใหม่ทั้งชายและหญิง ใช้ชื่อโรงเรียนตามนามพระราชทาน คือ บริณสโรยแวลล์วิทยาลัย และโรงเรียนพระราชชายา ตามลำดับ ใน พ.ศ. 2448 และ พ.ศ. 2452 ซึ่งเป็นสัญลักษณ์อย่างดีของความสัมพันธ์และความร่วมมือระหว่างราชสำนักกับโรงเรียนมิชชัน¹²¹

อย่างไรก็ตามมีหลักฐานว่าครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงวิจารณ์โรงเรียนคริสต์สตรีที่มักแทรกศาสนาไปกับการศึกษา ดังเช่นใน พ.ศ. 2453 เมื่อทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์วัฒนาวิทยาของโรงเรียนกุลสตรีวังหลังก็มีพระราชวิจารณ์ว่าเดี๋ยวนี้การสอนศาสนาไม่ได้สั่งสอนตรงๆ อย่างเมื่อก่อนก่อน แต่สอนกันอย่างเฉียดๆ

“ให้มีเรื่องสนุกบ้างปนคติบ้าง ให้ชื่นชมต่อบารมีข้างฝรั่งปนพื้น แต่คงจะเฉียดเข้าไปหาศาสนาไว้ให้ได้ในนั้นนิดหน่อยเสมอ นับว่าเขาเดินอย่างฉลาดกว่าแต่ก่อนมากนัก สงสารผู้หญิงที่ไม่มีความรู้จากทางอื่นเลย ไปรู้จากยายแหม่มเหล่านี้ ซึ่งไม่ใช่ไม่มีวิชาดีทางวิชาความรู้ดีมาก แต่มันมีเม้าหงิดๆ เวียนหัวอยู่ในนั้นเสมอ ไม่ใช่เม้าเหล่า เม้าศาสนา

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หมวด 1 หน้าพิเศษ ข.

¹²⁰ ต. ประทีปะเสน, โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแหม่มโคลด์, หน้า 78-79; อาริยา สิ้นธุจิวัตร์ (บรรณารักษ์), อนุสรณ์ 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย พ.ศ. 2417 - 2537 (ค.ศ. 1874 - 1994), หน้า 107.

¹²¹ Vachara Sindhuprama, “Modern Education and Socio-Cultural Change in Northern Thailand, 1898-1942,” p. 107; ประสิทธิ์ พงศ์อุดม, “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนา ช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม,” หน้า 169-171, 174.

ไม่แลเห็นการงานทั้งปวงด้วยในตาอันแจ่มใส เช่นเรารู้สึกว่าเราแลเห็นนั้น แต่เมื่อรวบรวมความทั้งหมดแล้วทำให้ผู้อ่านฉลาดขึ้นไม่ใช่ใจลอย จะว่าไม่ดีก็ไม่ได้”¹²²

กระนั้นก็ตามไม่พบหลักฐานว่ารัฐกระทำการใดใด ที่เป็นการห้ามปราม หรือแทรกแซงการศึกษาของโรงเรียนคริสต์ ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจเป็นเพราะไม่เห็นว่าเป็นปัญหาจริงจัง แต่อีกประการหนึ่งก็อาจเป็นเพราะการยอมรับสถานะของชาวตะวันตกในสยาม ว่าอาจกลายเป็นประเด็นอ่อนไหวได้ ถ้ากระทำการอะไรกระทบกระเทือนคนเหล่านี้ ความคิดที่ว่านี่คงอยู่ยาวนาน แม้ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475 ไม่กี่เดือน เมื่อรัฐคิดแก้ปัญหาโรงเรียนจีนที่ปลูกฝังความคิดทางการเมืองอันไม่พึงประสงค์ ด้วยการจะแก้ไขพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์เสียใหม่ ก็ยังต้องระมัดระวังไม่ให้กระทบกระเทือนโรงเรียนของชาวต่างประเทศอื่น โดยเฉพาะ “โรงเรียนฝรั่ง” มิเช่นนั้นจะถูกติเตียน และยกเป็นสาเหตุขัดข้องต่างๆ ได้¹²³ ในทางกลับกันชาวตะวันตก เช่น พวกมิชชันนารี ก็มีน้ำหนักให้รัฐต้องพิจารณาพึงเสียดังไร้อ่างต่างๆ ของพวกเขา เช่น พระราชกฤษฎีกาประกาศขันติธรรมทางศาสนา พ.ศ. 2421 ข้างต้น ก็มีที่มาจากคำร้องของมิชชันนารีอเมริกันที่เชียงใหม่ที่ยื่นเรื่องผ่านกงสุลของชาติตน¹²⁴ รัฐสยามสมัยรัชกาลที่ 5 รวมถึงสมัยต่อมา จึงเลือกวิธีที่จะอยู่ร่วมกันกับโรงเรียนคริสต์ ให้การสนับสนุน และรับประโยชน์ที่เป็นผลผลิตทางการศึกษา มากกว่าตั้งแง่ให้เกิดความขัดแย้ง และไม่ได้ผลตอบแทนอะไรกลับมา

สำหรับโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษอื่นๆ ไม่ปรากฏหลักฐานการสนับสนุนใดใดเป็นพิเศษจากรัฐ เช่น กรณีโรงเรียนคูนหลวง หรือโรงเรียนวัดเจติยหลวงนครเชียงใหม่ ที่กล่าวไปแล้วว่าอาจารย์ใหญ่ขอครุมาประจำโรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืน แทนครูเดิมซึ่งเป็นข้าราชการในตำแหน่งอื่น แต่ทางกรมศึกษาธิการไม่เห็นด้วยว่าตั้งอยู่เมืองไกล คงหาคนสมัครใจไปสอนยาก ไม่ก็คงจะเรียกเงินเดือนแพง จึงเสนอว่าถ้าโรงเรียนยังหาครูในพื้นที่ไม่ได้ก็ให้ยุติการสอนไปก่อน ที่

¹²² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และพระโอรสเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระประวดีฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดา ทรงเรียบเรียง (กรุงเทพฯ: เรือนแก้ว, 2534), หน้า 64.

¹²³ ณรงค์ พวงพิศ, “นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของคนจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2514), หน้า 80-82.

¹²⁴ เดเนียล แมคกิลวารี, กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว: อัตชีวประวัติของศาสตราจารย์เดเนียล แมคกิลวารี ดี.ดี., หน้า 237-240.

น่าสนใจก็คือ เมื่อรัฐปฏิรูปการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไป พ.ศ. 2441 โดยให้ตั้งโรงเรียนที่วัด และให้พระเป็นครู ปรากฏว่าขุนพิทักษ์ฤทธิรงค์ ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่าในมณฑลภูเก็ต ซึ่งเป็นพื้นที่ทำเหมืองแร่ และการค้าขายตัว ได้คิดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นแห่งหนึ่ง สำหรับบุตรกรมการ และพ่อค้าชาวจีน โดยได้ครูชาวไอร์แลนด์จากเกาะปีนังมาสอน และใช้วิธีให้ผู้เรียนเฉลี่ยเงินกันเป็นเงินเดือนครู การตั้งโรงเรียนครั้งนี้ได้รับความเห็นชอบจากพระมหานายก พระสงฆ์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลภูเก็ต โรงเรียนจึงได้เปิดเรียนตั้งแต่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2442 มีนักเรียนแรกเข้า 19 คน อย่างไรก็ตามเมื่อขุนพิทักษ์ฤทธิรงค์แจ้งเรื่องให้ส่วนกลางรับทราบ ก็ได้คำตอบกลับมาว่า “ให้งดไว้ก่อน เพราะไม่แน่ว่าการนี้จะสำเร็จได้หรือไม่”¹²⁵ การเรียนภาษาอังกฤษทั่วไปที่ไม่ใช่โรงเรียนคริสต์ จึงไม่พบว่าได้รับการสนับสนุนใดใดเป็นพิเศษ ยิ่งถ้าข้าราชการกรมการในท้องที่เข้าไปเกี่ยวข้อง ก็จะได้การห้ามปรามมากกว่าส่งเสริม ด้วยอาจไม่เห็นถึงความเป็นไปได้ที่โรงเรียนเหล่านี้จะเลี้ยงตัวเองได้ก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามเมื่อโรงเรียนสอนพิเศษภาษาอังกฤษเกิดขึ้นทั่วไปตั้งแต่ทศวรรษ 2440 ก็ไม่พบหลักฐานทั้งการสนับสนุนและการห้ามปรามใดใดเป็นพิเศษอีก มีแต่การรับทราบจากทางการถึงการมีอยู่ของโรงเรียนเท่านั้น

6.6 สรุป

การที่รัฐจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างจำกัด ทำให้เกิดช่องว่างให้โรงเรียนราษฎร์สอนภาษาอังกฤษที่มีอยู่แล้วเติบโตต่อไปได้ โดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ที่ปรับตัวเข้ากับระบบทุน ด้วยการพัฒนาคุณภาพการศึกษาและการเก็บเงินค่าเล่าเรียนเพื่อเลี้ยงตนเอง ที่น่าสนใจก็คือการเกิดโรงเรียนขนาดเล็กที่สอนพิเศษเฉพาะภาษาอังกฤษนอกเวลาเรียนปกติ โรงเรียนเหล่านี้ตอบสนองความต้องการของผู้ที่ไม่สามารถเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนสายสามัญ หรือโรงเรียนกลางวัน ด้วยอาจมีอุปสรรคเรื่องวัย เวลา หรือทุนศึกษา ธุรกิจการศึกษาของเอกชนที่แพร่หลายทั้ง 2 ประเภทข้างต้นอาจบ่งชี้ให้เห็นถึงนโยบายจำกัดการให้การศึกษาของรัฐได้

¹²⁵ ปัญญาวัช และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553), หน้า 233-234.

บทที่ 7 บทสรุป

เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวงคตใน พ.ศ. 2428 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับทำนุบำรุงพระโอรสธิดาของกรมพระราชวังบวรฯ มีพระราชปรารภว่า พระองค์เจ้าชายโดยมากพระชันษายังอยู่ในวัยเรียนจึงทรงมอบให้สมเด็จพระยาตำราภิธานุภาพดูแลให้การศึกษาศมเด็จพระยาตำราภิธานุภาพจึงทรงส่งพระองค์เจ้าชาย 8 พระองค์เข้าศึกษาที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ¹ ในจำนวนนี้มี 2 พระองค์ที่ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม คือพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัส (กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์) และพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากัลยาณประวัตติ (กรมหมื่นกีรติพงษ์สุปรีชา)

พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสประสูติใน พ.ศ. 2419 เมื่อเข้าโรงเรียนมีพระชันษาอย่าง 10 ปี ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษไปพร้อมกับการเรียนหนังสือไทย ทรงเรียนภาษาอังกฤษเรื่อยมาแม้สอบหนังสือไทยประโยค 2 ได้แล้วใน พ.ศ. 2434 ดังที่พระองค์ตรัสเล่าว่า “ได้เรียนภาษาอังกฤษอยู่จนสวนกุหลาบสิ้นฤทธิ์ จะสอบขึ้นไปอีกไม่ได้ จึงต้องย้ายไปอยู่โรงเรียนอื่นอีกพักหนึ่ง เมื่อออกจากโรงเรียนสุดท้ายแล้ว เข้ารับราชการอยู่ในกระทรวงธรรมการ”² พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสทรงเริ่มรับราชการใน พ.ศ. 2436 แต่ช่วงเวลา 2 ปีเศษที่กระทรวงธรรมการ พระองค์มิได้ทรงฝึกใฝ่อยู่แต่หน้าที่ราชการประจำอย่างเดียว แต่ทรงแสวงหาความรู้ภาษาอังกฤษเพิ่มเติมมิได้ขาด ด้วยการกระทำพระองค์สนิทสนมกับที่ปรึกษากระทรวง และข้าราชการอื่นๆ ที่เป็นชาวอังกฤษทั้งในและนอกเวลาราชการ การชวนกันไปเล่นกอล์ฟหรือฮ็อกกี้ ตั้งแต่เลิกงานจนถึงเวลาค่ำวันแล้ววันเล่า หรือชวนกันไปเล่นเรือใบช่วงวันหยุดเป็นวิธีช่วยเพิ่มพูนความรู้ภาษาอังกฤษ ทำให้ตรัสภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วและทรงคุ้นกับธรรมเนียมของชาวตะวันตก³

¹ มีพระองค์เจ้าชายในกรมพระราชวังบวรฯ อีก 3 พระองค์ที่ไม่ได้เข้าโรงเรียนในครั้งนั้น คือพระองค์เจ้าวิไลยวริลาส และพระองค์เจ้ากาญจโนภาศรัศมี (กรมหมื่นชาตยชัยบวรยศ) ที่เจริญพระชันษาเกินเขตเข้าโรงเรียนแล้ว ส่วนพระองค์เจ้าบวรวิสุทธรังษีทรงพระเยาว์ยังเข้าเรียนไม่ได้ ดู สมเด็จพระยาตำราภิธานุภาพ, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: ชมรมตำราภิธานุภาพ, 2526), หน้า 92, 94.

² พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, “ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม” ใน ตำนานสวนกุหลาบ (พระนคร : โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2506), หน้า 44-47.

³ น.ม.ส. (นามปากกา พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์), เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ (พระนคร: บำรุงสาส์น, 2514), หน้า 18.

พระปรีชาด้านภาษาอังกฤษส่งผลต่อความก้าวหน้าทั้งในทางส่วนพระองค์ และหน้าที่การงาน วันหนึ่งมีสเตอร์มิทเซล อินเนส ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งฟังมาจากอังกฤษ ผู้เป็นคนพูดเร็ว “แถมมีสำเนียงกล่อมแกล่อมฟังยาก” ได้มาที่คลับเรือใบและเห็นพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสทรงสนทนากับเพื่อนต่างชาติ ซึ่งหลังจากสังเกตอยู่นาน ที่ปรึกษาท่านนี้ก็ขอสนทนาด้วย เมื่อทำความรู้จักกันและทราบว่าพระองค์เป็นใครก็ได้พูดขึ้นว่า “ท่านนี่เองเหมาะที่จะเป็นเลขานุการของฉัน ฉันกำลังได้รับความลำบากที่คนในออฟฟิศฟังฉันพูดไม่ค่อยทัน” ส่งผลให้พระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสได้ย้ายมาอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม 2439⁴ ต่อมาสเตอร์อินเนสยังถูกอัครราชทูตกับพระองค์มาก ถึงขนาดกราบทูลแนะนำพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงว่าควรส่งเสริมให้พระองค์ได้ศึกษาต่อต่างประเทศ จะได้เป็นกำลังของกระทรวงในภายหลัง ซึ่งทางเสนาบดีก็ทรงเห็นชอบ พระองค์จึงได้เสด็จศึกษาต่อประเทศอังกฤษ โดยเป็นนักเรียนพิเศษตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440⁵

ใน พ.ศ. 2442 ขณะทรงศึกษาอยู่ที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยทรงจำต้องเรียกตัวพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสให้กลับมาทำงานกับมิสเตอร์ริเวต-คาร์แนก (Rivett-Carnac) ที่ปรึกษาคนต่อมา ด้วยว่าผู้ที่ทำงานกับมิสเตอร์ริเวต-คาร์แนกแต่เดิมมีปัญหาขัดแย้งกันโดยมิสเตอร์ริเวต-คาร์แนกรับว่าจะฝึกหัดพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสให้สามารถทรงงานแทนตำแหน่งเขาสืบไปได้⁶ พระปรีชาด้านภาษาอังกฤษของพระองค์เจ้ารัชนีแจ่มจรัสยังมีผลต่อการที่พระองค์ทรงได้เลื่อนตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมศึกษาปณิธิธิการ พ.ศ. 2447 ดังพระดำริของกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยว่า

“กรมกระสาปณิธิธิการเวลานี้ ดำเนินไปผิดจากการที่ทำมาแต่เดิม คือวิธีตรวจเนื้อเงินแลทำเงิน แลวิธีจัดการละเอียดขึ้นกว่าแต่ก่อน ซึ่งมีการต้องเกี่ยวข้องกับวิชาช่างฝรั่งเป็นอันมาก พระยาพิพิธโภคัยเป็นอธิบดีอยู่ในเวลานี้ ในการที่สั่งเสียบังคับบัญชาหรือปรึกษาหารือแก่เจ้าพนักงานต่างๆ ที่เป็นฝรั่ง มักเกิดความเข้าใจผิดแลเป็นที่เสียเวลา ไม่

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19; ประพัฒน์ ตริณรังค์, ชีวิตและงานของ น.ม.ส. (พระนคร: คลังวิทยา, 2504), หน้า 79-80.

⁵ น.ม.ส. (นามปากกา พระราชวรรังค์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์), เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ, หน้า 20.

⁶ ประพัฒน์ ตริณรังค์, ชีวิตและงานของ น.ม.ส., หน้า 120-124.

อาจให้การนั้นเป็นไปได้โดยเร็วและสะดวก ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถอนมารับราชการในศาลรับสั่ง (กระทรวงพระคลัง) ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า จะทำงานฉลองพระเดชพระคุณได้ตลอดไป ส่วนหน้าที่อธิบดีกรมกระสาปนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า พระวรวงศ์เธอ [สะกดตามต้นฉบับ] พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัส เป็นผู้ดีทั้งภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ กับทั้งมีความสามารถในการบัญชีทุกอย่างด้วย เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าสมควรจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งอธิบดีกรมกระสาปนี้ได้เหมาะกว่าผู้อื่น เพราะอาจตรวจตราบัญชีและคณงานโดยลำพังตน การคงจะสะดวกดีแลเดินเร็วขึ้น”⁷

พระองค์เจ้ารัชนี้แจ่มจรัสทรงเจริญในหน้าที่ราชการเรื่อยมา ทรงเป็นอธิบดีกรมตรวจและกรมสารบัญชีใน พ.ศ. 2451 และได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระยศเป็นเจ้านายต่างกรม มีพระนามว่าพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เมื่อ พ.ศ. 2456 ในประกาศสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมมีข้อความยกย่องพระเกียรติยศของพระองค์ตอนหนึ่งว่า “มีพระสติปัญญาสามารถในราชการ ทั้งเป็นผู้แตกฉานในอักษรสมัยทั้งไทยและต่างประเทศ”⁸

พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติเป็นพระโอรสในกรมพระราชวังบวรฯ อีกพระองค์หนึ่งที่ทรงเข้าเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แล้วได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นเจ้านายต่างกรมพระองค์เจ้ากัลยาณประวัติประสูติใน พ.ศ. 2414 เมื่อเข้าโรงเรียนมีพระชันษาอย่าง 15 ปีแล้ว เจริญพระชันษากว่าพระอนุชาพระองค์อื่นที่เข้าเรียนพร้อมกัน ทั้งทรงศึกษาอักษรสมัยตามแบบเก่าสำเร็จมาแล้ว เมื่อเข้าโรงเรียนได้ 3 ปี ก็สอบไล่ได้ถึงประโยค 2 ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดใน พ.ศ. 2431 พระองค์ได้รับพระราชทานรางวัลพิเศษเนื่องจากสอบได้คะแนนดีกว่านักเรียนอื่น⁹ แต่พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติเป็นผู้ที่ศึกษาอักษรศาสตร์ตามวิธีเก่ามาจนทรงเจริญวัยแล้ว ความนิยมของพระองค์จึงอยู่ที่การศึกษาวรรณคดีภาษาไทยแต่อย่างเดียว วิชาอื่นเป็นแต่เรียนตามหลักสูตร ทั้งไม่ปรากฏว่าได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ¹⁰ ภายหลังแม้ทรงเข้ารับราชการแล้ว ก็ยังโปรดศึกษาวรรณคดีเรื่อยมา และทรงพัฒนาความสามารถตามลำดับ จนแต่งโคลงกระทู้ประกวดชนะผู้อื่นเสมอ ดังที่พิมพ์ในหนังสือ วชิรญาณ เป็นต้น คุณวิเศษด้านวรรณคดีของพระองค์เป็นที่ประจักษ์

⁷ “ลายพระหัตถ์กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กราบทูล ร.5.” (11 พฤศจิกายน 2447), อ้างใน ประพัฒน์ ตริณรงค์, ชีวิตและงานของ น.ม.ส., หน้า 142-143.

⁸ ประพัฒน์ ตริณรงค์, ชีวิตและงานของ น.ม.ส., หน้า 15-16.

⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 1, หน้า 92, 94-95.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

แพร่หลาย จนได้รับเชิญเป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ มีหน้าที่เป็นบรรณาธิการหนังสือ วชิรญาณ นอกจากนี้ยังทรงเป็นบรรณาธิการหนังสือ เทศาภิบาล ของกระทรวงมหาดไทยที่ทรงรับราชการอยู่ด้วย¹¹

ด้วยเหตุนี้แม้พระองค์ทรงได้ทำงานรับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยา ภายหลังจากที่ทรงสำเร็จการศึกษาแล้วก็ตามมาอยู่กระทรวงมหาดไทย รวมระยะเวลาเฉพาะที่ทำงานด้วยกันถึง 19 ปี จนเป็นเจ้าของมบัญชี ตำแหน่งเลขานุการเสนาบดี แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยา ก็มีพระดำริว่าพระองค์เจ้ากัลยาณประวัติทรงรับราชการกระทรวงมหาดไทยถึงขั้นสูงสุดความสามารถแล้ว ถ้าอยู่ต่อไปเห็นจะไม่ได้เลื่อนตำแหน่งถึงสมุหเทศาภิบาลหรือปลัดทูลฉลอง เพราะ “ไม่ได้ศึกษาภาษาต่างประเทศ และไม่มีอุปนิสัยในการเมือง” ดังนั้นใน พ.ศ. 2453 เมื่อกรมพระสมมตอมรพันธุ์ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณทรงขอตัวพระองค์เจ้ากัลยาณประวัติให้ไปเป็นเลขานุการของกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาจึงทรงถวายอนุมติด้วยทรงเห็นว่าตรงกับคุณความรู้ความสามารถมากกว่า พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติได้ทำการเป็นประโยชน์หลายอย่าง ตลอดเวลา 14 ปีที่รับราชการในหอพระสมุดฯ ที่สำคัญคือการตรวจชำระต้นฉบับ และจัดพิมพ์หนังสือที่เป็นประโยชน์ถึง 509 เรื่อง ทั้งได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้โปรดวรรณคดีอยู่เนื่องๆ ใน พ.ศ. 2456 พระองค์เจ้ากัลยาณประวัติได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม มีพระนามว่าพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชา¹²

พระประวัติของพระโอรส 2 พระองค์ในกรมพระราชวังบวรฯ ข้างต้นสะท้อนภาพการศึกษาภาษาอังกฤษได้ระดับหนึ่งโดยเฉพาะผลจากการศึกษา แม้ว่าทั้ง 2 พระองค์ทำยสุดแล้วทรงมีความดีความชอบได้รับการสถาปนาให้ทรงกรมทั้งคู่ แต่ความรู้ภาษาอังกฤษก็มีบทบาททั้งเป็นเครื่องส่งเสริมและข้อจำกัดต่อการทำราชการทั่วไป ซึ่งทำให้พระองค์แรกเจริญก้าวหน้าในการงาน โดยได้แทนที่คนเก่าที่ไม่รู้ภาษาอังกฤษ หรือรู้ไม่ดีพออยู่หลายครั้ง ทั้งเป็นช่องให้ถูกเลือกไปศึกษาต่อเพิ่มพูนความรู้ ขณะที่พระองค์หลังไม่ทรงรู้ภาษาอังกฤษทำให้เป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าหรือการได้เลื่อนตำแหน่งจนเลือกเปลี่ยนเส้นทางรับราชการ และทรงใช้พระปรีชาในด้านอื่นเป็นหนทางแสวงหาความก้าวหน้า

ประเด็นการไม่มีความรู้ภาษาอังกฤษเป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าในราชการยังปรากฏกับข้าราชการอื่นๆ อีก เช่น กรณีการแต่งตั้งอธิบดีกรมกองตระเวน (Inspector General of Police)

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97, 100.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 96-97, 104-105.

ใน พ.ศ. 2444 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์วรพตย์ เสนาบดีกระทรวงนครบาลได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงอยากให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ม.ร.ว. ลบ สุทัศน์, พ.ศ. 2400-2481) รองอธิบดีกรมกองตระเวนทำหน้าที่แทนอธิบดีคนก่อนซึ่งเป็นชาวต่างประเทศ แต่พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นผู้ไมู่้ภาษาอังกฤษ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์วรพตย์ จึงทรงพระดำริให้ลดตำแหน่งลง โดยให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นจางวางกรมกองตระเวน (Commissioner of Police) และใช้ชาวต่างประเทศที่อาวุโสหน่อยเป็นปลัดจางวาง หรือเป็นผู้ช่วยไปพลาง อย่างไรก็ตามก็พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่เห็นด้วย เพราะพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นผู้มีผลประโยชน์ทับซ้อน “มีทางหากินเกี่ยวข้องในเรื่องภาษีอากรпенต้นอยู่บ้าง ข้อนี้เป็นสำคัญมากซึ่งจะทำให้เป็นที่ร้องติติใจเกิดขึ้นภายหลัง” นอกจากนี้กรมกองตระเวนเป็นหน่วยงานที่ต้องเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศและคนในบังคับในเรื่องคดีความต่างๆ ทั้งมีผู้ได้บังคับบัญชา คือนายกองตระเวนที่เป็นชาวต่างชาติมาก จึงทรง “วิตกว่าของเราไม่มีทุนอันใด กลัวจะไปเปนหัวหน้าแก่งๆ ก้างๆ บัญชาการไม่ถูก อ้ายพวกเหล่านั้นก็จะดูถูก เลยกคคะเมนไป” พระองค์จึงทรงเห็นว่าควรให้ชาวต่างชาติเป็นหัวหน้าต่อไป แต่หาคนไทยอื่นที่รู้ภาษาอังกฤษมาเป็นตำแหน่งรอง ให้ศึกษาเรียนรู้งานจะดีกว่า¹³

การมีชนชั้นนำส่วนหนึ่งที่ไม่ทันได้ศึกษาภาษาอังกฤษ สะท้อนช่วงเปลี่ยนผ่านของการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในสมัยที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ และกรมหมื่นกวีพจน์สุปรีชาทรงเข้าเรียนในปลายทศวรรษ 2420 นอกจากได้เรียนเปล่า ไม่ต้องเสียค่ากินอยู่เล่าเรียนแล้ว โรงเรียนยังอุดหนุนให้ “เครื่องบริโภคนุ่งห่มใช้สอย” และ “เครื่องเรียน” ต่างๆ ด้วย นอกจากนี้นักเรียนที่นับเป็นนักเรียนทหารมหาดเล็กยังได้รับพระราชทานเงินเดือน ดังเช่นที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ทรงเล่าว่าเมื่อแรกเข้าโรงเรียนพระชันษาอย่าง 10 ปี พระองค์ได้เงินเดือน เดือนละ 4 บาท ส่วนนักเรียนชั้นผู้ใหญ่ได้เดือนละ 8 บาท¹⁴ อย่างไรก็ตามการอุดหนุนเอาใจให้เรียนหนังสือแม้แต่กับเจ้านายก็ค่อยๆ ถูกยกเลิกไปช่วงทศวรรษ 2430 เมื่อค่านิยมและการเห็นคุณค่าของการศึกษาเริ่มแพร่หลาย พร้อมกับการขยายตัวของระบบราชการที่ต้องการผู้มีความรู้เข้ารับราชการ เมื่อถึงทศวรรษ 2440 ฝ่ายที่ต้องอุดหนุนการศึกษาไม่ใช่รัฐเพียงลำพังอีกต่อไป การเก็บค่าใช้จ่ายผู้เรียน เช่น ค่าเล่าเรียน เป็นธรรมเนียมปฏิบัติทั่วไป ค่าเล่าเรียนยังเป็นเครื่องบ่งชี้ฐานะ

¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 น.8.2 ก/31 มิศเตอรยารดิน อธิบดีกรมกองตระเวน สัญญา ขอให้จ้างต่อไปอีก 3 ปี และจะจัดกองตระเวนขึ้นนอกในมณฑลกรุงเทพ, ให้เรียบร้อยเหมือนชั้นใน ได้นำความกราบบังคมทูลโปรดเกล้าฯ ว่าไม่ควรจ้างไว้ ให้มิศเตอรอลชันรับหน้าที่แทนต่อไป (19 ต.ค. 120-20 พ.ย. 121)

¹⁴ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, “ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม” หน้า 42.

สูงต่ำของโรงเรียน หรือหลักสูตรที่สอนด้วย เช่น โรงเรียนใหญ่ในกรุงเทพฯ แผนกที่จัดสอนเป็นภาษาอังกฤษเก็บค่าเล่าเรียนสูงสุด แผนกที่สอนเป็นภาษาไทย แต่มีวิชาภาษาอังกฤษเก็บค่าเรียนรองลงมา และโรงเรียนทั่วไปที่ไม่สอนภาษาอังกฤษเก็บค่าเรียนต่ำสุด ส่วนโรงเรียนประชาบาลที่รัฐให้คณะกรรมการตำบลแต่ละแห่งตั้งขึ้น โดยใช้วัดเป็นโรงเรียนให้พระเป็นครู ตั้งเกณฑ์สอนเพียงให้อ่านหนังสือออก ไม่เก็บค่าเล่าเรียน

อย่างไรก็ดีโรงเรียนรัฐที่สอนภาษาอังกฤษมีจำนวนน้อยมาก ข้อมูลของทางราชการใน พ.ศ. 2452 หนึ่งปีก่อนสิ้นรัชสมัยพบว่ามีโรงเรียนที่สอนเป็นภาษาอังกฤษ 4 โรง เป็นโรงเรียนสายสามัญ 3 โรง คือ โรงเรียนราชวิทยาลัย โรงเรียนเทพศิรินทร์ที่โรงเรียนสวนกุหลาบเดิมอาศัยสถานที่ชั่วคราว และโรงเรียนปทุมคงคา อีก 1 โรงเป็นโรงเรียนสายพาณิชย คือ โรงเรียนมหาพฤฒาราม ส่วนโรงเรียนที่สอนเป็นภาษาไทย แต่มีวิชาภาษาอังกฤษด้วยมีทั้งหมด 5 โรง เป็นโรงเรียนสตรี 1 โรง ได้แก่ โรงเรียนราชบูรณะ โรงเรียนเบญจมบพิตร โรงเรียนอนงคาราม โรงเรียนนวลนรดิศ และโรงเรียนสตรีวิทยา¹⁵ โรงเรียน 5 โรงหลังรวมถึงโรงเรียนปทุมคงคาที่เริ่มสอนภาษาอังกฤษตั้งแต่กลางทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา ที่น่าสนใจก็คือทุกโรงเรียนที่กล่าวถึงข้างต้นล้วนตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น

การที่รัฐจัดการศึกษาภาษาอังกฤษน้อยแห่งมากตลอดรัชกาล ทำให้กิจการโรงเรียนราษฎรเป็นทางเลือกและส่วนเสริมการศึกษาของรัฐ โดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ที่มีอยู่ก่อนแล้วแต่ขยายตัวอย่างรวดเร็วในรัชสมัยนี้ ข้อมูลราชการเมื่อ พ.ศ. 2452 รายงานว่าโรงเรียนราษฎรที่สอนภาษาอังกฤษมีทั้งสิ้น 5 แห่ง เป็นโรงเรียนคริสต์สำหรับนักเรียนชาย 2 แห่ง คือ โรงเรียนอัสสัมชัญ และโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน โรงเรียนคริสต์สำหรับนักเรียนหญิง 2 แห่ง คือ โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง และโรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ และเป็นโรงเรียนที่อยู่ในพระราชินูปถัมภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีอีก 1 แห่ง คือโรงเรียนราชินี¹⁶ ที่ตั้งในปลายรัชกาล พ.ศ. 2447 โรงเรียนราษฎรที่สำคัญสมัยรัชกาลที่ 5 จึงเป็นโรงเรียนคริสต์แทบทั้งสิ้น

โรงเรียนคริสต์แต่เดิมตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ของการเผยแผ่ศาสนาเป็นหลักและใช้ภาษาพื้นเมือง คือ ภาษาสยาม และภาษาท้องถิ่นต่างๆ ในการสั่งสอนความรู้และศาสนา แต่เมื่อการศึกษายุคใหม่โดยเฉพาะภาษาอังกฤษเป็นที่ต้องการของชาวสยามมากขึ้น โดยเฉพาะชุมชนชาวเมือง โรงเรียนคริสต์ทั้งโปรเตสแตนต์และคาทอลิกต่างก็ปรับตัวโดยเน้นสอนภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาอังกฤษที่ผู้คนนิยมศึกษาทั่วไป และให้ความสำคัญกับคุณภาพการศึกษา แรก

¹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452)

¹⁶ เรื่องเดียวกัน.

ที่เดียวนักเรียนโรงเรียนคริสต์มักเป็นบุตรชาวตะวันตก บุตรจีน สามัญชนละแวกโรงเรียน และผู้เข้ารีตต่างๆ ศิษย์เก่าของโรงเรียนจึงประกอบอาชีพต่างๆ กัน นอกจากเข้ารับราชการแล้วยังมีที่เป็นลูกจ้างห้างร้าน บริษัทหรือประกอบการค้าเอง เป็นต้น ต่อมาคุณภาพการศึกษาของโรงเรียนที่ครูส่วนมากเป็นชาวต่างชาติ และสอนเป็นภาษาต่างประเทศ ดึงดูดให้ผู้มีบรรดาศักดิ์รวมทั้งเจ้านายส่งบุตรหลานมาเรียนมากขึ้น ทั้งโรงเรียนเองก็ปรับตัวเป็นธุรกิจมากขึ้นด้วย โดยเฉพาะโรงเรียนชั้นนำเช่น อัสสัมชัญ และกุลสตรีวังหลัง ที่เก็บค่าเล่าเรียนอัตราพอสมควรเพื่อให้กิจการดำรงอยู่ได้ แม้ยังบำเพ็ญสาธารณกุศลอย่างที่เคยทำ เช่น เลี้ยงดูให้การศึกษาเด็กกำพร้า หรือผู้ยากไร้ ควบคู่ไปกับการเผยแผ่ศาสนาอยู่ก็ตาม

พระยาอนุমানราชชน (ยง เสถียรโกเศศ) เป็นผู้หนึ่งที่เข้าโรงเรียนคริสต์เพื่อศึกษาภาษาอังกฤษ ท่านเกิดเมื่อ พ.ศ. 2431 บิดาและมารดาเป็นจีนที่เกิดในไทย บิดาของท่านเคยเป็นเสมียนโรงเลื่อย ก่อนออกมาทำการค้าเอง พระยาอนุমানราชชนได้เรียนหนังสือไทย และ “หนังสือเอ บี” กับบิดาซึ่งรู้หนังสือดีทั้งจีนไทย ทั้งรู้ภาษาอังกฤษบ้างเล็กน้อย¹⁷ มารดาของท่านก็เป็นผู้เห็นคุณค่าของการศึกษา เมื่อพระยาอนุमानราชชนอายุได้ 9 หรือ 10 ขวบ มารดาพาไปเข้าโรงเรียนบ้านพระยานานา เรียนหนังสือไทยที่นั่นได้ประมาณ 2 ปี มารดาก็ฝากให้เข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ ท่านจำได้ว่ามารดาต่อเรื่องค่าเล่าเรียนกับบาทหลวงคอลมเบตต์ครูใหญ่ก่อนได้เรียน¹⁸ ท่านศึกษาแผนกภาษาอังกฤษโรงเรียนอัสสัมชัญอยู่ 4 ปีเศษก่อนออกมาทำงาน เริ่มงานแรกเมื่ออายุ 17 ปีเป็นเสมียนโรงแรมโอเรียนเต็ล เงินเดือน 60 บาท ไม่นานก็ย้ายไปเป็นเสมียนฝรั่ง กรมศุลกากร เงินเดือน 50 บาท เหตุที่ย้ายมาทำราชการแม้ได้เงินเดือนน้อยกว่า เพราะจะได้ไม่ต้องโดนเกณฑ์เป็นทหาร อย่างไรก็ดีชีวิตราชการของท่านเจริญก้าวหน้าด้วยดี ความอุตสาหะบากบั่นศึกษาภาษาอังกฤษต่อ ตั้งแต่การไปเรียนพิเศษเวลาค่ำ ที่สำคัญคือการขอศึกษาเพิ่มเติมจากหัวหน้างานชาวต่างชาติ ทำให้ความรู้ภาษาอังกฤษของท่านก้าวหน้า จากที่เคยอ่านได้แต่หนังสือนิทานของเด็กๆ ก็อ่านหนังสือได้สูงขึ้นๆ ความสามารถด้านภาษาช่วยให้ท่านก้าวหน้ารวดเร็ว ไม่ช้าก็ได้เป็นเลขานุการของที่ปรึกษากรมศุลกากรชาวอังกฤษ และเจริญเรื่อยๆ มาจนได้เป็นผู้ช่วย

¹⁷ เสฐียรโกเศศ, ฟื้นความหลัง เล่ม 1 (พิมพ์ครั้งที่ 2, พระนคร: ศึกษิตสยาม, 2513), หน้า 260, 394-395.

¹⁸ เสฐียรโกเศศ (นามปากกา พระยาอนุमानราชชน), อัตชีวประวัติพระยาอนุमानราชชน (พิมพ์ครั้งที่ 7, กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547), หน้า 7.

อธิบดีกรมศุลกากร และมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาก่อนถูกปลดจากราชการหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองได้หนึ่งปี¹⁹

ความสามารถด้านภาษาอังกฤษยังเป็นบันไดทางสังคมอย่างดีให้กับพระยาอนุমানราชชน หลังท่านชำนาญภาษาอังกฤษจนอ่านหนังสือชั้นสูงได้แล้ว ก็คิดแปลหนังสือชั้นบ้าง ผลงานแปลชิ้นแรกๆ คือ *ทิโตปเทศ* พ.ศ. 2459 ที่ได้พระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) ตรวจแก้สำนวนภาษาไทย เป็นที่ชื่นชอบของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ที่เป็นนักปราชญ์ จนถึงกับตามตัวท่านให้เข้าเฝ้าและเข้าพบ เช่น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่น่าสนใจคือกรมพระจันทบุรีนฤนาถ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งตามตำแหน่งแล้วคือผู้บังคับบัญชาสูงสุดของท่านผู้ทำงานอยู่ในกรมศุลกากร แต่เหตุที่ขณะนั้นท่านเป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อยจึงไม่มีโอกาสเข้าเฝ้ามาก่อน การเข้าเฝ้าครั้งนั้นพระองค์ได้ทรงถามท่านด้วยว่า “เรียนหนังสือโรงเรียนไหนถึงรู้ภาษาอังกฤษดี”²⁰ ตั้งแต่นั้นท่านก็เป็นที่คุ้นเคยในแวดวงชนชั้นสูงที่เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิต และได้แปลวรรณกรรมสำคัญออกมาต่อเนื่อง ความรู้ภาษาอังกฤษขั้นแปลวรรณกรรมได้จึงเป็นบันไดชักพาให้ลูกหลานจีนที่ขณะนั้นเป็นเพียงข้าราชการชั้นผู้น้อยได้รวมกลุ่มอยู่ในสังคมชนชั้นสูง

อย่างไรก็ดีแม้ความรู้ภาษาอังกฤษมีประโยชน์มาก และเป็นที่ประจักษ์ชัดโดยเฉพาะกับชาวเมืองว่าผู้รู้ภาษาอังกฤษสามารถได้งานที่รับเงินเดือนสูงไม่ว่าทำงานเอกชนหรือรับราชการ ดังที่พระยาอนุমানราชชนเล่าให้ฟังว่าตำแหน่งเสมียนฝรั่ง กรมศุลกากรเมื่อ พ.ศ. 2448 ได้รับเงินเดือนขั้นต่ำ 50 บาท ขั้นสูงไม่เกิน 250 บาท ซึ่งเป็นการปรับให้ใกล้เคียงกับตำแหน่งเสมียนฝรั่งของห้างร้านเอกชนที่ได้เงินเดือนกันสูงๆ ส่วนตำแหน่งเสมียนไทยทั่วไปเงินเดือนขั้นต่ำอยู่ที่ 20 บาทเท่านั้น²¹ กระนั้นแม้ผู้รู้ภาษาอังกฤษจะมีอนาคตที่สดใส ทั้งมีโรงเรียนราษฎรโดยเฉพาะโรงเรียนคริสต์ที่จัดการสอนอย่างมีคุณภาพเป็นทางเลือกให้กับราษฎร แต่ไม่ใช่ใครก็จะได้โอกาสนี้ได้ การที่มารดาของพระยาอนุমানราชชนต้องต่อรองค่าเล่าเรียนกับบาทหลวงกอดมเบตต์ อยู่พักใหญ่สะท้อนความจริงว่าเงินค่าเรียนเป็นอุปสรรคสำคัญหนึ่งของการศึกษา ข้อมูลโรงเรียนอัสสัมชัญเมื่อ พ.ศ. 2456 ระบุว่าโรงเรียนเก็บค่าเล่าเรียน 5 ระดับ ได้แก่ 1) นักเรียนอยู่ประจำชั้น 1 ที่ได้รับประทานอาหารดีกว่า เสียค่าเล่าเรียนเดือนละ 36 บาท 2) นักเรียนอยู่ประจำชั้น 2 ที่ได้รับประทานอาหารชั้นรองลงมา เสียค่าเล่าเรียนเดือนละ 26 บาท 3) นักเรียนไปกลับกินข้าว

¹⁹ ดู เสฐียรโกเศศ, *ฟื้นความหลัง เล่ม 2* (พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547).

²⁰ เสฐียรโกเศศ, *อัตชีวประวัติพระยาอนุমানราชชน*, หน้า 117-118.

²¹ เสฐียรโกเศศ, *ฟื้นความหลัง เล่ม 2* (พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547), หน้า 91.

กลางวัน ชั้น 1 เดือนละ 12 บาท 4) นักเรียนไปกลับกินข้าวกลางวัน ชั้น 2 เดือนละ 9 บาท 5) นักเรียนไปกลับ “กินที่บ้าน” เดือนละ 6 บาท²²

ข้อมูลข้างต้นชี้ให้เห็นว่าแม้อัตราค่าเล่าเรียนในระดับต่ำสุดของโรงเรียนอัสสัมชัญ ก็สูงเกินกว่า 1 ใน 4 ของเงินเดือนเสมียนไทยทั่วไป การส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียนราษฎร์ที่สอนเป็นภาษาอังกฤษจึงมีภาระต้นทุนสูงไม่ใช่น้อย กรณีโรงเรียนรัฐบาลก็เช่นกัน ต้นสมัยรัชกาลที่ 6 ใน พ.ศ. 2454 กรมศึกษาธิการได้ประกาศลดค่าเล่าเรียน โดยกำหนดให้ชั้นมัธยมสูงโรงเรียนสวนกุหลาบ คือชั้นมัธยม 7 และมัธยม 8 ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาสามัญขณะนั้นและจัดสอนเป็นภาษาอังกฤษ ลดค่าเรียนลงจากเดือนละ 12 บาท เหลือเดือนละ 4 บาท ส่วนมัธยมพิเศษโรงเรียนสวนกุหลาบและโรงเรียนอื่นทุกแห่งซึ่งสอนเป็นภาษาอังกฤษ ตั้งแต่ชั้นมัธยม 1 ถึง มัธยม 6 ให้ลดค่าเรียนจากเดือนละ 6 บาท เหลือเดือนละ 4 บาท ส่วนชั้นมัธยมสามัญทุกแห่งที่สอนเป็นภาษาไทย แต่สอนวิชาภาษาอังกฤษด้วย ให้เพิ่มค่าเล่าเรียนจากเดือนละ 1 บาท เป็นเดือนละ 2 บาท²³

แม้โรงเรียนรัฐบาลซึ่งเป็นโรงเรียนกลางวันหรือโรงเรียนไปกลับ จะลดค่าเรียนลงมาจนถูกกว่าโรงเรียนคริสต์ เช่น อัสสัมชัญ อยู่เล็กน้อย แต่เทียบแล้วก็ยังเท่ากับ 1 ใน 5 ของเงินเดือนเสมียนไทย ซึ่งยังถือว่าสูงสำหรับครอบครัวข้าราชการชั้นผู้น้อยและผู้มีรายได้ต่ำ ธุรกิจการศึกษาจึงมีทางเลือกอื่นเพิ่มขึ้นมาซึ่งย่อมเยากว่า นั่นคือโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำหรือโรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืน โรงเรียนเหล่านี้สอนพิเศษเฉพาะวิชาภาษาอังกฤษ โดยเปิดสอนเวลาค่ำหรือหลังเลิกงาน แล้วใช้สถานที่ของโรงเรียนปกติ หรือโรงเรียนกลางวัน หรือใช้เคหสถานที่กว้างขวางเป็นที่สอน ผู้เรียนโดยมากคือผู้ที่ไม่สะดวกจะศึกษาในระบบปกติ หรือเป็นผู้ทำงานแล้วแต่ต้องการเฝ้าหาความรู้เพิ่มเติม ส่วนผู้สอนก็มีทั้งชาวต่างชาติและชาวไทยที่รู้ภาษาอังกฤษที่ต้องการหารายได้เสริม ค่าเล่าเรียนมักเก็บในอัตราต่ำ เดือนละ 1 ถึง 2 บาท โรงเรียนสอนพิเศษภาษาอังกฤษจึงเป็นทางเลือกสำหรับผู้มีทุนทรัพย์น้อย หรืออัตรภาพไม่พอศึกษาในระบบทั่วไป

พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นผู้หนึ่งที่ได้ศึกษาโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำ และใช้ความรู้ที่ได้ให้เกิดประโยชน์ พระยาราชเสนาเกิดใน พ.ศ. 2424 เป็นบุตรของจมีนศักดิ์แสนยากร (ม.ล.ปาด เทพหัสดิน) วัยเด็กได้ศึกษาหนังสือไทยที่บ้านกับบิดา ต่อมาเข้าเรียน

²² หอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์, สมุดทะเบียนการโรงเรียนอัสสัมชัญของนาย Bunchong (บรรจงธรรมศักดิ์) สบ.9.1.1/1 ปี ค.ศ. 1913 (2456)

²³ กระทรวงธรรมการ, รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำปีพ.ศ. 2454 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 30.

โรงเรียนวัดราชบพิธ จนสอบได้ประโยค 1 และเข้าเรียนประโยค 2 ที่โรงเรียนวัดพระเชตุพน ต่อมา พ.ศ. 2440 บิดานำไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ภายหลังได้เข้าศึกษาโรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนจนจบหลักสูตรใน พ.ศ. 2443 แล้วเข้าทำงานกระทรวงมหาดไทยเรื่อยมาจนเป็นเจ้ากรมทะเบียน เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ได้ขอลาออกจากราชการ²⁴

ชีวิตการศึกษาของท่านเล่าเรียนแต่โรงเรียนที่สอนหนังสือไทยเรื่อยมา แม้แต่โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือนในสมัยที่ท่านเรียนก็ยังไม่สอนภาษาอังกฤษ แต่ความที่ตระหนักดีว่าความรู้ภาษาอังกฤษเป็นประโยชน์ ท่านจึงใช้เวลาหลังเลิกงานศึกษาภาษาอังกฤษที่โรงเรียนวิชาทหารสถาน และโรงเรียนในวังพระองค์เจ้าอลังการจนสอบได้ชั้น 3 ตามหลักสูตรกระทรวงธรรมการ แต่โรงเรียนกลางคืนดังกล่าวเลิกกิจการไปเสียก่อน จึงต้องยุติการเรียนโดยปริยาย อย่างไรก็ตามท่านมิได้ทิ้งวิชาความรู้ แต่ได้บากบั่นศึกษาต่อด้วยตนเอง จนอ่านหนังสือภาษาอังกฤษได้แตกฉาน สามารถอ่านหนังสือสูงๆ และปฏิบัติราชการเกี่ยวกับต่างประเทศได้ เห็นได้จากที่ท่านได้รวบรวมสนธิสัญญาระหว่างไทยกับต่างประเทศฉบับต่างๆ ตีพิมพ์เป็นเล่ม ทั้งได้รับมอบหมายให้เป็นข้าหลวงใหญ่สยาม-ฝรั่งเศสประจำแม่น้ำโขง และข้าหลวงใหญ่ปักปันเขตแดนไทย-อินโดจีน เป็นต้น²⁵

การเติบโตของธุรกิจการศึกษาภาษาอังกฤษในสยาม และการตื่นรนไขว่คว้าโอกาสทางการศึกษาของผู้คนระดับต่างๆ สะท้อนภาพการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่จัดให้ผู้จะไปทำราชการเป็นหลักมาตั้งแต่แรก การปฏิรูประบบราชการตั้งแต่ครั้งหลังของทศวรรษ 2420 ยิ่งทำให้เป้าหมายการจัดการศึกษาชัดเจนยิ่งขึ้นว่าต้องการรองรับการขยายตัวของระบบราชการ แม้ค่านิยมต่อการศึกษาภาษาอังกฤษทำให้รัฐจำเป็นต้องจัดการศึกษาให้กับกลุ่มที่อาจไม่ได้ทำราชการด้วยก็ตาม เช่นสตรีที่เป็นมูลนายและผู้ต้องการหาเลี้ยงชีพทางการค้าขายหรือเป็นลูกจ้างบริษัทร้านค้า การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษให้ผู้ไปทำราชการเป็นหลักเป็นระบบระเบียบชัดเจนช่วงทศวรรษ 2440 เมื่อค่านิยมต่อการศึกษาแพร่หลายแล้วแต่รัฐเลือกจัดการศึกษาให้เฉพาะผู้มีอิทธิพล คือมีฐานะทางเศรษฐกิจและมีเวลาพอที่จะศึกษาสูงๆ ได้ ซึ่งส่วนหนึ่งของคนกลุ่มนี้รวมกับที่รัฐส่งไปศึกษาต่างประเทศก็เพียงพอแล้วที่จะป้อนระบบราชการต่อไป ส่วนคนทั่วไปไม่จำเป็นต้องศึกษาภาษาอังกฤษ โดยรัฐจัดการศึกษาให้เพียงอ่านหนังสือออกและเป็นพลเมืองดี การจำกัดกลุ่มผู้ได้รับการศึกษาจึงเป็นคำตอบว่าทำไมก่อนสิ้นรัชกาลถึงมีโรงเรียน

²⁴ พระยาราชเสนา, บทความบางเรื่องและพจนานุกรมฉบับเพิ่มเติม (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, 2517), หน้า ก-ข, จ.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า ค.

รัฐบาลที่สอนเป็นภาษาอังกฤษ และสอนวิชาภาษาอังกฤษรวมกันทั้งสิ้นเพียง 9 โรงเรียน และทำไมธุรกิจโรงเรียนราษฎร์ทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กจึงเฟื่องฟูแม้รัฐก็ให้การศึกษาระดับมัธยมศึกษาภาษาอังกฤษอยู่ก็ตาม

การจัดการศึกษาเป็น 2 ระดับของรัฐสยาม คือการศึกษาที่มีภาษาอังกฤษสำหรับผู้จะทำราชการ และการศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษสำหรับราษฎรทั่วไป เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับรัฐอาณานิคมในช่วงเวลาเดียวกันด้วยเช่นกัน งานวิจัยก่อนหน้า²⁶ ของกุลลดา เกษบุญชู มีดชี้ให้เห็นลักษณะร่วมของสยามกับดินแดนอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คริสต์ศตวรรษที่ 19 กุลลดาเสนอว่าทั้งผู้ปกครองสยามและผู้ปกครองอาณานิคมต่างก็สร้างรัฐสมัยใหม่ที่รวมศูนย์อำนาจจากการเชื่อมโยงเข้ากับระบบเศรษฐกิจโลก ขณะที่สยามและดินแดนอาณานิคมช่วงเวลานั้นมีรูปแบบบริหารจัดการที่ต่างกัน คือฝ่ายแรกเป็นรัฐที่ผู้ปกครองเดิมรวมศูนย์เป็นสมบูรณาญาสิทธิ ส่วนฝ่ายหลังเป็นรัฐอาณานิคมที่ยุโรปปกครอง แต่ลักษณะรัฐสมัยใหม่ที่รวมศูนย์อำนาจของทั้งคู่ก็ทำให้ต้องการระบบราชการสมัยใหม่ที่รวมศูนย์ตามไปด้วย โดยใช้ข้าราชการกินเงินเดือนและได้รับการศึกษาเป็นตัวขับเคลื่อน²⁶ ระบบราชการสมัยใหม่และระบบการศึกษาสมัยใหม่จึงเกิดขึ้นควบคู่กันในช่วงเวลานั้นทั้งในสยามและอาณานิคมของยุโรปในภูมิภาคนี้

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เสนอต่อไปว่าไม่เพียงแต่ระบบการศึกษาสมัยใหม่เกิดขึ้นในสยามและอาณานิคมในเวลาใกล้เคียงกันเท่านั้น แต่รัฐสยามและรัฐอาณานิคมต่างก็จัดการศึกษาภาษาอังกฤษลักษณะเดียวกันด้วย คือจัดการศึกษาที่มีภาษาอังกฤษให้กับชาวเมืองที่จะทำราชการเป็นหลัก และจัดการศึกษาที่ไม่มีภาษาอังกฤษให้กับราษฎรทั่วไปที่เป็นชาวนาหรืออยู่ในภาคเกษตรกรรม การจัดการศึกษา 2 ระดับดังกล่าวยังช่วยจรรโลงโครงสร้างสังคมที่เป็นอยู่ระหว่างชนชั้นผู้ปกครองเดิมและผู้อยู่ใต้การปกครอง การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐสยามและรัฐอาณานิคมจึงมีความเหมือนมากกว่าความต่าง ที่น่าสนใจก็คือแม้ผู้ปกครองสยามเกิดสำนึกอัตลักษณ์ในเรื่องภาษาบ้างแล้วในช่วง 10 กว่าปีท้ายของรัชกาลที่ 5 แต่ก็ไม่ปรากฏว่าส่งผลกระทบต่อการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษอย่างมีนัยสำคัญอย่างไร ประเด็นที่เป็นคำถามและควรทำการศึกษาต่อไปก็คือในยุคสมัยถัดมาที่สำนึกรัฐชาติก่อตัวขึ้นแล้ว จนเกิดข้อเรียกร้องในสังคมว่ารัฐควรจัดการศึกษาให้กับราษฎรอย่างเป็นธรรมมากขึ้น²⁷ แม้แต่ในหลัก 6 ประการของคณะราษฎร

²⁶ Kullada Kesboonchoo Mead, *The Rise and Decline of Thai Absolutism* (London: RoutledgeCurzon, 2004), pp. 1-2.

²⁷ Matthew Phillip Copeland, "Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy in Siam," (Ph.D. Thesis, Australian National University, 1993), pp. 187-192.

ก็กำหนดเป้าหมายว่าการจัดการศึกษาให้กับราษฎรอย่างเต็มที่ คำถามก็คือประเด็นทางสังคม เรื่องความเป็นธรรมด้านการศึกษาที่เกิดขึ้นเด่นชัดหลังสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น เกี่ยวข้องหรือครอบคลุมถึงเรื่องการศึกษาภาษาอังกฤษหรือไม่ และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาของรัฐหรือไม่ อย่างไร

รายการอ้างอิง

1. หอสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุนครราชภัฏที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 114 ประกาศเรื่องตำแหน่งเจ้าทำน
กรมเจ้าท่า จ.ศ. 1215.

2. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (หจช.)

2.1 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ศ.1/3 ราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย.
111)

_____. ร.5 ศ.1/5 เบ็ดเสร็จราชการในกรมศึกษา ปี 1250-108-109 แล 110-111 (20 ก.พ.
108-28 มี.ค. 111)

_____. ร.5 ศ.1/14 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 108 (19 ก.พ. 109)

_____. ร.5 ศ.1/18 เรื่องรายงานการสอบไล่วิชานักเรียนต่างๆ (2 ส.ค. 110-30 ธ.ค. 117)

_____. ร.5 ศ.1/24 รายงานกรมศึกษาธิการ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

_____. ร.5 ศ.1/29 เจ้าพระยาภาสกร แลเบ็ดเสร็จ (เบ็ดเสร็จ) ธรรมการ (11 เม.ย. 113-10
ต.ค. 115)

_____. ร.5 ศ.1/30 เบ็ดเสร็จโรงเรียน (12 พ.ค. 113-5 พ.ย. 114)

_____. ร.5 ศ.1/35 เรื่องรายงานโรงเรียนต่างๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค. 117)

_____. ร.5 ศ.1/41 เรื่องพระยาสุริยาส่งรายงานการเล่าเรียนของฝรั่งเสสกับสมุดประจำปี
สำหรับคนหนุ่มโรงเรียนต่างๆ (5 ส.ค.-26 ก.ย. ร.ศ. 117)

_____. ร.5 ศ.1/50 เรื่องรายงานการสอบไล่แข่งขันกิ่งศคอลาซีป ซึ่งจะเป็นักเรียนหลวง
ออกไปศึกษา ณ ประเทศยุโรป ศก 118-119 (19 เม.ย. 118-21 มี.ค. 119)

_____. ร.5 ศ.1.1/10 เรื่องรายงานการเล่าเรียนทูลกระหม่อมอักษฎาภักดิ์และพระองค์อุรุพงษ์
(5 ธ.ค. 123-11 ส.ค. 128)

_____. ร.5 ศ.1.1/12 ชาวเยอรมันจะมาตั้งโรงเรียนในกรุงสยาม (1 พ.ย.-9 ธ.ค. 128)

- ร.5 ศ.2/3 ความเห็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117 (8 เม.ย.-23 ก.พ. 117)
- ร.5 ศ. 2/4 สำเนาความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยามซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่างๆ ณ ประเทศอังกฤษ (13 พ.ค.-31 มิ.ย. 117)
- ร.5 ศ.2/5 โครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117-29 ก.ย. 129)
- ร.5 ศ.2/6 แผนจัดการศึกษา (31 ก.ค. 117-17 ก.ย. 127)
- ร.5 ศ.5/7 (ก-บ) สคิมที่จะตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาฝ่ายพลเรือน (30 พ.ย. 115- 21 พ.ค. 116)
- ร.5 ศ.5/8 (ก-บ) จะจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ศาลาหมหาดไทย (20 ก.พ. 117-26 มี.ค. 119)
- ร.5 ศ.5/9 (ก-บ) โรงเรียนข้าราชการพลเรือน (24 มิ.ย. 120-12 ม.ค. 127)
- ร.5 ศ.5/3 (ร-ล) โรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี (22 ธ.ค. 113-17 ก.ค. 118)
- ร.5 ศ.5/5 (ร-ล) โรงเรียนราชบริพาร (16 มี.ค. 117-2 ก.ย. 118)
- ร.5 ศ.5/7 (ร-ล) โรงเรียนราชวิทยาลัย (26 ก.ย. -8 มี.ค. 117)
- ร.5 ศ.5/9 (ศ-อ) ว่าด้วยตั้งโรงเรียนสระบุรีและที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยา (22 มี.ค. 114-15 มี.ค. 115)
- ร.5 ศ.5/10 (ศ-อ) จะย้ายโรงเรียนสวนกุหลาบ (5 มี.ค. 115-12 มิ.ย. 117)
- ร.5 ศ.12/7 จัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ (ก.ย. 117-ก.พ. 117)

เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

2.2 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงการต่างประเทศ

- ร.5 ศ. 2/4 มร.มอรันต์ (7 ม.ค. 111-21 ก.พ. 113)
- ร.5 ต.49/5 พระราชกุมารแลนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (2 เม.ย. 109-14 ส.ค. 111)
- ร.5 ต.49/7, พระราชหัตถเลขาพระราชทาน พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113
- ร.5 ต.49/14 พระราชกุมารและนักเรียนสามัญที่ส่งไปเล่าเรียนเมืองต่างประเทศ (7 เม.ย.-27 พ.ย. ร.ศ. 115)

- 2.3 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เอกสารเย็บเล่มกระทรวงการต่างประเทศ**
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/171 มีไปว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะส่งเด็กออกไปเรียนหนังสือที่เมืองยุโรป
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/172 มีมาว่าด้วยส่งม้ากับเงินช่างทำรถเข้ามา 4 คนกับส่งใบอนุญาตซึ่งขอในการซ่อมแซมรถ
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/183 กอปีหนังสือครูโรงเรียนมาถึงพระยาอัศฎวง
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/197 ใบอนุญาตซึ่งช่างทำรถส่งออกไป มีไปว่าด้วยส่งเด็กออกไปเรียนหนังสือที่เมืองสิงคโปร์
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/220 มีมาว่าด้วยส่งใบอนุญาตรักษาอากาศสีเมืองเสด็จออกไป มีไปว่าด้วยเรื่องครูหัดทหาร หัดเตร ที่จะเข้ามาเกี่ยวกับว่าด้วยหม่อมรักษาเด็ก;
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/221 มีตอบไปว่าด้วยได้นำปลามารถวายแล้ว มีไปถึงหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ว่าด้วยให้ชื่อหนังสือสำหรับตัวไว้คณเล่ม
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/224 มีมาว่าด้วยหม่อมเจ้าอยากจะมาอยู่ที่ตึกกงสุลสยาม
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/229 มีมาว่าด้วยหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเทววิธราช ได้มาอยู่ที่ว่าการกงสุลแล้ว
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/242 มีไปว่านายโตบุตรท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์จะกลับออกไปเรียนหนังสือที่เมืองลอนดอนอีก
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/244 มีมาว่าด้วยส่งเครื่องมารรถที่ส่งไปทำที่เมืองกะละกะตา มีมาว่าด้วยจะให้เด็กไปกับบุตรท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/249 มีไปว่าด้วยเด็กที่จะออกไปเรียนหนังสือกับนายโตมีไปว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามโปรดให้พระยาสมุทฯ กับหลวงสรยุทธนำดีไปลมาออกไปพระราชทานขุนนางที่ได้จัดการรับเสด็จเมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกไป
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1230-1233 เล่ม 3/251 มีมาว่าด้วยได้ส่งเด็กออกไปกับนายโตสามคน มีมาว่าด้วยได้รับเงินค่าเครื่องม้าเทียมรถแล้ว
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/35 มีมาว่าด้วยหนังสือจดหมายเหตุที่ว่าด้วยพระยาไชยบุรียี่ได้เป็นธุระในการรบที่เมืองถลาง มีไปว่าด้วยหม่อมเจ้าที่จะออกไปเรียนหนังสือ
- _____ ร.5, กต. จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/36 มีตอบมาว่าด้วยหม่อมเจ้าที่จะออกไปเรียนหนังสือ

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/40 บัญชีเงินค่าซ่อมแซมเด็กที่รับเด็กที่จะออกไป
เรียนหนังสือ

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/43 มีตอบไปว่าด้วยเงินค่าเช่าตึกที่จะรับเด็ก
ออกไปเรียนหนังสือ

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/44 มีตอบมาว่าด้วยเงินค่าเช่าตึกที่จะรับเด็ก

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1231-1239 เล่ม 12/45 มีตอบไปด้วยเรื่องเงินค่าเช่าตึก

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1233-1239 เล่ม 17/42 มีตอบไปว่าด้วยครุสอนหนังสือหยุดการสอน
หนังสือ

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1233-1239 เล่ม 17/47 มีตอบมาว่าด้วยเด็กที่ออกไปเรียนหนังสือ
ได้มากับเรือรางวัลแล้ว

..... ร.5, กต. จ.ศ. 1233-1239 เล่ม 17/49 มีมาว่าด้วยหม่อมเจ้าที่ออกไปเรียนหนังสือ
เข้ามาที่ข้าพเจ้ามาถึงเมืองสมุทรปราการแล้ว

2.4 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ม.99/8 หนังสือราชการปี 110 เรื่องจัดราชการใน
กระทรวงมหาดไทย (28 ก.พ. 109-22 ก.ค. 111)

2.5 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กรมราชเลขาธิการ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 รล.1.1/2 สำเนา ร.ส. เรื่องราชการต่างๆ (10 มี.ค. 110-25 มิ.ย.
111)

..... ร.5 รล.3/1 พระบรมราชาบาทซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้แก่หม่อม
เจ้าปฤษฎางค์ราชทูตวิเสศออกไปเมืองยุโรป มีเมืองออสเตรีย เยอรมนี ฝรั่งเศส แลอังกฤษ
เป็นต้น จากกรุงเทพมหานครแต่วัน 1 ๗ 9 ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก14 1243 (ร.ศ. 100)

2.6 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 ชุดสมุดพิเศษ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 29/90 ร.ร.สอนการโทรเลขที่วังนันทอุทยาน จ.ศ.
1245

..... ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/14 คำริให้นักเรียน ร.ร.โทรเลข เรียนโทรเลขแบบรหัสสมอส จ.ศ.

1246.หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร. 5, รล. 1/3 จำนวนปีประกาศปีตศก 1247

..... ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/16 พระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ที่เรียนวิชาโทรเลข และให้จัดส่ง
น.ร. หลวง 10 คนไปเรียนวิชาโทรเลขด้วย จ.ศ. 1246

..... ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/18 พระองค์เจ้าปฤษฎางค์รายงานเรื่อง น.ร. ทุนหลวงที่
เยอรมันและเวียนนา จ.ศ. 1246

..... ร.5 รล.-พ.ศ. เล่ม 30/20 นายเอื้อนนักเรียนทุนศึกษาวิชาทหารที่เวียนนา จ.ศ. 1246

2.7 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล

หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 น.8.2 ก/31 มิสเตอร์ยารดิน อธิบดีกรมกงตระเวน สัญญา ขอให้
จ้างต่อไปอีก 3 ปี และจะจัดกงตระเวนชั้นนอกในมณฑลกรุงเทพฯ, ให้เรียบริ้อยเหมือน
ชั้นใน ได้นำความกราบบังคมทูลโปรดเกล้า, ว่าไม่ควรจ้างไว้ ให้มิสเตอร์ลอสันรับหน้าที่
แทนต่อไป (19 ต.ค. 120-20 พ.ย. 121)

2.8 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

หอดจดหมายเหตุแห่งชาติ. ศธ.1/43 กรมตรวจกรมบัญชีขอให้นักเรียนอังกฤษไปรับราชการนายหนึ่ง
(6-26 มิ.ย. 2445)

..... ศธ.1/50 กระทรวงเกษตรขอให้นักเรียนอังกฤษไปฝึกหัดราชการ (9-14 ม.ค. 2445)

..... ศธ.1/60 นักเรียนภาษาอังกฤษ 2 นาย (20 ส.ค. 2446)

..... ศธ.1.1/1 รายงานราชการในกระทรวงถวายเสด็จอภิปดี (14 พ.ค. -3 ก.ค. 2434)

..... ศธ.4/1 จะให้หม่อมเจ้าชายและนายปทุมเรียนภาษาอังกฤษ (21 เม.ย. 2436)

..... ศธ.4/11 ความเห็นจัดการศึกษา (8 ก.ย.-8 พ.ย. 2445)

..... ศธ.4/34 ขยายการเล่าเรียนชั้นสูง (9 ต.ค.-25 มี.ค. 2452)

..... ศธ.9.1/5 นายเจริญจำหน่ายตำราเรียนมณฑลพายัพ (26 เม.ย. 2445-14 ต.ค.
2446)

..... ศธ.9.2/3 วัดประยูรวงศาวาส และวัดจักรวรรดิราชาวาส ชักชวนนักเรียนหนังสือไทย
ให้เรียนภาษาอังกฤษ (22 ก.ค. 2435-23 ก.ค. 2436)

..... ศธ.21/16 มีพระบรมราชโองการห้ามนักเรียนทูลวงในประเทศยุโรปรักใคร่กับ
ผู้หญิง (29 ส.ค. -4 พ.ย. 2442)

..... ศธ.21.1/4 สอดคัดเลือกนักเรียนทูลวงส่งไปเรียนในประเทศยุโรปพร้อมกับการ
เสด็จพระราชดำเนินในประเทศยุโรป ศก 115 รวม 12 นาย (29 ม.ค.2439-เม.ย. 2440)

..... ศธ.21.1/7 รายงานการเล่าเรียนนักเรียนสยามกรุงลอนดอน 1 นายโมรา บุตร
เจ้าพระยารัตนบดินทร์ 2 ม.จ.เล็ก ปราโมช ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ 3 ม.ร.ว.เจิม บุตร
ม.จ.ระเปียบ 4 ม.ร.ว.มูล บุตร ม.จ.จันท์ 5 นายเทพ บุณนาค บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์

- มหาโกษาธิบดี 6 นายเชื้อ มานิตยกุล บุตรเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต 7 ม.จ.กลาง ทวี
วงศ์ ในกรมหมื่นภูธรธำรงค์ศักดิ์ (29 ก.ค. 2440-14 เม.ย. 2441)
- _____. ศธ.21.1/12 สอบไล่นักเรียนที่จะส่งไปต่างประเทศในศก 116 ได้นายบัว นายบัว (7
ก.พ. 2440-10 ส.ค. 2441)
- _____. ศธ.21.1/20 พระยาวิสุทธฯ อัครราชทูตสยามกรุงลอนดอน ส่งนายเตน บุนนาค บุตร
พระยาสิทธิราชเดโชชัย กลับกรุงเทพฯ (21 ก.ค.-13 ก.ย. 2441)
- _____. ศธ.21.1/21 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยามส่งนายทองสุขกลับกรุงเทพฯ
(22 ก.ค.- 5 ก.ย. 2441)
- _____. ศธ.21.1/29 ขอนายชวนเป็นนักเรียนหลวง (2 ก.พ. 2442-3 ต.ค. 2443)
- _____. ศธ.21.1/32 ส่งนายมานิต มานิตยกุล บุตรเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต กลับ
กรุงเทพฯ (4 มิ.ย. -15 ส.ค. 2443)
- _____. ศธ.21.1/36 นายมานิต มานิตยกุล นักเรียนกรุงเทพฯมีภรรยาหญิงอังกฤษฝ่าฝืน
ข้อห้าม (19 ก.ค. -18 ส.ค. 2443)
- _____. ศธ.21.1/48 หม่อมราชวงศ์สายหยุดนักเรียนหลวงกลับกรุงเทพฯ (20 มิ.ย.- 26 ก.ค.
2445)
- _____. ศธ.21.2/2 พระยาสุริยานุวัตร อัครราชทูต กรุงปารีส ส่งนายปลั่ง นักเรียนทุนหลวง
กลับกรุงเทพฯ (20 พ.ย.-14 ก.พ. 2440)
- _____. ศธ.21.3/1 นายชูนักเรียนสยามกรุงเบอร์ลิน (20 ส.ค. 2434-11 มิ.ย. 2441); กต.
43.12/6 นายชู นักเรียน (พ.ศ. 2435-2446)
- _____. ศธ.42/5 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 125 (21 ส.ค. 2449- 14 ก.ย. 2450)
- _____. ศธ.42/7 รายงานประชุมเทศาภิบาล ศก 128 (2 ก.ย. - 15 มี.ค. 2452)
- _____. ศธ.50/38 มิสเตอร์อีกินขอขอยืมนายอันไปเป็นครู ร.ร.คริสเตียนไฮสคูลลำห้วย (5 ส.ค.-
25 มี.ค. 2448)
- _____. ศธ.50/39 มิสเตอร์ เจ. เออีกิน (Mr. J. A. Eakin) ครูใหญ่ ร.ร.คริสเตียนไฮสคูลขอ
พนักงานไปช่วยสอบไล่นักเรียน (29 ม.ค.-24 ก.พ. 2448)
- _____. ศธ.50/41 รายงานของ ร.ร.คริสเตียนไฮสคูล (16-27 ก.พ. 2452)
- _____. ศธ.50/43 ร.ร.คริสเตียนไฮสคูลลำห้วยขอครูพระ (22 ม.ค.-1 ก.พ. 2458)
- _____. ศธ.50/49 โรงเรียนวังหลังขอนายเล็กเป็นครูวาดเขียน (22 ม.ค.-1 ก.พ. 2458)
- _____. ศธ.50/50 โรงเรียนวังหลังขอครูภาษาไทย 1 นาย (23-27 ก.พ. 2459)

- ศธ.50/135 พระยาวิสุทธสงเคราะห์พิมพ์เขียนไทย, อังกฤษ, กับโต๊ะตั้งแลดูโลก
สำหรับโรงเรียนราชบริพาร (11 พ.ค.-22 ก.ย. 2442)
- ศธ.50/141 ขอดำแหน่งครูโรงเรียนราชกุมาร 1 ตำแหน่ง (21 มี.ค. 2447)
- ศธ.50/143 ครูบัวกลับมากถวายพระอักษรในโรงเรียนราชกุมารถอนนายอู่ขุนออกแล
งบประมาณโรงเรียนราชกุมาร ศก 125 (19 เม.ย. 2449)
- ศธ.50/441 บานูรำชามีครูโรงเรียนวัดมหารพลาออกจากตำแหน่งครูและ
พระราชทานเงินเลี้ยงชีพเดือนละ 100 (21 ก.พ. 2440-6 ก.ค. 2444)
- ศธ.50/783 แม่พลอยอาจารย์โรงเรียนวิทยาทานสถาน ขอยกโรงเรียนขึ้นในบำรุง
ของกรมศึกษา (10 มิ.ย.-9 ก.ค. 2444)
- ศธ.50.8/1 ซ่อมแซม ร.ร. บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา (8 มี.ค. 2438-3 ม.ค. 2439)
- ศธ.50.13/1 ปี มาตินดีตัวขอให้โรงเรียนอัสสัมชัญเป็นโรงเรียนอุดม (18 พ.ย.-9 ก.พ.
2453)
- ศธ.50.13/3 ร.ร. แอสซั่มชั้นขอประกาศนียบัตรประถมและมัธยมพิเศษให้แก่
นักเรียน (10 ม.ค.-4 ก.พ. 2453)
- ศธ.50.13/4 โรงเรียนอัสสัมชัญขอพนักงานไปสอบไล่นักเรียน (2-23 พ.ย. 2454)
- ศธ.50.13/6 โรงเรียนอาซั่มชั้นขอรางวัลหมั้นเรียน (3 ส.ค.-27 ก.ย. 2453)
- ศธ.50.13/10 บาทหลวงกล่อมเบร์รับหนังสือไปจากกรมศึกษายังไม่ใช้เงิน (11 มิ.ย.-
15 ต.ค. 2435)
- ศธ.50.16/7 พรอมเปลี่ยนแปลงกองตรวจสอบได้, แต่งตำรา, โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์
แลโรงเรียน--อังกฤษพระตำหนักสวนกุหลาบ (8 พ.ค.-2 ม.ค. 2444)
- ศธ.50.16/24 มิสเตอร์ยอห์นสันไม่รับนักเรียนที่เป็นบุตรจีน (7 พ.ย.-5 ธ.ค. 2437)
- ศธ.50.16/43 ส่งรายงานประจำปีพนักงานกับครูทำการณะโรงเรียนสวนกุหลาบศก
114 (30 ธ.ค. 2439)
- ศธ.50.16/81 สร้างโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษที่หลังวัดบวรสถานสุทธาวาส (16-
18 พ.ค. 2445)
- ศธ.50.16/95 เพิ่มเงินค่าเล่าเรียนนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ (20 ก.ย.
2447)
- ศธ.50.16/103 โรงเรียนอังกฤษสวนกุหลาบ (9 ต.ค. 2448-29 ต.ค. 2449)
- ศธ.50.18/38 แจกรางวัลนักเรียนโรงเรียนสตรีสุนันทาลัย ปี 115 (1-11 มี.ค. 2439)

- _____. ศธ.51.10/1 ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษ เมืองนครเชียงใหม่ (27 พ.ย. 2445-23 ก.ค. 2446)
- _____. ศธ.51.10/23 มิสเตอร์ฮาร์ดีทขอให้โรงเรียนอะเมริกกรเชียงใหม่อยู่ในความปกครองของรัฐบาล และให้หม่อมหลวงพมณี ครูโรงเรียนเจดีย์เหลี่ยมไปเป็นครูโรงเรียนอเมริกัน และให้นายเปล่งไปเป็นครูโรงเรียนเจดีย์เหลี่ยม (31 ม.ค.-3 มี.ค. 2448)
- _____. ศธ.54.1/5 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำวัดบวรนิเวศ ขึ้นที่วัดบวรนิเวศ (19-30 ก.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/12 แจ้งความตั้งโรงเรียนเทียนธูปพลี แผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน และแผนกภาษาไทย (31 ก.ค.-14 ธ.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/21 แจ้งความจ้างดำรง ร.ร. ตรุณวิทยา แผนกกลางวันและแผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน (21 ส.ค.-31 ม.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/53 แจ้งความจ้างดำรงโรงเรียนเจริญประชาราษฎร์แผนกกลางวันและแผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน (11 ก.ย.-6 ธ.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/86 แจ้งความจ้างดำรงโรงเรียนมหาไชยศึกษาแผนกกลางวันและแผนกสอนภาษาอังกฤษกลางคืน (24 ก.ย.-3 มี.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/103 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนวัฒนาวิทยาแผนกการสอนภาษาอังกฤษกลางคืน อยู่ที่ถนนจักรพงษ์ ตำบลจักรพงษ์อยู่ต่อไป (3-17 ต.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/143 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำวัดสามพระยา ตั้งอยู่ที่วัดสามพระยา ตำบลบางขุนพรหมอยู่ต่อไป (9-19 ธ.ค. 2461)
- _____. ศธ.54.1/185 อนุญาตให้ตั้งสอนภาษาอังกฤษกลางคืนขึ้นที่วัดประยูรวงษ์ (2-20 มิ.ย. 2462)
- _____. ศธ.54.1/196 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษเวลาค่ำวัดราชบพิธ ขึ้นที่โรงเรียนวัดราชบพิธ (28 ก.ค.-7 ส.ค. 2462)
- _____. ศธ.54.1/200 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษกลางคืนขึ้นที่วัดเบญจ (30 ก.ค.-23 ส.ค. 2462)
- _____. ศธ.54.1/210 อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนสานศึกษาลัย (สอนภาษาอังกฤษเวลาค่ำ) ตั้งที่ตรอกหลังวัดระฆัง ตำบลบ้านขมิ้นอยู่ต่อไป (10 ก.ย.-2 ธ.ค. 2462)
- _____. ศธ.54.1/215 อนุญาตให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นวัดทรงธรรม จังหวัดพระประแดง (1 พ.ย.-2 ธ.ค. 2462)

- _____ . ศธ.55/5 สอบไล่นักเรียนที่โรงเรียนราชวิทยาลัยให้เป็นสกุลชีป 2 คน (19 ต.ค. 2441)
- _____ . ศธ.55/16 ย้ายโรงเรียนราชวิทยาลัยไปตั้งตำบลสระประทุม (9 พ.ย. 2443-19 เม.ย. 2445)
- _____ . ศธ.55/25 กระทรวงการคลังให้ส่งเงินรายได้ของโรงเรียนราชวิทยาลัยและโรงเรียนสวนกุหลาบ (22 ก.ค. 2445)
- _____ . ศธ.55/34 ให้มีสเตอร์ฟิลลิปส่งจำนวนนักเรียนราชวิทยาลัย (22 ก.ค. 2445)
- _____ . ศธ.55/49 กรมขุนนครสวรรค์ ทรงฝากนายประทีปเป็นนักเรียนโรงเรียนราชวิทยาลัย (8 ต.ค. 2446)
- _____ . ศธ.55/54 ระเบียบการ ร.ร. ราชวิทยาลัย (9 เม.ย. 2447-31 ม.ค. 2449)
- _____ . ศธ.55/56 มีสเตอร์กาเตอร์ขอทำสัญญาใหม่ (26 ต.ค.-26 มี.ค. 2447).
- _____ . ศธ.71/1 นายดำรงคักเรียนคริสเตียนถูกเร่งเป็นทหาร (10-20 พ.ย. 2453)
- _____ . ศธ.71/3 โรงเรียนอาสัมพันธ์ขอยกเว้นการเกณฑ์ทหาร (6 มี.ค. 2453-16 พ.ค. 2454)
- _____ . ศธ.74/10 มีสเตอร์แคมป์เบลมาเป็นที่ปรึกษาการศึกษา (25 ส.ค. 2442-20 ส.ค. 2444)

2.9 เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ

- หจจดหมายเหตุแห่งชาติ. กต.43.1/1 ข้อบังคับนักเรียนหลวงในประเทศยุโรป (พ.ศ. 2431)
- _____ . กต.43.10/1 ส่งรายงานการที่นายเปล่งเรียนกฎหมาย (พ.ศ. 2428)
- _____ . กต.43.10/2 นายรองบำรุงขอเรียนวิชาไปรษณีย์ (พ.ศ. 2429)
- _____ . กต.43.10/3 นายฉ่าง, นายสายอยากจะเรียนเป็นทหารเรือ (พ.ศ. 2429)
- _____ . กต.43.10/5 การเล่าเรียนนายสงบ นายเริ่ม นายเขมเข้าเรียนโทรเลข (พ.ศ. 2431)
- _____ . กต.43.10/6 นายมานพสำเร็จการศึกษา กับส่งข่าวหนังสือพิมพ์ตัดเรื่องตั้งทูต
ออสเตรเลียประจำสยาม ญี่ปุ่น และจีน (พ.ศ. 2431-2435)
- _____ . กต.43.10/8 เงินค่าเดินทาง ม.ร.ว. เชื้อ นายสงบ และนายเริ่มกลับกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2433-2434)
- _____ . กต.43.10/10 นายปลื้มนักเรียนกฎหมายกลับกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2434)
- _____ . กต.43.10/12 โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสุธาสิทธิโนทัย หม่อมเจ้าจุลดิศไปศึกษาวิชา ณ ประเทศยุโรป (พ.ศ. 2437-2438)

- _____ . กต.43.11/5 ค่าเล่าเรียนของนายสงว และอาการป่วยของนายสงว (พ.ศ. 2433-2438)
- _____ . กต.43.11/6 หม่อมราชวงศ์มานพป่วย (พ.ศ. 2435)
- _____ . กต.43.12/2 นายเหม นายจิตร นายหนา นายเซยลี้มภาษาไทย (พ.ศ. 2430-2431)
- _____ . กต.43.12/4 หม่อมเจ้าชายเล็กเรียนวิชาช่างทองขอเงินค่าสอนกับค่าเครื่องมือ รวม 30000 มาร์ก พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วตามขอ (พ.ศ. 2432)
- _____ . กต.43.12/5 นายแยม นักเรียนเล่าเรียนอยู่ที่กรุงเบอร์ลิน (พ.ศ. 2432-2435)
- _____ . กต.43.15/2 หม่อมราชวงศ์สท้านกลางนักเรียนทหารกลับมากองเทพฯ (พ.ศ. 2435)
- _____ . กต.43.15/3 หม่อมราชวงศ์พินกลับกรุงเทพฯ (พ.ศ. 2435-2436)
- _____ . กต.43.19/4 ร.ต.กลิ่น นักเรียนสำเร็จการทหารออสเตรเลีย ขอเป็นผู้ช่วยทูตทหาร (พ.ศ. 2432-2434)

2.10 เอกสารกระทรวงเกษตร

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กส.13/1097 กระทรวงเกษตรฯ ส่งนายแนบ, นายกิมไปศึกษาวิชาต่างประเทศ (ตอนที่ 1)

2.11 เอกสารเย็บเล่มชุดกระทรวงการต่างประเทศ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กต.(ล) 15 สิงคโปร์ เล่ม 2/2 ตั้งพระพิเศพานิชสยามพิชิตภักดีเป็นกงสุลสิงคโปร์และจ้างเสมียนเพื่อช่วยราชการ จ.ศ. 1224-1225

2.12 เอกสารกองจดหมายเหตุแห่งชาติรวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กจช. (อ.) 6/2 ลายพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สมัยเป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์) และลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.13 เอกสารส่วนบุคคลสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. สบ.2.56/25 รวมเรื่องตำนานและปาฐกถาของสมเด็จพระเจ้า (15 พ.ศ. 2472)

3. หอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์

หอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์. สมุดระเบียบการโรงเรียนอัสสัมชัญของนาย Bunchong (บรรจงธรรมศักดิ์) สบ. 9.1.1/1 ปี ค.ศ. 1913 (2456)

4. หอจดหมายเหตุจักรสังฆมณฑลกรุงเทพฯ

หอจดหมายเหตุจักรสังฆมณฑลกรุงเทพฯ. รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯ ถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 1. แปลโดย ว. ลาร์เก. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (เอกสารอัดสำเนา)

_____. รายงานประจำปีของมิสซังกรุงเทพฯและมิสซังกรุงเทพฯ ถึงศูนย์มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ตั้งแต่ ค.ศ. 1873 ถึง ค.ศ. 1982 เล่ม 2. แปลโดย ว. ลาร์เก. ม.ป.ท., ม.ป.ป. (เอกสารอัดสำเนา)

5. ราชกิจจานุเบกษา

“กรมหมื่นดำรงราชานุภาพถวายบังคมลาไปเมืองสิงคโปร์.” ราชกิจจานุเบกษา 7 (22 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433): 425-426.

“กระแสพระราชดำรัส.” ราชกิจจานุเบกษา 7 (13 เมษายน พ.ศ. 2433): 24-25.

“การเปิดโรงเรียนราชกุมาร.” ราชกิจจานุเบกษา 9 (22 มกราคม พ.ศ. 2435): 381-383.

“การไล่นักเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ.” ราชกิจจานุเบกษา 1 (15 พฤษภาคม พ.ศ. 2428): 128-133.

“การไล่นักเรียนแลพระราชทานรางวัลนักเรียน.” ราชกิจจานุเบกษา 8 (16 สิงหาคม พ.ศ. 2434): 172-178.

“การวางศิลาจากโรงเรียนแอสอาซิมชั้นคอเลข.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (23 สิงหาคม พ.ศ. 2430): 155-157.

“แจ้งความกระทรวงธรรมการ.” ราชกิจจานุเบกษา 12 (15 กันยายน พ.ศ. 2438): 218-221.

“แจ้งความกระทรวงธรรมการ.” ราชกิจจานุเบกษา 17 (4 พฤศจิกายน พ.ศ. 2443): 426-427.

“แจ้งความกระทรวงธรรมการ แพนกกรมศึกษาธิการ การสอบวิชา.” ราชกิจจานุเบกษา 14 (20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440): 797-798.

“แจ้งความกระทรวงธรรมการ แพนกกรมศึกษาธิการ เรื่องสอบแข่งขันนักเรียนที่จะได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียนของหลวงไปศึกษาวิชาต่างประเทศ.” ราชกิจจานุเบกษา 15 (26 มีนาคม พ.ศ. 2441): 568-569.

- “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ.” ราชกิจจานุเบกษา 15 (7 เมษายน พ.ศ. 2441): 16.
- “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ.” ราชกิจจานุเบกษา 26 (27 มีนาคม พ.ศ. 2452): 2787.
- “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ เรื่องการศึกษาของบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์.” ราชกิจจานุเบกษา 19 (15 มีนาคม พ.ศ. 2445) 1011-1012:.
- “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกศึกษาธิการ ว่าด้วยการสอบไล่พิเศษให้ทุนเล่าเรียนในราชวิทยาลัย.” ราชกิจจานุเบกษา 15 (6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441): 321-322.
- “แจ้งความกระทรวงยุติธรรม.” ราชกิจจานุเบกษา 14 (22 พฤศจิกายน พ.ศ. 2440): 530-531.
- “แจ้งความกระทรวงยุติธรรม.” ราชกิจจานุเบกษา 26 (20 มีนาคม พ.ศ. 2452): 2757-2759.
- “นักเรียนสยามกลับจากยุโรป เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท แลเรื่องนายเปล่ง.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (1 กันยายน พ.ศ. 2430): 163-164.
- “ประกาศกำหนดนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยเป็นนักเรียนวิชาชั้นอุดมศึกษา ตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124.” ราชกิจจานุเบกษา 27 (24 เมษายน พ.ศ. 2453): 4-5.
- “ประกาศการเรียนหนังสือ.” ราชกิจจานุเบกษา 1 (8 มีนาคม พ.ศ. 2428): 525-526.
- “ประกาศตั้งโรงเรียนมูลสามัญ.” ราชกิจจานุเบกษา 9 (10 กรกฎาคม พ.ศ. 2435): 92-95.
- “ประกาศโรงเรียน.” ราชกิจจานุเบกษา 1 (15 มิถุนายน พ.ศ. 2428): 165-166.
- “พระเจ้าลูกเธอเสด็จยุโรป.” ราชกิจจานุเบกษา 5 (22 มกราคม พ.ศ. 2431): 321-323.
- “พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียน.” ราชกิจจานุเบกษา 6 (5 พฤษภาคม พ.ศ. 2432): 47-48.
- “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์.” ราชกิจจานุเบกษา 19 (29 มิถุนายน พ.ศ. 2445): 214-223.
- “รายงานการสอบไล่หนังสือ.” ราชกิจจานุเบกษา 6 (5 พฤษภาคม พ.ศ. 2432): 42-47.
- “รายงานข้าหลวงไล่หนังสือ.” ราชกิจจานุเบกษา 5 (2 มิถุนายน พ.ศ. 2431): 43-46.
- “รายงานโรงเรียน.” ราชกิจจานุเบกษา 1 (15 กันยายน พ.ศ. 2428): 317-318.
- “รายนามนักเรียนที่สอบไล่ได้ในศก 114 ปลายปี (ต่อแผ่นที่ 29).” ราชกิจจานุเบกษา 13 (25 ตุลาคม พ.ศ. 2439): 340-342.
- “รายนามนักเรียนที่สอบไล่ได้ในศก 114 ปลายปี (ต่อแผ่นที่ 29).” ราชกิจจานุเบกษา 13 (1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2439): 354-357.

“ริโปดกรมศึกษาธิการ.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (19 มิถุนายน พ.ศ. 2430): 83-87.

“เรื่องโรงเรียนหนังสือไทย.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (17 สิงหาคม พ.ศ. 2430): 151-153.

“เรื่องโรงเรียนหนังสือไทย ต่อแผ่นที่ 20 หน้า 162.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (1 กันยายน พ.ศ. 2430): 168.

“โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ต่อแผ่นที่ 21 ต่อหน้า 168.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (23 กันยายน พ.ศ. 2430): 196.

“โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ต่อแผ่นที่ 24 ต่อหน้า 196.” ราชกิจจานุเบกษา 4 (1 ตุลาคม พ.ศ. 2430): 205.

6. หนังสือและบทความ

70 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

100 ปี โรงเรียนกฎหมาย. กรุงเทพฯ: เนติบัณฑิตยสภา, 2540.

100 ปี โรงเรียนการไปรษณีย์และโทรคมนาคม 2432-2532. กรุงเทพฯ: โอ เอส พริ้นติ้งเฮ้าส์, 2532.

กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2550.

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา. ธนบุรี: โรงพิมพ์ส่งเสริมอาชีพ, 2504.

กระทรวงธรรมการ. รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพระพุทธศก 2455. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สาม แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำปีพระพุทธศก 2453. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สี่ ประจำปีพระพุทธศก 2454. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่สอง แผนกกรมศึกษาธิการ ประจำปีศก 2452. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

_____. รายงานกระทรวงธรรมการ แผนกกรมศึกษาธิการ ปี 127. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

“กว่าจะเป็นอักษรไทย,” ใน พจนานุกรมฉบับมติชน. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.

กระทรวงศึกษาธิการ. ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย. พระนคร: ม.ป.ท., 2463.

การไปรษณีย์ระยะเริ่มแรก. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณา และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523.

กึ่งศตวรรษ. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมส, 2477.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 7. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2477. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าดำรงศิริ ศรีธวัช วันที่ 2 กรกฎาคม 2477)

_____. เจ้านาย และข้าราชการ กราบบังคมทูลความเห็น จัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ.103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. พระนคร: โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, 2510. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสนธิท กฤดากร วันที่ 6 มีนาคม 2510)

_____. พระบรมราชาวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2428. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474. (พิมพ์ในงานพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ทรงอุทิศพระราชทาน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ในวันสิ้นพระชนม์มาครบสัปดาห์วัน 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2474)

_____. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2453). พระนคร: กรมศิลปากร, 2458.

_____. พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113-118. พระนคร: ศิวพร, 2504. (พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 12 เมษายน พุทธศักราช 2504)

_____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต และพระโอรยาต แลฉายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี และพระประวิติฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดา ทรงเรียบเรียง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2534. (พิมพ์เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ พันเอก หม่อมราชวงศ์ถวัลย์มงคล โสณกุล ท.ช., ท.ม. ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันพฤหัสบดีที่ 20 กันยายน พุทธศักราช 2533)

..... พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ขณะทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์เมื่อเสด็จพระราช ดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 ภาค 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา ประทานในงานพระราชทานเพลิง ศพ มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2511)

..... ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ ศก 109. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เฉลิมเขตทรงมงคล ทรงพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ปีวอก พ.ศ. 2475)

..... สำเนาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) กับประวัตินายเจ้าพระยายมราช. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงธรรม, 2482. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) วันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2482)

จุฬิศพงษ์ จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขวา: การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัย รัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2153-2435. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษร ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

ชัยนาทเรนทร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ไปเมืองนอกครั้งแรก ร.ศ. 118. กรุงเทพฯ: บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด, 2548.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย 2411-2475. กรุงเทพฯ: บรรณ กิจ, 2523.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต. เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. 2417-2477). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2532.

ดาริน อินทร์เหมือน. “จตุสดมภ์ภูมิปัญญาไทยสมัยใหม่,” ฟ้าเดียวกัน 9, 1 (2554): 18-26.

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. ตำนานหนังสือสามก๊ก. พระนคร: โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพทรงแต่งเป็น ภาคผนวก ประกอบกับหนังสือสามก๊กฉบับงานพระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าฯ)

ดำรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ และวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ กับ เทศนาเทวธรรมกถาโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และอุปมาทกถาโดยพระศาสนโสภณ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466. (มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ พิมพ์ในวาระพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อปีกัญ พ.ศ. 2466)

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 1. กรุงเทพฯ: ชมรมดำรงวิทยา, 2526.

_____. ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

_____. “ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ,” ใน ชุมนุมพระนิพนธ์. พระนคร: องค์การค้ำของครูสภา, 2503.

_____. ตำนานสวนกุหลาบ. พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2506.

_____. นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, 2544.

_____. ประวัติบุคคลสำคัญ. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493.

_____. พระประวัติ จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช. ม.ป.ท., 2459.

ต. ประทีปเสนา. โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับแฮมมโคล์. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2517.

เดช บุนนาค. “บทบาทของอังกฤษในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยรัชกาลที่ 3,” ใน นันทนา ตันติเวสส (บรรณาธิการ), ประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสารเฮนรี เบอร์นี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2544.

ตำนานสวนกุหลาบ: สวนกุหลาบวิทยาลัยใน 12 ทศวรรษ. กรุงเทพฯ: บริษัทการพิมพ์, 2538.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า) เล่ม 1-3. กรุงเทพฯ: เซ็นทรัลเอ็กซ์เพรสศึกษาการพิมพ์, 2522.

_____. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2551.

ทาร์ลิง, นิโคลาส (บรรณาธิการ). ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ฉบับเคมบริดจ์ เล่มสาม จากประมาณคริสต์ศักราช 1800 ถึงทศวรรษ 1930. แปลโดย มัทนา เกษกมล และมัทนี เกษกมล. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2552.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538.

_____. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา, 2514.

ธงชัย วินิจจะกุล. “การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของอดีต: ประวัติศาสตร์ใหม่ในประเทศไทยหลัง 14 ตุลาคม,” ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ (บรรณาธิการ), สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.

_____. “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑท์ทั้งในและนอกประเทศ,” รัฐศาสตร์สาร 24, 2 (2546): 1-66.

ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. “การไปศึกษาที่ต่างประเทศ,” ดุสิตสมิต ฉบับพิเศษ (1 มกราคม 2466).

_____. “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน 70 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

น.ม.ส. เรื่องของนักเรียนเมืองอังกฤษ. พระนคร: บำรุงสาส์น, 2514.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ: มติชน, 2555.

นิพัทธ์พันธุ์ดิศ ดิศกุล, ม.จ. “แห่งความหลัง,” ใน ม.ร.ว.พันธุ์ทิพย์ บริพัตร, เรื่องที่ข้าพเจ้าสนใจ : รวบรวมพิมพ์แจกเป็นมิตรพลี เนื่องในวันอายุครบ 5 รอบ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงสยาม การพิมพ์, 2512.

เนตรปรีชา ชุมไชโย. เรียนภาษาอังกฤษกันเข้าไปแต่พูดไม่ได้สักที เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 43. กรุงเทพฯ: สุดส์ปดาร์สำนักพิมพ์, 2546.

_____. เรียนภาษาอังกฤษกันเข้าไปแต่พูดไม่ได้สักที เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 30. กรุงเทพฯ: สุดส์ปดาร์สำนักพิมพ์, 2545.

บรัดเล, ดี.บี. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทยสยาม. แปลโดย ป่วน อินทวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468. (พิมพ์ในารศพ พระยาสารสินสวามิภักดิ์ (เทียนฮี้ สาระสิน) ตุลาคม พ.ศ. 2468)

บรัดเลย์, วิลเลียม แอล. สยามแต่ปางก่อน : 35 ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.

บังอร ปิยะพันธุ์. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.

- บาราศณราศูร, พระ. “พระบำบัดสรรพโรค (แฮนซ์ อดัมเซิน),” ใน ประวัติคช. กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2505.
- บุญพิสิฐ ศรีหงส์. “สัมพันธภาพระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ จากหลักฐานชั้นต้นสู่คำถามต่อนักวิชาการและนักเขียนประวัติศาสตร์-รัฐศาสตร์.” รัฐศาสตร์สาร 32, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2554): 1-81.
- เบาวิริง, จอห์น, เซอร์. ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม 2. ชาณวิทย์ เกษตรศิริ และกัญจิกา ศรีอุดม (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, 2547.
- “ประชุมพงศาวดารภาคที่ 12 จดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 10. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.
- “ประชุมพงศาวดารภาคที่ 19 จดหมายเหตุเสด็จหัว้ากอ,” ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 13. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2507.
- ประชุมพงศาวดารเล่ม 23 ภาคที่ 39 (ต่อ)-40. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2511.
- ประชุมพงศาวดารเล่ม 24 ภาคที่ 40 (ต่อ) เรื่องจดหมายเหตุคณะพ่อค้าฝรั่งเศษซึ่งเข้ามาตั้งแตครั้งกรุงศรีอยุธยา ตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ 1. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2511.
- ประพัฒน์ ตริณรงค์. ชีวิตและงานของ น.ม.ส. พระนคร: คลังวิทยา, 2504.
- _____. ชีวิตและงานของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ. พระนคร: อุดมศึกษา, 2504.
- ประวัติความเป็นมาและรูปภาพของกระทรวงต่างประเทศไทย และระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับหนังสือเดินทาง. พระนคร: โรงพิมพ์การพิมพ์พาณิชย์, 2499.
- ประสงค์ สุขุม. 150 ปี จากกฎึ้จนถึงประมวณมิชชันนารีกับการศึกษาไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.
- ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. “มิชชันนารีโปรเตสแตนต์กับการปฏิรูปและการจัดการศึกษาในประเทศไทย,” ใน นันทชัย มีชูชน (บรรณาธิการ), 175 ปี พันธกิจคริสต์ศาสนาโปรเตสแตนต์ในประเทศไทย (ค.ศ. 1828-2003). กรุงเทพฯ: สหกิจคริสเตียนแห่งประเทศไทย, 2004 [2547].
- ปฤษฎางค์, พระองค์เจ้า. ประวัติย่อนายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ.2392 ถึง 2472 เล่ม 1. พระนคร: นิยมวิทยา, 2513.
- ปัญญาวัช และฉัฐราชกับการศึกษา เล่ม 1. กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2553.
- ปิ่น มาลากุล, ม.ล. “หม่อมเจ้าประภากร มาลากุล,” ใน ประวัติคช. กรุงเทพฯ: ศุภสภา, 2515.

- ปิยนาด บุนนาค. บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูล "บุนนาค". กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2520.
- พรศิริ บุรณเขตต์. นางใน : สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร. 5. กรุงเทพฯ: สุวานีบุ๊คส์, 2552.
- พิทยาลงกรณ์, กรมหมื่น. "ความระลึกของนักเรียนสวนกุหลาบเดิม," ใน ตำนานสวนกุหลาบ. พระนคร: โรงพิมพ์ศรีหงส์, 2506.
- พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- เฟลตัส, ยอร์ช ฮอวล์. หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4. พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 2504.
- ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยา. ตำนานกรมทหารบกราบที่ 1 มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2496. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระยาพิชัยธรรรงค์ สงคราม (จ่ารัฐ พิชัยธรรรงค์สงคราม) ณ สุสานวัดโสมนัสวิหาร วันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2496)
- ภิรมย์ภักดี, พระยา. ประวัติพระยาภิรมย์ภักดีและประวัติโรงเบียร์. พระนคร: ม.ป.ท., 2493.
- มหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), พระยา. กำเนิดกรมแผนที่. พระนคร: โรงพิมพ์บริษัท ส. พงษ์พงศ์, 2499. (พิมพ์แจกในการพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี ณ เมรุ หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2499)
- แมคกิลวารี, เดเนียด. กึ่งศตวรรษในหมู่คนไทยและลาว: อดีตชีวิตของศาสตราจารย์เดเนียด แมคกิลวารี ดี.ดี. แปลโดย จิตรารภรณ์ ตันรัตนกุล. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544.
- แมคฟาร์แลนด์, เอ็ม. ดี., จอร์จ บรัดเลย์ (บรรณาธิการ). หนึ่งศตวรรษในสยาม ค.ศ.1828-ค.ศ. 1928 : ประวัติสังเขปของพันธกิจคริสตจักรโปรเตสแตนต์ในสยาม. แปลโดย จิตรารภรณ์ ตันรัตนกุล. กรุงเทพฯ: อินเตอร์ พับลิชชิง เอ็นเตอร์ไพรส์, 2555.

- แมคฟาร์แลนด์, ยอร์ช ปี. ที่ระลึกแห่งงานที่ได้กระทำให้แก่สยาม. พระนคร: โรงพิมพ์เสรีวานิช, 2493. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์เอกพระอาจารย์วิชาคม (ยอร์ช ปี แมคฟาร์แลนด์) 11 พฤษภาคม 2493)
- รอง ศยามานนท์. "เซอร์โรเบิร์ต มอแรนต์," ใน ประวัติครู. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2503.
- _____. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435-2507. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2507.
- ราชเสนา, พระยา. บทความบางเรื่องและพจนานุกรมฉบับเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, 2517. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ณ เมรุวัดโสมนัสวรวิหาร วันที่ 22 พฤษภาคม 2517)
- "รายงานการประชุมเทศบาล แผนกกรรมการ รัตนโกสินทรศก, 127," เทศบาลบาล 6 (1 มี.ค. 2451): 118-133.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เล่ม 2. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, 2550.
- ริกส์, เฟรด ดับบลิว. การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า. เรียบเรียงโดย อมร ไสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2519.
- เรื่องของเจ้าพระยามหินทร. พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2499. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยามหินทร (ลออ ไกรฤกษ์) ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2499).
- โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า. ประวัติโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า. พระนคร: ม.ป.ท., 2510.
- โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัย. คณะกรรมการจัดงาน 120 ปี กุศลสตรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย. ทะเบียนนักเรียนกุศลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย (พ.ศ. 2417-2545/ค.ศ. 1874-2002) เล่ม 1. กรุงเทพฯ: กุศลสตรีวังหลัง-วัฒนาวิทยาลัย, 2546.
- ไรท์, คริสโตเฟอร์. ภาษาอังกฤษแบบฝรั่งเข้าใจ คนไทยเก๋ เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์, 2551.
- ไรท์, ไมเคิล. ตะวันตกวิกฤตคริสต์ศาสนา. กรุงเทพฯ: มติชน, 2542.
- _____. ฝรั่งหลังตะวันตก. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.
- ลายพระหัตถ์ของเสด็จในกรมหลวงราชบุรีฯ กับ เรื่องกระทรวงและศาลยุติธรรม. พระนคร: กระทรวงยุติธรรม, 2504.
- เล็ก ไทยง. "วิลเลียม กูดเดล แมคคัลเวิร์," ใน ประวัติครู. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2506.

วงษานุประพัทธ์, เจ้าพระยา. ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2550.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. การศึกษา. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.

_____. พระประวัติตรัสเล่า. [กรุงเทพฯ]: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2467.

วัชระ ลินธุประมา. “ภาษาที่ใช้ในการสอนและการสอนภาษาในโรงเรียนของมิชชันทางภาคเหนือ นับตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง,” ใน เฮอริเบ็ท อาร์ สวอนสัน และ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม (บรรณาธิการ), ศานนาคริสต์-มิชชันนารี-สังคมไทยรวมบทความชุดที่ 1. เชียงใหม่: ฝ่ายประวัติศาสตร์ สภาคริสตจักรในประเทศไทย, 2533).

วารุณี ไอสถารมย์. “Brief history of government school for English in Bangkok, prepared by Dr. S. G. McFarland, เรื่องโรงเรียนสวนอนันตอุทยาน: บทวิเคราะห์วัฒนธรรมความคิดทางการศึกษา,” รัฐศาสตร์สาร 26, 3 (2548): 240-291.

วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. “นักเรียนนอก” ข้อมูลทางประวัติศาสตร์สังคมไทย. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2550.

วิทย์ วิศทเวทย์. ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดพินี่พับลิชชิ่ง, 2526. (โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี).

วิมลพรรณ ปิตถวิชัย. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984), 2547.

วีระ ทอทรานนท์. “พระเจี๊ยมวิรัชชพากย์ (เจี๊ยม ทอทรานนท์),” ใน ประวัติครู. กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2519.

วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐานสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2547.

_____. การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5. พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516.

_____. แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475. กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2526.

_____. สมเด็จพระปิยมหาราชกับการปฏิรูปการศึกษา. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2554.

เวลลา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. พระนคร : สยาม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

แวลส์, เคนเนท อี. ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนต์ในประเทศไทย 1828-1958. พระนคร: สภา
คริสต์จักรแห่งประเทศไทย, 2501.

ศิริราชร้อยปี : ประวัติและวิวัฒนาการ. กรุงเทพฯ: คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล
มหาวิทยาลัยมหิดล, 2531.

ศุภวัฒน์ เกษมศรี, หม่อมราชวงศ์ (บรรณาธิการ). จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุลศักราช 1239 พุทธศักราช 2420. กรุงเทพฯ:
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2554 [2011].

สมเกียรติ วันทะนะ. "รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475," วารสารสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์ 17 (มิถุนายน 2533): 23-44.

สมิท, ซามูเอล เจ. จดหมายเหตุสยามไสมย เล่ม 1 จ.ศ. 1244 และ 2 จ.ศ. 1245. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: สยามกิจวัฒนธรรม, 2548.

สมิท, มัลคอล์ม. หมอล่องในวังสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2551.

สมาคมอัสสัมชัญ. ทำเนียบอัสสัมชัญ หมายเลข อสช.1 - 45833 เรียงตามตัวเลข, เรียงตาม
พยัญชนะ. กรุงเทพฯ: สมาคมอัสสัมชัญ, 2546.

_____. อุโฆษสาร 2000 อัสสัมชัญประวัติ. กรุงเทพฯ: สมาคมอัสสัมชัญ, 2546.

สารนัยประสาสน์ (ธัญญา ณ สงขลา), หลวง. พัฒนาการการศึกษากฎหมายในประเทศไทย.
พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2499.

สำนักราชเลขาธิการ. ประวัติสำนักราชเลขาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ,
2544.

สิริลักษณ์ (ศักดิ์เกรียงไกร) สัมภาษณ์. ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2398-
2453). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552.

สุภรณ์ โอเจริญ. มอญในเมืองไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2541.

สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต), เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 1.
ม.ป.ท., 2476.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. "ฟ. ฮีแลร์ที่ข้าพเจ้ารู้จัก," ใน สังคมไทยจากพุทธศตวรรษที่ 25 สู่คริสต์ศตวรรษ
ที่ 21. กรุงเทพฯ: สมาคมอัสสัมชัญ, 2546.

- เสฐียรโกเศศ. ฟื้นความหลัง เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: ศึกษิตสยาม, 2513.
- _____. ฟื้นความหลัง เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547.
- _____. อัตชีวประวัติพระยาอนุমানราชชนน. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547.
- เสฐียน สุภโสภา และประทีป เติตรณินทร์. ประวัติการโรงเรียนราษฎร์ในเมืองไทย และ ทำเนียบโรงเรียนราษฎร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: สมาคมครูโรงเรียนราษฎร์แห่งประเทศไทย, 2514.
- เสนห์ จามริก. การเมืองกับการศึกษาของไทย. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดพันธ์ พับลิชชิ่ง, 2523.
(โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษา
แห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี)
- เสนาะจิต สุวรรณโพธิ์ศรี. “พระยาวิทยาปริชามาตย์ (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา),” ใน ประวัติครู.
กรุงเทพฯ: ครูสภา, 2506.
- โสมทัต เทเวศร์. เจ้าฟ้าจุฑามณี. พระนคร: แพรวพิทยา, 2513.
- หนังสือจดหมายเหตุฯ The Bangkok Recorder 1 (June 1, 1865).
- หนังสือจดหมายเหตุฯ The Bangkok Recorder 1 (October 19, 1865).
- อาริยา สีนุจรวีตร บุนนาค (บรรณาธิการ). รำลึกพระคุณมิตเถ็ดนำ เอส. โคล 150 ปี ผู้ก่อตั้ง
วัฒนาวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: สมาคมศิษย์วังหลัง-วัฒนา สมัยปี 2548-2549, 2548.
- _____. อนุสรณ์ 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย พ.ศ. 2417 - 2537 (ค.ศ. 1874 -
1994). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานฉลอง 120 ปี กุลสตรีวังหลัง - วัฒนาวิทยาลัย,
2541.
- แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์ อาร์. โอ จี. “ศึกษารัฐไทย: วิพากษ์ไทยศึกษา,” แปลโดย ดาริน อินทร์
เหมื่อน, ฟ้าเดียวกัน 3 (2546): 98-147.
M2F (22 มิถุนายน 2555).

7. Books and Articles

- Anderson, Benedict R. O G. “Studies of Thai State: the State of Thai Studies,” in Eliezer
B. Ayal (ed.), The Study of Thailand: Analyses of Knowledge, Approaches, and

- Prospects in Anthropology, Art History, history, Economics and political Science.
Athens, Ohio: Ohio University Center for International Studies, 1979.
- Fujimoto-Adamson, Naoki. "Globalization and History of English Education in Japan,"
Asian EFL Journal 8, 3 (September 2006): 259-282.
- Hirakawa, Sukehiro. Japan's Love-Hate Relationship with the West. Folkestone, UK:
Global Oriental, 2009.
- Kullada Kesboonchoo Mead. The rise and decline of Thai absolutism. London:
RoutledgeCurzon, 2004.
- Loos, Tamara. "Besmirched with blood: an emotional history of transnational romance in
colonial Singapore," Rethinking History 16 (June 2012): 199-220.
- McFarland, Bertha Blount. McFarland of Siam : the life of George Bradley McFarland.
M.D., D.D.S. New York: Vantage Press, 1958.
- McFarland, George Bradley (ed.). Historical Sketch of Protestant Missions in Siam,
1828-1928. Bangkok: White Lotus, 1999.
- Mukherjee, Alok K. This Gift of English: English Education and the Formation of
Alternative Hegemonies in India. New Delhi, India: Orient Blackswan, 2009.
- Namtip Aksornkool. An Historical Study of Language Planning. Singapore: Singapore
University Press for Regional Language Centre, 1985.
- Ooi Keat Gin. World Beyond the Rivers: Education in Sarawak from Brooke Rule to
Colonial Office Administration. University of Hull, England: Department of South-
East Asian Studies at the University of Hull, 1996.
- Peleggi, Maurizio. Lords of Things: the Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern
Image. Honolulu: University of Hawaii Press, 2002.
- Riggs, Fred W. Thailand: The Modernization of a Bureaucratic Polity. Honolulu: East
West Center Press, 1966.
- Sukehiro Hirakawa. Japan's Love-Hate Relationship with the West. Folkestone, UK:
Global Oriental, 2009.
- Stevenson, Rex. Cultivators and Administrators: British Educational Policy towards the
Malays 1875-1906. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975.

Tej Bunnag. The Provincial Administration of Siam, 1892 to 1915: the Ministry of the Interior under Prince Damrong Rachanuphap. London: Oxford University Press, 1977.

Thanes Aphornsuvan. "The West and Siam's quest for modernity: Siamese responses to nineteenth century American missionaries," South East Asia Research 17, 3 (2009): 401-431.

The Eakin family in Thailand. Bangkok, Thailand: Prachadra Press, 1955.

Thongchai Winichakul. "Coming to Term with the West: Intellectual Strategies of Bifurcation and Post-Westernism in Siam," in Rachel V. Harrison and Peter A. Jackson (eds.), The Ambiguous Allure of the West. Hong Kong: Hong kong University Press, 2010.

_____. "Siam's Colonial Conditions and the Birth of Thai History," in Volker Grabowsky (ed.), Southeast Asian Historiography Unravelling the Myths Essays in honour of Barend Jan Terwiel. Bangkok: River Books, 2011).

Vella, Walter F. The Impact of the West on Government in Thailand. Berkeley: University of California Press, 1955.

Wyatt, David K. Studies in Thai history: collected articles. Chiang Mai: Silkworm Books, 2005.

Wyatt, David K. The Politics of Reform in Thailand. London: Yale University Press, 1969.

8. วิทยานิพนธ์

กัณฐิกา ศรีอุดม. "จาก "นาเซนแนล เอกซฮิบิเชน" ถึง "สยามรัฐพิพิธภัณฑ" : ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

ชลธิชา บุนนาค. "การเชื่อมอำนาจทางการเมืองของขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2416-2435: ศึกษากรณีขุนนางตระกูลบุนนาค." วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชา

ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527.

ณรงค์ พวงพิศ. “นโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของคนจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2514.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325-2411.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

ธนพล ทับทิม. “บทบาทของภราดาคณะเซนต์คาเบรียลต่อการศึกษาในประเทศไทย พ.ศ. 2444-2544.” สารนิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2548.

นฤมล ธีรวัฒน์. “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

นาวิ ชันศิริ. “พัฒนาการของโรงเรียนกวดวิชาในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ. 2497-2540).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2549).

แน่งน้อย ติตติรานนท์. “เสนาบดีกระทรวงธรรมการในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

บุศราคม ช่างชัย. “การค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษในกรุงศรีอยุธยา ระหว่าง ค.ศ. 1612-1688.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533.

ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. “มิชชันนารีอเมริกันกับการสร้างชุมชนชาวคริสต์ในล้านนาช่วงสมัยของการปรับเปลี่ยนทางสังคม พ.ศ. 2410-2476.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

ปราณี ชวางกูร. “คดีพระปรีชาภักการ (พ.ศ. 2421-2422) กับการเมืองภายในของไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.

- ปิยนุช สุวรรณทัต. “วิวัฒนาการของการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาโดยมิชชันนารีนิกายโรมันคาทอลิก.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประถมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.
- พวรรณตรี แซ่ฮัง. “ยุทธศาสตร์วัฒนธรรมด้านการศึกษาของมิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนในเมืองเชียงใหม่ พ.ศ. 2416-2484.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2550.
- พัชรินทร์ เปี่ยมสมบุญ. “การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 จนถึง พ.ศ. 2478.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- พาสณา กิจถาวร. “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- ยุพารณณ์ แจ่มเจนนิก. “การศึกษาของสตรีไทย : ศึกษากรณีเฉพาะของโรงเรียนราชินี (พ.ศ. 2447-2503).” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.
- ยุวดี ตปนิยากร. “วิวัฒนาการของการแพทย์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- รังสิมา โสธิตังกูร. “แนวความคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ. 2435-2533).” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.
- ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. “การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.
- วรพร ภู่งศ์พันธุ์. “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542.
- วารุณี ไอสถารมย์. “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475.” วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

- วุฒิชัย มูลศิลป์. “นโยบายการจัดศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” ปริญญานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, 2512.
- สุชาดา เวลาดี. “ประสิทธิภาพการศึกษาภาคบังคับในอำเภอธัญบุรี.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาวิจัยการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.
- สุนิตย์ แสงขำ. “บทบาทมิชชันนารีในกายโปรเตสแตนต์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนในประเทศไทยระหว่างปี พ.ศ. 2367-2475.” ปริญญานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2527.
- สุพรรณิ กาญจนันธุ์. “บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2507.
- สุภัทรา กมลภรณ์. “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโกษาธิบดีในสมัยรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สุมินทร์ จุฑาทอง. “การกล่อมเกลากองการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อ ในสมัยรัชกาลที่ 5.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.
- สาวิตรี ทัพพะสุต. “ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนชาวไทย จีน และตะวันตกในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2398-2453.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- เสาวณีย์ ฉัตรแก้ว. “การนำเสนอวัฒนธรรมของชาติตะวันตกในหนังสือพิมพ์ของมิชชันนารีระหว่างสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงสมัยรัชกาลที่ 5.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาการหนังสือพิมพ์ ภาควิชาวารสารสนเทศ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.
- อดิศร หมวกพิมาย. “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2310-2398.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2531.
- อภิชา ชูติพงษ์พิสิฐ. “ลักษณะทางเศรษฐกิจและการเมืองของความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับสิงคโปร์ พ.ศ. 2398 – 2461.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

อารีรัตน์ น้าเพชร. “การศึกษาพัฒนาการของหลักสูตรภาษาอังกฤษระดับประถมศึกษา ตั้งแต่ พุทธศักราช 2435-2528.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประถมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

9. Theses

Alfred, Noel. “The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn.” Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1974.

Batchelor, Randal Shon. “Borrowing Modernity: a Comparison of Educational Change in Japan, China, and Thailand from the Early Seventeenth to the Mid-Twentieth Century.” Ed.D. Dissertation, Montana State University, 2005.

Copeland, Matthew Phillip. “Contested Nationalism and the 1932 Overthrow of the Absolute Monarchy in Siam.” Ph.D. Thesis, Australian National University, 1993.

Kullada Kesboonchoo Mead. “The Rise and Decline of Thai Absolutism.” Ph.D. Dissertation, The School of Oriental and African Studies, The University of London, 2000.

Nguyen - Van Khoi, Joseph. “A Study of the Impact of Christian Missionaries on Education in Thailand 1662-1910.” Ph.D. Dissertation, Saint Louis University, 1972.

Peleggi, Maurizio. “The Making of the Siamese Monarchy’s Modern Public Image.” Ph.D. Thesis, Australian National University, 1997.

Reynolds, Craig J. “The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand.” Ph.D. Dissertation, Cornell University, 1973.

Seksan Prasertkul. “The Transformation of the Thai State and Economic Change (1855-1945).” Ph.D. Thesis, Cornell University, 1989.

Sukunya Bumroongsook. “Chulachomklao Royal Military Academy: The Modernization of Military Education in Thailand (1887-1948).” Ph.D. Dissertation, Northern Illinois University, 1991.

Troutner, Jennifer L. "Language, Culture, and Politics: English in China, 1840s-1990s."

Ph.D. Dissertation, University of California, San Diego, 1996.

Vachara Sindhuprama. "Modern Education and Socio-Cultural Change in Northern

Thailand, 1898-1942." Ph.D. Dissertation, University of Hawaii, 1988.

10. เอกสารอื่นๆ

กุลลดา เกษบุญชู. "ระบบการศึกษาและระบบราชการสมัยใหม่," ใน ยุโรปกับรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้าง.

กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

_____. "สนธิสัญญาบาวริงกับการปฏิวัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ใน ยุโรป
กับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2 การเปลี่ยนแปลงทาง
โครงสร้าง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2540. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

ดำรง ไคร่ครวญ. "การพิมพ์กับหมอบรัดเลย์," ใน หมอบรัดเลย์กับสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สถาบัน
ไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528. (เอกสารจัดสำเนา)

วารุณี ไอสถารมย์. การศึกษาเชิงประวัติเรื่องการศึกษาในสังคมไทย: บทสำรวจสถานะความรู้,
รายงานการวิจัยโครงการประเมินผลความรู้เพื่อพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ไทย. ม.ป.ท.,
2541. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

_____. กำเนิดการศึกษาสมัยใหม่แบบรวมศูนย์สมัยรัชกาลที่ 5 : การสร้างพลเมืองดี
และกำลังคนในระบบราชการภายใต้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และผลกระทบต่อสังคม.
กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2549. (เอกสารไม่ตีพิมพ์)

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายอาวุธ ธีระเอก เกิด 29 สิงหาคม พ.ศ. 2519

การศึกษาระดับปริญญา: วารสารศาสตร์บัณฑิต (ภาพยนตร์และภาพถ่าย) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2542; ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2544; ศิลปศาสตรบัณฑิต (ไทยคดีศึกษา) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช พ.ศ. 2546; และศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์ตะวันตก) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2550

ทุนอุดหนุนการศึกษา: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกับความเป็นไทย ประจำปี 2554

ทุนสนับสนุนการวิจัยและเผยแพร่ผลงาน: กองทุนวิจัยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปี 2549; Asian Graduate Student Fellowship 2013, Asia Research Institute, National University of Singapore; และ Empowering Network for International Thai Studies (ENITS) 2014, Institute of Thai Studies, Chulalongkorn University

